

ОЛЕСЬ ДОНЧЕНКО

ТВОРИ В ШЕСТИ
ТОМАХ

ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
Київ 1957

ОЛЕСЬ ДОНЧЕНКО

ТВОРИ

ТОМ

6

ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
Київ 1957

Редакційна колегія:

Д. І. БЕДЗІК, Н. Л. ЗАБІЛА, О. І. КОПИЛЕНКО (голова),
В. Г. РАДЧЕНКО і М. І. СИРОТЮК

Упорядники:

І. Я. ЗАЄЦЬ ТА М. М. ОСТРИК

Ілюстрації художника

В. ТОКДАРСВА

ВІТЕР з Дніпра

побістъ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

*про дніпровське страховище та про Павлика,
якого стукнуло сонце*

Дід Галактіон бачив те страховище власними очима. Воно підплывло до берега й виставило з води чорну морду. Воно позіхнуло, ніби ковалський міх, і знову пірнуло в глибину.

Дідові Галактіонові треба вірити. Він дуже мудрий дід. Узимку порається на подвір'ї в одній сорочці й пропстоволосий. Улітку в кожусі й валянках збирає на пасіці рої.

Про водяне страховище дід Галактіон розповів Бицикові. Дідові шістдесят два роки. Бицик молодший — йому дванадцять.

Устами діда промовляла поважна мудрість. Страховище, безумовно, було дніпровською собакою. Або, може, величезним сомом. Останнє більш імовірне, бо собаки водяться переважно на подвір'ях під коморами. Їхніх родичів у Дніпрі, напевне, не стрічав і сам бородатий Брем. На жаль, дід Галактіон про Брема не чув.

У Бицика було своє власне ім'я. Те ім'я знали тільки батько та мати. Всі ж діти кликали хлопця просто Бициком. Походження прізвиська не збереглося.

Бицик, то й Бицик. Ображатись нема чого. Могло бути й гірше. Проньку Лукашевого, наприклад, прозвали Сороокою за ластовиння на обличчі. Особи, що деруть

сорочачі або ластівчині яйця, обов'язково несуть кару — рябіють. Це доведено науковими спостереженнями старих людей на селі.

Розповідь діда Галактіона Бицик слухав із завмінням серця, з роззвяленим ротом. Ніби він чекав, що дід покладе йому в рота кусочек сиру.

З того часу Бицик і вдень і вночі мріяв про страшного сома. Про дніпровську собаку Бицик не мріяв. Сом — реальніше. Сома можна впіймати на гачок. Після того як весняна повінь затопила хату Бондаря Тихона, в печі знайшли живого сома. Вусатий богатир, як відомо, любить закапелки. Бицик був свідком цієї події. Здається, саме з цього часу в його серці й народився непереможний запал риболова. Цей запал виявився в тому, що хлопчина цілими днями сидів на березі й тоскно дивився на поплавець. Кажуть, що при цьому його губи шепотіли: «Ех, коли б упіймати!» Крім того, у нього, напевне, була підвищена температура.

Бицик ішов вулицею, обвішаний сачками, торбинами, з вудкою на плечі. Ще вчора дядько Нікін зробив йому в кузні гачок. Гачок був на сома, належного розміру. При нагоді на нього можна було б спіймати й білого ведмедя.

На обличчі в Бицика світилась рішучість. Він твердо постановив здивувати всесвіт і рідні Млинки. Перед хлопцем прослався широкий шлях до слави серед млинківської дітвори. Цей шлях був поки що звичайною вулицею з крапивою під тином. Нічого, так починало багато героїв.

— Куди, Бицику?

Голос долинув з надхмарної вишнини. Стара шовковиця підпирала небо.

— Сома ловити!

Ці два слова були магічними. Вони звели на землю Кузьку й Павлика. Їхні губи й пальці скромно пофарбовані в темносинє. Родюча шовковиця ставила помітку на своїх дорогих гостях.

— Бицику, ти не бре?

Запитання було зайве. Самий вигляд Бицика переконував, що він таки «не бре».

Троє приятелів прямують до річки. І Павлик і Кузька заздрісно і з повагою поглядають на вудку Бицика. До товстого шнура прив'язаний гострий гачок. Глянувши

на нього, страшний сом діда Галактіона, безперечно, зомлів би з переляку в своїй підводній країні.

Зненацька уривчасто задзеленчав дзвоник, і з-за повороту вихопився сільський поштар. На боці в нього теліпалася шкіряна сумка. На рулі новенького велосипеда стримів пучок пшеничних колосків. Поштар зупинився й весело гукнув:

— Куди, хлопці? Сома ловити? Дай боже нашому теляті вовка з'їсти!

Він віддав юним передплатникам кілька примірників «На зміну». І тут трапився незрозумілий випадок із Павликом. Хлопчик присів біля велосипеда й уважно розглядав педалі. І враз ляснув себе долонею по лобі й вигукнув:

— Ах!

Це було все. Павлик наче скам'янів. У тому короткому «ах» був, очевидно, такий глибокий зміст, що далі всі слова — зайві.

Поштар зник за рогом, а Павлик повернувся і, як сновида, пішов вулицею. Кузька й Бицик догнали його.

— Павлику, що з тобою?

Павлик мовчки йшов далі.

— Павлику, ходімо сома ловити!

У відповідь хлоп'ята почули щось дивне, незрозуміле:

— Колінчастий вал... Не піду я... Лопатеві колеса...

Не треба пояснювати, що хоч як озирались Кузька й Бицик, вони не помітили навколо жодних ознак будь-яких реальних коліс.

Бицик, нічого не тямлячи, мовчки подивився на Кузьку. Досвідченіший у житті Кузька відразу зметикував, у чому справа. Він багатозначно покрутів пальцем біля лоба. Цей красномовний рух, безсумнівно, стосувався внутрішнього змісту Павликової голови. Але в цю мить виявилось, що Бицик теж мав неабиякі здібності ставити діагноз.

— Ні,— сказав він натхненно,— я знаю. Його сонце в голову стукнуло.

— Кого стукнуло?

Це питання належало новому героєві нашої повісті. Цей герой підійшов непомітно ззаду. Він був у спідничці, простоволосий і босоногий. Не будемо розпалювати вашої цікавості. Скажемо просто — це була дівчинка,

і звали її Наталя. До її відома негайно ж було доведено про несподіваний випадок із Павликом. Кузька й Бицик не дали їй навіть опам'ятатись.

- Павлика стукнуло, Наталю.
- Голова йому замакітрилась.
- Ми йшли сома ловити.
- Еге ж, сома ловити. Коли це як ударить сонце!
- Просто в лоб!..
- Еге ж, у лоб...

Подія, що й казати, незвичайна. Але Наталю вона ніби й зовсім не схвилювала. Дівчинка тільки насупила бровки й твердо заявила:

— Це нічого. Я його вилікую. Треба компрес на голову. До п'ят землі прикласти. Можна й сирої картоплі.

Це було сказано зовсім спокійно, як і належить лікарці. Проте Наталя, безумовно, схвилювалась. Мати справу з живою людиною — зовсім не те, що лікувати ляльок. Між іншим, їх у Наталі аж п'ять. Вони живуть у садку, в дуплі старої груші. Там улаштовано їм спокійну, затишну кімнатку. Але попереджаю, це — таємниця. Страшний секрет. Про ляльок ніхто, ніхто, крім Наталі, не повинен знати. Їй однадцять років, вона — піонерка, і раптом — ляльки!

Я дуже жалкую, що розповів про це. В останню хвилину я навіть побіг у друкарню, щоб викреслити це місце. Але було пізно. Книжку вже надрукували.

Наталя знайшла Павлика біля Дніпра. Стара верба схилилася над водою. Павлик сидів на ній верхи і робив ногами загадкові вправи. Ніби крутив невидимі педалі.

- Здоров, Павлику.
- Трохи засоромлений, хлопчина зліз з дерева.
- Драстуй. Колеса лопатеві, як у пароплава...
- Колеса, кажеш? Це — нічого. Я зараз...

Наталя вмочила у воду хусточку і вправно притулила її Павликові до лоба. Той здивовано відсахнувся.

- Що ти робиш?
- Нічого, нічого, Павлику. Я тебе вилікую.
- Вилікуєш? Від чого? Я не хворий.

— Тебе сонце вдарило. Сонячний удар. Компрес треба холодний. Землі до п'ят. Можна й сирої картоплі.

Тут Наталя з ляком побачила, що хвороба перейшла в іншу стадію. Павлик зненацька безглуздо зареготовав.

— Лікуй кого іншого,— ледве вимовив він, намагаючись перебороти напад задушливого сміху.

Наталя безпорадно озирнулась. Її медичні знання були вичерпані. І тоді Павлик узяв її за руку. Він уже не сміявся. Напад раптово минув.

— Слухай, Наталю. Сонце мене не вдарило. І взагалі ніхто не бив. Це в мене — ідея. Розумієш — ідея!

І на доказ цього він покрутів біля лоба пальцем.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

*про те, як дід Галактіон одержав листа, про Кузьку-слідопита
і про те, як він викрив Павликової таємницю*

Дід сів на граву і заплюшив очі. Навколо був безмежний світ. Кожна билинка тягнеться вгору. Мліли на сонці метелики. Величний хор бринів навколо діда. То гули бджоли. Мільйони бджіл, як одна стоголоса кобза. Півтораста вуликів — синіх і зелених, червоних і жовтих — розсипались на узгір'ї.

Дід сидів із заплющеними очима. Недалеко внизу текла ріка. Дід слухав. Пройшов пароплав, і хвилі шуміли, набігаючи на берег. Сонце припікає. Час іти додому обідати.

Ви вже впізнали діда. Його кожний упізнає. Це не якийсь там дід. Це — Галактіон. Не впізнали? Тим гірше для вас. Одразу видно, що ніколи не були в Млинках. Там дідові Галактіонові кожна курка дорогу дає, кожний соняшник бриля скидає.

Цей дід — найкраший пасічник у всьому районі. Кожний вулик він знає, як свій кисет для тютюну. За свій вік дід перебрав сотні роїв, викачав стільки меду, що в ньому можна було б усім нам утопитись. Дідові кишені завжди відстовбурчуються. В кожній він носить по кілька дротяних кліточок для бджолиних маток. Він буде розповідати вам про бджіл тисячу і один день, і ви слухатимете це, як чарівну казку. Він розповість вам, як «кричить» у вулику матка, як вилітає рій і сідає десь на гілці чорною кудлатою шапкою. Ви почуєте про трутнів-нероб і про хуліганство бджіл-злодійок.

Кожного вечора дід Галактіон з'являється до голови колгоспу й рапортує:

— За минулий день ніяких подій не було. На ввіреної мені пасіці все благополучно. Вилетіли два рої, котрі й узяті без перешкод. Крім того, потрібна синя й зелена фарби для нових вуликів.

Між собою млинківська дітвора кличе діда Галактіона «солодким дідом». Чому його так прозвали, догадатись дуже важко.

Тільки-но дід підніс до рота першу ложку, щоб нашвидку пообідати і знову на пасіку, як з вулиці гукнув поштар:

— Діду Галактіоне! Вам лист!

Це була урочиста хвилина. Дід прийняв листа гордої незалежно, наче грамоту найкращому ударникові. Хай усі знають, які листи одержує дід Галактіон!

Лист був від сина Порфирія, відомого водолаза Епропу. Він писав, що пришло у Млинки свою доньку Олесю в гості до діда та баби і просив зустріти її на пристані.

Першою схлипнула баба Лизавета.

— Онучечка... Сім годочків не бачила...

Дід непомітно змахнув щасливу слізозу:

— Радість яка... Баришнею, мабуть, стала. У капелюсі рожевому...

— Бинда шовкова в косі,— додала, схлипуючи, баба.

— Черевички з жовтого хрому,— домалював дід.

Це був ідеал «баришні» з міста. І такою, безперечно, має бути онука Олеся.

* * *

*

Кузька лежав на гарячому піску. Тут, біля Дніпра, безліч розваг. Можна кинути камінець у воду, і тоді тремтячі круги розбіжаться навколо — маленькі й більші, а далі ще більші, а останній, найбільший круг добіжить аж до берега. І тоді прилітають дурні чайки, скиглють, думають, що скинулась риба на прибережній міліні. Можна схопити черепашку, що повзе біля води, залишаючи на вогкому піску довгу борозенку. І тоді черепашка хутко сховає в стулки слизьку м'якоть, схоп-

жу на кінчик язика. Можна пускати кораблики з кори, і вони безтурботно виrushають в Америку.

Чистий пісок помережаний дивоглядними слідами. Кузька читає їх, як розгорнути книжку. Ось відбитки, схожі на невідомі листочки. Це поважно пройшлася ворона. Довгим ланцюжком відтиснуто лапки якоїсь звірючки. Увечері приходив до води тхір.

Але Кузька думає зараз не про тхора. Серце слідопита неспокійне. Що робить Павлик у своєму сарайчику? Чому він нікого туди не пускає?

Таємницю треба розкрити. Це може зробити тільки він, школяр і пionер Кузьма Юхимович Пічкур.

Павлик Голуб ходить веселий і задиркуватий, і це після того пам'ятного дня, коли його стукнуло сонце. Такий стан пацієнта цілком суперечив лікарській практиці Наталі. Тут було щось інше. І це інше помітив Кузька. На обличчі в Павлика, за його веселістю, яскраво позначалася велика таємниця. Тут уже жодна Наталя нічого не допоможе. Настала пора діяти Кузьці. Таємниця — це вже цілком у його компетенції.

Близько тижня Павлик щось робить у своєму сарайчику. Всі спроби дітей викрити Павликів секрет не змінно розбивались об замкнені дверцята сарайчика. І тоді Кузьці прийшла в голову блискуча, геніальна думка. Така думка може з'явитися тільки в допитливій голові слідопита.

Біля Павликового сарайчика ріс старий берест. На цей берест видерся Кузька. Для цього він приніс у жертву свої нові штани. Одна холоша зачепилася за сучок і розпанахалася згори донизу. Жертва була велика. Штани Кузьки викликали заздрість у його товаришів. Ви не знаєте, що це за штани! Вони пошиті з чудової матерії, із зовсім незвичайної матерії. Вона має ніжну ліричну назву «чортова шкіра». Для Кузьки мати вибирала в кооперативі найдебеліший крам. Цьому навчив її глибокий життєвий досвід. Мати прекрасно враховувала тонкі психологічні особливості складної натури сина. Цільнometалевих штанів у продажу вона не знайшла. Довелося взяти з «чортової шкіри». Проте виявилось, що гострий сучок старого береста міцніший. Холоша роздерлася з таким вражаючим звуком, що півень на перелазі злякано проковтнув своє «ку-ку-рі-ку».

Але відважного дослідника це не могло зупинити. За якусь хвилину він уже переліз із дерева на солом'яну стріху сарайчика. Пальці хутко розрили в соломі дірку. Кузька припав до неї допитливим оком, і перед ним відкрився таємний незнаний світ. Просто внизу Павлик стругав на саморобному верстаку дошку. Він таємно стругав і мурмотів собі під ніс пісню:

— Ходить гарбuz по городу,
Питається свого роду:
«А чи живі, чи здорові
Всі родичі гарбузові?»

На верстаку Кузька помітив підозрілу торбинку і розгорнуту карту, а біля верстака колесо. Ні, це було не звичайне колесо. Таких коліс не буває. Скажемо коротко — колесо теж мало всі ознаки таємничості.

Того дня млинківські піонери були глибоко схвилювані чуткою про невідому машину, яку майстрував Павлик. Це щось середнє між велосипедом і саморобним автомобілем. Від Павлика можна чекати всього. Зробив же він торік дудку, яка випускала непристойні звуки. Ще дід Галактіон прилюдно поламав ту іграшку і, сплюнувши, закинув її аж на стріху.

Тепер справа була далеко складнішою. Кузька ладен був землю їсти, щоб переконати хлопців у незвичайних намірах Павлика Голуба. Павлик, безсумнівно, намислив утекти з Млинків на своїй таємничій машині. Цьому є безліч доказів: по-перше, сама машина; по-друге, карта; по-третє, торбинка з харчами на дорогу.

Кузька так яскраво розповідав про це, так переконував, що ніяких сумнівів у призначенні Павликової машини не залишилося. Коли вона не поламається зараз же за ворітами, то Павлик справді здійснить свій прихованій намір улаштувати автоперебіг через усю Україну. Які ж наміри у нього ще можуть бути?

Цей задум хлоп'ята сприйняли по-різному. Пронька (він же Сорока) з захопленням висловив бажання приєднатися до мандрівника. В дорозі він, Пронька Сокіл, безумовно, буде дуже корисний Павликової. Адже він, Пронька, є власником єдиної і славетної на весь колгосп підзорної труби. А який же мандрівник може обійтися без такої труби?

Дуже школа, що Кузька не довідався, скільки місць матиме машина. Коли одно, то Проночку однаково це не зупинить. Він піде за машиною пішки, поїде верхи на чому хочете — на коні, на теляті, на колгоспівському кнурі Петьці...

Євгешка Зуб не поділяв цього Проноччного ентузіазму. Він обережно зауважив, що не завадило б Павликіві взяти якусь зброю. В дорозі все може трапитись, у тому числі й густі ліси. Інша річ, коли б мандрував сам Євгеша. Він нічого не боїться і спокійно обійтися без жодної зброї.

Треба сказати, що Євгешка тільки удавав спокійного. Насправді ж у його серці вирувала буря. Річ у тому, що Павлик був його крашим другом, і ось виявляється, що Павлик нишком майструє якусь машину і жодним словом не звірився про це Євгешці! Чи роблять же так друзі?

Наталя висловила енергійне побажання, щоб мандрівник узяв йоду, бинти, аспірин і хінін. Коли залишиться місце після цього вантажу, не завадило б захопити і протигаз.

Тільки Бицик мовчав. Він був пригнічений невдачею. Сом діда Галактіона виявив себе не тільки страшвищем. Він яскраво демонстрував чорну невдячність. Він старанно уникав зустрічі з гачком, якого з такою любов'ю викував для нього дядько Нікін.

Але настрій Бицика не мав вирішального значення. Дітвора була страшно зациклена. Тут же народилась ухвала негайно йти до Павлика. Він піонер і не має ніякого права критися від товаришів.

Тонкі дверцята не витримали розбурханої стихії дитячої цікавості. Першим у сарайчик ускочив Кузька.

— Ми все знаємо! — твердо заявив він збентежено-му Павликіві.— Машину робиш? Мандрувати збираєшся? Показуй маршрут!

Це шипляче слово Кузька вимовив як переможець. Воно мало доконати винахідника. Слово це стоїть першим у Кузьчиному зошиті. В тому синенькому зошиті, де на обкладинці надрукована таблиця множення й метричні міри. На першій сторінці Кузька записав на пам'ять прекрасні, вражаючі слова: «Маршрут. Парашут. Мосхімтрест. Фініш».

Приголомшений Павлик спробував заперечити:

— Який маршрут? Нікуди я не збираюся мандрувати!

Такого нахабства не чекав ніхто. Речові докази були тут же, у всіх на очах.

— А це що? — урочисто ткнув Кузька пальцем у дивовижне колесо.—А це? Карта? А це? Торбинка з харчами на дорогу?

Павлик мовчики схопив торбинку за гузирі, і з неї посипались... Що ви думаєте? Смачні ковбаси чи сало? Чи, може, пампушки або пиріжки з натарачкою? (З отією натарачкою, що її мати робить із борошна, смаженого в смальці). Чи, може, рум'яні сухарі, натерті часником — запас у далеку дорогу мандрівникові? Ні, з торбини посипались гвіздки. Звичайнісінькі гвіздки. З довгою ніжкою, з широкою головкою і без ніякої таємничості.

— Оце вам торба, а це — маршрут!

І Павлик підніс карту до самісінського носа Кузьки. І тут усі побачили, що це зовсім не карта, а рисунок. Хлопці притихли, а Павлик натхненно сказав:

— Я крився, бо думав, що не зроблю машини. Вона їздитиме по воді. Це буде водний велосипед. Я його назву «водоходом». Дивіться: тут будуть педалі. Це — лопатеві колеса. Сьогодні в лісі березу зрубаю для колінчастого вала. Хто піде зі мною?

Всі мовчали, і тільки Наталя докірливо глянула на Кузьку:

— Ех ти ж! Слідопит! Провалився!

— Ну от, ніякого автоперебігу немає, — глибоко зітхнув Пронька.

І всім дітям здалося, що Павлик Голуб глибоко обрашив їх, зненацька розбив їхні веселі сподіванки і мрії. Всі похмуро мовчали. Тоді Кузька раптом гукнув:

— Водоходом назвеш? Ходивод нещасний! Нічого з цього не вийде. Та він утоне, твій водохід! Оце ѹ увесь фініш!

— А ѿ справді, втоне! — підтримав Бицик.— Це тобі не поплавець на вулиці!

І після цих слів усім наче розкрилися очі. Всі ясно побачили, що такої машини не може бути, що вона справді негайно утоне разом із своїм власником. Який справді цей Павлик чудак! Авжеж! Просто чудак! Недалеко він одкотився від сільського парубка, дурня То-

досика, який перев'язує собі чуб кольоровими стъожками і, побачивши десь курку, сокорить до неї, ніби півень.

Павлик стояв збентежений. Він не чекав глузування. Його банькаті, наче дві блакитні бульби, очі затуманили.

І тут втрутився Пронька.

— Павлику, послухай мене, — сказав він упевнено і розсудливо.— Послухай, Павлику, моєї поради.

І всі замовкли. Всі стали слухати Проньку. Відомо всім, що Пронька не звик випускати слова на вітер. У нього завжди є своя тверда, самостійна думка. Пронька — натураліст і дослідник. У нього на дослідному городі біля хати-лабораторії є своя грядочка, а на ній аж п'ять сортів огірків. Він посадив гарбузи, і вони ростуть такими темпами, крутибокі, величезні, що колгоспники тільки губами цмокають: «Н-да, гарбузики нівроку». А Пронька щодня додає своїм вихованцям нові й нові порції добрива. Він не йде старими стежками. Проньчине добриво складається за новими рецептами, це зовсім особливе, незвичайне добриво. Дослідник готує його так, наче першокласний куховар якусь заморську підливу. Це життедайна мішанина з попелу, з дубової тирси, з курячого посліду, з торфу, з гнилої капусти і тухлого яйця. Прекрасне добриво, на жаль, воно й досі ще перебуває в стадії дослідження, і тому вам, дорогі читачі, вживати його на своїх городах поки що не рекомендується.

Але це ще не все. Пронька безпомилково, з першого погляду може відрізняти сорочаче яйце від гавиного, ластівчине від горобиного. Для цього потрібний неабиякий досвід і спостереження. Недарма Пронька одержав від дітей прізвисько «Сорока»!

— Павлику,— сказав Пронька,— твоя машина—всесвітній переворот у техніці. І я сам хотів з тобою поїхати подорожувати.

У Павлика блиснули в зіницях іскорки надії. Він забув на мить, що існує на світі грізне, невмолиме «але».

— І нема чого глузувати, хлопці... Але... (Пронька підняв угору палець). Але... нічого не вийде з цього. Такий велосипед зроблять без тебе, Павлику, інженери на заводі. Наша піонерська справа — охороняти вро-

жай від жучків-шкідників, колоски збирати, кролів розводити...

— І гусей! — додав Євгеша. — Таких, як гусак Капітан Капітанич.

— Таких, як гусак Капітан Капітанич, — повторив Пронька.

Євгешка був найпалкішим аматором птахівництва. Це він викохав у колгоспі премійованого на районній виставці гусака Капітана Капітанича. За цього гусака між Євгешкою й Павликом завжди точилися палкі суперечки. Та хіба ж можна не сперечатися з оцим Павликом? Він не може зрозуміти найпростішої речі, що найвища насолода для кожного піонера — це доглядати інкубатор! Яке поле для діяльності! Які можливості!

Він кладе в інкубатор яйце. Звичайнісіньке куряче яйце, а за три тижні звідти — пі-пі! Курча! Живісіньке курча! Ви кладете яйця, десятки, сотні яєць, а з інкубатора — гуси, індики, страуси!.. В садку з'явилася гусінь. Тривога! Ви мерщій біжите до інкубатора. Ви кладете туди три тисячі двісті двадцять п'ять горобиних яєць. І незабаром три тисячі двісті двадцять п'ять горобців випускаєте ви в сад. Дерева врятовано! Тільки такий упертий і безнадійний пессиміст, як Павлик Голуб, не може уявити цього величного тріумфу птахівництва.

Ох, і зрадів же Євгешка, почувши мудре слово Проньки! Не марнуй піонерський час над нерухомою дошкою, над непевними водоходами. Берися мерщій за живу піонерську справу. Тебе чекають зловредні жучки-шкідники. Вони є скрізь: на житі, на капусті, на буряках. Вони є в садку і в лісі. Можливо, що вони знайшли притулок навіть у голові Проньки.

Ох, і зрадів же Євгеша Зуб!

— Не я казав тобі, Павлику! Не слухав мене!

А Павлик... Знаєте, що він відповів? Він і тепер не послухав. Він сказав:

— Чого ви глузуете? Коли треба, я збираю жучків. Я вмію це робити. Так само, як і кожний із вас. Але хто з вас зробить машину? Спробуйте зробити водохід!

І знаєте, коли Павлик сказав ці слова, всі помітили в нього на очах слози. Він ковтав їх, як сливи, а вони все навертались на очі, все навертались...

Розумієте? Йому, напевне, було соромно, що він та-кий упертий і неслухняний хлопчисько. Дивно: як такого

недисциплінованого піонера тримають у загоні? А таки-
трямають.

Пронька тільки рукою махнув.

— Нехай робить машину. Може, й справді щось
путяще вийде. Він же в нас винахідник!

Але коли б він знов, яка історія трапиться з водохо-
дом і взагалі з Павликом, він не махнув би отак рукою.
І ніхто з хлоп'ят не махав би.

РОЗДІЛ ТРЕТИЙ

*починається піснею біля вогнища і закінчується вночі в лісі, де
Євгешка зустрів привіда. Боягузам не слід читати цей розділ
на ніч*

На серпі і молоті
Полум'я костра,
Славна наша молодість,
Радісна пора...

Давайте заплющимо очі. Не бійтесь, ніхто не
штовхне вас, ніхто не перечепить. Так краще уявити
цей вечір на березі ріки. Тільки не уявляйте зірок. Іх
не було. Трапляються ж такі вечори й ночі на Дніпрі,
такі тихі й темні, коли зірки не світять. І місяця не
уявляйте. Він ще не зійшов. Він зійде пізніше, приблиз-
но в середині цього розділу. У сонному Дніпрі іноді
скидається риба. Може, то страшний сом — палка мрія
Бицика. Але й сома не уявляйте. Він хоч і шубовсне,
однаково його не почули б. Недарма ж тут згадано оті
четири рядочки пісні на початку. Цю пісню співає
дітвора навколо вогнища. Пісня так лунає, і такі дзвін-
кі голоси в співаків, що че чути ні шепотіння листочків
верболозу, ні сплесків сонної риби.

Високо шугає вгору жовте полум'я, тріщить хмиз і
сухий очерет. І саме тоді, коли Наталя високо, тонко
виводила:

— Сонце з неба знаменем
Майоріє нам... —

саме тоді з'явилися на світло вогнища дві баби, дві
сусідоньки-кумоньки. Хтось із школярів назвав їх ко-

лись Бабарихами, і те прізвисько прилипло до них, наче шевська смола.

Бабарихи завжди вкупі. Коли одна йде прати, то і друга праник несе. Коли одна — в кооператив, шукай і другу поблизу.

Коли в колгоспі починається косовиця, Бабарихи теж беруться заготовляти сіно. Тільки в них не сіно, а зілля. Ці баби збирають всіляке зілля, відоме тільки їм, і воно допомагає від усіх хвороб: від трясці-пропасниці, від пристріту, від родимчика... Тільки від жовтяници не допомагає ніяке зілля. Тоді дитину треба скупати в намисті або в червінцях.

Ви теж можете збирати зілля. Наприклад, дивину. Знаєте — росте така висока, з пухнастими, як вата, листочками і з жовтим цвітом? Отой цвіт і треба збирати. Наталя, наприклад, так і робить. Тільки вона здає його в кооператив. Недавно термометр виміняла на зілля. Бабарихи ж у кооператив нічого не здають. Вони самі сушать цвіт-траву, самі лікують. Тут без уміння нічого не вдієш. Треба, щоб зілля без вітру зів'яло, без сонця засохло. І, крім того, треба ще й слово таке знати і вимовляти його до сходу сонця, коли ще роса з трави не зійшла. Багато з цим мороки.

Бабарихи з'явились біля вогнища, ніби з-під землі зискачили. Вони завжди так. Немає, глянь — уже й тут.

— Ловко співаєте, діточки, — затараторила перша баба Бабариха. — А тепер через вогнище пострибайте. Веселіше буде.

— Авжеж, — підхопила друга, — завтра ж Івана Купала. Колись було через вогонь оце стрибали. Папороть-квітка розцвітає цієї ночі в лісі. Хто знайде її, буде щасливий усеньке життя. Так старі люди кажуть, діточки. Тільки страшно шукати ту квітку. Колись, мовляв, русалки були, та правління колгоспу, гомонять, постригло їм волосся. А Явдошку Ковалишину можна стрінути...

— Забобони темних людей, Бабарихо, — суворо сказав Пронька. — Явдошка Ковалишина загинула як герой. Її вбили денікінці за те, що носила в ліс їсти нашим партизанам. Не може Явдошку блукати.

— Не вона блукає. Душенька її, мовляв, ходить по лісу. Темної ночі ходить, білі рученьки ламає, сльозами вмивається. «За що з мене кров сточили, за що мене вбили в юних літах?»

— Ніхто не ходить, бабо, — вихопився Євгешка Зуб. — І нічого страшного немає... І квітки-папороті теж немає. Факт.

Надзвичайні події, що трапились далі, могли б і не трапитись, коли б не виступив зненацька новий оратор, який руба поставив перед Євгешкою запитання:

— Страшного немає, кажеш? Хоробрий ти дуже! А в ліс підеш? Підеш оце зараз у ліс сам-самісінський?

Цей оратор був Бицик. Захоплений зненацька, Євгешка все ж не розгубився:

— Хоч зараз піду! Я нічого не боюся! Хіба піонери вірять у бабські забобони?

— Бачиш, Євгене, — дипломатично втрутився Пронька, — Бицик думав, що ти боягуз.

— Хто? Я? Євгешка Зуб — боягуз? А хто гусака Капітана Капітанича викохав?

Але згадка про гусака не заспокоїла Бицика. Він слушно зазначив, що гусак — це ще не доказ хоробрості. Он у колгоспі Юхим Сластьон цілого бугая викохав, а боїться звичайної жаби.

— Не доказ? — хвилювався Євгеша. — А що зі мною минулой зими трапилось?

І він розповів, що з ним трапилось минулой зими.

— Ну от. Поїхав я в ліс дров нарубати. А ліс густий, самі знаєте, липовий ліс. І вже вечір. Коли це чую — аву-у! Вовки! Ціла зграя! Факт. Як напали вони на мене — біда! Ну, думаю, тримайся, Євгешко, бо буде тобі тут могила тъомнай. Як схоплю я сокиру — двох вовків зарубав, а тоді на коня — но! Саночки були легенькі, липові саночки — як помчали, як помчали... Розумієте?

— Розумію, Євгешко, — поважно сказала Наталя, — ліс був липовий, саночки липові, і вовки теж липові...

Від дитячого реготу вище шугнуло полум'я, луна озвалася в темному мовчазному лісі.

— Не смійтесь. — І Пронька хитрувато поглянув на Євгена. — Може, Євгешка справді такий хоробрий. І на доказ цього він піде у ліс і принесе нам звідти папороть. Згода?

І не встиг відповісти Євгешка, як недалечко, за кущами, покотився моторошний регіт:

— О-xo-xo!.. O-xo-xo!..

Десь у лісі, чорному й зловісному, відгукнулась луна.
Діти злякано перезирнулись. Бабарих скам'яніли.

— Що воно?

А до вогнища, заливчасто сміючись, вийшов піонервожатий Василь.

— Ну як, хлоп'ята? Ростемо?

— Ростемо! Ростемо! — хором підхопили діти.— Це Василь! От піddурив!

Рука піонервожатого красномовно полізла в кишеню.
Який це знайомий рух!

— Мені! Мені! Мені!

За кілька хвилин піонервожатий роздав усі яблука.

— Скороспілочки. Бергамота Федуліна. Це я сам таку назув яблуні дав.

І раптом він повернувся до Євгешки.

— Ну як? Бабські забобони? Правильно!

Піонервожатий чув усю розмову про папороть-квітку.

— Факт! — відповів Євгешка.

— І в ліс підеш?

— Не піде він! — категорично заявив Бицик.

— Не піду я? Я? Євгешка не піде? Ось візьму ї піду!

— А що ти візьмеш? — глузував Бицик.

— Нічого. Піду і все.

— Правильно! Ростемо! — примружив око піонервожатий.— Доведи їм, Євгешко, свою хоробрість!

З кожним кроком до лісу у хлопця дужче й дужче калатає серце. Але зупинитись не можна — пізно! Засміють, проходу не дадуть! Ой, які важкі ноги! Наче каміння хто прив'язав до них. Не йдуть, а волочаться.

Чорний ліс ближче й ближче. Він присувається з кожним кроком, густий, нашорошений... І десь недалеко бродить Явдошка Ковалишина.

«Заббобони...» вимовляє Євгешка крізь стиснуті зуби і сам дивується, що в цьому слові раптом стало аж чотири «б». Невже це так у кожному слові — от дивно! І Євгешка вимовляє:

— Баббарихи...

І знов буботіння! Знову чотири «б»! Невже тремтять губби? Ух! Ось і ліс! Ні, страшного немає. Скоро зійде місяць — ясно стане... Невже тремтять губби? Баббарихи... Ось знайома стежка. Сюди вдень не раз приходив

Євгешка з приятелями. Але тепер стежку важко упізнати. Вона то зникає, то раптом знову з'являється. Қоріння дубів, як товсті полози, перетинає стежку, і об нього перечіпаються ноги.

Де ж папороть? Як її знайти?

Євгешка нахиляється й нишпорить у траві. Заповідне листя легко впізнати — воно як мереживо. Удень його тут буває дуже багато. Але зараз папороть зникла. Така вже вона заворожена рослина!

І ось коли так нахилився Євген і мацав руками холодні трави, його серце теж раптом захололо. Воно просто замерзло, перетворилось на крижинку. Наче сам дідуган Північний полюс дмухнув хлопцеві в груди. Сказати простіше — Євгена скував страх. Ще б не страхатись — щось зашелестіло і підкралося ззаду до хлопчини. Це «щось», очевидно, мало руку. Воно зруочно використало її як досконале знаряддя для того, щоб здерти з Євгенової голови картуз.

Тут справедливість вимагає зазначити, що Євген тієї миті все ж знайшов у собі краплину мужності, щоб озирнутись. Та ж справедливість вимагає пояснення, що ця краплина була першою і останньою. Більше Євген не озирався. Через жахливу подію, що трапилася з ним у лісі, він утратив будь-які ознаки хоробрості.

Коли Євгешка озирнувся, то побачив недалеко від себе чорний клубок, який швидко покотився в кущі. Потім клубок раптом зупинився і видав звук, дуже схожий на хрюкання. Тут же хлопець помітив і свій картуз, який преспокійно висів на гілці. Коли б на Євгеновому місці була баба Бариха, вона б, без сумніву, вирішила, що зазначений чорний клубок є перевертень-лісовик чи, може, ще якийсь дійсний член товариства нечистої сили. Але піонер Євгешка відразу переконався, що перед ним був звичайний їжак. Щодо картузза, то він просто зачепився за колючу гілку і за мить уже знову був на Євгеновій голові. Але дивно — як не намагався заспокоїтись Євгешка, страх дедалі дужче й дужче стискував хлопця в своїх невидимих пазурах. Ліс був повний неясних, незрозумілих шелехів. За кожним стовбуром дерева причаїлась когтиста волохата лapa. За кожним кущем хтось тихенько дихав або сопів. На кожній стежці ясно вчувалась чиясь м'яка, притищена хода.

Страх насувався з усіх боків. Хтось заплакав у верховітті дуба. І хоч Євген добре знов, що кричить сич, проте не витримав і кинувся бігти. Він біг навмання через ліс, забувши і про папороть, і про все на світі; біг, перечіпаючись за пеньки, а тисячі когтистих рук хапали його з усіх боків за одежду.

Зупинився Євгешка на незнайомій галевині. Навколо гущавина. Зупинився і враз із виряченими очима позадкував від горбатого дідуся, який стояв на галевині. Він був у десяткові кроків од Євгена, цей дід з одним блискучим оком, з бородою до колін. І найстрашніше в ньому було те, що він мовчав. Він не рухався, і тільки довга його борода ледь-ледь ворушилась від нічного вітерця.

Любі мої читачі! Ви, мабуть, помітили, що в цій книжці є багато жартівливого. Але запевняю вас, що зараз ні мені, ні героєві повісті Євгешці зовсім не до жартів. Такий, знаєте, тихенький горбатий дідусь на нічній галевині міг би нагнати дрижаків і на хороброго, а Євген, як ви вже, напевне, переконалися, з хоробрістю не мав особливої дружби.

Крім того, я хочу запевнити вас, що тут немає ніякої вигадки. Коли б я хотів написати неправду, я міг би навигадувати найрізноманітніших страхіт.

Хіба не міг би я, наприклад, описати зелені вовчі очі, які хижко стежили за Євгеном з-за кущів? Ті очі могли бути, скажімо, жучками-світлячками. Знаєте, світлячки горять уночі, як зелені ліхтарики? Але це була б вигадка, бо Євген ніяких світлячків тієї ночі не бачив. Ні, вигадки мені не потрібні. Те, що трапилось з Євгеном далі, цікаве і без вигадок.

А що ж трапилось?

Горбатий дідусь раптом притулив до рота долоні й гукнув:

— Ау-у-у!..

Цей крик був якийсь незвичайний, нелюдський. Євгешка теж хотів закричати з жаху, але йому перехопило дихання. І тут хлопець побачив, як виплив з-за верховин місяць і освітив дідуся. І дідусь зник. На його місці стояла лісова груша з відчахнутою гілкою, і ту гілку легенько гойдав вітрець, наче довгу бороду.

А око? Де ж ділове страшне око? Напевно, то місяць світив крізь листя...

Але з-за груші вийшла дівчинка. Вона вийшла на галевину, зупинилася і гукнула:

— Ау-у-у!..

З безтямним жахом Євгешка вгадав у ній Явдошку Ковалишину. Вона загинула в цьому лісі п'ятнадцять років тому і з того часу блукає ночами. Вона шукає своїх убивць, щоб помститись. Хіба ж вона може знати, що всіх білогвардійців давно-давно вже вигнали з нашої землі?

Євгешка скопився бігти, але перечепився й упав. Не озираючись, він накарячки поповз у кущі. Зуби його цокотіли. І тут він почув за собою кроки. Явдошка йшла за ним по п'ятах. Ось вона розсунула віття кущів, і Євгешка на мить побачив її бліде обличчя, осяяне місяцем. Євгенові пальці судорожно намацали в траві камінь. Може, то був пеньок, може, й справді камінь. Безтямно підняв Євген руку і штурнув каменем у те бліде, мертве обличчя. Тихо охнула Явдошка і впала, як сніп, на лісову землю, на росяну траву, на чудесну папороть-квітку, що розцвітає купальської білої ночі.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ,

протягом якого Павлик дістає таємничий подарунок, дід Галактіон іде стрічати онуку і взагалі події наростають

Того пізнього вечора під Івана Купала, коли дітвора співала пісень коло піонерського вогнища, коли вже зійшов місяць і коли Євгешка зустрів привид Явдошки Ковалишиної, в той самий ліс пішов Павлик Голуб.

Він пішов зовсім не для того, щоб довести свою хоробрість. І не для того, щоб знайти чарівну папороть-квітку. Він пішов зрубати березу. Для водного велосипеда невистачало досить істотної частини — колінчастого вала. Як бачимо, впертий Павлик, незважаючи на застереження вожатого, не кинув своєї думки зробити водохід.

У гущавину Павлик не пішов. Він знайшов потрібну березку на узлісся. Незабаром стукіт сокирі луною озвався в далекій хащі.

Тепер надійшов час познайомити вас ще з одним

персонажем повісті — з Куцаком. Цей персонаж дуже непосидючий, в'юнкий і з куцим хвостом.

У селі можна познайомитись не з одним Сірком чи Рябком. Не завжди таке знайомство буває приемним, коли ви, скажімо, з'являєтесь на чуже подвір'я, не озброєні добрячою ломакою. Але Куцака я рекомендую вашій увазі як пса, якому належить деяка, хоч і невеличка, роль у розвиткові подій, описаних у цій книжці.

Як завжди, Куцак і цього разу ув'язався за своїм господарем. Не бувши винахідником, пес мало цікавився березою, придатною для колінчастого вала. Маючи легковажну натуру, він з веселим гавканням залишив Павлика і зник у гущавині лісу. Незабаром його гавкання затихло в далечині.

Павлик із властивою йому впертістю зрубав березу й обчуhrав віття. І тоді щось штовхнуло хлопця в ногу. Це був Куцак, який уже встиг повернутись із своєї подорожі. Павлик нахилився, щоб погладити собаку, і тут помітив клуночок. Так, це був клуночок, звичайнісінька хустинка в зубах у Куцака. В хустинці щось зав'язане.

Що за подарунок знайшов Куцак у лісі купальської ночі?

Безмірно здивований, Павлик розв'язав хусточку.

— Пряники... — прошепотів він.

Цей незрозумілий випадок допоміг розкрити ще одну рису в характері хлопця. Виявилось, що він любив не тільки майструвати водні велосипеди, а також ласувати смачними пряниками. Незабаром від них не лишилось жодного. Тоді, ховаючи в кишеню хустинку, Павлик голосно сказав лісові й ночі:

— Дякую за вечерю!..

І того ж пізнього вечора під Івана Купала, коли дітвора співала пісень біля пionерського вогнища, коли вже зійшов місяць, і коли Євгешка зустрів у лісі привид Явдошки Ковалишиної, і коли Павлик Голуб уже повечеряв таємничими пряниками, — того ж пізнього вечора сиділа на порозі хати баба Лизавета і виглядала діда Галактіона. Поїхав дід на пристань зустрічати любу онуку.

Згадує баба Лизавета сина Порфирия. Сім років тому приїздив у село Порфирій з дочкою Олесею. Їй тоді шість годочків було, а зараз виросла Олеся, виросла

онучка, і безпремінно вона тепер городська баришня, і безпремінно в неї шовкова бинда в косі...

— Дай боже, щоб доїхала благополучно,— шепоче баба Лизавета і згадує зненацька, як недолюбляє дід Галактіон усякі стосунки з богом. Змінився світ, змінився. «Люди робили, а богові дяка? — часто бурмоче дід.— Нема такого закону, щоб трутнів частувати. Хто робить, тому й дякувати треба...»

Три роки тому, як закрили в селі церкву, виніс дід з хатини всі ікони.

— Не личить нам тримати їх, стара,— сказав він суворо.— Наш син затоплені кораблі з моря піdnімає і в більшовиках ходить, а я — пасічник у колгоспі, і на весь район такого пасічника не знайдеш; і не лайся, і не тужи, бо й я недавно ще богові набридав і всю твою печаль розумію. Тільки з курячого розуму ота твоя печаль...

Одну ікону баба Лизавета таки врятувала і почепила її на горищі, в найдальшому кутку. Охаючи, вона виласила туди по драбині (це траплялося найчастіше в неділю) і потай молилася. Дід Галактіон помітив ці відвідини хатньої стратосфери.

— А що ти там забула нагорі, Лизавето?

— Та бач, зозуляста курка звичку взяла нестися на горищі. Яечка шукаю.

Дід міцно намотав собі на вуса це куряче яєчко. Крадькома від баби він поліз на горище і знайшов ікону. У діда, незважаючи на його шістдесят два роки, була жартівлива парубоцька душа. Того ж дня він намовив колгоспного художника Ладька, який розмальовував стінгазету і плакати, і той намалював зеленою, чорною й синьою фарбою чудовий портрет. Наступної неділі перелякані баба Лизавета уздріла на горищі замість ікони Миколи-вгодника рогатого дідька, чудовий натхнений твір Ладька.

Це був, безумовно, хибний метод антирелігійної агітації, але дід Галактіон, на жаль, не вчився на курсах пропагандистів.

Я встиг вам уже розповісти про куряче яєчко і про дідька, а баба Лизавета і досі сидить на порозі і все виглядає діда з онукою. А дід забарився — немає діда.

Чому ж забарився дід Галактіон?

Того вечора під Івана Купала, ще коли не сходив

місяць, і коли Євгешка ще не зустрів у лісі Явдошку Ковалишину, і коли баба Лизавета ще не сиділа на порозі хати, дід Галактіон стрічав на пристані онуку Олесю.

Прийшов пароплав, і на пристань живою стрічкою сходили пасажири. Допитливо бігали дідові очі по лицях, по клунках, по незнайомих постаттях. Ні, немає Олесі, не приїхала люба онука.

Так думав дід. Але Олеся приїхала. В юрбі пасажирів пройшла вона мимо діда. Стояв дід і не впізнав онуки. Як же їйому звернути увагу на стрижену піонерку з рюкзаком за плечима? Він же «баришню» вийшов стрічати — хорошу «баришню», може, синьооку, може, з густими косами, як гаряча достигла пшениця. Вийшов стрічати «баришню» в капелюсі рожевому і в черевичках із жовтого хрому... А може, вона така, як у пісні співається:

Вона ростом невеличка,
Ще й літами молода,
Руса коса до пояса,
В косі лента голуба...

Вдивляється старий... І дочекався «баришні» — такої, як уявляв собі онуку. Їх зійшло на пристань троє, на них капелюшки і квіти в руках. І стягає злинялого картуза дід Галактіон, старого картуза, що з японської війни зберіг, і вклоняється трьом «баришням».

— А котра ж тут із вас моя онука Олеся?

А вони — всі троє — здивовано перезирнулись, племічима знизали. А найстарша, усміхаючись, кинула:

— Ніякої Олесі тут немає, діду.

Розвів дід руками. Стоїть старий, дивиться. Всі пасажири зійшли на берег. Східці забрали. Вже й пароплав відчалив, а дід Галактіон усе стоїть із полинялим картузом у руці.

Олеся, розминувшися з дідом, вирішила дістатися до діда й баби пішки. Вона спитала дорогу, і сторож із мітлою охоче їй пояснив. Усі сторожі на пристанях, як і двірники в місті, завжди з мітлами. У них (не в мітел, а в сторожів) найзручніше спитати дорогу. Приймні будете певні, що вказівки одержите точні, ясні, а головне — з найменшими, дуже важливими подробицями.

Сторож із мітлою пояснив:

— До Млинків недалеко. Три кілометри з гаком буде. А навпросте ще ближче. Ось цією стежкою звернути за крамничку. Там далі буде криничка. А від кринички праворуч. А тоді — верба. Від верби не праворуч, а ліворуч. Тоді трохи вбік, тільки не в цей, а в інший бік. Звідти й ліс видно. А як ліс перейти, уже й село близько.

Це було викладено такою скоромовкою, що й справді здалося — близько! Крамничка, криничка, верба, праворуч, ліворуч, убік, ліс і село. Що може бути яснішого?

Олеся подякувала, краще вмостила на спині рюкзак і пішла вказаною стежкою.

Того пізнього вечора під Івана Купала, дуже пізнього вечора, коли вже й не добереш — чи вечір, чи ніч зайшла, повертається дід Галактіон із пристані. Лісовою дорогою лунко торохкотіли колеса. Коли вже вийшав дід на узлісся, його хтось гукнув. Це була дівчинка. Зовсім незнайома дівчинка з клунком за плечима стояла на дорозі.

— Підвезіть до села, — попросила вона.

Здивований дід ледве вимовив:

— Та звідки ж ти? Хто ти така?

Ви вже догадались, хто ця дівчинка, хто ця піонерка з рюкзаком. Але мовчіть, не кажіть дідові. Йому розповість про себе сама піонерка, і тоді ще більше здивується дід Галактіон. І радість буде велика йому і бабі Лизаветі, яка вже лягла спати, не дочекавши ні діда, ні онуки.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ,

що може мати дуже поетичну назву, наприклад: «Опудало, водохід та вареники»

Рано-вранці прокинулась Олеся в незнайомій кімнаті. Прокинулась і враз згадала, що вона в діда та бабі, згадала, як вона вчора заблукала в лісі і як ударила її якийсь хуліган. Може б, ще довго блукала Олеся, коли б не зустріла діда Галактіона, який повертається з пристані...

Хутко скочила дівчинка з ліжка і розчинила вікно навстіж. А вікно те виходило в сад. Під самим вікном

послався казковий килим. Ви розумієте — килим з квітів. Глянула Олеся, сплеснула в долоні — як чудово! І розумієте — таких квітів вона ніколи не бачила в місті і не знала їхніх назв. Вона знала тюльпани, крокуси, гіацинти, нарциси, а тут цвіли синім цвітом невідомі їй кручени паничі, бархатна красоля, пишна жоржина, жовті гвоздики. І ще росла тут рута-м'ята, любисток і канупер. І все це дуже пахло, аж дух забивало, і гули бджоли, і взагалі було так весело, що Олесі захотілось зробити щось незвичайне, наприклад, підскучити і стукнутись тім'ям об стелю, або вистрілити з гармати, або зробити те, що зробила Олеся. Зробила вона опудало, помостила його з плахти і кожушанки на своєму ліжку, сама ж через вікно тихенько вилізла в сад.

А цього часу дід Галактіон з бабою Лизаветою ходили в сінях навшпиньках, боячись розбудити онуку.

— Тсс! — баба дідові.

— Тсс! — дід бабі. — Спить?

— Спить онучечка, спить, ягідка...

І враз вискочили обое з сіней, відчайно замахали руками:

— Киш! Киш, проклятий! Онука спить!

Бабин півень, горлатий галаган, злетів на тин і кукурікнув. «Кукурікнув» — це дуже обережно сказано. Коли ви не були в Млинках, ви ніколи не уявите, як кукурікає цей півень. В одну мить він може розбудити увесь колгосп.

Взагалі ніхто не позаздрив би вам, коли б цей галаган був вашим сусідою. А «галаган» — це порода. Голінасті ноги й гола шия, без ніякого кашне. Нічого собі красунь, хоч людям на очі не показуй. Але, знаєте — голос! Саме за це тримає його баба Лизавета. Голос, як у Шаляпіна. Це по наслідству. Кажуть, що праਪрадід цього півня теж мав такий веселенський голосок, що, кукурікнувши, на смерть перелякав пан-отця Гавриїла, коли той ходив по селу з молитвою. Довелося виливати переполох.

Сполохавши півня і не давши йому доспівати арію, хотіли старі повернутись у хату, та тут, наче з-під землі, з'явились дві бабоньки Бабарихи.

— Онучечка приїхала?

— Гостя дорогенька?

— Хай їй доленька щастить!

— Хай здоровенька буде!

Хоч у віконце хочуть вони глянути на гостю. (А зозуля на суку: ку-ку!)

Навколо хати підтюпцем оббігли, до віконця пріпали, дивляться на ліжко баби Бабарихи, на те ліжко, де спить опудало.

— Що ж то за хороша дівчинка!

— Як маківочка!

— Як ягідка!

— Як ясочки повновида! (А зозуля на суку: ку-ку!)

Коли б опудало могло чути ці компліменти, воно б так запишалося, що ні підійти до нього, ні підступити. (А зозуля на суку: ку-ку та ку-ку!..)

— Зозуля кує, роки лічить, — зітхає дід Галактіон.

— Це — мені, — сказала баба Бабариха, — та й багато ж як — у два десятки годочкив не вбереш.

— Ні, мені, — заперечила Бабариха друга. — Мені, мої голубоньки, мені!

— Ні, це мені кує, — сказав дід Галактіон, — бо я перший почув. Недовго їй кувати. До петрівки, а тоді вдавиться зозуля мандрикою з сиру.

— Ні, діду, я буду обережною, не вдавлюсь, бо це я — зозуля!

І злізла тут Олеся з груші, а дід Галактіон подивився на всіх і сказав:

— Старію.

І сказали Бабарихи «старіємо», бо не розпізнали вони, що не зозуля кує, а пустує дівча.

А піонери вже ідуть, ідуть, ідуть, уже довідалися і вони, що приїхала піонерка з міста, і її батько працює під водою і в яке завгодно море спуститься в глибину, і не боїться він ні акул підводних, ні раків, а вони ж, оті морські раки, не такі, як у річці, а завбільшки з трактор «Інтернаціонал».

З огляду на те, що найбільш цікава й поважна річ була в Проњки (підзорна труба), а це відразу надавало великої ваги всьому піонерському загонові, діти вирішили, що саме він, Проњка, має першим відрекомендуватися міській піонерці і познайомити з нею всіх інших.

— Проњка Сокіл, — урочисто виступив він наперед, — а це моя труба!

— Підзорна труба! — виправили хором піонери. — Будь напоготові!

— Хороша труба, а я просто — Олеся Садова, без труби. Завжди готова! А це що за гусак?

— Гусак Капітан Капітанич, найкращий у районі, а я — Євгешка Зуб. Гусака я викохав. Факт.

— А ти чого так на мене дивишся?

— Я не на тебе дивлюсь, а на твою гулю на лобі. Я — Наталя Недригайлло, а до гулі треба холодну прімоочку.

— Не треба, пройде... Це мене вчора якийсь хуліган у лісі вдарив. Каменем. Я аж знепритомніла. А коли очуяла, вже й хустинки з пряниками не було. Той хуліган, напевне, забрав. Я гостинець везла дідові та бабі.

Євгешка зненацька зблід. Він догадався, кого він учора вдарив. Тільки хустинки він ніякої не бачив...

— Олесю, — натхненно сказав Кузька. — Я знайду хулігана. Я такий слідопит, що знайду. Євгешко, і ти мені допоможеш. Удох хулігана швидко знайдемо. Гарразд, Євгешко?

Ситуація для Євгеші створилася мало сприятлива. Зрозуміло, що відповів він Кузьці так, наче гречану галушку ковтнув:

— Умгу... Факт...

І, ковтаючи цю галушку, він подумав: «Як добре, що вона (не галушка, а Олеся!) не впізнала мене. Так ось яка та Явдошка Ковалишина...»

Учора ввечері, безтязмно штурнувши в Олесю камінь, Євгешка кинувся бігти. Тільки пізно вночі він прибіг додому. У хлопця страшенно розболівся живіт. Можливо, що причиною цьому було хвилювання, пережите в лісі. Хлопець стогнав і корчився. Батько був десь у колгоспі на варті, мати перелякалася. Як зарадити ліхові? Лікарня за десять кілометрів, у районі.

— Може, ти що з'їв таке? — бідкалась мати. Євгешка затаїв свою пригоду.

— З'їв... Ой, з'їв... Сало...

— Багато?

— Шматок... Ні, два...

— Ой горенько!.. А ще?

— Шовковиць... Півцеберки...

— От халепа, от горе превелике!..

— А ще води випив... Мабуть, повне цебро...

— Лихо мое, повне цебро! Чи ти з глузду з'їхав?

Негайно було покликано Бабариху, яка хутко визна-

чила діагноз: «сояшниці напали». Лікування нескладне. Треба сояшниці «вилити». Бабариха поклала в миску ніж, куделицю й віск, підпалила. Зачаділа куделиця, зашипів віск. Нагріту миску притулили Євгешці до жи-вота.

Як бачите, це дуже схоже на електризацію. Треба тільки зазначити, що пацієнтів у Бабарих з кожним днем усе меншає. У Млинках будують лікарню, і я дуже стурбований, що цінний лікарський досвід баб Бабарих незабаром буде зовсім поховано. Щоб цього не трапилося, я пропоную організувати у новій лікарні, поряд з кабінетом електролікування, музейну кімнату. В ній на найвиднішому місці треба поставити миску з воском, ножем і куделицею. Ніж треба залишити неодмінно. У методі баби Бабарих він має дуже важливе символічне значення — відрізає хворобу од пупа.

І уявіть, коли Євгешка заснув, на другий день живіт уже не болів. Ніж у мисці сумлінно виконав своє призначення.

Ну, дорогі читачі, тепер треба було б описати, як хтось із піонерів узяв слово і інформував Олесю про роботу піонерського загону, як потім узяла слово Олеся і розповіла про свій загін у місті. Так буває в багатьох книжках про піонерів, і, можливо, ви будете навіть незадоволені, що я не переказую тут жодної промови, але як я можу це зробити, коли ось тут втручається баба Лизавета і запрошує Олесю в хату снідати. Розумієте, люба онучка досі не снідала, і її чекають на столі гарячі вареники з сиром.

Але коли баба пішла в хату, прибіг Бицик. Він був дуже сквильзований. Можна було подумати, що він упіймав сома. Але трапилось дещо далеко цікавіше.

— Водохід! Павлик! — гукнув Бицик.

— Де?

— На річці!

— Хлопці, ходімо!

— Швидше!

Тільки Олеся не розуміла, в чому річ.

— Біжімо з нами, взнаєш! — хутко кинув Кузька і перший побіг. Уже по дорозі він коротко розповів:

— Чудак у нас є. Водохід майструє. Нічого з того не вийде, дурниці... Посміємось добре...

На березі полізли крадькома у верболіз. Поховались

за кущами. І справді побачили Павлика. Він був на воді, недалеко від берега. Хлопець сидів верхи на якісь чудернацькій споруді і крутив ногами педалі, наче на справжньому велосипеді.

— Оце він і є, водохід! — пошепки пояснив Олесі Кузька і раптом затулив долонею рота, щоб не застіятись. Як не намагався Павлик зрушити з місця свою машину, вона не їхала, а тільки смішно, мов качка, похтувалася з боку на бік.

І враз Наталя не витримала й заспівала, як у казці про Телесика:

— Івасику-Телесику,
Приплинь, приплинь
До бережка,
Твоя мати прийшла,
Обідати принесла!..

Павлик підняв голову, не розуміючи, звідки цей спів, і саме в цю мить скоїлася катастрофа. Водохід хитнувся і раптом перекинувся. Славетний конструктор пукалки, яку поламав дід Галактіон, і водного велосипеда (якого ще ніхто не встиг поламати) відчайно боровся з дніпровською стихією. А завдяки тому, що аварія відбулася недалечко від берега, він щасливо вийшов на пісок, не кидаючи, проте, з винятковою упертістю свого водохода.

На світі дуже багато смішного, і деякі діти сміються з ранку до вечора: книжку хтось догори літерами читає — сміх, спіткнувся — сміх, ложку поніс замість рота до вуха — сміх, вимазав чорнилом кінчик носа — сміх!

Шо ж тут дивного, що з Павлика сміялися? Та ще й як! По піску качалися від сміху! Це вам не кінчик носа, обмазаний чорнилом! Павлик виліз із води мокрий, як губка. Сорочка, штани, навіть солом'яній бриль і той мокрий. Жажуть, що є такі шахраї, які виходять з води сухими. Я особисто, дорогі читачі, цього не бачив, а Павлик був не шахрай, а винахідник, отже з води він сухим не міг вийти.

— Ходивод! Ходивод!
— Скупався?
— Облизня спіймав?
— Курка мокра!

Жарти, глузування, і все на одну голову, на мокру голову Павлика.

— Хлопці! Кузько! Як не соромно? З товариша сміється?

І всі замовкли, і всім стало ніяково, а Олеся ще сказала:

— Ех ви ж, піонери! — і близько-близько підійшла до Павлика.

— Показуй свій водохід, Павлику!

А Наталя побачила, що він руку вдряпнув об камінь, і враз дістала бінт з торбинки і перев'язала виразку.

— По воді ходитиме — водохід, — каже Павлик, — а вони його навиворіт — ходивод, та ще побачимо, чия візьме, ось — колінчастий вал, педалі, колеса з лопатями загрібатимуть воду, а сьогодні справді невдача, не крутяться колеса; треба все переробити, та це не страшно, я вже тричі переробляв...

Павлик усміхнувся, і всі побачили, що він усміхнувся одній Олесі, і Євгешка це побачив, колишній друг Павлика...

— Олесю, внуничко дорогенька, снідати треба, я за тобою через перелази, я за тобою через городи, варенички ще гарячі!

Баба Лизавета прибігла з мискою і зняла капустяний листок, а в мисці всього один вареник.

— Це ж я, як бігла, вареники розгубила — на перелазі, по городах!

А Куцак облизується, куцим хвостом вертить: він біг за бабою Лизаветою і дякував їй за смачні вареники з сиром.

Так закінчилася історія з сніданком для дорогої внунички, а історія з Павликом тільки почалася.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ,

в якому лірично розповідається про дуже зайнятого голову колгоспу і про пригоду з славетним гусаком. У цьому-таки розділі вперше з'являється драній черевик

З перших днів гостювання в діда та баби Олеся жадібно накинулась на природу. Може, це трохи невдалий вираз, може, краще сказати — жадібно почала скуб-

ти природу. В полі наскубла величезний букет волошок і темнолілових сокирок. Наталя показала, як із сокирок можна зробити маленькі віночки, а з квітки дикої рожі «баришню» в спідничці з блідорожевих пелюстків. «Наскубла» Олеся також якихось жовтих і темночервоних квітів. Саме з цими квітами і трапився конфуз. Побачив їх в Олесі Кузька й спитав:

— Шкідників винищуєш?

— Як?

— А такечки. І навіть дуже просто. Оцей жовтий — осот, а червонуватий — кукіль. Найлихіші вороги наших ланів.

— Та це ж... квіти!

— Гарні квіти, а ми з ними щороку боремося. Із корінням їх виорюємо. Гадина, а не квітка. А це — волошки й сокирки. Давай я віднесу в хату-лабораторію.. Там у нас ще неповна колекція бур'янів!

Оці ніжні пелюстки, оці квіти — це бур'яни! Аж боляче стало і навіть образливо — піддурили! Такими скромними та хорошими прикинулись, і ось — будь ласка, шкідники бур'яновичі, будь ласка, зайдіть своє місце в колекції!

Таке було перше знайомство Олесі з природою в полі. Потім вона познайомилася з великою жабою і довідалась, що жабу ту звуть кракогуз і що вона може плигнути і вп'ястися в очі. А то ще на березі є такі довгі камінчики, схожі на палець або на гостру кулю, їхня назва — пацюки. З них можна ножем наскребти білого порошку, і той порошок добре вигоює виразки.

Таких звичайнісіньких речей не знала Олеся! Зате її авторитет дуже піднісся серед дітей, коли вона повідомила, що бачила живого слона і живісіньких білих ведмедів. У колгоспі не було зоопарку, а в місті з колгоспівських піонерів були тільки Кузька та Павлик.

Незабаром трапилася невеличка, але цікава подія, в якій узяло участь троє істот і кілька піонерів, і завдяки цій події авторитет Олесі піднісся ще вище.

Євгешка погано зачинив дверцята в загончику для гусей. Гусак Капітан Капітанич (перша істота) вийшов із свого приміщення на волю. Тут де взявся Куцак (друга істота) і, весело гавкаючи, погнав першу істоту (себто

Капітана Капітанича) просто до річки, де жила третя істота, про яку довідається трохи нижче.

Євген довідався про втечу свого вихованця і побачив його вже аж на Дніпрі. Гусак плавав на воді, де дуже глибоко, до того ж дісталися до нього було майже неможливо, через те що берег у тому місці був високий і крутій. Куцак гавкав на Капітана Капітанича з кручині, а Євген на кручі ж таки безпорадно вимахував руками.

І раптом із славетним гусаком трапилось щось незрозуміле. Він перелякано скрикнув і з жахом почав бити крилами об воду. Щось невмілим тягло Капітана Капітанича на дно. Євгешка почав гукати на допомогу. Він гукав так голосно, наче самого його тягнув за ногу водяний дідько.

Перший почув крик Євгена Бицьк, який недалеко вудив рибу. Він негайно прибіг на місце події, а за ним невдовзі з'явились Олеся, Наталя й Павлик.

— Сом! — вигукнув Бицьк. — Його тягне сом!

Це справді був сом, третя з трьох істот, учасників цієї події. І, безперечно, це був той страшний сом, якого бачив дід Галактіон на початку цієї повісті.

— Рятуйте, рятуйте його! Капітан Капітанич! — мало не з плачем благав Євгешка.

— Стрибай у воду! Швидше стрибай! — гукнула Олеся.

— Не... не можу... Но... ногу звихнув! — аж побілів Євген від самої думки стрибнути з кручині в Дніпро.

Тим часом водяне страховище вже перемагало свою жертву. Гусак знесилувався, удари його крил об воду робилися все слабішими. Ще кілька хвилин, і гордий білий птах зникне під водою.

І цієї миті блакитна майка метнулася з кручині.

— Олесю! — злякано вихопилось у Павлика. Він на ходу зірвав із себе сорочку і стрибнув за дівчиною вниз.

На цьому треба поставити крапку і закінчити розділ. Можна також поставити три зірки (ось так — * * *) і далі розповідати про щось інше. Так роблять багато авторів, щоб зацікавити читача, щоб він з нетерплячкою чекав, чим же, нарешті, закінчиться подія.

Міг би так зробити і я. Адже подія обірвалась на дуже напруженому моменті: міська, недосвідчена піонерка

нérка стрибнула з високої кручі в дніпровську глибочінь, стрибнула назустріч водяному страховищу. Потоне Олесь чи ні? І коли її навіть урятує Павлик, як вони вилізуть на стрімкий берег?

Ні, дорогі читачі, події наростають такими темпами, що невистачає часу відволікати вашу увагу. Ви зараз же довідаєтесь, чим скінчився стрибок Олесі й Павлика.

Наталя, Бицик і Євгешка, затамувавши подих, стежили за тим, що відбувається на воді. Перший переляк змінився захопленням, коли піонери побачили, як упевнено й швидко попливла Олесья. Вона пливла просто до гусака, за нею поспішав Павлик. Це була велика несподіванка — городянка пливе, як найкращий плавець!

До Капітана Капітанича Павлик і Олесья наблизились майже водночас. З кручини було видно, як обоє вони почали бити руками й ногами об воду, щоб прогнати напасника. Незабаром звільнений гусак був у руках відважних плавців. Тоді Бицик зірвався з місця й хутко побіг берегом. Він з'явився на човні, поспішаючи на допомогу товаришам.

Ше десять-п'ятнадцять хвилин, і вони були на березі.

— Я зовсім про човен забув, — бідкався Бицик, — а він же тут недалечко був, я на ньому рибу вудив!

У гусака була трохи пошкоджена нога.

— Великий сом, друзі! — повідомив Павлик. — Я бачив, як він майнув хвостом.

— Ну, я ж... Я ж його... — гарячково зашепотів Бицик. — Невже так і не спіймаю?..

Наталі довелося лікувати дві ноги — гусячу й людську.

— Сідай, Євгене.

Євген слухняно сів.

— Яку ногу звихнув?

— Ось цю... Ні, цю...

— Гаразд.

Наталя так сіпнула хлопця за ногу, що він аж гепнувся головою в пісок.

— Ну, як?

— Ой, нічого. Трохи легше.

Євгешка взяв гусака на руки і, удаючи, що й досі шкутильгає, повільно пішов у село.

— Олесю, — захоплено сказав Павлик. — Олесю!

І він далі нічого не сказав. Тільки Наталя додала:
— Та в неї ж батько водолаз! Забули? Всі моря
наскрізь пройшов!

Історія з цим стрибанням не минула без наслідків. Вона наштовхнула Олесю на цікаву думку. Незабаром у Млинках не було жодного піонера, який би не знав про водну вишку. Думку збудувати в колгоспі таку вишку для стрибання у воду найпалкіше зустрів Павлик.

— Ой же як хорошо, Олесю, ти придумала! Ви стрибатимете, а я на водоході поблизу їздитиму, рятуватиму втопаючих!

— Ти ще спочатку зроби його! — не втримався Кузька. Та, глянувши на Олесю, замовк.

Одне тільки турбувало хлоп'ят: де дістати будівельного матеріалу? Несподівано в цьому питанні допоміг дід Галактіон:

— Ось що я вам скажу, дітворо. У колгоспі, за хатою правління, лежать добрячі обаполи. І дощок там — сила! Попросіть у Йосипа Максимовича. Він дастъ. А мене за пораду на водоході вашому покатаєте...

— Чи ти клепку з голови загубив? — накинулась баба Лизавета. — На водоході! Змалився, ій-право, змалився!

— Бабо, — суворо відповів дід Галактіон, — я шістдесят років їздив на волах. Дай хоч на старість поїду на машині!

Отже, дві речі цікавили з того часу хлоп'ят, тільки про них і мови було — водохід і вишка. Павлик має пожвавити темпи своєї роботи і закінчити водохід, а тим часом треба збудувати вишку. У Павликів винахід ще не всі вірили, у декого з піонерів жив у серці сумнів — нічого не вийде в Павлика, дурниці! Інша річ — вишка! Всі вчитимуться стрибати з неї і, можливо, вивчаться колись на водолазів, як Олесин батько. Кожному хочеться побувати на морському дні.

Одного Євгешку не вабили такі блискучі можливості. По-перше, стрибати страшно; по-друге, бути водолазом страшно; по-третє, хай стрибає той, хто дурніший, а він, Євгеша, принципово проти вишки.

Тим часом, коли Павлик збільшив темпи і вчетверте переробляв водохід і коли обирали делегацію до голови колгоспу, щоб він дав будівельного матеріалу, тим часом Кузька наполегливо, вперто намагався викрити ху-

лігана. Хто вдарив Олесю каменем і відняв у неї хустину з пряніками?

Двічі бігав Кузька в ліс, обшукував мало не кожний кущ, на кожній стежці приглядався до слідів, підбирав недокурки, папірці... І нарешті знайшов дещо надзвичайно цікаве.

Того ж дня Кузька прибіг просто до Євгешки.

— Хулігана знайшов!

— Де? Де ж він? — спитав, трохи полотніючи, Євгеша.

Кузька урочисто витяг із пазухи старий, дірявий чеврек.

— Ось він, хуліган! Зараз усе тобі розповім.

І доки він розповідатиме Євгешці, я розкажу вам, як піонерська делегація ходила до голови колгоспу і що з того вийшло. Але перед цим невеличкий ліричний вступ. Коли хто не любить лірики, може пропустити це місце і читати рядків на двадцять нижче.

Голова колгоспу Йосип Максимович Макота стояв серед поля. А навколо хвилювався пшеничний океан. І не було в тому океані ані синіх волошок, ані осоту, бо не буває цієї капості у прополотій пшениці. З поля видно, як виблискують внизу синім лезом Дніпро, а за Дніпром майорять лілові ліси й жовті пішані коси. І не співали над хлібами дзвінкоголосі жайворонки, бо вони співають ранньою весною. Але натомість стрілами шугали ластівки, і взагалі було прекрасно, навіть без жайворонків.

Найпрекрасніший був хліб. Пшениці стояли густі, стояли високою зеленою стіною. І коли зірвав Йосип Макота повний колосок і поклав собі на долоню, він переконався, що днів за п'ятнадцять неодмінно почнуться жнива, а коли сонце припікатиме отак щодня, то навіть раніше. Макота хутко скочив на коня і погнав у колгосп, бо дві жниварки й досі стояли несправні.

На цьому кінчається лірика, бо, прибігши з поля, Йосип Макота зупинився біля кузні й гукнув:

— Швидше, хлопці, швидше, швидше! До жнив треба встигнути, треба перевірити! Ремонт, хлопці, ремонт!

І він сам почав мацати в жниварці кожний гвинтик, а жниварки стояли, піднявши вгору граблі, як ракові клешні. І ковалі дуже вдарили молотом, і міх запихав частіше. І Василь, піонервожатий, ліг на спину біля жниварки і зацокав зубилом, щось лагодячи.

Саме цієї хвилини перед Йосипом Максимовичем з'явились делегати.

— Ну як, хлоп'ята? Ростемо? — гукнув з-під черева жниварки піонервожатий.

— Ростемо! Ростемо! — відповів хор дзвінких дитячих голосів.

— Ну, красота. Але яблук сьогодні в мене немає. Не трусив яблуні. Ніколи...

— Хто росте? Які яблука? — хутко повернувся до дітей голова колгоспу.

— Це ми ростемо, Йосипе Максимовичу, — відповіла Олеся. — І нам треба збудувати водну вишку. Дайте нам дерева, ми хочемо стрибати...

— Яка вишка? Яке дерево? Піонери хороші, жнива незабаром. Жнива! Розумієте?

— Йосипе Максимовичу, — обізвався піонервожатий, — дайте їм дерева. Обов'язково дайте. Жнива жнивами, а вишка теж потрібна для дітей. Фізкультура. Розумієте? Вони хотуть стрибати у воду. Вірно, хлоп'ята?

— Василю, голубе, — вдарив руками об полі голова колгоспу, — і ти змалився? Хіба не можна стрибати через вірьовочку, через обруч, через колоду?

— Нам треба, щоб було високо, Йосипе Максимовичу! — ввернув слівце Пронька.

— Високо? Повбиватися? Га? Вам високо хочеться? Ну, ї стрибайте! Хіба не можна стрибати з тину, з дуба, з шовковиці, з вишні, з клуні, з верби, з хати-лабораторії, з школи, з кручин! Піонери мої хороші, після жнив я вам три вишкі поставлю — на Дніпрі, на ставку, на морі!

Тут усі почули неймовірний тупіт. Кузьці здалося, що це біжить череда слонів, пробираючись через джунглі. Тупіт наблизився, і всі почули важке відсапування. Це був товстий зоотехнік Іван Іванович. Він схопив голову колгоспу за рукав і гукнув:

— Йосипе Максимовичу! Небувалий приплід! Шістнадцятеро поросят! Ходімо!

— Від якої?

— Матільда! Матільда!..

Звідкись збоку виринула друга постать. Це був худий і високий птаховод Ніл Нілович. (Його всі в колгоспі заочі звали «Крокодил Крокодилович»).

Він схопив голову колгоспу за другий рукав:

— Йосипе Максимовичу! Інкубатори вилупили п'ять тисяч курчат! Не вправлюсь! Дайте помічників!

Товстий низенький зоотехнік і високий худий птаховод з силою потягли Йосипа Максимовича в різні боки.

І тут дзвінко заіржав рудий кінь з білою зіркою на лобі, і з нього на ходу скочив на землю завгосп Дмитро Гаврилович. Йому вже ні за що було схопитись — в обидва рукави голови колгоспу міцно вчепилися птаховод і зоотехнік, — і тому завгосп тільки гукнув:

— Трактори! Трактори! Трактори прибули! Трактори, Йосипе Максимовичу!

— Нам дерева! Вишку! Нам фізкультуру! — хором загукали Олесь, Пронька і Павлик.

— Ніколи зараз, дорогі піонери! Ніколи! Шістнадцятеро поросят! П'ять тисяч курчат! Нові трактори!

І Йосип Максимович Макота хутко зник разом із завгоспом, з товстим зоотехніком і з худим птаховодом.

Піонерська делегація пішла від голови колгоспу далеко не в рожевому настрої. Як усе гарно складалось — вишка, водний спорт, водолази, затоплені кораблі, і раптом — Йосип Максимович не дає деревини! Йосип Максимович такий занятий, що ніяк не може знайти для піонерів вільної хвилини! Правда, він обіцяв поставити аж три вишки, але коли це буде? Невже розіб'ються всі мрії?

І коли ось так Олесь, Павлик і Пронька сиділи на перелазі і міркували, що ж робити далі, прибіг із драмним черевиком Кузька. Ви вже, мабуть, помітили, що цей «слідопит» не приходить, а прибігає.

— Павлику! Пронько! Давайте ноги!

— Та що трапилось?

— Дуже просто, цей черевик я знайшов у лісі. Його, напевне, загубив хуліган. Той самий, що тобі, Олесю, нахуліганив. Кому прийдеться до ноги, той і хуліган!

І в одну мить черевик опинився на нозі у Проньки. Методи викриття хулігана були в Кузьки рішучі й енергійні.

— Ні, Пронько, не ти, — з жалем констатував слідопит. — Занадто великий на твою ногу...

На Павлика черевик не наліз, а приміряти Олесі, ви ж самі розумієте, немає ніякої рації. Кузька побіг

від хлопців теж, звичайно, у поганому настрої, але в нього ще була надія: адже в колгоспі ще багато-багато ніг, на які можна приміряти черевик!

А тепер, любі мої читачі, йдіть тихенько слідом за мною, навшпиньках ідіть, бо вже пізня ніч і увесь колгосп спить, і треба, щоб ніхто нас не почув, особливо Євгешка.

Відчиняйте вікно і лізьте в хату. Підходьте до ліжка і покладіть собі палець на губи. Тихше! Євгешка Зуб не спить. Чуєте, як він перевертється з боку на бік і щось шепоче в темряві? Може, його привозить піонерська соцість і він прийде завтра до товаришів і чесно розповість, яка пригода йому трапилася у лісі?

Ні, не це. Зовсім не це. Євгешка складає план помсти. Ось чому він не спить. Ось чому крутиться на ліжку. Колишній його товариш і друг, Павлик Голуб, остаточно зрадив. Проміняв Євгешку, безповоротно проміняв на Олесю. Новий друг тепер є у Павлика.

А з-за далеких верб випливає місяць, нічні цвіркуни цвірчать безугавно на вгороді, легкий серпанок туману стоїть над Дніпром. Чутно, як пройшов пароплав, ніч дихає, тепла ніч, нашорошена. Зрадив Павлик, проміняв Євгешку. Ну, стривай же ти, начувайся, Павле, тебе чекає помста!

А на другому кутку села не спить Олесь. Вікно відчинене, і пахне нічна матіоля, пахне росяний сад. Уже двічі ходила до Макоти піонерська делегація, просив піонервожатий, просила Олесь. І — розумієте? Йосип Максимович щодня обіцяє допомогти піонерам і щодня забуває про це. Розумієте — він такий заклопотаний, він не може пам'ятати про якусь вишку!.. Хіба тут спорт на думці, коли жнива незабаром? Коли в свині Матільди небувалий приплід? Коли інкубатори вилупили п'ять тисяч курчат?..

Не спить Олесь, а думки, як сині зорі, линуть і линуть незвіданими просторами. Вишка повинна бути! Олесь вже знає, що треба робити. О, вона чудесну річ придумала! Хоч би швидше ранок! Треба негайно побачити Павлика, йому першому розповісти про свій план!

Бліdnіть, зорі зелені, ховайся, місяцю ясний, тікай, нічний тумане! Просипайся, півню-галагане, кукурікни на ввесь світ, сповісти, що надходить світанок!

РОЗДІЛ СЬОМИЙ,

в якому найголовніша подія — це лист Павлові Петровичу Постишеву і те, що трапилось, коли піонери писали цього листа

І справді, незабаром гукнув галаган баби Лизавети (він же не співає, а гукає); почувши його, зійшло сонце ну і, звісно, випило росу, прогнало туман; защебетали всякі там горобці, лелеки заклацали на стрісі. (Тільки не чути було зозулі, вона ще в петрівку, коли пекли мандрики з сиру, вдавилася найбільшою мандрикою).

На двох протилежних кутках села скочили з ліжок Олеся й Євгешка. Олеся побігла до Павлика, а Євгешка до хлопців. Йому треба було знайти спільників, щоб виконати план помсти.

Павлик і Олеся прийшли до Дніпра, на ту саму кручу, біля якої недавно сом лагодився поснідати Капітаном Капітаничем. Баба Лизавета не знає сюди дороги, отже не може прибігти з мискою вареників для дорогої внучки. Можна спокійно посидіти й поговорити.

— Павлику, — схвилювано сказала Олеся, — я не спала цілу ніч і все думала про вишку. Слухай, Павлику, нам треба написати листа.

Павлик кинув з кручині камінчик. Він булькнув у воду, і згори добре було видно, як весело розбіглись широкі кола.

— Кому, Олесю?

Олеся швидко метнула на Павлика очицями веселими й лукавими. Потім хутко нахилилась і вивела на піску три літери: П. П. П.

Павлик хотів кинути другий камінець, коли глянув на літери.

Він зненацька зірвався на ноги.

— Ой Олесю! Павлові Петровичу Постишеву!

Навколо прекрасний світ. Яка могутня, широка ріка! Яка прозора п'янка блакить!

— Ой Олесю! Тепер у нас буде вишка!

— І водохід. Павлику, і спортивне свято!

— Олесю, давай кричати — хто голосніше? Яку мені пісню заспівати, Олесю? Давай удвох співати! Хочеш?

— А ось ми тобі зараз заспіваємо!

І перед Павликом з'явився Євгеша, а з ним Бицьк і Пронька.

— Починай, хлопці! — махнув рукою Євгешка. І перший вивів чудовим голосом, який зветься «коззетон» і якому, безперечно, позаздрив би навіть галаган баби Лизавети:

— Молодий молоду
Посадив на льоду.
Уставай, модода,
Бо холодна вода!

Від імені піонерського загону ми даруємо женихові Павликіві Голубу та його молодій оці квіти — реп'яхи, бузину, лопухове листя та кропиву.

Євгешка простяг Павликіві жмут бур'яну, а Бицик і Пронька знову гукнули:

— Молодий молоду...

Натхненно гукнули, з піднесенням, наче співали дует з відомої опери. З цього легко зробити висновок, що Бицик не обмежував своїх здібностей полюванням на сома, а Проньку захоплювало не тільки добриво, огірки й гарбузи. Його різноманітний талант з силою виявився на наших очах у галузі мистецтва.

Очі в Павлика заблищають. Але це не було захоплення від дуeta. Аплодувати Павлик не збирався. Навпаки, він стиснув кулаки і явно лагодився підмінити високе мистецтво співу низькоякісними вправами з боксу. Та Олеся не зівала. Вона враз опинилася біля хлопчаків.

— Що ти сказав? Повтори, я не чула,—тихо, але досить виразно звернулась вона до Євгешки.

— А те сказав, що він — твій жених, і раджу вам поцілуватися!

— І поцілую. Дивіться!

Вона раптом обняла Павлика і міцно поцілувала його в щоку.

Це скоїлось так несподівано для Євгена і його помічників у справі помсти, що він просто розгубився, отетрів. І вся постать і обличчя його набрали такого виразу, що в мене невистачає слів описати це. Може, хто з вас, дорогі читачі, прийде мені на допомогу і надішле малюнок, де відобразить у цю хвилину Євгешку Зуба. Найкращі малюнки будуть обов'язково вміщені при наступному виданні цієї книжки.

А Олеся, насутивши брівки, гнівно говорила:

— Про женихів співаєте, а дерева на вишку й досі немає. Ех ви, солісти! Не жених Павлик, а винахідник! А ви?

І коли відбувалася ця сцена на кручі над Дніпром, на колгоспну пасіку прибіг Кузька. Дід Галактіон лагодився збирати рій. А збирав він його завжди в кожусі й у валянках. Така вже вдача дідова. Він вважав, що бджоли бояться кожуха й не кусають, а валянки — це для того, щоб не чули бджоли людської ходи, коли пораєшся біля вуликів.

Кузька прибіг і лагідно попросив:

— Діду Галактіоне, ось скиньте-бо валянок!

Дід подивився на хлопця так, наче бачив перед собою не Кузьку, а крокодила.

— Діду, однісінський валянок! Я ж не прошу, щоб ви скинули обидва...

І уявіть собі, уявіть, дорогі читачі, рішучість нашого слідопита. В одну мить він нахилився і стяг валянок з дідової ноги! Уявіть, як дід Галактіон затанцював на одній нозі чи то трепака, чи то польки, вигукуючи якісь слова. Давайте зробимо вигляд, що нечуємо їх, цих слів. А драний черевик уже майнув у повітрі і намагався будь-що-будь осідлати дідову ногу. Але це не вдалося.

— Ні, діду, ви не хуліган! — з глибоким жалем проговорив Кузька. А за півгодини він уже скаржився піонервожатому: — Не везе мені, Василю. Не щастить, хоч плач. Сто ніг переміряв, ні на одну не прийшовся черевик. Але не буду я Кузькою, не буду слідопитом, коли...

— Та стривай, не гарячися. Сто ніг, ти кажеш? А на свою, на свою ти міряв?

— Ні. Та навішо? Я ж і сам знаю, що я не хуліган.

— А ти все-таки приміряй. Для певності.

Кузька почав узуватися в драний черевик. І зненацька він, червоний і спіtnілий на виду, розгублено пропшепотів:

— Що ж це? Га? Якраз на мене!..

Це був провал. Колосальна невдача. Ганьба. Насмішка. Глузування долі. Тієї самої долі, на яку нарікають усі невдахи, хоч доля ніколи не брала на себе обов'язку допомагати дурням у їхніх справах.

Але Кузька не був дурнем. Це видно хоч би з того, що невдача з драним черевиком не зломила його енергії. Він дав слово перед усіма піонерами, що знайде хулігана. Перша нитка урвалася. Але він, Кузька Пічкур, повинен знайти іншу нитку, яка вже напевне приведе й до клубочка.

Того ж дня Кузька чесно розповів Олесі, чим закінчилася історія з черевиком.

— А все ж таки ми повинні викрити хулігана,— урочисто заявив він.— Ти ж подумай, Олесю, що той хуліган, може, завжди серед нас, у піонерському загоні. У лісі він, як бандит, кидає каменюку на піонерку, а тут, у нас, удає, що він зразковий член піонерської організації, і всі ми йому віrimо, кракогузові.

Не знати Кузька, не знала Олеся, і ніхто з дітей не знати, що за якихось півгодини хуліган сам себе викриє, завдяки одному необережному вчинкові.

* * *

Усі піонери зібралися у ленінській кімнаті. Олеся сидить за столом і пише. У дітей блищає від хвилювання очі. Як же не хвилюватись? Який маленький оцей аркуш паперу! І навіть чорнильниця не повна! Чи вистачить паперу, щоб списати на нього всі свої думки? Як висловити всі свої почуття на цьому невеликому білому аркуші?

Олеся від напруження висунула кінчик язика. Це дуже допомагає від несподіваної клякси.

— «Дорогий Павле Петровичу!» Є, хлопці. Далі!

І всі навпереді почали диктувати, перебиваючи одного, обступивши з усіх боjkів Олесю, стежачи за кожним рухом пера.

- Ми, піонери колгоспу «Дніпровський ударник»....
- Робимо вишку!
- Водну вишку!
- Водохід!
- Голова колгоспу не дає нам дерева...
- Йому все ніколи!
- Все обіцяє, а не дає!
- Не так! Він думає, що вишка — це дрібниці...
- І дурниці!..

— Хлопці, а про гусака забули! Про Капітана Капітанича! Напиши, Олеся, що я викохав гусака — найкращого в районі!

— А я — гарбузи! Напиши — гарбузи у Проноїки — вво! І огірки теж — вво!

— А я — Наталя, і я буду лікаркою. Тільки в мене немає трубки й окулярів!

— Не пиши цього. Лікарі бувають і без окулярів!

— А про сома! Напиши — Бицик обов'язково впіймає сома! А Матільда тепер має аж шістнадцятеро поросят!

— «І приїздіть до нас, Павле Петровичу! Ми вам покажемо водохід!»

— «Покуштуєте огірків з Проноїчиної грядки. І ще є у нього підзорна труба. Вона справжня-справжнісінька, тільки розбите скло...»

Дід Галактіон поважно скинув картуз і сказав:

— Пиши, онучко: «Привіт вам, Павле Петровичу, на многі літа від діда Галактіона, котрий пасічник у колгоспі. Мед у нас чистий, як сльоза, котрий жовтий — із гречки, а котрий білий, як сметана, — із пахучої липи». — Дід Галактіон змахнув сльозу, схвильований і розчулений, і закінчив: — Пиши, онучко: «Шістдесят років їздив дід Галактіон на чужих волах, а тепер має дід Галактіон три трактори в колгоспі, чотири машини, водохід, і купує собі дід Галактіон велосипед на двох колесах, котрі з шинами, а всередині повітря і спереду руль».

Коли скінчили листа і критичним оком перевірили писання, всі гучно заплескали в долоні, бо лист був дуже хороший і чисто написаний, без жодної помилки й клякси. І всі по черзі почали ставити свої підписи.

Перша підписалась Олеся, другий — дід Галактіон (він хоч не піонер, так характер у нього піонерський), третій — Кузька. Він, як і личить «слідопиту», поставив замість підпису якісь незрозумілі знаки (між нами кажучи, це були звичайні літери, але такі криві й горбаті, що скидались на таємничі умовні знаки: Кузька з письма частенько мав незадовільно).

Далі — Павлик. І тут... Тут...

Вибачте, я хвилююсь. Тут трапилася неприємна історія. Дуже неприємна історія для Павлика...

Перед тим як узяти ручку, хлопчина витяг з кишені

хусточку, звичайну хусточку і почав витирати нею пальці. Павлик прийшов сюди просто зногоу зі свого сарайчика, просто від водохода, і на пальцях у нього були сліди фарби.

І ось... ось Олеся раптом ступила крок уперед. До винахідника. До Павлика... Її очі були розширені. Наче побачила дівчина щось страшне. А проте вона дивилася тільки на хусточку в руках Павлика, на білу хусточку з синьою мережкою.

— Це... це твоя? — глухо, майже пошепки, спітала вона.

Мов вітрець який майнув над головами дітей, і стало раптом тихо-тихо... В цій тиші приглушено прозвучав голос Павлика:

— Мо... моя.

— Неправда! Це та сама хусточка... Моя! Вона зникла тоді, в лісі, коли я впала непритомною. Вона була з пряниками...

— Я не знав... Ленінське — не знав!

— Ти не знав? Ще й ленінське дає! Коли в тебе хусточка — це доказ! — гукнув схвильований, збуджений Кузька. — Ти і є хуліган! Ти вдарив Олесю! Не дати йому на підпис листа! Геть від нас! І водохода твого нам не тре...

Другої половини слова Кузька не встиг вимовити. Просто перед його очима зненацька з'явилось червоно-боке, привабливе яблуко.

— Ростемо, Кузько? Візьми яблучко... З'їж. Прохолонь трохи...

Кузька мимохіть узяв у піонервожатого яблуко і розгублено подивився на хлопців — чи справді з'їсти, чи це тільки жарти?

Василь непомітно ввійшов раніше і чув усю розмову. Він звернувся до Павлика:

— Скажи, Павле, де ти взяв цю хусточку?

— У лісі. Я знайшов її... Ні, не знайшов. Мені її приніс Куцак. У зубах...

— У зубах? — знову вигукнув Кузька. — Ловкий у тебе Куцак, хусточки з пряниками приносить! Хто цьому повірить? Ми хулігана скрізь шукали, я черевик на сто ніг приміряв, а він, хуліган, ось перед нами!

— Хлопці, не гарячіться. Почекайте, — сказав піонервожатий.

— Чого чекати, Василю? Все ясно: хуліган — він.

Любі читачі, ви пам'ятаєте, звичайно, історію з хусточкою? Пам'ятаєте ніч у лісі під Івана Купала? Чи думав хто з вас, що ця хусточка знову так несподівано з'явиться з Павликової кишені для того, щоб обвинувати Павлика в хуліганському нападі на Олесю? Ви знаєте, що коли б хустина вміла розмовляти, вона, напевне, посвідчила б, що Павлик ні в чому не винуватий. Справжній винуватець сидить зараз між дітвою. Ви добре пам'ятаєте його ім'я. Його обличчя то червоніє, то блідне. Його очі бігають на всі боки, як спіймані мишенята. Він піонер. Напевне, він зараз устане й розповість усе, як було.

І справді, всі почули голос Євгешки:

— Хlopці... Стривайте... Я скажу...

Все стихло. Всі дивились на Євгешку. І всі побачили, як він раптом зіщулився, зігнувся, наче живіт у нього заболів, і промирив:

— Та ні... Я нічого... Шкода Павлика. Факт...

Повернувшись і важко пішов на своє місце. Піонервожатий пильно подивився йому вслід, потім голосно сказав:

— Хlop'ята, і вишка, і водохід — наша загальна справа. Ніхто з вас не повинен ображати Павлика. А про його вчинок ми поговоримо на зборах загону.

Павлик зблід. Він третмів від страшної образи. Він зінав, що Олесю хтось ударив каменем і Кузька шукає хулігана, але про хусточку, про хусточку він почув сьогодні вперше.

Власне кажучи, той випадок, коли Куцак приніс у зубах хустину з пряниками, трапився давно, але хлопець ніколи не думав, що цей гостинець належав Олесі. Заклопотаний невдачею з водохodom, Павлик нікому не розповів про таємничі пряники і незабаром зовсім забув про них. Але в кишені лишилась хусточка.

* * *

*

Євгешка гаразд уявляв, як це було. Коли він ударив у лісі Олесю й вона впала, зомлівши, тут, напевне, трапився Куцак і, схопивши хустину з пряниками, приніс її Павликі. Павлик не бреше. Він справді не хуліган.

Не хуліган і він, Євгешка. Він — боягуз. Треба признатись, розповісти все, як було! А от Євгешка цього не може. І з того часу, як усі відвернулись од Павлика, з того часу великий тягар упав Євгешці на груди. Він не може дивитись у вічі товаришам, уночі йому сниться Павлик, який дивиться докірливо з нічної темряви.

Так жити — страшно, і страшно признатись, до муки соромно прийти до товаришів і сказати: «Не Павлик винен, а я...»

Було колись — плив Євгешка Зуб на великому кораблі, у великому морі. Хлюпали ласкаві зелені хвилі, сміялися дзвінко товариші, сонце сміялося. І раптом шторм. Буря розбила корабель, усі загинули, і тільки Євгешка врятувався. На невідомий острів викинуло його море, і ось він, як Робінзон, стоїть самотній на пустинному березі і з тugoю дивиться на непривітні розбурхані хвилі.

Ось таке почуття в Євгешки. Він ходить задумливий, — раптом у нього не стало жодного товариша. Ні кому він не може сказати правду, а та правда гнітить хлопця, рветься з грудей.

Єдиний приятель у Євгешки тепер Капітан Капітанович. Тільки гусакові він розказує все.

— Драстуй, гусачок. Як поживаєш? Га? А я, брат, погано. Факт. Історія трапилася, гусачок.

Гусак гелгоче, витягує довгу шию.

— Не розумієш ти, гусачок. Ти — дурень, Капітан Капітанович, нерозумна ти тварина. Думаєш, мені не шкода Павлика? Всі його хуліганом тепер звуть. Але я тобі признаюсь, хто в цьому винен. Тільки ти мовчи. Ні-кому!.. Ні, краще я й тобі не скажу.

І Євгешка йде до Дніпра, сідає на березі, на гарячому піску, і кидає у воду камінці. Хай кидає, цим він нікому не заважає, але ми з вами знаємо, дорогі читачі, що легше від цього Євгешці не буде. Відверто кажучи, цей Євгешка Зуб починає мені не подобатись. Одна справа бути боягузом, але коли отак підводити свого товариша, це вже, знаєте, справа інша.

Павлик теж раптом залишився без приятелів, самотній. Єдина радість тепер у нього — водохід. Правда, винахідник не розмовляє з ним так, як Євгешка з гусаком, але водохід для Павлика наче рідний брат. Такі

вони вже є, винахідники. Люблять усякі машини. А найбільше ті, які зробили власними руками.

І хоч яка несподівана халепа впала на Павлика, хоч як йому важко на серці, а водохода не кидає. Гвинтики-шпунтики, коліщата й коліщатка — підкручує іх Павлик, вдосконалює, підчищає, змазує свинячим салом. Учора мати скаржилася:

— Ти, Павле, якісь там водоходи майструєш, а звичайної пастки на мишій зробити не хочеш. Щодня сало тягають. Якісь миші повелися незвичайні — ніколи не чула, щоб отак цілими шматками сало крали...

Павлик тільки носом чмикнув — він тільки що сховав за пазуху чималенький шматочок. Такі вже вони, винахідники. З'їсти не з'їсть, а гвинтики-шпунтики обов'язково змаже.

І сьогодні, як звичайно, порався Павлик біля водохода. Багато роботи. Невдосконалена ще машина. Далеко ще їй до серійного виробництва.

А двері в сарайчик тихо розчинилися. Глянув Павлик, і чомусь його серце так застукало голосно, так застукало...

На порозі стояла Олеся. І чомусь похнювився Павлик. І Олеся похнюпилась, мовчки стойти біля порога, в руках волошки сині, і вона з них пелюстки зриває.

Павлик навмисне зацокав молотком, з перебільшеною увагою розглядав якісь коліщата. І тоді ворухнулись губи в піонерки:

— Павлику...

Мовчить Павлик, цокає молотком.

— Павлику, я прийшла... Мені дуже шкода тебе, Павлику. Чому ти не хочеш признатись? Скорі лист буде від товариша Постишева. Ти, Павлику, зробиш водохід, ми тобі простимо, Павлику... Вишку збудуємо. Свято в нас буде спортивне. Ти ж був хорошим піонером!..

І враз шарпнувся Павлик, кинув молоток.

— Був і є! І нічого я не знаю! Нічого! Чого ти прийшла? Ти не віриш мені? Не хочу я з тобою говорити! Не хочу!

Олеся різко повернулась і зробила крок до дверей. Що їй залишилось? Піти! Як образливо — прийшла щиро, по-піонерському поговорити, а він... він...

Олеся взялася за дверну ручку. Як боляче щемить

серце! Невже вона зараз піде, а Павлик залишиться знову один, самотній? Ат, навіщо жаліти такого? Хуліган він! Недостойний бути піонером!

І інша думка вже зринає, народжується в куточку серця: «А що коли Павлик і справді не винуватий?» Ні, цього не може бути. Хусточка в нього... Хусточка. Це такий доказ, що ніякого сумніву не викликає.

Але чому так важко? Чому щемить серце?

Олеся озирнулась, рішуче підійшла до верстака і хутко поклала на нього пучок синіх волошок. Крутнулась і вийшла.

Сині волошки лежали на верстаку. Ті волошки, що їх з корінням виполюють з колгоспних ланів. Десь на обніжках, на узгір'ях над Дніпром нарвала їх Олеся.

Павлик пальцем торкнувся квітів. Пішла Олеся. Стиснулось серце — як боляче! Стиснулось у маленьку грудочку.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

розповідає про відповідь Павла Петровича Постищєва піонерам, про спортивні вправи діда Галактіона на велосипеді, а також про трагедію з картузом вищезгаданого діда

Під пальмами Бразілії,
Де сонце сіє жар,
Проходить дон Базіліо —
Знеможений поштар.

Ці відомі вірші, напевне, не про нашого поштаря. Його звуть не дон Базіліо, а зовсім навпаки — Венедикт Валентинович. У давні часи, коли ще був живий батько Венедикта Валентиновича, жив у селі піп — отець Лука. Великий жартун був піп Лука. Хрестячи немовлят, він давав дітям бідняків зовсім незвичайні імена, такі, що й вимовити їх було важко селянам: Феоктист, Полієвкт, Німфодора, Гервасій, Епамідон, Анемподист. Тільки здалегідь добре заплативши попові за хрестини, можна було його власкавити: дочка буде не Євпистимія чи Каздоя, а просто Марія.

У батьків нашого поштаря не було чим підмастити попа, і він дав ім'я немовляті — Венедикт. (Дехто кликав поштаря по-своєму — Індик Валяйтінович).

Так ось, польовою дорогою мчав на новенькому велосипеді колгоспівський поштар Венедикт Валентинович. Шкіряна сумка з листами висіла в нього на боці, поштар щосили крутив педалі. Це був той самісінський поштар, що колись привіз листа дідові Галактіону від онучки Олесі.

Венедикт Валентинович хутко їхав мимо густої вусатої пшениці, мимо житнього океану. Океан виразно починав жовтіти. Пшениці стояли повноколосі, наляті молоком. Ще тиждень, і застrekочуть тут жниварки, закипить буйна праця. Ай, урожай! Ай, який урожай!

Арка з білої берези охороняє в'їзд до села. Біля сільради Венедикт Валентинович молодцювато скочив з велосипеда. І тут побачив він діда Галактіона.

— Діду Галактіоне! Передайте листа піонерам! Не загубите, діду?

— Щоб дід Галактіон та загубив? У мене півтораста вуликів, сину, і то не загубив досі жодного!

Дід обережно заховав листа за підкладку свого знаменитого картузса. А поштар, залишивши велосипед біля тину, пішов у сільраду, на ходу відкриваючи сумку.

Дід Галактіон підійшов до велосипеда. Машина тягнала його до себе, як магніт. Весело блищали на сонці нікельовані частини. Дід погладив мозолястими пальцями нікель, обережно здмухнув з руля пилку, цмокнув губами. А це вже певна ознака, що дід Галактіон надзвичайно захоплений. Даремно він ніколи не буде отак цмокати.

Глянув дід в один бік вулиці, у другий. Нікого. Глянув на двері сільради — затримався Венедикт Валентинович. Обставини склалися найсприятливіше. Дід зважився. Хутко ступив на перелаз, ближче підтяг машину. Ще мить, і дід опинився верхи на велосипеді... Він міцно вчепився за руль і щосили натиснув на педалі. І раптом... раптом велосипед поїхав з гірки!

Дід Галактіон з відчайною рішучістю крутнув руль. Велосипед звернув у провулок і, все збільшуочи швидкість, помчав просто до Дніпра. Перед розгубленим дідом майнула широка синя смуга води. Дідові ноги зірвались з педалей і бовтались тепер у повітрі.

Дід робив героїчні зусилля зупинити велосипед, але він з неймовірною хуткістю, набравши розгін, котився

до ріки. За коротку мить дід устиг спом'янути міцним словом усю нечисту силу. Але це не зупинило велосипеда. З розгону він шубовснув у воду і звалився набік. Хвилі покрили дідову голову.

Коли мокрий дід Галактіон витяг на берег зрадливу машину, перша його думка була: чи немає свідків цієї події?

Але свідки були. Велосипед промчав мимо грядки, де провадив свої агрономічні досліди над гарбузами Проночка. Він усе бачив. Хлопець перескочив через тин і побіг за відважним велосипедистом. Але догнати діда йому не пощастило. Проночка почув ззаду крики. До ріки щодуху бігли Олеся, Наталя й Кузька на чолі з Венедиктом Валентиновичем. Виявилось, що поштар теж побачив у вікно дідові вправи на велосипеді і вискочив на вулицю. Вже по дорозі до нього приєдналася дітвора.

Дід Галактіон стояв у юрбі дітей. Поштар схопився за велосипед. На щастя, його не було попсовано.

— Ай діду, ай діду,— повторював раз у раз Венедикт Валентинович.— Скупатись закортіло? Ай діду!..

Але діда чекала ще більша неприємність. Ні, це був справжній удар, непоправне лихо!

— Давайте листа, діду Галактіоне! Листа! Від товариша Постишева! — гукали Олеся, Кузька й Наталя.

— Аякже! Є лист! Є!

Дід Галактіон хотів скинути картуз. Але тільки тут він помітив, що картуза не було.

— Картуз! Головний прибор! З японської війни зберіг! — спантеличено вимовив дід.

Він кинувся до води. Але ніде не було помітно жодних ознак картуза. «Головний прибор» діда Галактіона навіки сховав Дніпро.

* *
*

Йосип Максимович Макота увійшов до правління колгоспу й задоволено кахикнув. Кімната нагадувала бойовий штаб. І так, як колись до бою, готувався старий червоний партизан Йосип Макота до жнів. Усі були на своїх місцях. Бригадири заздалегідь склали списки

своїх бригад. Жниварки відремонтовано. За три дні вони вийдуть косити жито. Пшениця ще може постояти днів сім. Усі строки точно вирахувано. Урожай багатющий. Йосип Максимович посміхається в жовтуваті від тютюну вуса.

— В'язальниці всі вийдуть? — спитав у бригадира Терентія Савчука. — Піонервожатий говорив з учнями про збирання колосків? Хто сьогодні в польовому дозорі? А на вищі?

І зненацька Йосип Максимович, щось згадавши, хутко сів до столу. Незадоволено настовбурчились рудуваті вуса. Голова колгоспу нишком себе вилаяв.

— А на вищі? — повторив він. — Вишка... Що? Піонери чергуватимуть? Тт-ак... Слухай, Терентію, там у нас за клуною дошки є...

— А є.

— І взагалі дерево.

— А є.

— І обаполи є?

— А є і обаполи.

— Гукни мені, будь ласка, завгоспа. Або стривай, не треба. Я напишу йому записку.

Йосип Максимович хутко написав:

«Дмитре Гавrilовичу, негайно видай піонерам дощок і завтра ж зранку відряди двох теслярів на допомогу». Подумав і дописав: «Щоб була піонерам водна вишка на 100 (сто) процентів».

І тут же, легко зітхнувши, Йосип Максимович ще раз тихенько вилаявся: «За жнива клопіт, а про піонерську зміну забув, осличі вуха!» Зринули в уяві дитячі радісні оченята.

— Хороші діти, — сказав уголос. — Водну вишку їм? Га? Бойовий народ!

Цієї хвилини з бряжчанням відчинилося вікно, і в кімнату просунулась голова піонервожатого Василя. Він відсапувався, мов ковалський міх, від швидкого бігу, обличчя його розчервонілось, спіtnілий чуб прилип до лоба.

— Йосипе Максимовичу, я з Заячого вибалка! Біда, Йосипе Максимовичу... Пшениця... На пшеницю...

— Та швидше кажи, в чому річ? — і збентежений Макота, вискочивши з-за столу, вже на ходу насуває картузу.

— На пшеницю ковалики напали!.. Колосків не видно! Я мобілізував піонерів!

— Давай коня! — вже надворі гукнув Йосип Максимович.

Поява коваликів, або жука кузьки, була несподіваним лихом. Коли не вжити рішучих заходів, шкідливі жучки можуть переполовинити пшеницю, найкращу, найдобірнішу пшеницю.

Коли Йосип Максимович прискакав верхи у Заячий вибалок, там уже було кілька десятків хлопців і дівчаток. Ще здалека побачив голова колгоспу чорні крапки на фоні зеленого килима пшениці. Хлопчики й дівчатка йшли широкою ланкою, визбируючи в пляшки коваликів. На дорозі стояло кілька цеберок з водою, а води не видно, у цеберках боталась якась руда маса. Це були ковалики — невеличкі жучки з жовтими крильцями, з чорними витягнутими ніжками.

— А, капость! — злорадісно вимовив Йосип Максимович і гукнув до дітей: — Тільки пшениці не толочіть! Руками розгортайте колоски, не наступайте на стебла. І топіть їх, клятих шкідників, топіть!

Усюди на колоссі, міцно вчепившись ніжками, нерухомо сиділи рудокрилі жучки. «Напевне, вранці налетіли», подумав Макота. Тієї миті він відчув справжній фізичний біль, уявивши, як тисячі коваликів з насолодою смокчуть ніжне пшеничне молочко.

Олеся обережно розгортала високі стебла пшениці. Вусате колосся легенько кололо руку; спочатку було гайдко брати шершавих жучків: вони ворушили ніжками, чіплялись за пальці, вперто не хотіли пролазити у вузеньку шийку пляшки. Але незабаром звикла і вже працювала хутко і вправно. Проте на серці в Олесі було неспокійно. Павлик не прийшов на поле. Згадала піонерка про поцілунок і почевроніла від образі. Кого поцілувала? Хулігана, нападника. А він мовчав, притаївся. А що коли Павлик каже правду? Що коли він і справді не винуватий?

І так захотілось Олесі, щоб усе з'ясувалося, щоб ніякої хусточки не було, щоб можна було піти до Павлика, сісти поруч із ним на кручі над Дніпром, говорити про водохід, про вишку!..

Але не тільки одного Павлика не було на полі. Бицик теж не прийшов збирати коваликів. Того дня дід

Галактіон відкрив Бицику цікавий виробничий секрет. Секрет безпосередньо стосувався дніпровського сома. Дід Галактіон сказав, що є один певний і справжній засіб упіймати вусате страховище. Для цього треба наживити на гачок смажену на баранячому лої ніжку здохлої жаби. Засіб справді навдивовижу простий. Саме в оцій простоті і полягає його геніальність. Тут не має ніякого значення навіть те, яка це буде ніжка — ліва чи права. І ніякого вміння чи якихось професійних навиків тут теж не потрібно. Єдине, чого вимагає цей засіб — це вміння непомітно вкрасти в матері сковорідку і трошки баранячого лою. Коли хто з вас, любий читачу, гадає, що можна любісінько обійтись без сковорідки і без лою, той глибоко помиляється. Той не враховує соминого смаку, його делікатного нюху і складної соминої психології.

А втім, не будемо сперечатись. Дід Галактіон хоч і не рибалка, але його порадою в цій галузі не можна нехтувати. Відомо, що дід діда Галактіона, покійний Дементій, був славетним риболовом; він ловив у давні часи сомів такого розміру, що теперішні соми — просто ліліпути! Отже, премудрості риболовецької справи дід Галактіон, напевне, позичив у свого діда. У всякому разі Бицика це найменше цікавило. Головне те, що він має тепер певний засіб упіймати нарешті страховище, яке ще недавно намагалось поснідати Євгешчиним гусаком.

Сонце вже котилось до обрію, коли Бицикл прийшов до Дніпра. Хлопець любовно насадив на гачок жаб'ячу лапку. Товстий шнур із грузилом хутко пішов у глибочину. Бицикл сидів і чекав. Над водою літали бабки, інколи скидалась риба, сповнюючи серце юного риболова солодким тремтінням. Деесь далеко, на протилежному березі, хтось довго і настирливо гукав на перевіз. Луна котилася рікою, на фермі мухали корови, ще трохи — і вечірнє сонце сковається за далеким лісом на обрії.

Сом не з'являвся. Бицикл терпеливо чекав. Хіба це первина риболовові — чекати? Сонце нижче й нижче. Бицикл злегенька сіпнув за шнур. І раптом у хлопця перехопило дихання. Хоче Бицикл дихнути — і не може. Хоче закричати — слова завмирають на губах. Шнур натягнувся, як струна на балалайці. Щось міцно вчে-

пилося за нього. Бицик ураз догадався, в чому річ. Страшний сом сидів на гаку. Жаб'яча ніжка допомогла. З силою сіпнув хлопчина за шнур. Даремні зусилля! Не такий сом упіймався, щоб відразу його витягти! Чи не перейде він сам у наступ і чи не потягне на дно до себе риболова? Від страховища можна чекати всього!

Бицик був дуже необережний. Він підійшов до самісінької води, схилився над глибочиною. Обома руками скрився за шнур, зціпив зуби і ще раз сіпнув, напруживши всю свою силу. Чорна голова сома з'явилася на поверхні.

Ні, це не голова... Що це? Бицик скрив руками здобич. Це був картуз діда Галактіона...

* * *

Вечірнє сонце вже торкнулося обрію, коли Бицик прибіг на поле у Заячий вибалок. Товариші зустріли його докорами. Як же не докоряти? На фронті боротьби за врожай вони воюють з коваликами, а один з бійців, піонер Бицик, виявляє обурливий саботаж, явне дезертирство!

Найбільше обурювався Кузька. Він поставив питання руба:

— Відповідай, ти — піонер чи ні?

Бицик так само руба відповів:

— Взагалі не тобі це питати, а спитають мене збори загону. І я скажу — піонер, і точка!

— А які докази?

— Ось мій доказ!

Бицик з торжеством подав хлопцям лист. Це був той самий лист, який зник укупі з картузом діда Галактіона.

Впіймавши таку несподівану здобич, юний риболов хутко знайшов за підкладкою картуза лист. Не витрачаючи часу на марні міркування, Бицик почепив картуза сущитись на кущ верболозу, а сам із листом стрім-голов побіг до товаришів. У дорозі лист висох, і коли піонери розірвали конверт, вони знайшли в ньому акуратний аркуш паперу з надрукованими на машинці короткими рядками.

Хвилюючись, Олеся голосно прочитала листа.

Павло Петрович Постишев бажав піонерам успіху в будуванні вишки, писав, що, коли буде в колгоспі, обов'язково подивиться і на водохід, і на чудового гусака, неодмінно покуштує огірків із Проночкою грядки і запашного липового меду, про який писав дід Галактіон. Наприкінці листа товариш Постишев просив дітей звернутись від його імені до Йосипа Максимовича, щоб дерева на водну вишку він дав якнайшвидше.

— Від товариша Постишева! Від Павла Петровича! — схвильовано проказав Йосип Максимович. — Дорогі піонери! Та ми ж умовились уже з вами. Буде вам дерево, і вишка буде, двох теслярів даю на допомогу!

Йосип Максимович знайшов у кишені записку до завгоспа й передав її Олесі.

— Від Павла Петровича! — повторював він без кінця. — Аякже — на з'їзді за одним столом сиділи!..

Це був радісний день. По-перше, було знищено в Заячому вибалку хижу орду коваликів. По-друге — піонери сьогодні читали листа від улюбленого свого друга. Але хоч як допитувались вони в Бицика, яким чином потрапив йому в руки лист, риболов тільки сопів і коротко відповідав, що, мовляв, усякі подробиці тут зайві.

Він, безумовно, мав рацію. Який же мисливець буде розповідати, що він стріляв у ворону, а влучив у корову? І коли я вам розповів про всю цю історію з сомом і картузом, то я покладаюсь тут виключно на вашу скромність, дорогі читачі.

Коли хлопчики й дівчатка з веселими піснями поверталися додому, дід Галактіон теж повертається з пасіки. Він ішов берегом ріки. Йшов простоволосий, повторюючи нишком черговий рапорт про рої, котрі вилетіли за день і котрі взяті без перешкод, і про синю та червону фарбу для нових вуликів.

Пустотливий вітрець з Дніпра бавився дідовою бордою. Дід ішов з непокритою головою, бо ви самі розумієте, що ніякий «головний прибор» не може замінити дідові знаменитого картузса. Проте хоч яка була важка втрата, але сите гудіння бджіл, десятки нових вуликів і мед, жовтий янтарний мед — символ добробуту — розвіювали дідові думки про загублений картуз. Скажемо просто — ніколи дідові думати про це. Щове-

чора, повертаючись із пасіки, дід Галактіон відчував себе молодшим років на двадцять, інколи й на тридцять — усе залежало від кількості взятих за день роїв і нових вуликів.

Старий пасічник ішов і навіть наспівував стиха пісню:

— Через доли, через гори
Йшла дивізія вперед,
Щоби з бою взяти Примор'я,
Білі банди вибить геть.

Розвівався стяг червоний,
Наче кров із свіжих ран.
Йшли завзяті ескадрони
Приамурських партизан.

Дід бадьоро марширував у лад пісні. Зненацька хтось привітався до нього в сутіні прибережного верболозу.

— Добревечір, — обізвався дід Галактіон. — А що ти там поробляєш, добра душа, не впізнаю, хто ти?..

Невідомий, сковавшись у верболозі, ритмічно похитував головою й не відповідав.

«Чудасія», подумав дід.

— А що поробляєш, чоловіче? — повторив.

І знову мовчання.

«А, та це дурний Тодосик,— догадався дід.— Від народження не при своєму розумі. Ох, горе!»

— Здоров, Тодосику! Ходімо додому. Додомку ходімо, кажу.

Дід підійшов ближче і тільки тут побачив, що в «Тодосика» ні рук немає, ні ніг. Самий картуз хилитається на кущі.

— Картуз! Та невже ж... З японської війни зберіг...— радісно вихопилося в діда.

Тільки тепер зрозумів дід Галактіон, що для повного спокою й повного щастя йому невистачало саме його бойового картузу. Побажаємо ж старому пасічникові, щоб він ще довгі-довгі роки носив свій славетний «головний прибор», який і в огні не горить, і у воді не тоне!

У картузі рапортував про пасіку того вечора дід Галактіон. У картузі!

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

такий короткий, що автор ледве встиг розповісти про піонерські збори з приводу вчинку Павлика та про Євгеніку, який воює з будяками і, нарешті, приходить у сарайчик до винахідника

Рано-вранці вийшов піонервожатий Василь у садок. Він підійшов до своєї любимої яблуні, до Бергамоти Федулівни. Це була висока яблуня-скороспілка, і коли Василь злегенька потрусиив її, відразу ж із верхівки зірвалось яблуко і стукнуло піонервожатого по голові.

— Так далі не можна, — вголос сказав Василь. — Треба цьому покласти край.

Але це речення ніяк не стосувалося нечесного яблука. Піонервожатий думав про Павлика Голуба. На винахідникові й досі лежала пляма. І досі піонери звуть Павлика хуліганом, але він не хоче признатися, не хоче чесно розповісти, як він ударив у лісі Олесю і відняв у неї хусточку з пряниками.

— Коли Павлик не винуватий, не можна його ганити, — знову вголос сказав піонервожатий. — Коли винуватий і не признається, треба так уплинути на хлопця, щоб він нарешті сказав правду.

Василь, безперечно, міркував правильно. Але як уплинути? Який шлях знайти? Того ж дня піонервожатий зібрав учнів.

— Ну, хлоп'ята, як? Ростемо? Ого-го, чудово! На повний голос! Коваліків перемогли, вишка незабаром буде. Павло Петрович листа написав. Хоробрими назавв, мужніми. Ну, як?

Він дивився на дітвому сміхотливими, трохи примурженими очима (сонце світило йому просто в обличчя) і занурював пальці в гарячий сипучий пісок.

Збори відбувалися на березі Дніпра, в затишку при бережного верболозу. Піонери вже встигли роздягтися і сиділи в трусах, з лопуховим листям на голові від сонця.

— А тільки ось що, хлоп'ята. Питання про Павлика. Треба, щоб він працював з нами. І... треба, мабуть, допомогти йому закінчити водохід... Як ви гадаєте? Хто бере слово?

Почувши про Павлика, Олеся знову відчула незвичайний неспокій. Її мучив сумнів. І коли Василь заго-

ворив про те, що Павлик повинен бути в колективі і працювати з усіма, Олеся першою підтримала цю думку.

— А як же з хусточкою? — вихопився Кузька. — Простити йому хуліганство?

— Друзі, ми будемо справжніми піонерами, коли зуміємо так уплинуть на Павлика, щоб він признався,— сказав Василь.— Тільки в нашій піонерській сім'ї Павлик зрозуміє свій вчинок. Хіба це не вірно?

Збори скінчились у Дніпрі. Від дитячого галасу й плюскоту води всі соми розбіглись на всі боки на сто кілометрів, і тепер Бицику, напевне, вже не здобути слави серед млинківських піонерів.

Євгешка теж був на цих зборах. Але він не купався. Невесело було Євгешці. Він почував себе страшним злочинцем. Він був ніби чужий між своїх товаришів.

Євгешка без мети блукав берегом ріки. З криком літали чайки, стрілою пронісся синій яскравий зимородок. Хлопець заздрив і чайкам і зимородкові. І яструбові у блакитному небі — гостродзьобому хижому яструбові. У них єдина турбота — знайти здобич, нагодувати пташенят. Їм немає ніякого діла до Павлика, до зборів.

Павлик... Що з того, що тепер його ніхто не буде ображати, ніхто у вічі не називатиме хуліганом? Усі переконані, що він — злочинець. А справжній хуліган притаївся, мовчить...

«Та хіба ж я хуліган? — думає Євгешка.— Не хуліган я, а боягуз! Ось хто я... А яструб ширяє в повітрі широкими кругами. Хоробрий він, сміливий — яструб! Ех, чому я не хоробрий?»

На кручі росте висока кропива, червоніють квіти будяків. Ні, це не будяки. Це білогвардійське військо раптом вихопилося з-за горбочка. Попереду товстий генерал на білому коні. «Гей ти, отамане, налітай! Гей, біла гвардія, Євгешку ніхто не переможе!»

Розмахуючи палицею, Євгешка врізався в гущу ворогів. На всі боки полетіли збиті головки будяків, покірно лягла скошена кропива.

— Гей ви! Налітай! Я — Ворошилов! Я — Будьонний! Ай!

Будяк боляче вколов руку.

— А, ви кинули бомбу? Я не здаюся! Ніхто не переможе Будьонного!

Спекою південною нас сонце не бере,
Армія Будьонного бадьоро йде вперед.
У білих то турбота: як трави шелестять,
Коли летить кіннота робітників, селян!

Усі вороги розбиті. Полягла в бою жалка крапива,
знищенні колючі будяки. Він, Євгешка, славетний переможець, гордо озирає місце лютого бою.

А що коли б це справді були вороги і їх усіх-усіх переміг би Євгешка — червоний командир? Білі наступають щільною лавою, а він, Євгешка, спокійно лежить біля кулемета і стріляє. І коли вже його перемога, тоді... тоді підходить Олеся. Вона в блакитній майці, в ній червоний галстук. «Євгешо, це ти врятував наш червоний штаб?» — «Це я врятував, Олесю, наш червоний штаб!» — «Давай я тебе поцілую за це, Євгешо». І Олеся цілує його так, як колись поцілуvala Павлика. «Не жених ти, Євгешо, а піонер і герой!»

«Ex, чому я справді не хоробрый?»

Згадав Євгешка про водну вишку. Вже вибрали місце для неї, вже привезли на берег дошки, дерево. Незабаром вишка буде готова. А тоді... Євгешка примружив очі. Ух, страшно! Він уявив себе на вишці. Ось він витягає вперед руки. Внизу глибина. Він стрибає. Вода важко покрила його голову. Хвилі хлюпнули в ніс, у вуха, полилися в рот. Ну, правда, рота можна міцно закрити. Стиснути зуби. А от що робити з вухами і з носом?

Євгешка пальцем торкнувся по черзі кожної ніздрі. Широкі, капосні! У других ніздрі, як наперсток, а в нього, мов навмисне, як глечики. Вода в них поллеться, мов у очви. Це вже напевне. І рукою їх не закриеш, бо руками ж доведеться гребти, щоб виплисти на поверхню. А що коли він захлинеться у воді?

Аж морозець побіг від цієї думки по спині. А що коли він стрибне і... і розіб'ється об воду? Ні, найкраще не стрибати! Але як же це буде? Всі ж тоді побачать, що не Будьонний і не Ворошилов він, а звичайний боягуз. А що скаже він Павлові Петровичу? Що скажуть йому хлопці про Євгешку-піонера?

А тут ще ця історія з хуліганом. Себто не з хуліга-

ном, а з Павликом. Через нього, через Євгешку, ганять товариша. Нелегко, мабуть, Павликові.

Євгешка й сам не помітив, як опинився біля Павликового сарайчика. Підійшов до стіни і притулив вухо. Слухав. Що він там робить зараз? Невже й досі над водоходом вовтузиться?

Почув, як стукає молоток. І зненацька так боляче стиснулось серце, що, здається, безвісти забіг би подалі від сарайчика, від усього світу. Гостра жалість пронизувала груди. Бідний Павлик, він не кидає свого водохода!

І Євгешка вирішив. Він обов'язково допоможе Павликіві. Цим він хоч трохи загладить свою важку провину перед товаришем. Напевне, Павликіві важко зараз на серці. Ще б пак, немає більшої муки, як салотність! Та, мабуть, і з водоходом у нього не клейтесь. Скучно самому працювати. А от удво...

Євгешка штовхнув дверцята сарайчика й увійшов. Назустріч йому, з молотком у руках, підвівся з долівки Павлик.

— Здоров був,— тихо привітався Євгешка.— А в нас збори сьогодні були. Про тебе, Павлику.

Євгешка помітив, як болісно сіпнулись у Павлика губи.

— Всі піонери вирішили допомогти тобі зробити водохід. Ось я й прийшов... І ти не гнівайся, Павлику, за те, що я співав тобі: «Молодий молоду посадив на льоду, уставай, молода, бо холодна вода». Дід Галактіон питав про водохід. «Чи скоро,— питає,— зробить Павлик свою машину? Я,— каже,— вже вмію тепер крутити педалі».

— Водохід? Ось він, Євгешко,— і Павлик з любов'ю погладив два великих колеса з лопатями, колінчастий вал, педалі. Взявся за руль.— Удосконалив машину, Євгене. Тепер не перевернеться у воді. Колеса, як на пароплаві, гребтимуть. Ось хочу ще трохи над рулем попрацювати. А тоді — по Дніпру подорожуватиму. На Дніпрельстан поїду. Ось я який хуліган! Усі тоді побачать!

— Факт. Усі побачать,— згодився Євгешка. Згадка про хулігана знову боляче шпигнула його в серце. А Павлик близько-близько нахилився до хлопця і нерішуче взяв його за гудзик:

— Ти не знаєш, Євгене... як там...

Павлик відчайно крутнув гудзика.

— О, відкрутив тобі... Як там... як Олеся? Що вона робить? Чи питала про мене?

— Вона... той... питає. Щодня питає. Вона, Павлику, любить тебе. Факт. І я люблю тебе. Може, ще дужче, ніж Олеся...

— Євгешо, дружок! — ураз кричить Павлик.— Ех, і зроблю ж водохід! Хіба хуліган зробить таку машину? Усі побачать! Я доведу, який я піонер!..

Зненацька Павлик затих і поклав гарячу руку на плече Євгешці.

— Дружок... Чому ти не приходив до мене? Ти ж віриш, що не я... не я вдарив Олесю?.. Віриш? Чому ж не приходив раніше? А мені так було самому... Так було...

Євгешка відчув, як затремтіла Павликова рука на плечі. Він мовчки обняв товариша за шию. І так вони сиділи вдвох у сарайчику, мовчки сиділи, обнявшись, на ослоні, а вдалині, повертаючись з купання, піонери співали пісню про Ворошилова:

— Згадаємо наші походи,
Пожежі страшні по низах,
Де бились робочі взводи
В загонах бійців-партизан.

Ми йшли крізь вітри і пожари,
Пробивши кільце ворогів,
А з нами наш вірний товариш
І радощі, й горе ділив.

А хуга гула, порошила,
За Доном степами неслась,
Не здав командир Ворошилов
Наш рідний шахтарський Донбас.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

ліричний, трагічний і з цілком несподіваним закінченням

Уявіть собі, любі читачі, широколисті лопухи. Оті лопухи, які ростуть біля Павликового сарайчика і які схожі на слонячі вуха. Уявіть, як на кожному такому

вусі блищають краплі вранішньої роси. І тоді вам стане ясно, який був прекрасний ранок, як мелодійно мукали корови, як чарівливо співали півні і гелготали гуси на колгоспному пташнику, який ранковий прозорий туман стояв на Дніпрі.

Такого незабутнього ранку урочисто розчинилися двері в Павликому сарайчику, і двоє хлопчиків винесли звідти на плечах дивну споруду — з колесами, з рулем, з дерев'яними педалями. Павлик попереду, ззаду — Євгешка.

Ви вже догадались, що вони несуть водохід. Так, треба чесно признатись — це таки справді був водохід. Ви не бачили, мабуть, ніколи справжнього водохода? Хай це не дуже відбивається на вашому самопочутті. Не треба турбуватись, любі читачі. Я вам яскраво намалюю цю машину. Правда, це міг би зробити й художник, який ілюструватиме цю книжку, але я боюсь, що він, не бачивши на власні очі Павликового винаходу, пропустить невірне тлумачення.

Так ось, будь ласка. Це чудова машина! Уявляєте? Вона схожа трошки на цепелін, трошки на віялку, до деякої міри на мотоциклет і трохи на верблюда.

Я відчуваю, що ви все ж таки ще не гаразд собі уявляєте. Щоб бути конкретнішим, скажу, що ця машина схожа на всіх звірів, починаючи від страуса і кінчаючи гіпопотамом. Од звірів її відрізняє тільки те, що вона зроблена з дерев'яних і залізних покидьків з домішкою гуми з старих калош. Ні пір'я, ні роги, ні копита, ні хвости різних гатунків для будування водохода не були використані,— можливо через те, що винахідник не мав цього матеріалу під руками.

Цей чудесний винахід, це диво техніки двадцятого сторіччя хлопці несли з такою обережністю, наче це була скляна гармата або єгипетська мумія. Павлик і Євгешка навмисне вибрали безлюдну стежку за городами, зарослу кропивою й бур'яном. Стежка вела до Дніпра. Біля берега вже стояв заздалегідь приготований човен. Сьогодні урочистий день генерального іспиту водохода. Павлик вирішив випробовувати винахід без жодних свідків. Цю думку гаряче підтримав Євгешка. Свідки тільки заважатимуть, не кажучи вже про різні безглузді поради, про юдовір'я й насмішки з їхнього боку.

Випробовувати, звичайно, треба тільки на глибокому місці. На мілині колеса водохода шкрябатимуть дно, і взагалі тоді машина не піде.

Хлопці прийшли на берег.

— Ніхто не бачив, Євгене,— радо констатував Павлик.— Ух, Євгешко, в мене аж серце завмирає. А в тебе як?

— І в мене завмирає, Павлику. Тук-тук і зупиниться, тук-тук і знову зупиниться. А куди ми попливемо? На середину Дніпра? Тут дуже швидка течія, Павлику. Вир. Не закрутить нас?

— Не закрутить, Євгене. Ти міцно тримай весло, щоб не вирвало з рук. А на швидкій течії ще краще, водохід піде хутко-хутко, як справжній велосипед.

— Або як автомашина. Еге ж, Павлику?

— Авжеж.

— А коли водохід справний, і діда Галактіона візьмемо?

— Візьмемо, Євгешко. Хай і дід покатається. Ну, допоможи.

Хлопці дружним зусиллям навантажили водохід на човен. Євгешка взявся за весла, Павлик сів на корму.

Велично йде могутня блакитна ріка. Де-не-де жовтє світла мілина, холодними темносиніми смугами переливається глибочінь. Який простір! Де протилежний берег? Він такий далекий, що прибережні кущі на ньому здаються зовсім маленькими, наче на малюнку.

Коли пролітає поблизу чайка і впустить ненароком рибку і зразу ж на льоту знову схопить її дзьобом — рибка блисне на сонці, як новенький гривеник. Коли дмухне вітрець, увесь прибережний краєвид, ніби з переляку, раптом сивіє, бо листя в осокорів з одного боку матово-срібне, як алюміній. А коли подме вітрець з острова, ріка візьметься чорними жмурками, наче сипнула у воду сердита баба повні пригорщі проса. І тоді можна чекати хмарі з-за острова, і десь аж за обрієм уже, мабуть, прогуркотів далекий грім.

Але чиста зараз блакить, ні дощ, ні буря не загрожують молодим винахідникам.

— Повний хід! — скомандував Павлик, і Євгешка відштовхнувся веслом од берега. Плавно похітуючись, човен рушив.

— Євгешко, а хто винайшов перший човен?

— Не знаю, Павлику.

— І я не знаю. Про це нічого не сказано в історії. А коли б довідалися хто — напевне, поставили б тій людині пам'ятник.

— Факт.

— А первісні люди на колодах плавали. Обчурає дубок, ляже на нього й пливе. А то ще на плотах. Звичайні плоти, без усяких лопатевих коліс, без педалей.

— Педалі... Куди їм! — презирливо вимовив Євгешка, налягаючи на весла. Павлик сидів на кормі й рулював.

— Куди їм! — погодився він і засміявся. Було рідно і трошки тривожно. І ще були великі гордоші перед первісними людьми, які нічогісінько не знали ні про педалі, ні про лопатеві колеса. Куди їм до Павлика!

Чим далі відпливав човен од берега, тим неспокійніше робилося на серці в Євгешки. Він ніколи так далеко не запливав, за тим винятком, коли довелося переїздити через Дніпро на той берег. Але тоді Євгешка був з дорослими косарями, та ѿчовен був великий, широкий, а не такий хисткий, як цей. З Павликом ще нічого, веселіше, а що буде, коли Павлик пересяде на водохід і він, Євгешка, залишиться в човні сам-самісінький посеред Дніпра?

Коротше кажучи, Євгешка починав гірко каятись, що погодився на всю цю витівку. Але як же було не погодитись? Яку відмовку можна було знайти?

— Євгешко, чого ти замовкі?

— А ти чого замовкі, Павлику?

— Я думаю про те, як зараз поїду на водохіді. Тільки ось що, Євгене... Коли... коли, може, водохід почнетонути, ти... той... рятуватимеш... Це я так кажу, все може трапитись. Я хоч і добре плаваю, але... бистратечія. Розумієш?

Ще б пак не зрозуміти! Чудово все зрозумів Євгешка. Серце тепер у нього не завмирало. Воно цього не робило з тієї простої причини, що все цілком заховалось у п'ятку. Бувають, знаєте, такі хвилини і такі обставини, що де в кого серце раптом тікає в зовсім непідхожі місця.

— Може... може, ми тут зупинимось, Павлику?

Павлик озирнувся.

— Ого-го, куди ми запливли! Тут найкраще місце.

Знаєш що, Євгене? Я спробую поїхати вниз за водою до тієї коси. А ти греби до того повороту й чекатимеш мене там біля острівця.

Євген глянув на далекий берег, який вони недавно покинули. Яким рідним, яким затишним здався він тієї хвилини Євгешці! Затишним і недосяжним! Унизу розбіглись хатки, деякі з них підбігли до самісінької води, ніби отара овець. Євгешка впізнав школу, впізнав хату діда Галактіона. А ця, ліворуч,— голови колгоспу. Сільраду видно, хату-лабораторію. Вище, на підгір'ї, широкою смugoю простяглись городи. Хоч і далеко, а й звідси видно між зеленню жовті плями. То цвітуть соняшники. Скільки їх! Праворуч жовтіють кручі. Там, у ярах, на глиняних урвищах, гніздиться в норах блакитнопера яскрава ракша, сіроіржаві горлиці мостять із прутиків у кущах свої прозорі гнізда, такі прозорі, що крізь них просвічує пара білих яечок. На схилах яру, в колючих хащах терну і глоду, виводять пташенят сорокопуди.

І яри здалися Євгешці такими рідними, що ось простягти б руку і дістатись до них, сковатись у дикій малині, шукати гнізда сорокопудів.

Швидка течія повільно, але невпинно зносила човен униз. Євгешка почував себе дуже непевно. Ні, не його стихія вода! Він не має ніякого наміру конкурувати з рибою!

Обережно спустили винахідники «машину» на воду. Водохід легенько захітався на хвилі. Павлик скинув черевики, сорочку і в самих трусах стояв навколішках, лагодячись перелізти через борт човна. Ще мить — хлопець випростався і, тримаючись рукою за руль водохода, переніс ногу через борт.

— Зараз сяду, Євгешко. Гарний у мене водяний қоник,— говорив він, намагаючись більше підтягти до себе «машину». Вслід за цим човен раптом щосили хитнувся в один бік, зачерпнувши води, і Євгешка побачив, як Павлик, майнувши в повітрі руками, шубовснув у ріку.

Все трапилось так швидко, що Євгешка ледве встиг зрозуміти, що Павлик утратив рівновагу і, замість осідлати водохід, опинився у воді. Охоплений непереможним жахом, Євгешка швидше інстинктивно, ніж у повній свідомості, скочився за весла і з силою вдарив ними по воді. Човен рвонувся до берега. Та тієї ж хви-

лини над водою з'явилася мокра голова Павлика. Можливо, він щось кричав. Але Євгешка вже нічого не чув. Він тільки побачив, як Павлик зробив кілька помахів руками і опинився біля водохода. Він схопився за колесо «машини», може, хотів вилізти на неї, але це йому не вдалося, бо водохід перевернувся. І тільки тепер до Євгешки долетів відчайдушний крик товариша:

— Євгешко!.. Човен... Ря-ту-уй!..

У відповідь Євгешка ще дужче наліг на весла. Він щосили гріб до берега, гріб, не переводячи подиху, з розширеними від жаху очима, з перекошеним обличчям. У човні було багато води, і він низько осів. Здається, ще кухоль-два — і човен піде на дно.

Близче й близче берег. Ось уже привітно кивають кущі верболозу. І тут... тут трапилось незрозуміле. Євгешка підняв угору одно весло, а другим почав хутко повернати човна назад. І так, як поспішав до берега, так тепер поспішав Євгешка на місце аварії. В його вухах ще стояв останній крик Павлика.

«Човен... Рятуй!..» шепотів Євгешка, налягаючи на весла. «Човен... Рятуй... Човен... Рятуй!..» Так, так, треба рятувати. У човні вода. Нічого. Можна вичерпати воду. Можна подати йому весло. Ух, яка бистріна! Як важко стало гребти... Як важко...

— Па-авлику-у!.. — враз гукнув на повні легені Євгешка. — Па-авлику-у!..

«У-у-у!..» відповіла далека луна.

Велично йшла могутня блакитна ріка. І ніде нікого. Ні плями, ні чорної крапки. Затамувавши подих, з похололим серцем вдивлявся Євгешка в швидкі хвилі — чи не з'явиться ще раз над водою голова товариша, чи не майнє де його темна, засмагла рука...

Велично йшла могутня блакитна ріка. Пролетіла над Євгешкою чайка. Наче граючись, вона випустила з дзьоба рибку і зразу ж знову підхопила її на льоту. Рибка блиснула на сонці, як новенький гравінник.

* * *

*

Євгешка не пам'ятає, як він повернув до берега, як кинувся бігти. Очунявшися він десь у верболозі, і перше почуття було — слізози. Все обличчя було мокре від

сліз. Він біг і, мабуть, упав. Скільки він лежав отак у півзабутті? Повернуло його до свідомості голосне стрекотання сороки. Сорока була десь тут недалеко, вона, певне, дуже збентежена поведінкою цього дивного хлопця, який упав і ось лежить нерухомо на піску.

Євгешка раптом підвівся. Щось міцно стискала рука. Глянув — весло. Виходить, що він біг з веслом, забувши залишити його там, біля човна. Недавно пережите з страшною яскравістю знову відновилось у свідомості. Він пошпурив весло в кущі і, не розбираючи стежки, знову побіг. Йому раптом спало на думку, що Павлика ще можна врятувати.

Євгешка біг, не бачачи дороги, біг просто через кущі, біг навмання, але знов, що біжить до села. І зненацька стукіт сокири долинув до його слуху. Йому здалося навіть, що він чує веселу розмову й сміх. Він на мить зупинився й прислухався, а тоді круто повернув ліворуч.

Знову блиснуло широке лезо ріки і залитий сонцем піщаний берег. На березі юрба дітвори, Євгешка впізнав Кузьку й Наталю, Бицика, Проньку, піонервожатого Василя. Вони сміялись, вони страшенно голосно сміялись, і з цього сміху Євгешка зрозумів, що їм ще нічого не відомо.

Хлопець мав, напевне, незвичайний вигляд. Напевне, по його блідому обличчю вони побачили, що трапилось якесь лихо. Раптом стихли веселі голоси й сміх. Кузька покинув сокири. Пронька й Василь перестали пиляти дошку.

«Вишку роблять», майнуло в голові Євгешки. Він скопив Василя за руку.

— Павлик... Павлик утопився! — гукнув хрипко, і голос його був схожий на клекіт.

Євгешка думав, що зараз почнеться метушня. Хлопці кинуться до річки, з села бігтимуть люди, хтось удариТЬ у залізну рейку, оповіщаючи тривогу. Але нічого цього не сталося. Василь похитав головою:

— Який жах! Але ти заспокоїся, Євгене. Як це сталося?

— Я... я... Ми поїхали вдвох... Човен... І я не допоміг йому... І я... я вдарив у лісі Олесю, а не Павлик...

— Ти? Чому ж ти мовчав?

— Я... я боявся...

Тут творилося щось дивне, незрозуміле. Піонери відвертали свої обличчя, затуляли їх долонями. Євгешці здалося, що вони сміються. Ні, вони плачуть... В Олесі здригаються плечі... І зненацька вона повертається до хлопця, і Євгешка не помічає на її обличчі жодної слізинки.

— Навіщо ж ти мене вдарив?

— Я... я думав, що ти — не ти... Я злякався...

І знову хлоп'ята відвертались і голосно схлипували...

— Павлика вир закрутів... Павлик... — у розpacії повторив Євгешка, не розуміючи, чому ніхто з них не біжить, не б'є в залізну рейку, не гукає на допомогу.

Зненацька піонервожатий обома долонями взяв голову Євгешки й повернув її легенько вбік.

— Подивись туди. Павлик живий... Павлику, виходь!

Що це? Сниться? Ні, все діється насправді. Ось піонервожатий. І Пронька з ластовинням на носі. І підзорна труба його тут же...

З кущів вийшов Павлик. Він був у трусах, як тоді, коли впав у воду. Він вийшов з-за куща і, не глянувши на Євгешку, підійшов до Олесі.

— Чому покинули роботу, дружі? Водохід загинув, треба, щоб вишка була хороша. Ох, і шкода ж, Олесю, водохода! Серце щемить — віриш?

— Вірю, Павлику.

Коли б з-за кущів вийшов бегемот або іхтіозавр, або грім ударив з ясного неба, або Дніпро повернув назад — Євгешка не був би так уражений і ошелешений. Він протирає очі, він не вірив сам собі. Було чого дивуватися і вражатись. Євгешка бачив не бегемота і не іхтіозавра, а Павлика! Павлика! Розумієте, дорогі читачі? Павлик викликав більше враження, ніж доісторичний іхтіозавр!

І зненацька Павлик повернувся до Євгешки. Удаючи, ніби він тільки тепер помітив свого товариша, Павлик нехотя вимовив:

— А, ѿ ти тут? Живий? Не втопився?

Ось тобі ѿ маєш! Він питає, чи живий. Адже про це треба Євгешці спитати Павлика, а не навпаки.

Ні, цього далі Євгешка не міг стерпіти. Він близько підійшов до Павлика.

— Павлику, бий мене! Чуеш, бий!

— Бити? Навішо? Я не гніваюсь на тебе. Мені просто шкода тебе. Бідний ти, бідний боягуз!

Краше б він був удариив!

Євгешка знітився. Низько похилилась голова. Що йому лишалось робити?

Але як це сталося? Як урятувався Павлик?

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ,

майже цілком присвячений нічній подорожці Євгешки

Того чудового ранку, коли — пам'ятаєте? — на лопухах блищаали срібні краплі роси і коли Павлик з Євгешкою несли поза городами водохід до річки, того чудового ранку Олеся проснулась раніше за всіх. Звісно, коли не рахувати баби Лизавети, яка встала ще раніше і вже поралася біля печі. (Але баба Лизавета в рахунок не йде. Вона просипається ще до того, як гукне її півень-галаган).

Олеся встала, схопила рушник і побігла до річки. Деякий час затрималась на березі біля дощок і обаполів. «Ех, і вишка ж буде!»

Згадала Олеся, як читали лист товариша Постишева на районному піонерському зльтоті. Тепер будують водні вишки і в Чапаєвці, і в Петрівцях, і в Бучаках. А великолуцянські піонери за справжнісіньку водну станцію взялися!

Весело наспівуючи, на ходу скидаючи з себе одяг, Олеся пішла берегом до улюбленаого свого місця, де завжди купалася. Босі ноги грузли в піску, десь здалека, з-за повороту ріки, долинув гудок пароплава.

Розбігшися з берега, кинулась у воду й попливла. Згори повільно йшов чорний, схожий на черепаху буксир. Він тяг за собою довжелезний пліт. Біля дерев'яного будиночка на плоті вешталися люди, курів димок. Люди почували себе як у дома. Можливо, пливуть вони вже не один тиждень, пливуть звідкілясь із верхів'я Десни, з Брянських лісів. І пливти їм отак на плоту, напевне, ще довго-довго...

Олеся пливла до буксира. Й заманулося погойдатись на високих хвилях. Дужими і плавними помахами

рук Олеся впевнено розрізала воду. Перша хвиля від пароплава набігла несподівано й весело, загойдавши дівчину, наче в колисці.

Треба признатись, що коли б поблизу в той час були тато чи мама, вони б дали своїй донощі такої колиски, що вона добре б її запам'ятала. Батько Олесі — водолаз, не раз траплялися з ним небезпечні пригоди, але він завжди казав: «Мужність — це розсудливість». Олеся вважала, що це цілком правильно. Але вона негайно забувала про всякую розсудливість, коли потрапляла у воду. Можливо, холодний душ викликав у неї деякі послаблення пам'яті. Нема чого говорити, як це нерозсудливо — пливти до пароплава, щоб тільки погойдатися на хвилях.

Проте цього разу виконати свій намір Олесі не пощастило. З-за невеличкого острівця (цей піщаний острівець лишився від землечерпалки, яка недавно поглиблювала фарватер) майнула у воді чиясь голова. Підхоплений швидкою течією, якийсь хлопчина відчайно боровся з хвильами, намагаючись досягти піску. Це йому не вдавалось. Він, мабуть, дуже знесилів, помахи його рук були то повільні, то неприродно швидкі. Олеся бачила, як він ліг на спину, працюючи ногами, але течія була дуже швидка, хлопчина явно втрачав сили.

Тієї хвилини, коли Олеся кинулась йому на допомогу, з плоту теж помітили хлопця, бо двоє хутко сіли в човен і відчалили. Проте Олеся допливла раніше, бо була значно ближче. Вона вже відзначала Павлика.

— Павлику, тримайся!

— Тримаюсь, Олесю! — почулась відповідь, але раптом голова Павлика зникла під водою. Серце в Олесі враз стиснулося в крижану кульку, у виски гулко вдарила кров. «Невже — кінець? Невже втопився?»

Вона напружила всі сили. Холодна смуга води не сподівано різонула тіло. «У вир потрапила», майнуло в голові. На мить озирнулась і побачила недалеко човен з двома гребцями.

Голова Павлика знову виринула з води в двох кроках від Олесі.

— Тримайся, Павлику!

Хлопець нічого не відповідав. Олеся чула його хрипке дихання. Підплывла ззаду й скопила його за голову.

Павлик судорожно замахав руками, намагаючись учепитись за дівчину.

Коли Павлик очуняв, він побачив над собою Олесю. Шелестів верболіз, кричали чайки. Тепло пригрівало сонце. І враз хлопець згадав усе, що трапилось.

— Де водохід? — спитав він.

Олеся похитала головою.

— Не знаєш? Значить... водохід загинув!

Удалині простягся над рікою темний сувій диму. То зникав за поворотом чорний буксир.

Ось і все.

* * *

— Капітан Капітанич!

Мовчання.

— Капітан Капітанич!

— Гел-гел-гел!..

— То-то. Вже й відповідати мені не хочеш, гусачок. Ну що ж, і не обзвиваєшся. Так мені й треба. Так і треба Євгешці. Він же боягуз. І тварина він, гусачок. Твій родич. Факт. Одно мені дивно — чому мене не виключають із загону? Не знаєш, Капітан Капітанич? А факт — не виключають. І... і навіть не цураються... Розмовляють навіть зі мною. І Василь — піонервожатий — розмовляє. Павлик і той: «Драстуй,— каже,— Євгене». Що ж, Павлику, драстуй. Пробач мені, що так... підло втік тоді... Тобі, гусачок, не соромно розмовляти з Євгешкою?

— Гел-гел-гел!

— То-то. Хоч і боягуз у тебе хазяїн, а все ж таки він тебе викохав. Євгешка Зуб, не хто. І на районній виставці преміювали тебе і мені особисто подарували. Мені! Бо я доглядав тебе, я годував. Кожну пір'їну твою пригладжував. Факт.

Цю розмову Євгешки з гусаком я переказую тільки приблизно. Розумієте, не було стенографістки, і через те записати все дослівно не пощастило. Але, зрештою, це не має великого значення. Та й саму розмову я наводжу тут виключно для того, щоб мимохідъ показати, який настрій був у хлопчини після того, як він покинув у біді свого товариша. Адже коли піонер починає отак

розвівляти з гусаком, то це вже певна ознака, що на серці в такого піонера не все гаразд.

Крім того, мені неодмінно треба нагадати вам, дорогі читачі, той факт, що Євгешка дуже любить свого гусака. Розлучитися з Капітаном Капітаничем було для Євгешки великим горем. І коли він уночі перелазитиме через тин, тікаючи з села... А втім, про це рано розповідати. Спочатку послухайте, як цюкають сокири і стукають молотки на річці, як гупають величезні довбні, взагалі, як піонери будують водну вишку.

Піонери поспішали. Разом з Йосипом Максимовичем вони вирішили влаштувати велике фізкультурне свято на воді. Колгосп цілком готовий зустрінути жнива. Йосип Максимович легко зітхнув. Після гарячкового готовування до збирання врожаю, перед тим як жниварки вийдуть на лани, буде зовсім не погано, коли колгоспники проведуть день на Дніпрі, послухають оркестр, молодь позмагається в запливі на швидкість, у стрибанні з вишкі...

За три дні вишку поставили. Вона біліла свіжою деревиною, пахла сосновою живицею, легка й струнка, як біла береза. І коли ввечері закінчили роботу, прибрали стружки і розставили на березі довгі лави для глядачів-гостей, раптом виявилось, що вишка гола. Гола, як свічка. Ви розумієте — біла вишка. Хлоп'ятам почало здаватися, що вона вже і не легка, і не струнка, що вона просто незграбна й некрасива. Завтра на двадцять годину призначили початок фізкультурного свята, а вишка роздягнена.

— Пофарбувати червоним або зеленим! — вирішив Кузька.

— Прибрати клечанням і гарбузовим листям, а зверху поставити розквітлий соняшник,— запропонував Проночка.

— А збоку почепити гарбуза і підзорну трубу, — ехидно додав Бицик.

— У такому разі краще вже почепити сома, — відповів Проночка, виразно поглядаючи на Бицика.

— Треба прикрасити вишку червоною матерією, — сказала Олеся. — Так завжди роблять на свята.

Збоку стояв і дивився на вишку Євгешка. Наталя підійшла і скромно порадила:

— Ти, Євгешо, подалі. Вишка на тебе може погано

вплинути. Повір мені. Страшно, Євгешо, для твого характеру. Я ж лікарка, все знаю...

Що відповів Євгешка, невідомо. Можливо, відповідь його була не дуже членою, бо Наталя раптом крутнулась і зникла за спинами товаришів. Ще раз підійти до хлопчини «лікарка» не зважилась. Невистачило мужності. Взагалі це дуже клопітна і невдячна справа — давати лікарські поради боягузам. Далеко спокійніше лікувати ляльок. Вони ніколи не лаються і ніколи не ображаються, навіть тоді, коли їм доводиться від Наталиного лікування спішно помирати. Отже, коли всі хлопчики й дівчатка розбрелися по селу шукати червоній матерії, щоб прикрасити вишку, Наталя вибрала зручну хвилину і гайнула в садок. З огляду на те, що її пацієнти жили на суворо законспірованій квартирі, піонерка кілька разів озирнулась і, тільки переконавшись у тому, що за нею ніхто не стежить, обережно постукала в двері. Двері ці — звичайна дощечка, яка затуляла вхід до дупла в старій груші.

— Хто там? — спітала товста лялька з чорними намистинами замість очей, кругловида й рожевощока (на її рум'янець пішла мало не вся червона фарба).

— Це я!

— Ну, входьте.

— Як здоров'я? Голова не болить?

— Болить.

— Покажіть язик. Ну, досить. Я поставлю вам термометр. Сорок градусів. Я не дозволяю вам з сьогоднішнього дня ні танцювати, ні грati у футбол. У вас тиф. Лягайте в ліжко. Я вам дам порошки. По три порошки тричі на день.

Наталя голосно позіхнула. Що це? Спати хочеться? Скучно? Так, скучно. Скука підкралась зовсім непомітно. Останній час Наталя цілими тижнями не навідувалась до своїх ляльок, забиваючи про їхнє існування. Дівчинка росла. Є всі ознаки того, що незабаром уся лялькова сім'я перейде в розпорядження молодшої Наталиної сестри.

Недбало поклала лікарка свою пацієнту в ліжко.

— Ну, лежи. І взагалі ти — дура. Ніколи мені з вами воловодитись.

Але допитливі очі давно вже стежили за Наталею з-за широкого куща смородини.

— Ага, а я все бачив! А я знаю! — почула раптом Наталя грізні слова. Кузька стояв перед нею. Він стояв, весело усміхаючись: він довідався про цікаву таємницю.

— Ляльками граєшся? «Лікарка!» Ану, показуй своїх барішень.

І тут, у цей критичний момент, збентеженій Наталі прийшла на допомогу несподівана думка. Дівчинка рішуче заступила дупло і, намагаючись бути якомога спокійною, сказала:

— Овва! Який швидкий! А квитка маєш?

Кузька здивовано витріщив очі.

— Який там ще квиток? Не мороч голови!

— Дуже просто. Тут у мене ляльковий театр. На дурничку не покажу.

Тепер збентежився Кузька. Ляльковий театр! От воно що! А він думав...

— Слухай, Наталю. Я не знев. Й-право, не знев... Ти ось що... Візьми мене в компанію. Візьми, Наталю.

Наталя глузливо, тріумфуючи в серці перемогу, похитала головою.

— Ой, хитрий ти! Як лис! Багато вас таких знається.

— Наталю, та ти ж піонерка? Қажи, піонерка? Чому ж маніжишся? Ляльковий театр придумала, а мовчиш? Криєшся від товаришів? А ми гуртом такий театр зробимо, що на ввесь район. П'єску дістанемо. І нові ляльки будуть. Ще краші...

— Що з тобою робити? — замислилася Наталя. — Ну, гаразд. Дивися.

Одну за одною вона виймала з дупла ляльки. Кузька був у захопленні.

— Невже сама робила, Наталю? І цю сама? І цю?

Особливо сподобалась їйому кругловида Матрьошка, та сама, якій заборонялося танцювати і грati у футбол. Тут же Кузька дав урочисту обіцянку, що він зробить ще Петрушку і Робінзона.

— А то можна ще зробити царя Коція. А твої ляльки будуть його жінками. Розумієш, як це буде чудесно? Він їх триматиме в полоні під трьома замками, а Петрушка з'явиться і відрубає Коцієві голову.

— Можна й так,— доброзичливо погодилася Наталя. — Можна й голову.

Її серце радісно співало. Як ловко вона придумала!

Як же ловко піддурила цього «слідопита»! А хіба й справді не можна влаштувати такий театр?

Умовились, що триматимуть усе це в секреті, аж доки не знайдуть підхожої п'єски, і тоді урочисто запросять увесь загін на виставу. Ото здивуються піонери! Otto буде несподіванка!

Того ж дня ввечері виявилось, що червоної матерії немає. Не їхати ж за нею в містечко!

— Нічого, хлоп'ята,— втішав Василь.— Візьмемо прaporи у сільраді, в колгоспі, в школі. Буде три прaporи. Можна ще прикрасити зеленим клечанням. І в мене є така пропозиція: доручити цю роботу Євгенові. Під його відповідальність. Як ти, Євгене, згодний? Не осоромиш нас?

Євгешка, не розуміючи, ніякovo кліпав повіками.

— Як? Мені?..

— Тобі, Євгене, доручаємо, тобі.

Тепер Євгешка зрозумів. Ураз гарячі слізози виступили від хвилювання на очах. Йому, Євгеші, доручають прикрасити вишку! Йому, такому... такому злочинцеві й боягузові!.. Євгешка не міг говорити. Задушлива хвіля здавила горло. Він зробив зусилля й мовчки кивнув головою.

— От і гаразд. Ростемо, хлоп'ята! Євгешка згодний!

Стемніло рано. По небу клубочились важкі хмарі. Ніч була чорна й задушлива. Десь на обрії кліпали далекі блискавиці. За вікнами, на вгороді, томливо пахнув кріп, пахла м'ята й нічна матіола. Все принишкло. Все чекало грози. Але гроза не приходила. Жодний подих вітерця не ворущив листя сонних соняшників.

Цієї ночі Євгешка довго не міг заснути. А коли задрімав на якусь годину, йому приснився галасливий базар. Шалено крутилась карусель, і грала гармошка. Євгешка скочився з ліжка і якусь мить вдивлявся в чорне вікно. Котра година? Чи не пора йти виконувати свій намір? Босі ноги ледве чутно прошаруділи по додівці. Кресонув сірником і подивився на годинник. Пів на п'яту. Пора!

В темряві хутко вдягнувся. З-під подушки витяг ще з вечора приготовлений мішок. Треба нечутно вийти з хати. Двері дуже риплять. Можуть прокинутись батько або мати. Найкраще через вікно.

Євгешка зліз на підвіконня. І зненацька застиг. Несамовито застукало серце.

— Шо ти там робиш, Євгене? — враз почув із суміжної кімнати батьків голос.

— Нічого...

Прислухався. Перечекав кілька хвилин. Батько знову заснув. Євгешка легко стрибнув на м'яку траву. Трава була холодна. Холодна земля. Пошкодував, що не взув черевиків. Дарма, не вертатись же за ними в хату.

Тихо відчинив двері в сарайчик. Але Капітан Капітанич почув хазяїна. Він весело загелготав. Євгешка присів і злякано замахав руками:

— Тихше! Тихше! Гусачок! Любий мій, хороший гусачок... Білий ти мій...

Гусак підійшов ближче, витяг шию і ткнувся дзьобом хлопцеві в коліна.

— Пробач мені, гусачок. Пробач, Капітан Капітанич! — схвильовано шепотів Євгешка. Він узяв мішок і посадовив туди свого улюбленця.

Незабаром Євгешка виходив з села. Капітан Капітанич сидів за плечима в мішку тихо, мабуть вражений цією незвичайною подорожжю. Євгешка швидко йшов і поглядав на небо. Час уже світати, але хмари на небі, як чорна вовна. Здавалось, вони спускаються **нижче** й **нижче**, придушуто землю волохатими грудьми.

Вийшов на поле. Ледве міг розглянути в темряві по-кручену стежку. Раптом зупинився і хутко озирнувся. Хтось іде назирці за ним. Хтось іде, скрадаючись, як тихолапий кіт. Серце застукало хутко-хутко. Стояв і вдивлявся в темряву. Ні, нікого. Це тільки здалося. І знову йшов. Минув степову криничку при дорозі. Зраз буде могила трьох. Тут поховано трьох комуністів, закатованих бандитами. Ледь сіріє білий мармуровий камінь на могилі. Зненацька зробилось страшно. Хмари чорні, задушливі, безмежне поле, ніч, могила, і він, Євгешка, один-однісінський...

— Капітан Капітанич! — ураз голоснс обізвався хлопець.

Гусак мовчав.

— Капітан Капітанич! Тобі не страшно?.. І мені не страшно. Аж ніскілечки не страшно...

І після звуку людського голосу стало ще тихіше. Ще

нижче спустилася задушлива навала хмар. І тоді в цій застиглійтиші впала перша важка краплина. Звідкілясь вихопився тривожним поривом свіжий вітрець і галопом, як вершник, помчав над ланом. Сполохано метнулось і зашелестіло жито. Сліпучо спалахнула блискавка, і гуркіт грому сповістив про початок нічної грози.

Ну, ніхто з вас тепер не позадрить Євгешці! Ви знаєте, що таке горобина ніч? Чи будив вас серед ночі несамовитий гуркіт грому, вогненні блакитнокрилі блискавиці, глухий шум нічної зливи? Ви ховали в подушку голову, ви натягали на себе укривало, але, напевне, чули, як здригається від громових ударів будинок і люто хлеще у вікна дощ...

На полі немає ліжка. І подушки немає. І укривала. Звичайного зонтика і то не знайдете. Немає на полі і дерева, під яким можна було б хоч трохи заховатись від зливи... Нічого немає, крім жита, пшениці й гречки. Але від цих рослин, як відомо, даремно сподіватися захисту від дощу.

Ось у такому становищі опинився Євгешка. Як тільки хлюпнула злива, він кинувся бігти. Чому? Куди? Однаково навколо не було жодного деревця, жодного затишного куточка. Повертатись до села? Туди не менш як чотири кілометри. До того ж Євгешка згадав, що блискавиця найчастіше ударяє в рухливі речі. Ні, від грози в полі не втечеш!

Хлопець скорився своїй долі. Він обрав горбочок, поклав собі на голову мішок з Капітаном Капітаничем, зігнувся, зіщулився, як заєць, і застиг. Мішок доводилося притримувати то однією, то другою рукою. На щастя, Капітан Капітанич не танцював на голові і сидів тихо, зачудований зливою.

Дощ лив безупинно. Блискавка сліпила очі. Євгешка цокотів зубами від холоду: він був мокрий, як сама вода. Але дивно — вперше він не боявся. Так, страху не було. Серце заполонила вщерть тривога — чи встигне він, чи не спізниться? До містечка лишалося чотири-п'ять кілометрів. На дорозі багнюка, не скоро переможеш оці кілометри...

Несподівано хлопець згадав, що коли взяти напрямок на Солоні хутори, то дорога скороочується вдвое. Правда, на цьому шляху треба переходити через Лисичанський яр, і раніше цією дорогою ходити уникали, але недавно

через яр зробили місток, а там від Солоних хуторів уже рукою подати до містечка.

Гроза швидко минула, вдалині ще сердито грюкав небесними дверима грім, але дощ ущух. Євгешка схопився й рушив. Він третмітів від холоду, босі ноги місили липке багно, але швидка хода потроху розігрівала тіло; почало прояснюватись, стало веселіше. Ось зараз, тільки спуститись узгір'ям, буде яр і місток. Але що це шумить? Вода! Напевне, вода. Еге, та це ж у яру!

Чорний глибокий яр перетинав дорогу. На дні його з грізним ревом мчав потік. У передсвітанковій сутіні Євгешка розглядів сиві гребені піни. Здається, вся злива скотилася з ланів сюди, у цей яр. А де ж місток? Ось польова нев'їжджена дорога підбігає просто до глиняної кручі. Ось тут стоять стовпи. І на тому боці стовпі. А місток...

Євгешка з відчаєм скинув з-за плечей мішок. Хлопець стояв, утупивши погляд у сірий бурхливий потік, у сиву піну. Він усе зрозумів. Містка вже не було. Несподівана повідь від лютої зливи підмила стовпі — і легенький, тимчасовий місток завалився.

Відчай і тривога стиснули серце. Що робити? Він не встигне, він спізнииться! О дванадцятій годині починається в колгоспі свято, до того часу треба купити в містечку червоної матерії, повернувшись у село і прикрасити всю вишку. А він не повернеться... Від цієї думки кров ударила Євгешці в обличчя. Невже він провалить доручену йому справу? Невже він так і залишиться боягузом і злочинцем?

Потік ревів. Здавалось, що вода все прибуває. З поля стікали в яр десятки струмків і струмочків. Ні, чекати не можна. Обійти яр? Але це значить зробити кілька зайвих кілометрів, іти й толочити достигле жито...

Євгешка зважився. Хапаючись за мокрі кущі, він почав спускатися в яр. Слизька глина осувалася під ногами. Холодні бризки вдарили в обличчя. «Аби тільки потік не збив з ніг», майнуло в голові. Він ступив у каламутні жовті хвилі. Дедалі було глибше й глибше — ось до колін, ось уже до пояса сягає бурхлива вода. Але дивно — знову Євгешка не відчув ніякого страху. Він тільки міцно зціпив зуби, з відчайною рішучістю, крок за кроком посугаючись уперед.

Ще трохи — і Євгешка щасливо перейшов потік.

Найважче було видряпатись по слизькій глині нагору. Однією рукою він тримав мішок з гусаком, другою чіплявся за ріденькі кущики й коріння на схилах яру.

Коли цей важкий шлях було, нарешті, подолано, Євгешка побачив, що вже розвиднілось. З-за тополь на Солоних хуторах стрельнули вгору сонячні стріли, перша вранішня ластівка пронеслася над хлібами.

Містечко вже прокинулось. Євгешка хутко йшов вулицею, поспішаючи на базар. Він не помітив здивованих поглядів і жартів, якими його проводжали пereходжі. Вже аж на самому базарі його зупинив високий, з довгою чорною бородою дядько.

— Ей, малий, де ти глину місив? — запитав він.— Подивись, лишень, на себе.

Тільки тепер, поглянувши на свій одяг, помітив Євгешка, що він з голови до ніг у багні.

— Що продаєш чи купуєш? — питав чорнобородий.

— Гусака продаю. Капітана Капітаніча,— і Євгешка розкрив мішок. Зрадівши ранкові, гусак голосно загелготав.

Чорнобородий зареготав. Його борода тряслася від сміху.

— Капітан Капітаніч! Скажи на милість... Має наймення, ще й по батькові... Зроду не чув, щоб гусакові наймення давали. Ха-ха-ха!.. Штукар ти, малий, ей-еї, штукар. А гусак хороший.

— Він на виставці премію одержав, цей гусак, — пояснив Євгешка.

— Та ну? І справді чудовий гусак. Треба купити такого, неодмінно треба. Породистий він у тебе, давно я такого шукав.

Швидко сторгувалися. Чорнобородий відрахував двадцять карбованців. Євгешка востаннє притис до грудей гусака, сльози заблищали в хлопця на очах.

— Прощай. Прощай, Капітан Капітаніч. Ніколи вже... ніколи не побачу тебе більше...

Відвернувшись, Євгешка простяг покупцеві свого білокрилого чудесного гусака. Капітан Капітаніч загелготав, і в тому пташиному зойкові вчувся Євгешці докір і болючий сум. Щоб не чути більше цього знайомого крику, хлопець швидко склався в юрбі. Він міцно стиснув у руці гроші й попрямував шукати потрібної крамниці.

Раптом він зупинився. Просто на нього сунули широкі, чудесні крила. Вони були зелені, ці крила, і це був прекрасний літак, і його тримав високо над головою молодий парубок і гукав:

— Кому літака? Кому? Кому? Дешево віддаю! Три тижні майстрував, сам би полетів, та гроші потрібні. Кому? Кому? Кому?

Діти, ви розумієте, який це був чарівний літак? Його було зроблено з бляхи й фанери, він був зелений, як найзеленіша в світі бабка, він мав золотого пропелера й коліщата, він мав закриту кабіну і в тій кабіні маленькі м'які крісла, і навіть віконечка, справжні віконечка із справжнісінького скла були на тому літакові. Хто може встояти проти такої спокуси?

— Кому? Кому? Кому? Дешево продаю!

Захоплено дивиться Євгешка на цю чудесну іграшку.

— Ну, хлопче, купуй,— сказав парубок.— Ех, літачок! Ех, бистрокрилий! Не купиш — усе життя жалкуватимеш. За таку цяцьку нічого, нічого не шкода віддати.

Євгешка повільно простяг руку і погладив модель. Який нещасливий цей парубок, він залишиться без прекрасного літака!

— Ну, а яка ціна? — питает Євгешка.

— Двадцять карбованців, — відповідає продавець.

«За таку машину не шкода заплатити двічі по двадцять», думає Євгешка, і його рука вже віддає парубкові гроші. Яке щастя! Він, Євгешка, власник цього чарівного літака! Хлопець не пам'ятає, як він повернувся в село. Біля школи він побачив у зборі весь піонерський загін. Хлопці й дівчатка біжать йому назустріч, він бачить Олесю й Кузьку, Павлика, Бицика, Наталю... Він бачить, як заблищаю очі в Олесі.

— Євгешо, це твоя модель? — питает вона з прихованим хвилюванням.

— Моя, Олесю. Три тижні працював над нею...

Олеся довго дивиться на модель, потім на Павлика й каже:

— Бачиш, Павлику, я давно думала, що Євгешка справжній винахідник.

Павлик похнюпився, він знає, що тепер уже Олеся ніколи-ніколи не поцілує його.

— Погляньте, друзі, та тут справжня кабіна з віко-

нечками! — вигукує Кузька. На його обличчі Євгешка ясно бачить безмежне захоплення і заздрість.

— Ростемо, хлоп'ята? — підійшов Василь. Він зупинився, зачарований.

— Як? Це зробив Євгешка? Наш Євгешка?

Він простягає Євгешці руку і міцно її стискає.

— Ну, вітаю тебе, Євгешко, вітаю. Не думав я, що ти маєш такий талант. Ніколи я ще не бачив такої моделі. А як справа з вишкою? За годину почнеться свято. Чи виконав ти доручену тобі справу? Підтримав честь нашого колективу?

Кров стукає Євгешці в голову.

— За вишку... я забув... — шепоче він тримтячими губами. — Я забув, товаришу Василю...

І несподівано чує Євгешка громовий голос:

— Швидше думай, малий. Купуєш літака чи ні?

Перед ним стоїть парубок, в руках у нього чудесний зелений моноплан, а навколо гудуть, як бджоли, люди, навколо гомінкий містечковий базар.

— Ні, не купую, — голосно сказав Євгешка. — Я забув про вишку.

— Яку вишку? Що ти белькочеш? Не купуєш, так і руками не мацай! — сердито загомонів парубок, і змить Євгешка вже знову почув його вигуки:

— Кому літака? Кому? Кому?

Незабаром хлопець відшукав потрібну крамницю й зайдов тули.

— Чого тобі? — спитала в нього весела гостроносенька продавщиця. — Шапку? Картуз? Черевики? Поясок? Сорочку? Штани? Мила? Галстук? Барабан? Та швидше кажи, ніколи чекати.

— От і не вгадали, — сказав Євгешка. — Мені треба червоної матерії. І щоб була вона... щоб була найкраща в світі!

Продавщиця засміялась і розгорнула перед хлопцем червоний кумач.

Тримаючи під рукою мішок з сувоєм матерії, Євгешка весело повертається додому. Тільки згадка про Капітана Капітанича часом нагонила гострий жаль і болючий сум. Але так радісно світило вранішнє сонце, так безтурботно цвірінькали горобці й щебетали ластівки, що від суму не лишалось і сліду.

Проходячи повз аптеку, Євгешка глянув на годин-

ника і з тривогою побачив, що вже пів на восьму. Треба поспішати.

Цього разу Лисичанський яр зустрів нашого мандрівника більш привітно, бо замість грізного потока Євгешці довелося мати справу з невеличким струмочком, який він легко перескочив. Вода зійшла. Чим ближче було до села, тим швидше йшов хлопчина. Нарешті він побіг. Як легко й хороше бігти польовою дорогою, бігти назустріч свіжому вітрові! Євгешка навмисне потрапляв босими ногами в калюжки, і веселі бризки намистом розліталися на всі боки. Зненацька хлопчина зойкнув і затупцював на одній нозі. З другої — вишневою цівкою заструмувала кров. Гостра склянка з розбитої пляшки зробила глибоку рану. Який негідник посмів кинути скло на дорозі?

Євгешка заплакав, одірвав трохи червоної матерії тухої перев'язав ногу. Але кров не зупинилась. Тепер уже бігти він не міг. Шкутильгаючи, тільки за годину доплентався він до Дніпра. На березі було порожньо. Лише струнка біла вишка тихо стояла у воді.

Євгешка дістав з мішка кумач, гвіздочки й молоток і взявся до роботи. Нога боліла й пекла, кров не переставала йти, але хлопчина, посміхаючись, хутко роздирав на стъожки матерію, обмотував нею стовпли й перила на вищі, і дрібно стукотів його молоток. Хай тепер усі приходять, ніхто не впізнає вишкі! Як усі здивуються й зрадіють, яке буде веселе, радісне свято!

Але чому так тримтять руки? І серце... то заб'ється, застукає, як молоточок, то раптом замре, стихне, і тоді важко дихати, тоді Євгешка на повні груди хапає роззвяленим ротом повітря... «Мабуть, я втратив багато крові, знесилів», думає хлопець, і востаннє стукає молоток, забиває останні гвіздочки.

Що це? Чому такий туман перед очима? Хто це сміється й чиї це такі дзвінкі голоси? «А, це прийшли хлопці, — догадується Євгешка. — Справді, вони... Ось Олеся... Павлик... Наталя... А це хто? Та це ж Василь, а з ним Пронька. Ну, звичайно, він. І підзорна труба в нього...»

— Євгешка! Ура Євгешці! — чує хлопчина захоплені вигуки. — Ой, вишка! Оце вишка!

Євгешка слухає, скилившиесь на поручні. Піонери сходять на вишку.

— Євгешко, а де ти дістав такої матерії?

Він хоче відповісти, але відчуває, як чудно крутиться йому голова, і ріка, обличчя хлопців, увесь світ тихо кудись пливуть перед очима.

— Ну, Євгешо, ти тепер справжній піонер,—чує хлопець слова піонервожатого. Василь бере його за руку, міцно стискає її і враз із ляком, тривожно гукає:

— Друзі, що ж це? Євгешо! Євгешо!

Молоток вислизає з Євгешчиних рук, хлопчина повільно осувається вниз і падає. Безпросвітна темрява заступає йому світ.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

роздовідає про веселе свято, про те, як хлопчики й дівчатка прощаються із своїм товарищем, і про те, як срібний птах урятував йому життя

Йосип Максимович негайно дав підводу, і Євгешку повезли в містечко, в лікарню. Нога в хлопця взялася синіми плямами, він пашів жаром і марив.

Довідавшись про ознаки хвороби, баби Бабарихи ледве не посварились. Одна з них була певна, що тільки розтирання ноги жовчю з білого голуба й може врятувати хлопця, але друга наполягала на тому, що жовч тут ні при чому, тут треба вжити настойки з дубової кори, з полину й дурману і все це приправити загадковим Іван-коренем. Але через те що ні тій, ні другій бабі не довірили лікувати Євгешку, вони хутко помирились і заспокоїлись.

Хоч як стурбувала хлоп'ят несподівана хвороба товариша, все ж вирішили свята не відкладати. Майже увесь колгосп, навіть баби й сиві діди прийшли на берег. Навіть старий-престарий дід Оверко, про якого ніхто в селі не знов, скільки йому років — чи сто, чи, може, й усі сто двадцять, — навіть і той зліз із печі і, спираючись на два ціпки, приплентався на свято.

Вишка була прикрашена прaporами, стояла струнка й червона, як макова квітка, червона, як полумінь, одягнена в ніжний і веселий кумач. Рівно о дванадцятій

гримнув оркестр, і свято почалося. Оркестр був неаби-
який. В його складі були величезна мідна труба, флей-
та, бубон і з півдюжини скрипок. У трубу дмухав на всю
силу своїх легенів товстий зоотехнік Іван Іванович,
і звуки з труби він умів видобувати надзвичайні, простото-
таки неймовірні — такі басовиті, товсті, короткі. На
флейті грав високий і худий, як сама флейта, птаховод
Ніл Нілович (той самий, що заочі його жартома звали
Крокодил Кроcodileвич). Завгосп Дмитро Гавrilович
бухав у бубон — діловито, по-хазяйському, як і личить
завгоспові. Ну, а на скрипках грали: дядько Нікін —
коваль, молоді парубки Мехтодій і Сашко, бригадир
Терентій Савчук і ще двоє парубків, а диригував оркест-
ром наш добрий знайомий Венедикт Валентинович, кол-
госпівський поштар. Коротше кажучи, оркестр був чу-
довий, неповторний.

Головним розпорядником був Йосип Максимович.
На вищі вже стояли Олеся, Павлик, Кузька, Пронька
і кілька старших хлопців-комсомольців. Йосип Макси-
мович підняв угору червоний прапорець, подаючи сиг-
нал. Але враз на березі трапилася якась метушня, сміх,
вигуки, веселі жарти. Розштовхуючи натовп, до Йосипа
Максимовича підбіг Бицик. Він був розхристаний, роз-
червонілій і щасливий.

— Стривайте, стривайте! — зарепетував він. — Не
стрибайте! Я той... Я впіймав сома! Сома впіймав! Не
вірите? Ось він! Дивіться!

Радіючи з перемоги, Бицик обома руками високо
підняв над головою великого чорного сома.

— Спасибі дідові Галактіону! На жаб'ячу ніжку
спіймав! Смажену на баранячому лої! Ось він! Ось!

Але... вусатий велетень зробив раптом різкий рух і...

— Ой! Держіть його! Держіть!

Проте держати було вже пізно. Сом упав на пісок,
майнув хвостом і зник у своїй рідній стихії. Оркестр
гримнув туш, ляскнули оплески, буйний регіт луною по-
котився по воді. Ошелешений Бицик витер рукою носа
і тихенъко склався в юрбі.

— За зябра, треба було його за зябра,— прошамкав
дід Оверко.— Коли б за зябра — не втік би...

Один за одним стрибали з вишки хлоп'ята — і «лас-
точкою», і «стрілою», і взагалі, хто як умів. Почали
готуватись до запливу на швидкість. Олеся хвилюва-

лась. Вона занепокоєно поглядала на Павлика. Павлик — єдиний серйозний супротивник, його нелегко перемогти. Хлопчина помітив на собі ревнівий погляд піонерки і загадково посміхнувся. «Чого він посміхається? — подумала Олеся. — Напевне, переконаний, що перепливе мене».

Червоний прaporець майнув у повітрі. Олеся, Павлик і Пронька разом махнули руками, забулькала вода, глядачі посхоплювалися з місць, підбадьорюючи плавців вигуками. Як і чекала Олеся, Пронька незабаром відстав, але Павлик плив поряд, не здаючи жодного вершка. Олеся напружила всі сили, але й Павлик наддав, і піонерка побачила, що він уже на цілу голову випередив її. До неї долітали з берега хвилюючі крики оплески:

— Павлик! Ура, Павлик!

Олеся помітила, як Павлик озирнувся на неї — це була тільки мить, — і знову здалося піонерці, що хлопець посміхнувся. До фініша вже недалеко, але Олеся відчула, що стомилася. «Ну, кінець, — майнула думка, — він переможе». Але чому зненацька стихли крики на березі? Чому вже не чути оплесків? Що сталося? Здивовано побачила біля себе Павлика. Він здавав крок за кроком. Промінь надії надав Олесі нової сили. Вона рвучко шарпнулась уперед. Ще трошки, ще трохи-трохи, і фініш. Павлик безнадійно відстав. Але... чому він посміхається?

Ще мить — і оркестр заграв туш, оплесками вітали глядачі Олесю.

— Оце — да! — радів Йосип Максимович. — А що, хлопці, бачите, які в нас піонерки! Ну, як вам не соромно?

— Павлику, — нахилилась до товариша Олеся, — чому тиувесь час посміхався? Не так, як завжди, а особливо якось посміхався, чудно якось...

Павлик узяв піонерку за руку.

— Олесю, я віддячив тобі сьогодні за... за порятунок.

Ураз неясна здогадка спантеличила Олесю. Вона густо почервоніла.

— Ти... віддячив? Ти... навмисне відстав?

— Навмисне, Олесю.

Вогнику образи і гніву заіскрились у її зіницях.

— Як ти смів зробити таке? Так не роблять піонери! Розумієш ти це?

— Олесю... Ти не гнівайся. Я бачив, як ти хвилювалась. І я згадав, як ти врятувала мене. Я не міг інакше, Олесю.

— Це нечесно! Ти мене образив... Ти навіть не розумієш цього.

— Мовчи, Олесю. Про це ніхто не повинен знасти. Мені не треба було нічого тобі говорити. Ось і все.

І раптом Павлик здригнувся. Олеся бачила, як розширились його очі, відкрився рот, він хотів щось гукнути і застиг. Трапилось щось незвичайне. Люди зривалися з місць, вимахували руками, вигуки злилися в один суцільний рев. Олеся глянула на ріку і скам'янила. До вишкі хутко під'їздив дід Галактіон верхи на Павликому водоході. Дід був у святковому одязі, на грудях у нього розвівалась червона стрічка; він щосили крутив педалі; водохід, плавно похитуючись, хутко наблизявся. Дід крутнув руля, водохід вправно обмінув вишку і пристав до берега. В одну мить юрба оточила діда. Першим біля нього опинився Павлик. Він задихався від хвилювання, від несподіваного щастя — водохід був тут, перед очима, водохід — гордість і радість винахідника!

— Діду! Діду Галактіоне! — безтэмно вигукував Павлик і обіймав то діда, то водохід, а на очах у хлопця блищали щасливі слізози. — Діду, та як же ви? Де ви його знайшли?

— На березі, синку. Дуже просто. Напевне, вода прибила до берега...

І враз дід став струнко, взяв під козирок і відріптурював:

— Прибув благополучно, у повній справності на машині, котру й повертаю у ваше розпорядження. Я шістдесят років...

Але йому не дали скінчити:

— Знаємо, знаємо, ви шістдесят років їздили на волах!

— А тепер на машині!

— На водоході!

— І купуєте собі велосипед, котрий на гумових шинах!

Дід Галактіон комічно розвів руками:
— Ну й народ! І рапорта не дали доказати!

* *
*

Наступного дня піонервожатий подзвонив по телефону в лікарню. Мабуть, він одержав дуже невеселі вісті, бо прийшов до піонерів сумний-пресумний.

— Ось що, хлоп'ята. З Євгешкою погано. Дуже погано. Зараження крові в нього. Ось що.

За годину колгоспівська підвoda виїхала з села. На шарабані сиділи Василь, Олеся, Кузька, Наталя й Павлик. Наталя тримала на руках велику скриньку з фанери. Це був нашвидку організований ляльковий театр. Піонери вирішили відвідати хворого товариша і розважити його невеличкою виставою. П'єску придумав сам Кузька. Це була дуже нескладна п'єска. У Матрьошки заболів зуб. Вона звернулася до баб Бабарих, і ті почали її лікувати. Вони шептали над хворою, обмазували їй шоку глиною, давали дихати димом від ладану, щоб підкурити того зловредного черв'яка, який завівся у зубі. Черв'ячка не підкурили, але Матрьошка зовсім здуріла від того лікування. Вона вхопила ломаку і погналася за своїми «лікарками». Ті з переляку видерлися на високу вербу, де були грачині гнізда. Стривожені й обурені граки зовсім обскубли бабам волосся, а Матрьошка пішла до справжнього лікаря, який вирвав їй хворого зуба.

Лікаря й граків довелося спішно робити з матерії вовни, і тут Наталя виявила неабияку майстерність. Вона ж переробила двох своїх ляльок на баб Бабарих. Нема чого казати, що означеним Бабарихам, напевне, не до смаку припаде Кузьчина п'єска, і, напевне, вони домагатимуться негайного зняття її з репертуару. Проте я особисто твердо переконаний, що Бабарихам у цьому не пощастиТЬ і Кузька, мабуть, напише ще одну таку п'єску, висміюючи залишки старого, побитого побуту.

У передпокій дітей зустрів лікар.

— На жаль, я не можу дозволити цього побачення,— коротко сказав він.— Вашому товарищеві дуже погано. За півгодини ми чекаємо літака, який забере Євгена.

— Куди? Куди? — в один голос стурбовано скрикнули діти.

— До міста. В інститут. Ми вжили всіх заходів, проте життя хлопця в небезпеці. Але ви не журіться. В спеціальному інституті в місті його врятують.

У хлоп'ят опустились руки.

— А ми... ми йому ляльковий театр привезли, — сумно вимовила Наталя. І такими самотніми, такими пригніченими відчули себе вони.

— Бідний Євгешка... Бідний боягуз,— стиха проказала Олеся.

— Він тепер не боягуз, Олесю,— відповів Василь.— Він справжній піонер...

— «Справжній піонер», — повторили Павлик і Кузька. Але стільки суму було в їхніх очах і такі засмучені й тихі були їхні голоси, що лікар негайно втрутівся в розмову.

— Еге-ге,— голосно сказав він,— ми, здається, зовсім зажурились? Носи повісили? Це нікуди не годиться. Євгенові погано, але це не значить, що становище його безнадійне.

— А нашо... нашо ж тоді викликали літака? — зірвалося з губів у Павлика.

— А тому ѿ викликали, що хлопця можна врятувати. І врятають. Живий залишиться ваш товариш... Ого-го, в інституті не таких рятували! Повернеться хлопчина здоровісінький...

Від цих слів стало всім веселіше. І справді, навіщо ж би ѿ літака викликати, коли немає надії на порятунок?

— Ну, що ж тепер? Іхати додому? — спитала Наталя.

— Іхати, друзі. Але спочатку ми поїдемо на аеродром. Розумієте?

Всі підтримали цю думку піонервожатого. Який хороший Василь! Ну, звичайно ж, звичайно, на аеродром!

* * *

Срібний птах приземлився і, пробігши трохи рівним полем, зупинився. Піонери бачили, як з кабіни літака вийшло двоє. Один був у шкіряному шоломі пілота, другий — у білому халагі санітара. До літака під'їхало

авто. З нього вийшло двоє, теж у білих халатах. Вони широко відчинили дверцята санітарного автомобіля з великим червоним хрестом. З автомобіля висунулися ноші. На них лежала вкрита білим простирадлом маленька постать.

— Євгеша... Дивіться, Євгеша... — зашепотіла Наталя.

Хлоп'ята мовчали. Їхні обличчя були суворі, дитячі губи міцно стиснуті. Здалека побачили піонери сполотніле обличчя свого товариша. Двоє санітарів обережно несли його на ношах до літака. Вони здали хворого, зачинились дверцята кабіни. Заревів пропелер. Авто швидко від'їхало. Тоді літак рушив з місця. М'яко похитуючись з боку на бік, він побіг полем і непомітно відірвався од землі. Зробивши коло над аеродромом, аероплан почав набирати висоту.

Хлопчики й дівчагка стояли нерухомо, піднявши вгору голови. Літак поволі зникав з очей.

— Прощай, Євгешо! — зненацька тихо проказав Павлик.

Він сказав це так тихо, що тільки Олеся, яка стояла поруч, почула його слова. Сказав і відвернувся, щоб сковати своє обличчя. Тоді Олеся високо підняла руку з білою хустинкою і гукнула:

— Прощай, Євгешо! Прощай, піонере! Видужуй і повертайся!

Вона махала хустиною, білою хустиною з синьою мережкою, наче Євгешка міг побачити цей прощальний привіт. І тоді всі піонери голосно загукали, замахали руками вслід далекій сріблястій птиці, яка понесла їхнього товариша.

Оповідання
та
НАРИСИ

КУЛЕМЕТ

Ой, які ж то часи були! І зараз, як згадаю, робиться мені радісно й хвильно.

Які ж то часи були!

Мій тато казав: «Це незабутні дні».

А ѿ справді, хіба можна їх забути? Я так усе пам'ятаю — дарма що мені було тоді сім років...

Ось хоч би про кулемет... Наче зараз він стоїть передо мною на коліщатах — такий чорний, такий залізний, такий... ну, який же ще? Мабуть, страшний такий, невідомий...

А моєму братові Костеві (їому тоді п'ять років було) кулемет здався чомусь плужком. Чому? Може, тому, що на коліщатах. Кость так і сказав: «Ого, який плужок на коліщатах».

Цього кулемета вкотив у нашу хату червоноармієць і поставив біля порога. Засміявся і сказав:

— Приймайте гостей до хати. Нас двоє — я та мій товаришок.

Та так очима на кулемет показує — ось він, мовляв, цей товаришок.

Засміявся й тато.

— Просимо,— каже.— Радий гостям.

— День у вас, — каже червоноармієць, — постоїмо, а тоді підемо на банду.

Аж ось того ж дня надвечір чуємо: тріскотять за селом постріли. Близче й близче... (А ми, дітвора, теж

уже добре знали тоді, що то — стрілянина. Не раз і й до того чули, як були біля нашого села бої).

— Діти, на піч! — гукнув батько.

А постріли вже, чуємо, в самісінькому селі. Раптом двері — грюк!.. Розчинилися навстіж. Прожогом ускочив у хату наш червоноармієць.

— Банда наскочила! — гукнув він та, схопивши кулемет, хутко потяг його до порога.

І тут скoilося те, чого я відразу й не зрозумів. Червоноармієць упав. Тато підскочив до нього, а він хрипло так: «Кулемет заховайте...»

Тільки й устиг сказати. Трохи згодом я догадався, що його забила куля. Вона, мов оса, влетіла в розчинені двері...

Дивлюсь я — схопив тато того кулемета на плечі, поставив до нас на піч, відкотив у куток і запнув рядном.

— Мовчіть же,— гримнув на нас.

І такий він тоді незвичайний був, мій тато, такий... Ну, як це сказати? Незабутній він був:.. І голос у нього був такий, і очі такі — незабутні...

І тільки що сховав тато кулемет, чуємо — гуп-гуп, гуп-гуп! Біжать. Важкі чоботища гупають ось уже під самісіньким вікном.

Ускочили в хату. Двоє. Шапки на них кудлаті-кудлаті, ніби нашого Рябка хвіст. І рушниці в кожного в руках. Я зразу зрозумів: не наші, бандити.

— Зброя є? — гукнув один. (Я добре запам'ятав цього першого — зубами білими блискав усе).

— Де там вона взялася? — відповів батько.

А тоді другий бандит озвався:

— Гляди, знайдемо — застрелимо...

Як почув я це — затрусився. Ось хочу не труситись — не можу. Само тіло сіпається. Руки сіпаються, ноги. Пальці танцюють.

Коли це чую, братік Кость (він виліз наперед) голосно так на всю хату:

— А в нас плужок на печі єсть!

Я так і скам'янів. А потім, не знаю, як це сталося, сіпнув Костя, штовхнув його. Захлипав він... Я ж тихцем поліз у куток та й затулив кулемет своєю спиною...

А бандит питає:

— Який там плужок? Він не стріляє часом?

Чую: поперхнувся тато словом — мабуть, хотів удали посмішку.

— Ат,— відказує,— патякає щось дитина.

Бандит підійшов і заглянув на піч.

— Тут їх двоє, жовторотих (це про нас),— вимовив.

Вийшли вони з хати, не помітивши кулемета. А тато... тато схилився на стіл і схлипнув... Я подумав, що йому шкода вбитого червоноармійця.

Справді, шкода було... Ой, як шкода...

Коли бандитів другого дня прогнали з села, був похорон. На труні червоноармійця стояв кулемет. Він був перевитий червоними стрічками. Той самий кулемет, що його звав братік мій «плужком». І вже не здавався він мені тепер таким страшним і невідомим.

1934 р.

ГЛОБУС

Щодня, проходячи з школи мимо крамниці канцприладдя, Сталь Чубчик зупинявся перед величезною вітриною. Вона така прозора й широка. Товсте скло ледь-ледь синювате, з ніжним зеленавим відтінком. Уся вітрина як застигле блискуче озеро. І на ньому пливуть маленькі човники для пер, плоти з олівців, а металеве письмове приладдя скидається на могутній криголам. Над човниками й плотами гордо підноситься вгору непохитною скелею глобус. На ньому блакитні океани й опуклі коричневі гори. Такий самісінський глобус є і в школі, в тому класі, де вчиться Сталь.

Але найцікавіше — це фарби. Ось вона, заповітна довгаста коробочка з кольоровими тюбиками. Вона примостилася біля чорного підніжжя глобуса. Коли придавити до скла носа, можна навіть прочитати на тюбиках написи: «синя», «зелена», «червона». Це ті прекрасні олійні фарби, про які давно мріяв юний художник.

Сьогодні мрії стануть дійсністю. Вчора батько подавував Сталеві гроші й сказав:

— Преміюю тебе за успіхи в навчанні. Купи собі, сину, фарби, які захочеш.

Який чудесний ранок! Радість — як сонце, як синя озерна вітрина. І там, у грудях, де стукає маленьке серце, мабуть, гойдається на хвилях золоті човники й кораблики і сам капітан Веселий Сміх дме в блискучу дзвінку сурму.

Коли Сталь Чубчик поснідав і, зібравши книжки, вийшов на вулицю, почався «марш всесвітніх фарб». Ви його не знаєте, цього маршу? Його грають юні художники, коли йдуть у крамницю купувати олійні фарби. І навіть не самі художники його грають. У них тільки ворушаться у цей час губи, а музиканти сидять десь у грудях юного художника й безперестану б'ють у срібні цимбали, дмуть у золоті кларнети. І від цієї музики самі по собі сіпаються ноги й хочеться не йти, а стрибати вулицею.

І Сталь Чубчик стрибає в школу. В грудях у нього гrimить «марш всесвітніх фарб». І раптом цей марш обривається. Він обривається, як туга натягнута струна, і останній звук ще бринить у повітрі, ще ворушить куцим, надірваним хвостиком.

І вже не стрибає Сталь Чубчик. Стихли цимбали, і не грають кларнети. Марш обірвався, бо Сталь пригадав раптом, що вчора, захопившись малюванням, він не вивчив уроку з географії. А урок серйозний. Треба повторити всі країни світу, затоки й острови і найголовніші ріки. І все вміти знайти на глобусі. Хлопець яскраво уявив собі, як його викликає Ганна Дмитрівна. Яка ганьба! Сталь Чубчик стоїть, як опудало. Сталь Чубчик заникується й не може знайти Малайський архіпелаг.

Школяр уявляє засоромлені обличчя товаришів. Вони червоніють за нього. У Євгена Кравченка в очах гнівні іскорки. З презирством він дивиться на свого кращого друга Сталя. Ще б пак! Адже вчинок Сталя кидає тепер пляму на весь клас. Через нього клас не одержить перехідного Червоного прапора.

Школа вже відчинена. В довгому коридорі сидить сторож. Ось і його клас. Навстіж розчинив Сталь двері. Нікого. Він прийшов першим.

Глобус стоїть на столі. Хлопець підходить до нього. Він величезний, цей глобус. Він як зморшкувате обличчя бабусі, що її звуть Землею. Сяють блакиттю моря й океани. Це — очі. Вони широко відкриті. Вони дивляться в міжзоряний простір. Опуклі гірські пасма перетинають лоб і щоки. Це зморшки. Африка скидається на гачкуватий ніс.

Сталь шукає Малайський архіпелаг. Шукає довго. Далі згадав назву — Алеутські острови. Де вони? Галяць хутко бігає по обличчю глобуса. Острови зникли.

А час іде. Зараз почнуть сходитися школярі. Ні, не встигнути вивчити уроку. Не встигнути. І тоді в хлопця з'явилася думка: а що коли зробити так?

Думка виповзла з темного куточка. Вона дратує, вона нашпітує. Що коли сховати глобус? Ні, не назавжди. Тільки на сьогоднішній урок географії. А тоді знову можна буде поставити його на місце. Сховати? Тоді вчителька не викликатиме. Глобуса не буде. Сховати? Але куди? Як це зробити? Винести в коридор не можна — побачить сторож. Під партою знайдуть. Куди ж? Зараз прийдуть школярі, тоді буде пізно...

Сталь стоїть розгублений і червоний. Серце хутко стукає, в горлі пересохло. Сховати на один-однієїнський урок. А завтра він усе вивчить, і глобус стоятиме на місці, і все знову буде гаразд.

Як же? Куди?

Погляд падає на вікно. Швидше.

Школяр лізе на підвіконня. В руці глобус. Вікно тихо розчинилося. Озирнувся Сталь і вискочив у сад. Ніхто не бачив. Ось густий бузковий кущ. Хутко сунув глобуса в гущавину... Зашелестіло молоде листя. Тут ніхто не знайде. Акуратно розправив віття і тим же шляхом опинився в класі.

Урок географії почався незвичайно. Ганна Дмитрівна прийшла й голосно сказала:

— Діти, я хочу поговорити з вами про важливу й серйозну справу.

Сталь похолос. Йому здалося, що історія з глобусом уже відома і зараз він почує своє прізвище. І справді, вчителька викликала:

— Сталь Чубчик.

Сталь устав. Вишневим жаром спалахнули в нього вуха й щоки. «Про все довідались,— майнула думка,— хтось бачив, як я ховав глобуса».

Але Ганна Дмитрівна назвала ще кілька прізвищ, у тому числі й Євгена Кравченка.

— Оцих учнів,— сказала вона,— зараховано учасниками піонерської подорожі до високогірного табору. З вашого класу, як зразкового, поїде сім найкращих учнів. Ну, звичайно, ми не забули й нашого художника, — посміхаючись, кивнула вона на Стала. — Чубчик привезе нам альбом алтайських малюнків.

Учителька довго й цікаво розповідала про те, як

після закінчення учебного року піонерська експедиція вирушить у далеку подорож, як в Алтайських горах вони стануть табором і шукатимуть дикі рослини та копалини.

Сталь напружено слухав. Червона краска поволі зникала з його обличчя. Про глобус ніхто не загадує. Натомість ота радісна несподіванка. Він поїде вкупі з іншими піонерами на Алтай. Хлопець озирнувся й піймав на собі кілька заздрісних поглядів товаришів. Він поїде на Алтай. Уява вже малювала гори. О, Сталь найбільше в світі любить гори!

Ганна Дмитрівна розповідає, а хлопець бачить гірське каміння й зелений довгий мох. Він звисає з кручин, як борода страшного столітнього діда. Той дід — алтайський шаман. Він причаївся за скелею і стежить звідти за піонерами... І очі в нього такі ж зелені, як і борода. А в руках бубон. О, це буде чудесний малюнок: шаман біля скелі. Треба тільки сьогодні ж купити олійні фарби.

Скінчивши розповідати, вчителька сказала:

— А тепер, діти, знайдемо Алтай. Туди далекий і цікавий шлях. Давайте простежимо його на глобусі.

Вона озирнулась. Глобуса на звичайному місці не було.

— А де ж глобус? — запитала здивовано.

Клас мовчав. Тоді маленька дівчинка, яку за низький зріст звали Коротушкою, сказала:

— Глобуса сьогодні й не було. Я хотіла повторити перед уроком завдання і не змогла.

Вчителька гукнула сторожа, і він сказав, що вранці в класі глобус був.

— Не інакше, як сховали його діти, Ганно Дмитрівно, — додав він.

— То як же бути? Невже справді ви сховали глобус? Для чого? Щоб я не питала уроку?

Учні мовчали і тільки позирали один на одного. Тоді підвівся Євген Кравченко й сказав:

— Ганно Дмитрівно, ми нічого не знаємо про глобус. Ми його сьогодні не бачили.

— Негарна історія, — похитала вчителька головою. — Мабуть, справді хтось із учнів заховав глобус. Це така історія, що плямує всіх вас, діти. Увесь клас. Подумайте над цим. За такі вчинки не преміюють поїздкою на Алтай...

Продзвенів дзвоник. Школярі збуджено обговорювали подію. Де глобус? Ніхто нічого не знав. Євген Кравченко підійшов до Стала.

— Чому ти такий сьогодні? — спитав він.

— Який?

— Ну, такий... кислий. Мабуть, про глобус думаєш? А ѿ справді, це міг зробити тільки негідник. Через нього наш клас не одержить пропора. і на Алтай не поїдемо.

— Угу,— видавив крізь зціплені зуби Сталь.

Євген розпалився:

— Ну, коли б довідався я, хто це зробив! Бойкот йому від усього класу — раз. Боксу дав би йому добрячого — два...

Чубчик знову хотів вицідити своє «угу», але перхнувся і закашляв.

— Ось що, Сталю,— узяв його за гудзик Кравченко.— Давай вистежимо злочинця. Слово даю, що він не втече від нас. Треба приглядатися до хлопців. Того, хто глобуса склав, зразу видно.

— А як його... видно? — промимрив Сталь.

— Дуже просто. Очі в такого, як дзиги, крутяться. На всі боки бігають. Як у злодія. Знайдемо? Згода?

Чубчик кивнув головою.

— От і гаразд,— зрадів Євген,— удвох ми швидше знайдемо. На те ми й товаришуюмо...

Він обняв Чубчика й пішов з ним довгим коридором. І тут уперше відчув Сталь, як рука його крашого друга невимовно пече тіло. Ця Євгенова рука була важкою, як каменюка, і пекла, як гаряче залізо. Найважче ж було те, що він, Сталь Чубчик, не може розповісти всієї правди Євгенові, своєму найближчому товарищеві. Сталь почував, що він один, що він самінний серед усіх школярів. Між ним і товаришами виросла раптом висока скеля. Ось він ходить і розмовляє, але голос глухий і кроки тихі, безшумні. Мертві кроки.

«Клятий глобус, — лається Сталь. — Це все через нього». Ну, нічого. Аби пережити цей день. А завтра вранці Сталь прийде в клас раніше за всіх і знову поставить глобус на місце.

Того дня Сталь Чубчик не купив олійних фарб. Мабуть, уперше за весь час він пройшов мимо крамниці, не зупинившися перед вітринами. Він зовсім забув про

фарби. Глобус не йшов з голови. Ось він лежить у кущах. Треба розсунути віття, і тоді з-під листя гляне широким блакитним лобом Великий, або Тихий океан. Перенести глобус у клас — це справа кількох хвилин.

З цією думкою Сталь ліг спати. Він не міг того вечора ні малювати, ні читати. Сон був неспокійний. Прокинувся хлопець від грізного реву. За вікном шумів Атлантичний океан. Розлючені хвилі заливали вікно. Раз у раз спалахував і гаснув сліпучий прожектор.

Сталь схопився з ліжка. І тут зрозумів, що надворі гроза. Підбіг до вікна і сіпнув завіску. Яскравий сніп блискавки на мить засліпив очі. Грім ударив важко, як стотонний молот. Нестримним потоком шуміла злива. Ніч зазирала в холодні шибки мільйоном чорних очей.

Хлопець безсило сів на стілець. Та тієї ж міті він рвучко кинувся. Глобус! Там глобус...

Сталь зрозумів, що картонному глобусові прийшов край. Злива розквасить його, змиє з нього всі фарби. Америка й Африка рухнуть в океан. На місці гірських хребтів залишаться білі плями.

Бігти? Куди? Надворі ніч і гроза. Бігти! Однаково вже пізно...

Розпач огорнув хлопця. Серце його стислося маленькою кулькою. Ще залишається манюсінський промінчик надії. Може, густе листя не пропустить води.

А дощ тюжить безперестану. Океани вийшли з берегів. Хвилі заливають Африку. Негри лізуть на високі пальми. Сумно ревуть бегемоти й слони. У бузковому кущі гине глобус.

Світанок застав Сталя на стільці. Хлопець спав, поклавши голову на віконну лутку. Ранок був чудесний. Гроза минула. В саду співали пташки. Обережно, щоб не розбудити батьків, Чубчик нáвшпиньках вийшов з кімнати. Було ще дуже рано. Двірники підмітали вулиці. Через майдан прогуркотів перший трамвай.

Сталь переліз через паркан і опинився в шкільному садку. На листі, на траві тремтіли великі сріблясті краплини. Серце у хлопця завмирало. Хутко підкрався до знайомого куща й розсунув віття. На руки, на гаряче обличчя бризнула холодна роса.

Глобус був на місці. Але в якому вигляді! Знівечений, мокрий. Фарба брудними п'ятьоками залила всі моря й океани. Сталь схопив його обома руками. Бік

у глобуса м'яко ввігнувся, і глобус тут же розклейвся на дві половини. Глобус був мертвий.

Раптом сльози покотилися по щоках. Сталь витирає їх мокрими долонями. Дві півкулі глобуса лежать на землі. Якась сіренка пташка сіла на гілочку й зацікавлено, одним оком, глянула на хлопця.

Над містом сходило обмите полум'яне сонце. Коли відчинили двері крамниці канцприладдя, туди ввійшов Сталь Чубчик. Просто перед ним лежали під склом на прилавку кольорові тюбики. В руці хлопець затиснув гроши на купівлю олійних фарб. Фарби були перед очима. Сталь прочитав на кожному тюбiku написи: «зелена», «синя», «червона»... Він прочитав усі написи двічі раз по раз, потім перевів очі на глобус. Він сяяв блакитними океанами. Це був рідний брат того глобуса, що загинув від лютої зливи під скромним бузковим кущем.

Дивлячись на знайоме зморщкувате обличчя бабусі Землі, Сталь Чубчик простяг гроши й сказав:

— Дайте мені олійні фарби.

Продавець підняв скляну покришку прилавка. Сталь чув, як м'яко стукала залізна коробочка з заповітними тюбиками. Її загортали в папір. На серці хлопця шуміла злива й важко котив розбурхані хвилі Атлантичний океан. Коробочка стукнула раз, удруге. Ще раз.

Тоді, перемагаючи всі зливи й усі океани на світі, Сталь гукнув:

— Я помилився! Мені потрібний глобус!

До Євгена Кравченка Сталь прийшов із глобусом. Він тримав його в руках обережно, урочисто, наче боячись, що глобус випорсне з пальців і розіб'ється на тисячу скалочок.

Євген збирався в школу. Він аж підскочив від здивування.

— Глобус? Знайшов?

— Знайшов того, хто його сховав.

— Хто ж це зробив, Сталю? Хто?

— Це зробив я...

І, захлинаючись, ковтаючи слова, Сталь Чубчик розповів своєму другові всю історію з глобусом.

— А тепер ось... У школу несу, Євгене...

Спантеличений, розгублений з такої несподіванки, Євген пробурмотів:

— У школу?.. В клас?..
Сталь глянув йому в очі ясним, променистим зором:
— Віднесу вчительці, Ганні Дмитрівні. І всім розповім. Усе, як було...

1935 р.

ГАЛАГАНЧИК

Ви думаете — він і справді Галаганчик? Ні, він просто Петъко. Це його мати Галаганчиком прозвала, ще як зовсім малий був. Півень такий у дворі ходив. Галаган, куряча порода, цибатий і шия гола. Щоб кра-сунь був — не можна сказати, але Уляна його шанувала за голос. Кукурікне — увесь колгосп розбудить. Так от, у Петъка теж такий голосок був, не дуже спокійний: як заспіває у колисці «уа» — з хати тікай. Уляна його Галаганчиком і прозвала, як того півня. Зараз Петъкові аж сім років, а його й досі так звуть. Звикли.

Але справа, звісно, не в цьому. Вранці вносили в хату лантухи. Вони були повнісінькі і, мабуть, дуже важкі: батько аж кректав, ставлячи їх біля стіни.

— Подякуй, Галаганчику, матері,— сказав він, по-сміхаючись,— це вона стільки заробила.

Мішків було кілька. Хитрий дядько Мирон каже, що у всіх мішках цукор. Невже і в тому найбільшому теж цукор?

Галаганчик вибрав зручну хвилину і гвіздком про-колупав у лантусі дірку. Це треба було зробити дуже швидко, бо щохвилини хтось міг увійти в хату. Та нічого, впорався спритно.

З дірочки цівочкою посыпався білий бліскучий пі-сок. Галаганчик лизнув його язиком, і на обличчі в ньо-го заясніла солодка усмішка:

— Цукор...

Взагалі день був незвичайний. По обіді приїхала підвода, походилися люди; мати була дуже весела і прибралася у все таке гарне, наче на велике свято. Вона цілувала Галаганчика, прощалася, жінки співали пісень, і ось за ворітми лишився Галаганчик з батьком, голова колгоспу, та дядько Мирон, та ще дівчата й жінки. Жінки співали, а дехто нишком витирав сльози, і взагалі все це було незвичайне.

Батько взяв його на руки, як малого:

— Рости, синку, щоб і ти умів так працювати, як мати!..

І всі заплескали в долоні, а Галаганчикові було сумно, бо мати все ж таки поїхала; і він хотів було запласти, та соромно, бо багато людей.

— У Москву... поїхала наша мама Уляна,— і поніс батько сина в хату, а на щоці в нього блищає сльоза, та то, певно, од вітру, бо вже осінь.

А ввечері, коли всі вже, мабуть, поснули, бо за вікнами було темно, і тільки Галаганчик ще не спав на лежанці, до нього схилився батько:

— Ось ми сидимо, синку, в хаті, а наша мама Уляна десь їде в Москву, і колеса, синку, тук-тук-тук, тук-тук-тук. Великі залізні колеса, бо їде вона у швидкому поїзді, їхати їй ніч і день, тук-тук-тук... До схід сонця вставала наша мама Уляна, синку, з ланкою своєю буряки доглядала в полі. З маленьких зернят зійшли вони, бур'ян їх хотів заглушити — наша мама бур'ян полола, біля кожного корінця, як біля рідної дитини, ходила. А тепер їде мама Уляна у Москву розказати про свою працю, бо найбільшого врожаю вона домоглася і ні в кого ще такого врожаю не бувало ніколи...

Надворі під вікнами гуляв вітер і свистів, як парубок, і вітряки на вигоні і вночі махають крилами, як журавлі.

Три дні не було ніякої звістки про матір, але про неї говорили в колгоспі всі, і навіть малий Санько поприятельськи повідомив Галаганчука:

— Твоя мати поїхала в Москву, а коли вона привезе тобі сопілку, даси мені пограти.

Чому саме сопілку, а не щось інше, лишилося таємницею.

Незабаром настав день, коли з Москви прийшла велика газета і розбурхала у Галаганчука безліч незвич-

них думок і почувань. Батькові пальці трошки третмі-
ли, він показав синові газету:

— Відзнаєш, хто це?

Як же не впізнати? Це була мати. Вона стояла як
жива і усміхалася до нього, до свого сина.

— Нашій мамі Уляні, сину, орден дали... — І очі у
батька вогко заблищають, як сині скельця. Увійшов дядь-
ко Мирон і... такий чудний, поцілувався з батьком і
довго-довго тиснув йому руку.

— Твоя мати, Галаганчику, тепер ось яка! — Дядь-
ко Мирон рукою показав, яка тепер заввишки мати;
та хоч і дуже високий він був, а стелі все ж не дістав і
засміявся.

Тоді стали чекати приїзду матері, і всі дні якось
дивно змінились; вони були такі, як у свято, бо всі при-
бралися, а на воротях почепили червоний прапор. Він
лопотів на великому вітрі.

— Готовий нашій мамі Уляні подарунок, сину!

Батько такий заклопотаний, і всі заклопотані, а Га-
лаганчик узяв газету і поліз на піч. Він приклейв газету
на коміні, і мати все усміхалася йому, а Галаганчикові
дуже хотілося їй гукнути: «Драстуй, мамо, це я, твій
Галаганчик», та мати все одно не почула б, бо вона за-
раз у поїзді, везе додому орден.

А що коли мати тепер уже не така, яка була рані-
ше; може, вона вже й забула, який у неї Галаганчик?
Он і дядько Мирон каже ще й рукою показує, яка мати
заввишки, і всі кажуть, що в неї тепер орден, а він, Га-
лаганчик, ні ордена не має і нічого робити не вміє,
тільки провертів у лантусі дірку і ще вміє майструвати
з очерету млинки.

Але коли мати не забула його, він приготує їй та-
кий подарунок, такий, що на весь світ. Він зробить їй
млинок, найкращий у світі, навіть кращий, ніж у Санька.

Ця думка цілком захопила Галаганчика. Він довго
не злазив з печі — добре, що всі заклопотані і ніхто не
заважає. Він розколював ножем сухі очеретини, збивав
їх гвіздачками, а потім кожну очеретину обмотав чер-
воним папером. Вийшов чудовий млинок, він швидко
крутитиметься на вітрі й лопотітиме, і ввесіль був черво-
ний, як ленінська зірка. Як же зрадіє мати від такого
подарунка, адже ні в кого, ні в кого на світі немає та-
кого веселого млинка!

У весь день милувався з нього Галаганчик і мріяв про те, як приїде мати і як він їй одразу дасть свою іграшку, і це, безумовно, буде найкращий з усіх подарунків. А поки що треба прибити млинок на воротях, біля червоного прапора, хай усі дивуються, хай кажуть: «Ач, яке ловке подарує матері Галаганчик! Дарма що мале!»

По обіді внесли в хату довгий стіл, застелили його рушниками, долівку потрусили ялиновим гіллям; прийшли музиканти, і гармоніст Ладимир прийшов, і дід Оверко, і тітка Явдоха прийшла, і ще багато людей поприходило, аж у хаті стало тісно. І між ними Галаганчик був маленький і непомітний. Він примостиився у кутку і спідлоба зиркав на гостей.

Зараз приїде мати, її поїхали стрічати голова колгоспу з батьком; вона ось зараз увійде сюди, і всі тоді обступлять її, усі розглядають її орден. Вона з усіма привітається за руку, розповідатиме, як їздила в Москву, а він, Галаганчик, стоятиме тут, у куточку, і ніхто навіть не згадає про нього, і вже ніяк йому, малому, ніяк не протиснутися крізь юрбу до своєї матері. Ревниві слізози заблищали на очах у хлопчика.

Враз усе сколихнулось. Галаганчик почув, як загуркотів, під'їхавши, автомобіль, заметушились гості, почувся в сінях веселий голос батька. І тоді двері розчинилися навстіж, і ввійшла мати. Вдарив гул голосів, тітка Явдоха кинулась уперед і простягла матері квіти, дід Оверко хутко запихав у кишеню шапку. Але мати спинилася на порозі, і Галаганчик побачив, як її очі хутко когось шукали. І враз вона побачила його. Тоді, легко розштовхуючи натовп, не звернувши навіть уваги на тітку Явдоху з квітами, мати кинулась до сина. Вона обняла його, з силою притиснула до себе, зазирнула йому в вічі, а Галаганчик цілував її обличчя, і це обличчя було таке свіже й холодне знадвору, але рідне і кохане обличчя матері.

— Мамо, чому ти так довго не приїздила? Мамо, я тебе так чекав...

І тут він побачив на грудях у матері металевий значок із червоною розеткою, з маленьким портретом Леніна в овалі.

— Мамо, Ленін! Як сяє! Мамо, що це?

З неприхованою гордістю, з великою любов'ю мати
глянула синові в вічі:

— Орден, сину. Мій орден.

Зненацька заграв оркестр. Щасливий, як ніколи, Га-
лаганчик сидів за столом поряд з матір'ю, дивився на
її обличчя, на усміхнені очі і, торкаючись пальцем до
її ордена, поважно поясняв усім присутнім:

— Це орден нашої мами Уляни.

І, схвильований зустріччю, захоплений почуттями,
які сповнювали його дитяче серце, він зовсім забув за-
приготований матері подарунок.

Забутий очеретяний млинок весело крутився на во-
ротях під подихом осіннього вітру.

1936 р.

СКРИПКА

Бувало, коли всі поснуть, він тихо прокрадався з хати. Тоді шамотливі стебла кукурудзи суворо обстувають його з усіх боків; високі, мовчазні соняхи в круглих брилях, як невідомі солдати, беруть його в полон. Він один на вгороді — десятилітній хлопчик Лукаш, і страшно далекі від нього зорі тримтять на темному небі. Він притаїться на вгороді, принишкне і слухає. Чує він кожен шелех ледве вловимий, чує, як світлячок — іванів черв'ячок — повзе по листочку, як билинка вгору до місяця тягнеться, як гарбузи наливаються соком і зорі — хоч не дивиться, а чує, як зорі одна одній підморгують.

А найбільше він слухав коників-цвіркунів. Було їх на вгороді сила-силенна, і так вони на скрипочках своїх вигравали, що бувало місяць зупиниться на верхівці тополі, слухає їхній марш, а потім ураз скаменеться і котиться далі. В такі хвилини Лукаш забував усе на світі, бо ввесь світ здавався йому тоді чарівним величезним оркестром. І згадував тоді хлопець про свою скрипку, на якій грав у шкільному музичному гуртку. А що коли попросити її у вчителя? Він добрий, Влас Григорович, він дасть скрипку додому пограти. Тоді Лукаш прийде сюди, на зелений город, і заграє. Він заграє ту пісню, що складається в серці, заграє так, що застигне, як зачарована, липнева ніч, зорі припадуть до землі, і там, за городами, за верболозами, зупиниться і слухатиме Лукашеву гру нічний Дніпро...

Лукаш слухав, і мріяв, і складав ту незнану синьозору пісню. Може, було вже недалеко до світанку, бо свіжою прохолодою війнуло з Дніпра, дужче запахли любисток і м'ята. Треба повернатись у хату під душне рядно, треба дуже тихо ступати, навшпиньках підійти до порога, тихо-тихо, щоб не проснувся батько.

Учора вранці Лукаш майстрував собі скрипку. З якою любов'ю він вистругував дощечки, склеював їх, натягував струни! Яка чудова скрипонька вийшла! Лукаш пофарбував її, і вона була вся зелена, як коник-стрибунець, помережана по краях червоними півниками, вся — як малюнок. Ще треба зробити смичок, легенький смичок, та тієї хвилини нагодився батько. Він вихопив скрипку з Лукашевих рук.

— На пшеницю жучки налетіли, вся дітвора на полі, а ти байдикуеш! Діло треба робити!

— Тату, віддайте!

Батько повернувся й пішов із скрипкою — з зеленою, як коник-стрибунець, помережаною червоними півниками. Хлопчина аж не стямився; він дивився вслід батькові, і скрипка двоїлась і троїлась крізь сльози в очах.

Пшеници були густі й вусаті, воскове колосся важко хиталося на вітрі; батько стояв серед поля і згадав про відняту в Лукаша скрипку. І шкода йому сина, і не можна потурати дурницям. У всіх діти як діти, а воно взяло в голову — скрипки та смички, світа за ними не бачить, а треба до діла привчатись, діло не жде, змалечку треба його полюбити.

Недавно зустрівся йому вчитель і сказав:

— Деміде Петровичу, Лукаш у вас талановитий хлопець, він сам складає музичні твори і виконує їх на скрипці, і коли б ви почули його гру... Він буде видатним музикантом.

— Хочеться мені, щоб вийшов з нього спочатку добрий тракторист...

Батько стояв серед поля, вусата пшениця кивала йому важким восковим колоссям; він любовно гладив широкою долонею досягаючі колоски. Незабаром жнива, сонце сліпило очі; пахли нагріті сонцем хліба; немає кращого над той запах — ще ніколи не було такого багатющого врожаю. Батько гладив колоски й посміхався собі у вуса, і враз йому стало так, наче він має крила; він махнув рукою — не полетів, він гукнув щось, може,

хотів заспівати, але пісні не вийшло, бо тут не звичайна пісня потрібна, а особлива; не знав такої батько, бо всю молодість свою батракував у глитаїв.

Ой наступила та чорна хмара,
Став дощ накрапати,
Ой там збиралась бідна голота
До корчми гулять...

Співав тоді оцієї молодий парубок-наймит, і в минулі одійшли ті прокляті роки й ті сумні пісні.

Посміхається батько — який урожай! Хочеться гукнути щось із радощів, але пісня не йде з уст — може, немає такої веселої пісні для колгоспника-хлібороба?

...А Лукаш попросив-таки у вчителя скрипку. Він приніс її додому, зашепотів до матері:

— Мамо, голубко, заховайте. Заховайте, щоб не знайшов батько.

— Не зайде батько твоєї скрипки, сину...

— Ой ні, мамо, він уже відняв у мене мою зелену скрипоньку, він і цю забере, коли знайде.

Мати ставить у куток рогач, удвох із сином несе обережно скрипку й ховає її в хижі. В хижі пахнуть сухі васильки й полин, стоїть макітра з медом, висить клунок із смаженими гарбузцями, а весною тут сидить на яйцях накрита ситом квочка. Тут надійна скованка для Лукашевого скарбу. Навіть малий Андрійко сказав братові:

— Ти не бійся, Лукасе, я скажу батькові, соб він не сукав у хизі твою скрипку...

Вночі повернувся батько із зборів додому. На порозі хати він раптом зупинився і прислухався. Звідкілясь із городу долинули до нього якісь хвилюючі, тріпотливі звуки. Сумніву не було: хтось грав на скрипці.

Розсугублено обережно стебла високої кукурудзи, переступаючи через гарбузи, батько пішов у той бік, відкіль чути було гру. Сховавшись між сонячками, він легко впізнав у місячному свіtlі маленьку постать свого сина. Лукаш стояв серед городу і грав. Батько ніколи досі не чув такої гри. Але музика була йому дивно знайома. Його серце зненацька стислося від хвилювання. Син грав ту пісню, яку так хотілося заспівати батькові на полі. Пісня наче рвалась із грудей, вона то громіла, як

цілий оркестр, то коливалась на тонюсінській струні, то враз, обірвавшись, пестила серце найніжнішими в світі, тріпотливими, як крильця метелика, звуками. Батько, як зачарований, слухав. Він ніколи не думав, що так можна грati на скрипці і що так може грati його син.

Зненацька Лукаш здригнувся, озирнувся і враз побачив свого батька. Швидким рухом син злякано притиснув до грудей скрипку. Але батько стояв нерухомо. Місячне проміння осяяло його обличчя, і хлопчина побачив, як блищає на батькових віях слози. Батько не міг говорити. Він мовчки поклав широку долоню на теплу голівку сина.

Пізно вночі в хаті прокинулась мати і пішла шукати сина й чоловіка. Вона знайшла їх обох на вгороді. Син грав на скрипці, а батько слухав і нишком змахував непрохану слізозу.

1936 р.

ПОМАРАНЧІ

Дід Хозе жив у передмісті вкупі з дванадцятьрічним онуком Мігуелем. Жив він самітно й відлюдно, з ранку до вечора порпаючись у своєму садку. Це був зовсім невеличкий сад, не більше десятка помаранчових дерев. Але ці дерева старий Хозе любив над усе на світі. Дерева спокійні й тихі, вони не бігають по вулиці, як Мігуель, не вибивають у сусід шибок, і їм не треба купувати нові черевики.

Цього року був чудесний урожай, достигали помаранчі, і дід Хозе кілками підпирає віття з важкими золотими плодами. Ні в кого на всій околиці не було таких величезних, таких прекрасних запашних помаранчів.

Фашистські заколотники підступали до міста. Дід прислухався до глухого ухкання далеких гарматних пострілів і хитав головою. Здіймаючи стовпи куряви, раз у раз гуркотіли вулицею вантажні авто й броньовики і з піснями проходили на фронт бійці народної міліції. Вони молоді й дужі, це їхній обов'язок захищати свободу, і яке діло дідові Хозе до них. Він знає свій сад і свої помаранчі, він обкопує стрункі дерева і кожний листочок любовно оббризкує водою.

Іноді над містом з глухим гурчанням з'являлись ворожі літаки. Дід Хозе, простоволосий і босоніж, вибігав у сад і, здіймаючи вгору руки, шепотів:

— Вони не зайдуть моїх помаранчів! Вони не посміють кинути бомбу в мій садок.

І справді, літаки руйнували місто, але жодна бомба не впала в передмісті.

Одного разу над огорожею з'явилася голова сусіди, молодого парубка. На ньому була синя сукняна шапочка з китицею, в руці він тримав рушницю.

— Діду, дайте помаранч! — попросив він.

Дід Хозе пильно подивився на парубка і мовчки подав йому ніжний золотистий плід.

— Тільки один, діду? Малувато.

Дід сердито пожував губами і пробурчав:

— Ти теж один, і садок у мене один... На всіх невистачить. Знайшов багатія...

Парубок хитро підморгнув, засміявся і щез.

На другий день після цього випадку дід Хозе помітив, що з гілок почали десятками зникати найкращі помаранчі. Дід не спав ночей, ходив по садку і підстерігав злодія. Злодій не приходив, але помаранчі зникали, як і раніш.

І ось одного ранку дід застукав у садку свого внука. Зіп'явши навіппиньки і нагнувши гілку, Мігуель зривав плоди і клав їх за пазуху.

У діда потемніло в очах. Він підкрався ззаду і, схопивши лозину, оперіщив хлопця по руці.

— Крадеш? У діда свого крадеш? Цілісінські дні тебе вдома немає — босякуеш?..

Хлопчина, як ошпарений, ухопився за руку. Сльози закипіли в нього на довгих віях, помаранчі покотились по землі... Він голосно схлипнув і, нічого не кажучи, перемахнув через паркан.

Цілий день Хозе був сам не свій. Діждав на старість онука! Злодій! Ну, це так йому не минеться. Хай ось прийде ввечері, хай прийде. Дід його провчить. За все провчить — і за помаранчі, і за стоптані черевики, які зовсім недавно куплені, і за подрану сорочку! Дід йому покаже, як босякувати!

Сонце вже котилося на захід, а онук не приходив. Дід сів на лавочку в саду і почав чекати. І раптом на вулиці загуркотіло авто і зупинилось. Хтось голосно постукав у хвірточку.

Що це? Дід Хозе відступає набік. Парубок-сусіда, який колись просив помаранчів, і дівчина у військовому одязі обережно несуть хлопчину. Дід бачить таке знайоме-знайоме, але біле, як крейда, онукове обличчя.

— Нічого, діду,— каже дівчина,— куля пройшла на-
виліт. І який молодець! Навіть не застогнав, як лікар
колупався йому в рані й робив перев'язку...

Дід Хозе стоїть скам'янівши.

— Де ж це? Як же це? — нарешті вимовив він, див-
лячись на забинтовану руку хлоп'яти, на ту руку, яку
він сьогодні так боляче вдарив. Бінт злегка рожевів від
крові.

— На позиції, діду, — коротко пояснює парубок. —
Хороший хлопчина! Він нам підносив патрони і ще при-
носив чудові помаранчі!.. А в шпиталь його не взяли —
небезпеки для життя нема. Завтра сюди навідається лі-
кар, ми вже подбаємо про це...

Вони вносять Мігуеля в кімнату і кладуть на ліжко.

— Діду, — прошепотів безкровними губами хлоп-
чик, — діду, ви не гніваетесь на мене? Я дуже вас про-
шу — дайте їм обом помаранчів. Вони так обережно всю
дорогу тримали мене на руках, і мені зовсім, зовсім не
боляче...

Але дід Хозе вже не чує цих слів онука. Він хутко
виходить у сад. Проміння вечірнього сонця останніми
золотими стрілами пронизує листву і виграє на достиг-
лих помаранчах. І від того круглі прекрасні плоди за-
горяються раптом чудесним золотим вогнем.

Дід Хозе вправно зривав один за одним стиглі пахучі
помаранчі і клав їх у кошіль.

Дівчина й парубок вийшли в сад.

— Чому ви стоїте? — гукнув їм дід. — Допоможіть,
треба до присмерку зняти всі плоди, а то ми не встиг-
немо відправити їх уранці на позиції. Хороші помаранчі,
кращих нема в усій Іспанії...

ЩОДЕННИК

Ігор у третьому класі, йому десять років, проте любить він гратися із своїм шестирічним братом Вовою. Гра в них своя, особлива, «гра в прапора». Ігор розмалював аркуш паперу — це і є його «військовий прапор». У карапуза Вови «прапор» інший — срібний папір із шоколаду. Сховають Вова та Ігор свої прапори в затишних куточках у садку, а тоді шукають. Знайде Ігор Вовин прапор — значить, Ігорева перемога, знайде Вова — Вовина.

Вийшов на ганок батько, покликав:

— Годі тобі гратися, синку! Уроки пора вчити.

Не хочеться Ігореві йти в хату, саме гра цікава. Осьось має знайти він Вовин прапор. І сам незчувся, як неправду сказав:

— Нам нічого не задала вчителька, тату.

— Як це «нічого»? Тоді повтори минулий урок.

— Я потім повторю. Я все знаю, тату.

— Знаєш? Гляди, я вірю тобі.

Пішов батько, а Ігор до пізнього вечора грався з Вовою в садку. Тільки ввечері згадав: «Я ж уроку з природознавства не вивчив!»

Зазирнув у щоденник, у ньому записано: «Як утворилося кам'яне вугілля».

Почав читати, та було вже пізно. Ноги аж бриніли від біганини, повіки склеювались, наче повисли на них краплини густого меду.

«Завтра вранці встану, вивчу», вирішив хлопець.

З цього й починається історія з щоденником. Коли вранці прокинувся, було вже пізно вчити урок. Нашвидку поснідав і побіг у школу. А в голові все крутилася думка: «Вугілля... Кам'яне вугілля». Та як же воно справді утворилося? Що як викличе вчителька?

Аж воно так і трапилось. Перший урок був природознавство. Ігор жодного разу не встиг прочитати завдання. Увійшла Катерина Сергіївна і першого викликала Ігоря.

Вийшов хлопчина до столу, зніяковів. І так враз стало гірко йому на серці, наче полину гіркого наївся. Поперевонів увесь, стойті і чекає.

— Ну, Ігорю, ти, напевне, цікавився, як утворилося кам'яне вугілля,— посміхнулася весело Катерина Сергіївна. — Розкажи, послухаємо.

У відповідь — ні звуку. Хлопець наче води в рот набрав.

— Ну? Що з тобою? — здивовано підняла брови вчителька.— Ти не вивчив уроку?

Ігор низько схилив голову й мовчав.

— Скажи, чому ти не вивчив? — допитувалась учителька.

Ігор усе мовчав, бо було невимовно соромно признастися, що за гранням не мав часу взятись за книжку.

Катерина Сергіївна підійшла до столу, зробила відмітку в класному журналі і сказала:

— Ігорю, дай мені свій щоденник.

Вона перегорнула сторінку і в клітинці проти слова «природознавство» написала: «Дуже погано».

З важким почуттям повертається Ігор додому. Сьогодні йому вже не хотілося грatis. Погана відмітка в щоденнику пекла, наче було її витаврувано на шкірі. Мимо повезли возик з морозивом, але Ігор навіть не позирнув на нього. На тополях сиділи зграї голок і голосно кричали. Ігореві здалося, що кричать вони про його погану відмітку в щоденнику.

І ще важче робилось на серці, коли хлопець згадував, що збрехав учора батькові.

— Ось тобі й «нічого не задано», — вголос промовив Ігор.

Школяра кидало в жар. Він уявляв собі, як батько візьме щоденник і побачить сьогоднішню відмітку. Від сорому навіть слізи на очі навернулися. До того ж

згадалось, що батько обіцяв узяти з собою полювати на зайців. Це з умовою, що не буде в Ігоря жодного погано. А тут дуже погано притаскав додому... Ні, тепер прощай полювання.

Що ближче підходив Ігор додому, то повільніший робився в нього крок. Чого справді поспішати? Не відмінно ж несе в щоденнику. Похвалитись нема чим.

Що ж його робити? А що коли вирвати аркушик з відміткою й закинути? Ні, цього не можна зробити — помітить Катерина Сергіївна.

І враз Ігор придумав. Він заховає щоденник у садку, а батькові скаже, що його забрала вчителька. Чудово! А через кілька днів буде знову природознавство, він добре вивчить урок і попросить Катерину Сергіївну виправити йому погану відмітку.

Позираючи на вікна, щоб ніхто не помітив, Ігор тихо пробрався в садок. У кутку схилилась на паркан стара груша. Хлопчик чудово знав на ній кожну гілку й сучок, не раз лазив на дерево по жовті соковиті груші. Знав Ігор, що внизу стовбура, майже при землі, було велике дупло. Це торік у тому дуплі синиця гніздо помостила й вивела цілу купу пульверінків.

Став Ігор навколошки й засунув у дупло щоденник. Полегшало на серці.

Увійшов хлопчина в хату, поклав на полицю книжки й обережно зазирнув у сусідню кімнату. Зітхнув з полегшенням — батько ще не прийшов з роботи, отже ще не зараз спитає про щоденник. А може, й зовсім забуде спитати?

Проте чекати довелося недовго. Батько прийшов не забаром. Він був веселий, бо йому добре сьогодні працювалося на заводі і він утрое перевищив за зміну свою норму. Побачивши Ігоря, він узяв його за плече і сказав:

— От, сину, вчися працювати так, як батько. Інженером будеш, винахідником!

І раптом згадав:

— А як у тебе сьогоднішні справи у школі? Покажи щоденник.

Ігор зніяковів, але відказав:

— Сьогодні... сьогодні вчителька забрала щоденник.

Батько здивувався;

— Навіщо?

— Не знаю... — пробурмотів Ігор. — Мабуть, перевірятиме... чи всі уроки записано.

— А-а... — протяг батько і не міг зрозуміти, чому почервонів син. Адже Ігор ніколи не брехав. — Тебе не викликали сьогодні? — спитав він.

— Ні, — вже сміливіше відповів Ігор. — Я просив учительку, щоб викликала, але вона спітала іншого учня...

І саме цієї хвилини двері розчинилися навстіж, і на порозі з'явився розчервонілий, торжествуючий Вова. Ігор глянув і скам'янів: карапуз тримав у руках щоденник.

— Ось! — урочисто промовив Вова. — Знайсов у дуплі твій плапол. Тепел моя пелемога!

Батько взяв у Вови зошит.

— Щоденник? Твій, Ігорю, щоденник?

Ігор стояв, схиливши голову, не сміючи підвести очей. Батько швидко розгорнув щоденник, побачив там дуже погано і все зрозумів.

Глянувши на маленьку схилену постать свого сина, він зрозумів і те, що історія з щоденником уже не повториться більше ніколи...

1938 р.

ШКОЛЯРІ

Сьогодні вперше після тяжкої хвороби Яша пішов у школу. Школа зустріла хлопчика знайомим стоголосим гамором. Учні радісно обступили свого товариша. Яша хвилюючись упізнавав обличчя друзів, він знову був у своєму рідному четвертому класі. Він сів за парту, дістав зошит і книжки.

Почався урок арифметики. Вчителька Галина Борисівна викликала учнів до дошки, і вони розв'язували задачі. Яша слухав, і наче якийсь неспокійний черв'ячок заповзав йому в серце. Почував Яша, що він ніколи ніколи не розв'яже задачі, яку розв'язують його товариші. Він ніколи тепер не наздожене їх. Як він відстav за час хвороби! А до іспитів часу лишилось небагато. Невже доведеться зостатися на другий рік?

Аж сльози забриніли в Яші на довгих віях. Чотири роки вчився він разом із своїми товаришами. Невже доведеться тепер розлучитись?

Глянув хлопчина на учнів. Ось поряд на парті сидить Одуд Мишко, найкращий приятель Яші. Невже на той рік Мишко вже не буде з ним в одному класі? Далі — Стьопа Михайленко — жартівник, улюблений всього класу. Невже і з Стьопою доведеться розлучитись?

Зашеміло серце, стиснулося в маленьку кульку. Озирнувся Яша, а ззаду нього Нюра Калиновська сидить.

Колись Нюра була першою ученицею в класі, а Яша

плентався в хвості. Нюра завжди тоді насміхалася з нього. Це вона склала вірша:

Яша — гречана каша,
Вчиться повільно,
Незадовільно.
Соромно Яші —
Гречаній каші!

Та згодом Яша теж став відмінником, і Нюра покинула свої насмішки. Але коли траплялося Яші одержати добрі, Нюра пирхала:

— А в мене завжди відмінно!

Все це пригадав Яша. І враз почув своє прізвище:
— Шевчук!

Викликала його Галина Борисівна до дошки, задала задачу. Думав-думав Яша і не розв'язав.

Галина Борисівна похитала головою:

— Дуже ти відстав, Шевчук. Треба тобі до іспитів наздогнати товаришів.

Тихо сів за парту Яша, і здалося йому, що Нюра Калиновська насмішкувато скривила губи.

Коли повертається додому, думав: «Звичайно, вона тепер насміхатиметься, глузуватиме. Такого вірша складе, що проходу не буде від товаришів — засміють!»

І стало Яші самому себе шкода. Не складе він іспитів, залишиться на другий рік. А Нюра радітиме, пальцем на нього, другорічника, вказуватиме.

І раптом така злість піднялася в серці проти Нюри — не сказати! Захотілось Яші образити дівчинку, зробити їй щось дуже-дуже неприємне.

«Порву їй зошит! — думав Яша. — Або ні, пришиплю їй завтра ззаду до плаття папірець! Хай знає, як насміхатися!»

Вдома Яша вирвав із старого зошита аркушік паперу, намалював скривлене обличчя і підписав унизу: «Нюрка-задавака».

Завтра він непомітно пришипить цей аркушік Нюрі на спину — всі прочитають!

Акуратно склав папірець четверо й сунув його в кишеню. Тоді сів за арифметику. Довго сопів над задачником, обгриз кінчик олівця, але не міг розв'язати жодної задачі. Сльози підступили до горла. Яша не витрияв і гірко заплакав. І навіть не чув за слізми хлопчик,

як тихо відчинилися двері і хтось навіспиньках увійшов до нього в кімнату.

— Яшо! Що з тобою? — покликав його знайомий голос.

Яша здригнувся і підвів голову, не вірячи своїм очам: перед ним стояла Нюра Калиновська, а за нею Одуд Мишко і Стьопа Михайленко.

Сльози ураз висохли в Яші. Він мовчки здивовано дивився на товаришів. Нюра зиркнула на розгорнутий задачник, на чисту сторінку в зошиті і сказала:

— Важко? Сам не розв'язав? Ну, звичайно, ти ж довго хворів. Ми оце втрьох прийшли до тебе, Яшо. Будемо разом готувати уроки, допоможемо тобі. Ти не журишь, наздоженеш клас, ще й іспити складеш на відмінно...

Яша стояв розгублений, зніяковілий і почував, як повільно червоніє в нього обличчя, навіть кінчики ушей. Мимоволі намацав у кишені папірець, пожмакав його і непомітно викинув у куток.

— Ти згодний? — спитала Нюра.

Але Яша від хвилювання нічого не міг відповісти і тільки мовчки, на знак згоди, кивнув головою.

1938 р.

ЗУСТРІЧ

Припавши до вагонного вікна, Ната схвильовано вгадувала знайомі краєвиди. Як давно вона не була в цих краях, де минуло її дитинство! В синьому присмерку, в засніжених далеких хатках, тепло засвітились віконця. Поїзд прогуркотів через міст, підходячи до тихої степової станції. Летіло за далекий чорний гайок гайвороння — це був великий вечірній переліт.

На станції в купе до Нати ввійшла рожева з морозу, бадьора і швидка бабуся. Вона поставила на підлогу акуратний зелений чемодан і хутко скинула жовтий новенький кожушок. Лишившись у в'язаній кофті і в шерстяній хустці, перев'язаній на грудях навхрест, бабуся сіла на диван.

— Тепло у вагоні, гарно,— промовила весело.—А на дворі мороз-морозище. Бррр!

Вона почала розв'язувати хустку, але Ната, не вірячи своїм очам, зненацька гукнула:

— Лексіївна!? Ви?

І здивування з несподіваної зустрічі, і радість були в тому вигуку. Дівчина кинулась до бабусі, обнімала її, цілуvalа зморшкуваті, холодні з морозу щоки.

— Натка! І справді — Натка! — раз у раз повторювала бабуся, і слізози блищали в неї на віях.— Зустріч-то яка! Хто б міг подумати?

Вона любовно дивилась на дівчину, на її сірі гарячі очі, на русяви кучері.

— Скільки не бачились, Нато? Десять років буде!

— Більше, Лексіївно. Дванадцять. А я й досі все пам'ятаю. Наче вчора проводили ви мене на станцію. Іхала я до міста вчитися. Ви тоді в нас у дитбуді за куховарку були.

— Аякже, все пам'ятаю. Тобі, Нато, годочків тринадцять було. Ох, і дівча ж! Пам'ятаю, як приставили тебе в будинок просто з вулиці. Сажі на тобі було три цебра. Почали відмивати — вода як чорнило стала. Потім опреділили тебе в кухню, мені на допомогу.

— А пам'ятаєте, Лексіївно, як я борщ перекинула?

— А казки мої пам'ятаєш? «Жив собі дід та баба, та була в них курочка ряба. Знесла курочка яечко, не простеє, а золоте». Пам'ятаєш, коза?

Це слово вкрай схвилювало Нату. Козою її звала Лексіївна в ті далекі, минулі роки дитинства.

— Казки? Хіба можна забути? За казки вас найбільше й полюбила, як свою матір. Які казки! Найчастіше, пам'ятаю, любила я слухати про килим-самольот. І самій хотілося літати. Вночі не спала, марила. Виростали в мене крила, Лексіївно. Так, крила, широкі й бистрі! Пам'ятаєте, як я...

— Злетіла з сарая? Коза, коза! Звихнула тоді ногу.

— І в ліжку довго лежала, Лексіївно. Все, все пам'ятаю.

Бабуся уважно придивилась до розчервонілого обличчя Нати і раптом спитала:

— А тепер? Не літаєш?

Ната по-хлоп'ячому трусонула кучерями.

— Літаю, Лексіївно.

— У дівочих снах?

— Ні, Лексіївно, по-справжньому. На літаку.

У голосі дівчини бриніли завзяття і неприховані гордощі. Але бабуся швидко закліпала повіками. Вона не зрозуміла, чи правду каже Ната, чи жартує.

— Льотчик я, Лексіївно, льотчик! — гукнула дівчина. Йі здалося, що бабуся вражена й розгублена. Дівчина обняла стареньку і захоплено почала розповідати:

— Розумієте, Лексіївно, я скінчила авіаційну школу і ось тепер... Ох, Лексіївно, чи можете уявити? Голубий простір — величезний, безмежний. Внизу земля, і все на ній таке маленьке, лялькове. Люди, як мурахи, ріки — стъожки.

Бабуся ствердно кивнула головою.

— Яке ж то велике щастя — літати! — прошепотіла вона.— Як сокіл — птах небесний.

— А зараз, Лексіївно, іду в Москву, орденом мене нагородили. Вся країна про мене знає.

— Орденом? — радісно перепитала бабуся і міцно поцілувала Нату.— Вітаю, вітаю тебе, голубко. Пам'ятай, висока це нагорода. Літай усе вище!

— Літаю. А ви ж як? Шкода мені вас, Лексіївно. У глушині живете собі, потихеньку, помаленьку...

— Атож, брикаю.

— Картопельку полете?

— Атож, буває.

— В колгоспі, чи як?

— У колгоспі. Праці вистачає. Та й душно ж як у вагоні!

— А ви хустку скиньте.

— Та треба.

Бабуся повагом скинула хустку й повісила на гачок. Ната глянула й скам'яніла: на грудях у бабусі блищав орден.

— Лексі-їв-но-о! — нарешті ошелешено промовила дівчина.— У вас?!

Бабуся всміхнулась куточками уст, очі її засяяли:

— Нагорода, голубко. Я ж завідую колгоспною птахофермою. Там така... Найкраща на Україні. Кури в мене золоті яєчка несуть. Так-то. А ти в Москву, коза? От і гаразд, по дорозі. Іду оце на сесію Верховної Ради. Депутатом мене обрали, голубко...

1938 р.

ДІДУСЬ ПЕТРУСЬ

Ви, мабуть, ніколи не були в нашому колгоспі? І Петруся нашого не знаєте? Ну, то слухайте. Саме про цього Петруся й мова. Правду кажучи, що про нього розповідати? Звичайнісінький собі восьмилітній хлопець — ясноокий, капловухий трохи, з ряботинням на носі. Петрусь та й годі.

А отже й не зовсім звичайний.

Помітили в колгоспі, що не схожий Петрусь на інших дітей. Оце було грається, борюкається, а тоді раптом згадає щось, споважніє, гляне спідлоба на товаришів та й скаже:

— Отак за гулями й робити ніколи. А вдома, мабуть, свині голодні гудуть. Та й на пасіку треба навідатись. Дід Ларивон старий, сам і рою не встереже.

І піде було.

По дорозі косарів зустріне й почне:

— Здоровенькі були! Чи добра травиця? Я так думаю, що й отава непогана буде — літо ж дощове. Не спізнийтися б тільки з косовицею, люди добрі. Бо як достигне жито, тоді вже не до сіна.

Сміються було косарі:

— Дивись ти, як розмовляє! Ти ж чого це такечки старуеш?

— Еге ж, старуеш. Задошить знову — пропало тоді сіно. Нас за це по голівці не погладять.

А прийде на пасіку, зараз до діда Ларивона:

— Ну, як воно, діду, буде з роем? Не вилітав?

Чому ж це він забарився? Давно б пора! А може, не встерегли, діду? Ох-xo, старість, кажуть, не радість...

Із пасіки — в кролівник, до дядька Оникія:

— Здрастуйте вам!

— Здоров був, малий!

— Та воно як сказати — сьогодні малий, а там, гляди, й виріс.

Дуже не любив Петрусь, коли говорили, що він малий. Наче хотів, щоб було йому років із тридцять.

— Ну, як хазяйствечко? — питає.— Слабувате, дядьку Оникію. Казав я голові колгоспу: «Прикупіть, Даниловичу, племінних ангорських кролів!»

— От який ти! Справжній хазяїн!

— Та не люблю непорядку. Без хазяйського ока, знаєте, й квочки до пуття не підсиплеш.

Тут уже дядько Оникій не витримує, регоче, аж за боки береться:

— От хазяїн! Справжнісінький дідусь Петрусь!

Ну, з цього й пішло. В колгоспі тепер інакше й не звали Петруся, як «дідусь Петрусь». А він нічого, не сердиться, тільки було бубонить:

— Хай і дідусь, а що буде, як пального в жнива не вистачить?..

До того дійшло, що з дітворою перестав гратись.

— Яка вони мені компанія? — каже.

Загубила якось Софійка, дочка дядька Оникія, ляльку. Гарна була лялька — довгі коси за плечима, замість очей чорні блискучі намистини. Питає Софійка в Петруся:

— Не бачив моєї ляльки?

Він аж почервонів:

— Чи в мене тільки й діла, що твою ляльку глядіти?

Так минув тиждень чи два. Уже й забула Софійка про свою ляльку. Тільки йде одного разу дядько Оникій мимо Петрусевої хати й чує: щось мугиче в куточку за тином. Зазирнув тихенько дядько Оникій за тин і враз аж занімів від здивування. Він побачив Петруся, а на колінах у нього Софійчину ляльку з блискучими чорними намистинами. Хлопчина ніжно гойдав ляльку й тихенько наспівував:

— Ну-ну, котино,
Засни, мала дитино,
Засни, задрімай,
Та й нічого не думай!

Посміхаючись собі у вуса, дядько Оникій навшпиньках тихенько відійшов од тину й нікому-нікому не розповів про цей випадок.

Наступного дня Петрусея мати покликала сина й каже:

— Ось що, Петрусю, мені ніколи, а ти пожени на вигін чорну квочку з курчатами. Хай попасуться на травичці. Тільки гляди не дратуй квочки, вона сердита.

— Не маленький,— відповів Петрусь.— Розумію, що й як. Хазяїна квочки не зайде...

Та й погнав.

А курчата такі маленькі, жовтенькі, недавно вилупилися. Як пушинки — дмухнеш, так, здається, й полетять.

Ну, ніде правди діти, спокусився Петрусь і почав ловити курчатко, щоб подержати його в теплих долонях. І в цю мить трапилось лихо. Розлючена чорна квочка, мов хижий яструб, налетіла на хлопчину. Вона дзьобала Петруся у лоб, у голову, била його крилами, дряпала пазурами...

Ні відчайні крики, ні безтямні помахи рук не могли зупинити цього несподіваного відважного натиску. Петрусь затулив обличчя руками, нахилив голову і щодуху побіг.

На крик із хат вибігли перелякані люди. Вони побачили Петруся, який щодуху мчав вулицею, а на спині в нього сиділа чорна курка і, б'ючи крилами, раз у раз довбала хлопця дзьобом у голову.

Ледве-ледве вдалося прогнати оскаженілу квочку. Юрба людей обступила Петруся, але він невтішно плачав, і ніхто не міг його заспокоїти. Тоді дядько Оникій погладив хлопчину по голові і сказав:

— Годі вже, годі. Чи тобі, може, як малому, ляльку дати?

Петрусь ураз перестав плакати, розмазав кулаками слози по щоках і підозріло глянув на дядька Оникія. Але той сковав у вусах посмішку і з байдужим виглядом почав крутити цигарку.

І Петрусь знову зайдовся плачем. Прибігла мати і сплеснула руками:

— Ось тобі й дідусь Петрусь! Ех ти ж! «Хазяїна квочки не зайде!»

І тоді Петрусь крізь гарячі сльози, схлипуючи, вимовив:

— Я вже не хочу бути... дідусем Петрусем. Хай..
хай йому грець!..

1939 р.

ТРАКТОР

У колгоспі «Ленінська зірка» готувались до молотьби. Урожай був чудовий. Навколо колгоспного току здіймалися високі скирти жита й пшениці.

Механік Стародуб два тижні ретельно ремонтував трактор і таки закінчив сьогодні роботу в строк. Трактор стояв у гаражі справний, поблискуючи частинами, наче тільки зійшов із заводського конвеєра.

По обіді до механіка прийшов голова колгоспу.

— Ну, Данило Гнатовичу,— сказав він,— завтра починаємо молотьбу. Як трактор? Не підкачає?

Стародуб аж плечима здигнув:

— Отакої! Чи ви мене не знаєте? На совість працювали. Трактор як новісінський. Відповідаю.

— Ну, гаразд, гаразд. Значить, завтра — молотьба. Не можна гаяти жодного дня, держава чекає хліба.

Зненацька на вулиці зчинився крик. І в хату вскочив, похапцем запихаючи за пазуху рогатку, Стародубів син Льонька. Він, мабуть, не сподівався побачити вдома батька й винувато склався в куток за піччю. Слідом за ним до хати ввійшла сусідка, тітка Вустя, тримаючи за крила мертву гуску.

— Ось бачите, що ваш синок витворяє,— залементувала вона, побачивши механіка.— Гуску з рогатки вбив!

Розгніваний Стародуб шугнув до сина, вихопив у нього рогатку й пошпурив її в піч.

— Ти невгаваєш? — гукнув він.— Два дні тому побив дівчатко, вчора шибку висадив. Сьогодні — гуска...

Дванадцять років хлопцеві! Ну, я з тобою ще побалажаю! Геть зараз з моїх очей!

Льонька вискочив із хати. Йому було страшенно шкода рогатки.

«Там же гума яка була добра,— подумав він. — Ну, нічого, ще зроблю...»

Він попростиував до ставка. По дорозі перестрибнув через тин і на чужому городі виламав собі величезного, як бриль, соняшника. Хтось побачив, гукнув, але хлопець був уже далеко. Лузаючи насіння, він тихенько підійшов до ставка. Так і є — жаби повилазили на кладку, вигріваються на сонці. Та їх великі ж які, наче шапки. І всякі — зелені, сірі...

Льонька й соняшник покинув. Назбирав каміння — раз! Ух ти ж! Жаба підскочила і впала на кладці білим черевом дотори.

Бити жаб було улюбленою справою Льоньки. Він майже завжди грався один. Дітвора боялась його, бо не минало й дня, щоб він комусь не розбив носа. Двічі приходив до нього піонервожатий, хотів, мабуть, побалакати, та Льонька, сховавшись за тин, почастував його грудкою.

Гарячий день хилився до вечора.

Стало скучно. Жаби поховались. Хлопець згадав, що давно вже збирався повидирати гороб'ячі гнізда в гаражі. Але його чекало розчарування. На дверях гаража висів замок. Проте Льонька не з тих, що відступають. По старій шовковиці він зліз на стріху, продер у соломі дірку й за мить уже був у гаражі, спустивши вниз по стовпу.

Стривожено зацвірінчали горобці, але хлопець раптом забув про них. У кутку він побачив трактор. Ніколи раніше не траплялося такої чудесної нагоди на самоті роздивитись машину.

Насамперед Льонька урочисто вмостився на сидінні й почав щосили торсати важелі управління. Але трактор не виявляв жодного бажання рушити з місця. Погуцавши на сидінні, «тракторист» зліз з машини й підняв покришку, як це часто робив батько. Очам відкрилося плетиво трубок, малих і великих, і хоч Льонька бачив їх уже не раз, але зараз він уявив себе справжнім трактористом і тому сміливо почав порядкувати в механізмі. Незабаром у хід пішли обценьки і ключі. Льонь-

ка відкручував якісь трубки й гайки і навіть молотком забив гвинта, який ніяк не хотів стати на своє місце.

Уже добре смеркло, коли хлопець повернувся додому. Батько був на зборах. Льонька швидко заснув.

Уранці, коли треба було розпочати молотьбу, раптом виявилося, що трактор не працює. Голова колгоспу підступив до механіка і гнівно процідив крізь зуби:

— Попсовано? Замкнено ж було трактора, а ключі в тебе! Ще й викручується! Скажи просто — не відремонтував до пуття і зірвав молотьбу. А так роблять тільки... шкідники!

Аж зблід Стародуб. Тяжко образили його ці слова. Але як довести, що він не винуватий?

Молотьбу розпочали лише наступного дня.

Батько ходив, наче прибитий громом. Льонька глянув на нього, і хлопцеві стало страшно. Батькове обличчя схудло, випнулися вилиці, очі позападали. А коли ввечері батько сумно сказав матері, що його хочуть виключити з колгоспу, Льонька мало не заплакав. Боляче стиснулося серце, і хлопець ладен був тієї миті признались, що то він попсуває трактор. Але признатися було страшно, і Льонька тільки тихенько заплакав у подушку.

Вночі йому приснилось, що зібралися усі колгоспники на великий майдан, а батько серед них був такий маленький і згорблений. І всі колгоспники враз підняли руки й гукнули:

— Геть із колгоспу! Геть із колгоспу!

Прокинувся від того сну Льонька. Місяць світив просто в хату, і хлопець побачив, що батько встав із ліжка й пішов до порога. І наче сліпий був батько — натикався на стільці, оступався і щось бурмотів. Клацнула защіпка на дверях. Тоді Льонька тихо подався назирці. Вийшов у сіни і принишк. Батько сидів на порозі й тяжко зітхав. Місяць світив лагідно та яскраво, і здалося Льоньці, що котиться батьковим обличчям сльоза.

Тихенько, навшпиньках, пішов хлопець у хату. Може, вперше відчув він по-справжньому, як любить свого батька. Але страх був сильніший, і Льонька затаївся й мовчав. Він вирішив, що обов'язково стане піонером і ніколи-ніколи не зайде нікого й пальцем: ні товаришів, ні гусей, ні навіть сусідської кішки не зачепить. А ро-

гатки, навіть з найкращої гуми, не матиме. І як тоді радітиме батько, як весело посміхатиметься!

Ще хтозна, може, батька залишать у колгоспі, і тоді все буде зовсім гаразд. А якщо виключать? Що тоді? Як тоді глянути у вічі батькові, матері?

На збори Льоньку не пускали, але він нагнувся й попід руками просковзнув у кімнату.

За столом стояв голова колгоспу й промовляв.

— Ми надіялися на Стародуба,— гукав голова, — ми йому повірили, а він одурив нас, трактора не відремонтував! Він зірвав нам молотьбу. Хіба так може зробити чесний колгоспник?

Льонька глянув на батька. Той схилив голову, й тільки гострі плечі його стриміли, як кілки. Немов клубок підкотився Льоньці до горла.

— Дядьку! — раптом гукнув хлопець із свого кутка. Його голос був глухий і охриплий.— Дядьку! То я... я попсуваю трактора...

Шелест пройшов по кімнаті, і в напруженій тиші Льонька побачив десятки звернених до нього очей. Голова покликав його наперед, і хлопець, схлипуючи, розповів усе як було.

Йому було дуже соромно, що не признався відразу, але почував Льонька, що тепер звалився з його плечей важкий-важкий тягар. І коли голова колгоспу голосно спитав у нього, що ж він думає робити далі, Льонька глянув крізь сльози на людей, на батька і схвильовано проказав:

— Тепер я ніколи... хай мені... хтозна-що, коли я хоч що...

1939 р.

ЦИТРИНОВЕ ДЕРЕВЦЕ

Ранок почався куванням зозулі за Дніпром, шумом тополь, дзвінким іржанням лошати.

Михась визирнув у вікно. В садку на траві ще сивіла, вилискуючи, роса. Між темнозеленим листям жовтіли перші груші.

Вранішня прохолода приємно лоскотала тіло. Михась засміявся. Щоранку просипалася в ньому та бурхлива радість, коли хочеться стрибати, крутитись колесом, крикнути так, щоб аж Дніпро відгукнувся повно-звукною луною. Було радісно від прозорого ранку, від срібної смуги широкої ріки, від лілового лісу на обрії, ген за білими піщаними косами. Так буряно можна радіти, коли тобі тринадцять років, коли ти пionер і школляр шостого класу.

Перескочити тин — одна мить. Ось і Дніпро. Чайки припадають грудьми до води, легенька хвиля хлюпає в човен. Яка радість стрибнути з розгону у воду, підняти водограй сліпучих бризок!

Михась ще на ходу зірвав з себе сорочку. І враз почув сміх. З верболозу вискочила Олена Жолудь, а за нею вся її ланка — Христя, Марійка й Кость.

Побачивши Олену, Михась ураз прибрав насмішкуватого вигляду й, кепкуючи, протяг:

— Бовтатись прийшла?

— Я не порося, а Дніпро не калюжа,— відрізала Олена.

Михась не міг щось заперечити проти цього, а тільки пробурчав:

— Побачимо, як плаватимеш. Мабуть, як сокира.

Так уже з давніх-давен повелося, що Михась кепкує з Олени. Це почалося ще відтоді, як Олена по всіх предметах випередила Михася і стала відмінницею в класі. Олена завжди вміла гостро відповісти Михасеві, і йому часто доводилось прикушувати язика.

Виявилось, що Олена й плаває не гірше від Михася. Хлопець зазнав цілковитої поразки. Та найдужче він боявся, щоб Олена не заговорила про дині.

У колгоспі був гурток юних мічурунів. Піонери готувалися до Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Олену Жолудь обрали головою гуртка. Цього вже стерпіти Михась не зміг. Скрізь ця Олена першою! А він, Михась, хіба не достойний бути керівником гуртка? Хто вирощує цитринові деревця? У кого торік була найкраща кукурудза? У Михася!

Але учні вирішили: Михась дуже любить задаватись, хай Олена Жолудь буде головою, у неї торік гарбузи були — руками не обхопиш!

Діти посадили баштан.

— Пошлемо дині на виставку,— хвалилась Олена,— всім на подив! Тільки не підкачати! Дinya не любить, щоб біля неї бур'ян ріс!

Михась надувся:

— Дині? Нічого з того не вийде! Ось я цитрини пошлю на виставку. Тільки я сам їх вирощуватиму. Без вас!

Умовляли його піонери вкупі працювати та й рукою махнули. Вперся Михась на своєму.

— Без вас обійдуся! Ви ростіть баштан, а я — цитрини. Побачимо!

Ось тепер і боявся Михась, щоб Олена не згадала про баштан. Хлопець знов, що в ланки виросли чудові дині, з них одна надзвичайна — величезна й пахуча, ніколи таких динь не бачили у всьому районі. А після купання Олена схопила Михася за руку й засміялась:

— Ага, впіймався! Ти чому на наш баштан не заходиш? Ану, ходімо на дині подивишся!

— На Піонерку! — гукнули Христя, Марійка й Кость.

— Ми найбільшій дині ім'я дали — Піонерка, — поважно пояснила Олена. — Ця диня заслуговує на таке ім'я. Сам побачиш.

Веселою юрбою побігли на баштан. Не дуже весело було тільки Михасеві. Його бурхливу радість наче здув вітер, як здуває він парасольку з кульбаби. Згадав хлопець, що три дні тому він помітив на кращому цитриновому деревці кілька жовтих листочків. І щодня листочки жовтіли більше й більше. Це на тому деревці, що має аж чотири чудових плоди. Ще місяць-другий — і цитрини мають достигнути. А тут така неприємність — жовтіють листочки! Що коли все дерево загине?

Піонерка справді була надзвичайна диня. Вона вижила, певно, не менше десяти кілограмів, а їй ще тижнів зо два рости й достигати!

Над баштаном стояв тонкий, ледве вловимий дух стиглих динь, нагрітого сонцем бадилля й пухкої землі. Біля кожної дині біліла дощечка з номером і з назвою сорту. Були тут дубівки з шкарапалупою, як дубова кора, ніжні канталупки, біліли круглі качанки.

Михась стояв над Піонеркою. Він почував, як задушливою хвилею здіймалася в серці заздрість. Знову буде на першому місці Олена з своєю ланкою! Захотілося сказати дівчинці щось образливе, але Михась стримав себе.

— Да-а, диня! — протяг він удавано спокійно. — Непогана динька!..

Метнувши вбік очима, він уловив примружений, ніби насмішкуватий погляд Олени. Тепер вона знов кепкуватиме з нього.

Зірвавшись з місця, Михась кинувся бігти з баштана. Він біг і задихався, і здавалось хлопцеві, що чує він ззаду себе глузливий сміх Олени.

Михась прибіг у садок, до своїх цитринових дерев. Вони росли у великих горшках, укопаних у землю. На літо переселяв Михась своїх вихованців з хати на свіже повітря. Глянув хлопець — і серце в нього впало. Найкраще деревце з чотирма плодами-цитринами за ніч ще дужче пожовтіло. Сухе, жовте листя ледве трималось, і коли торкнувся до нього Михась, облетіло, як пелюстки зів'ялої квітки. Було тепер ясно: напала на деревце страшна невідома неміч. Кохав хлопець деревце — підпушував, поливав, водою оббрізкував, листя протираав

вогкою ваткою. Ніщо не допомагало проти несподіваної хвороби. Не пошле на виставку хлопець запашних, соковитих цитрин! Сльози підступили до горла, і Михась заридав... І тут почув над собою голос Олени...

* * *

Був уже вечір, вода в Дніпрі рожевіла від заходу. Пройшов пароплав, чайки кричали, а Михась усе сидів на березі на піску й дивився в далечінню. Та він нічого не бачив. Цілий день проблукав він зажурений над Дніпром, подалі від людей, подалі від садка, в якому помирає цитринове деревце, його колишня гордість і надія.

Коли вже добре смеркло й тільки великі бабки ганялися за мошкарою, Михась пішов додому. Знову пронснулась у серці пекуча заздрість.

«Вони пошлють на виставку диню,— прошепотів хлопець.— А я? Олена тепер засміє мене. Всі глузуватимуть з мене...»

Темна, злісна думка несподівано зринула в голові: «Піти б нишком на баштан... І Піонерку... ножиком... чик!..»

Піонерка, жовта, запашна й величезна, була перед очима. Хлопець стріпнувся. Що ж це? Йому раптом стало соромно за свої думки.

Біля садка Михась зупинився. Через тин він побачив у присмерку постаті дітей. Хто це? Олена! А з нею Кость... Христя... Що ж вони роблять? Деревця! Цитринові деревця!

Несамовито застукало серце. Кров ударила в голову. Тепер Михась знат, від чого загибає деревце! Олена вечорами непомітно ходить його псувати!

В одну мить хлопець перескочив через тин.

— Ти що тут робиш? — задихаючись, прохрипів він до дівчини.

Ураз Олена радісно скопила його за плече:

— Михасю! А ми тебе шукали-шукали сьогодні. Я коли взнала, що з твоїм деревцем лиxo, зразу до міста поїхала. Саме підвoda з колгоспу трапилася. Знайшла в земвідділі агронома, все розповіла йому... Житиме деревце. Треба поливати його кров'яною водою, бо невистачає солей усіх... Агроном сказав... Ось ми

вже тобі полили. І щодня треба поливати. Достигнуть цитрини, на виставку пошлеш...

Михась слухав, наче скам'янілий.

— Олено... хлопці... — нарешті, вимовив він третячим голосом.

І радість, що деревце житиме, тепла вдячність, сором і каяття за свої недавні думки й поведінку душили хлопця. Від хвилювання він нічого далі не міг сказати і тільки повторював:

— Олено... Хлопці... Олено...

1939 р.

ТЕЛЯ

Її звали Куцою, бо вона була куца. У всьому корова як корова — і ноги на місці, і роги круті, а ось хвіст — куций. Не хвіст, а утинок.

Завідуюча корівником тітка Мотрона Григорівна ще пам'ятає, як Куцу звали Рябою. Тоді в корови ще був хвіст. Таки справжній довгий хвіст з пишним пучком волосся на кінці. Загубила корова свого хвоста в лісі.

Коробів хутір лежить на березі широкого Дінця, на горбах, а горби ті вкриті густим лісом та чагарником. У чагарниках пасуть пастухи корів. Otto в спеку як почала Ряба мотати хвостом, гедзів обмахувати, а хвіст і обкрутився навколо міцної гілки. Зачепився — ні сюди ні туди. А тут щось злякало телицию. Рвонула вона щосили і відірвала частину хвоста.

Та справа зовсім не в цьому, а в теляті. В оцієї корови Куцої знайшлося телятко. Оглянула його Мотрона Григорівна і головою похитала. Покликала ветеринарного лікаря Зота Гнатовича. Він був короткозорий, тому завжди носив окуляри. От він подивився крізь окуляри на телятко, протер скельця і знову подивився. Тоді почав мацати телятко з усіх боків. Нарешті сказав «м-да-а», потім «умгу-у» і теж похитав головою.

— Ну, як? — спитала Мотрона Григорівна.

— Нічого з нього не буде. Зарізати його на м'ясоaboшо.

I ветеринар таки казав чистісіньку правду. Теля

було — шкода дивитись. Десятий день йому пішов, а воно на ногах не стояло. Мізерне, хирляве, сліpe на одне око. Покидьок, а не теля. Правда, на матір воно не було схоже, хвіст у нього був, але який хвіст! Мотузок, батіжок, а не хвіст.

— Може, піонерам його віддати? — вголос подумав голова колгоспу. — Нам ніколи з таким покидьком панькаться. А піонери вигодують.

— Та хто ж його візьме? — міркував Зот Гнатович, протираючи окуляри.

Але такий піонер знайшовся. Це був Митько Будяк, завзятий рибалка. Таких щук тягав Митько на живця, що заздрив йому навіть колгоспівський пастух і відомий рибалка дід Овсій.

Ну, ось прийшов Митько до голови колгоспу й випросив у нього телятко.

— Візьми, візьми! Тільки пам'ятай — це не щука! — посміхнувся голова.

— Вигодую, — твердо сказав Митько.

Митько забрав телятко до себе. Хтозна, чого він його так уподобав. Може, шкода було тварини. Два дні будував хлівець для нього, обмазував глиною. Навіть вікно зробив із розбитої шибки. Зверху на хлівці млинок поставив. Повійне вітрець — млинок і почне лопотіти.

І почав хлопчик з того дня ходити за телям. Годував його молоком із соски, цукром молоко підсолоджував. Двічі на день підстілку солом'яну міняв у хліві і, наче дитину, обмивав теля теплою водою з мілом.

Хлопець нескісанно радів, коли чув тихе цмокання соски в роті теляти, коли воно повертало голову до дверей, почувши ще здалека кроки свого малого господаря. Щодня вранці Митько з завмираючим серцем входив у хлів, чекаючи побачити свого вихованця холодним і бездиханим. Та ні, теля жило, жило! Цілі дні воно куняло, але завжди піднімало голову, коли входив до нього Митько, і охоче смоктало молоко з соски. Тоді його єдине око, вогке й синювате, солодко мружилось, і теля навіть знаходило в собі сили злегка й кумедно ворушити від задоволення своїм хвостиком-батіжком.

Спочатку товариші сміялися з Митька, приходили дивитися на його «дохле горобеня» (так прозвали теля), а потім набридло, і всі забули про цю історію. Тільки

одного разу Митько знайшов прибитий до дверей хліва папірець, а на ньому було виведено:

«Притулок для сліпих і кривобоких телят імені Митька Будяка».

Митько вздовж папірця написав олівцем резолюцію: «Брехня! Побачимо, що буде потім». А тоді порвав папірець на дрібні клаптики.

Минуло три місяці, чотири. Жита пахли, бузина розцвітала білим сузір'ям цвіту. Незабаром уже й липа мала зацвісти в лісах над Дінцем. І ось такої сонячної днини широко розчинилися двері в хлівці, і вивів звідти Митько своє теля. Ніяк не було воно тепер схоже на «городеня». Було воно таки справжнє теля — руде, як його мати Куца, тільки ѹ того, що сліпе на одне око.

Не встиг Митько відчинити двері, як теля, зрадівши сонцеві, задрало хвоста і такого гопака вшкварило на подвір'ї, що сусіди тільки ахнули. Де не взялися Петро Коломийчук та Оксана. Це вони найбільше глузували з Митька, вони ѹ папірець колись на хлів почепили.

— Це не воно! Це інше, — сказав Петро і сам пішов упевнитися, чи не залишилося «городеня» в хліві. Хлів був порожній, і хлопець нічого не міг заперечити проти найвірнішої ознаки — теля було сліпе на одне око. Це, однак, ніяк не перешкодило теляті перестрибнути через низький тин і опинитися раптом на городі, серед буряків.

Митько кинувся за своїм вихованцем, та було пізно, бо з хати вже вискочила сусідка, баба Христя, якій належав город.

Відомо, що ніхто так не вмів лаятись у хуторі, як баба Христя. Лаялась вона цілісінський день, лаялась навіть тоді, коли ніхто її не зачіпав. Буває ж така лайліва вдача! Голова колгоспу навіть сказав одного разу:

— Коли б у нас за лайку премії давали, ви, бабо Христе, першу б одержали.

І нічого, баба Христя не образилась, вона сприйняла ці слова як належні.

Побачивши на городі теля, баба вискочила з хати, наче ураган. Цього разу лайки було недосить, тому баба Христя захопила з собою коромисло. Її гніву не було меж. Прокльони і на теля, і на Митька сипалися, мов горох. А теля, углядівші за собою переслідувачів,

крутнуло хвостом і пішло робити по буряках такі петлі, що їм позаздрив би найкращий льотчик. Воно не мало ї на думці залишити город, незважаючи на потроєне зусилля Митька, баби Христі і її коромисла. На крутых поворотах з-під телячих копит, наче вибухи, злітали вгору грудки чорної землі вкупі з вирваними буряками.

На бабин крик збіглося півхутора. Петро з Оксаною кинулися на допомогу. Колгоспники оточили город за всіма правилами воєнної облоги, але впіймати бешкетника не вдалось. Проте коло швидко звужувалось, замикалось, і теля опинилось у кутку, який утворили стіна хліву й тин.

Баба Христя, піднявши коромисло, урочисто наблизилася до теляти з явним наміром суворо покарати злочинця. Неодмінно довелося б йому звести близьку дружбу з бабиним коромислом, та тільки...

Теля, мабуть, побачило, що тут уже непереливки. Крики й галас налякали його. Опинившись у закапелку, воно інстинктивно відчуло небезпеку. Углядівши бабу Христю, яка була вже в трьох кроках, теля раптом нагнуло голову й кинулось уперед. Першої миті навіть не всі зрозуміли, що трапилося. Усе скоїлось блискавично швидко. Теля з розгону звалило бабу, перестрибнуло через неї й погнало просто до тину. За мить воно було вже на лузці, біля річки, де на смерть перелякало гусей і заляпало грязюкою білизну двох дівок, які прали на кладці.

Тільки ввечері теля само повернулось додому, смирне й лагідне, наче прохаючи вибачення за всі сьогоднішні злочини. За витоптані буряки Митько приніс бабі Христі щуку вагою в п'ять кілограмів, і тільки це втішило гнів старої. А з огляду на потребу когось лаяти, баба напосілась на щуку:

— І якої ж ти лихої години на гачок почепилась? Чи тобі очі повилазили, чи ти з глузду з'їхала? Та й велика ж яка, бодай би ти луснула!..

Мати Митькова дуже доброзичливо ставилась до теляти. Вона часто хвалила сина:

— Молодець ти в мене, Митько! Отаке теля викохав. Ой, хороше телятко! А було ж нікчемне та негодяще. Господар росте з тебе добрий, Митько...

Вона часто сама допомагала синові піклуватись про

теля. Та незабаром трапився випадок, який міцно посважив із телям лагідну жінку.

Коли підходить ввечері до хати, можна злякатись: з-за тину раптом вискають невідомі головаті люди. Це Митькова мати почіпляла на тин горшки та глечики — на кожному кілку довга або кругла голова. Теля завжди чомусь дуже підозріло оглядало ці предмети і навіть іноді недовірливо пробувало лизати їх язиком. Одного разу воно, мабуть, вирішило, що далі панькатається із цією посудиною нема чого. Теля розігналось і стукнуло міцним лобом, над яким виступали вже чималі ріжки, велику круглу макітру. Макітра глухо зойкнула й розлетілась на черепки. За макітрою — горщик, за горщиком — глечик. Один, другий, третій... Коли мати Митькова вискочила з хати, бій уже кінчався. Теля добивало останнього глечика. Скуштувавши лозини, воно гайнуло в розчинені ворота й зникло, як мара.

— Ой лишенко ж мое! — заголосила жінка. — Глечики ж мої, глечики-горщата! Ой макітро ж моя полиц'яна, з візерунками! Та я ж її купила на базарі в Змієві! Та такої ж макітри на весь хутір пошукати! Та її ж зробив найкращий гончар Савоська з Гомільші.

Але голосіння, як і треба було сподіватися, нічого не допомогло. Черепки лежали біля тину купою — білі, жовті, полив'яні, з останками візерунків.

Два дні шукав Митько теля. Вся дітвора, весь піонерський загін із хутора допомагав йому шукати. Діти обшарили чагарник, лозу, ліс. Утікача ніде не було. І хоч шкода було теляти, але хлонці жартували її потішались над Митьком.

— Митько, — гукав кирпатий Петро Коломийчук, — чи не телятили мого бачати?

І так само перекручуючи слова, йому відповідала Оксана:

— Телятили, телятили: задрало лози та й побігло в хвіст...

Хлоп'ята реготали, а теляти все ж не було, і знову починалися завзяті розшуки.

Пізно ввечері, коли вже лелеки повернулись з озер на клуню і кажани вилетіли з дупел, на річці пролунав раптом відчайний рев:

— Мм-е-е-е-е!

Митько був у хаті і все ж почув той заклик на допо-

могу. Стрімголов кинувся він до Дінця. І побачив видовище, яке надовго запам'ятає.

Посередині річки повільно плив човен без гребців і рульового, а на ньому стояло безпорадне теля, яке даремно шукала дітвора з усього колгоспу цілісінських два дні.

Митько відразу зрозумів, у чому річ. Теля повернулося із своїх блукань і на березі влізло в човен. Човен був не прив'язаний і, певне, від тупцювання й борсання теляти відчалив. Теля не встигло вискочити і тепер повільно пливло за течією Дінця, розгублене й перелякане, жалібно ревучи.

В одну мить хлопець вскочив у найближчий човен і подався навздогін. Незабаром човен з телям було взято на буксир і щасливо приставлено до берега.

Може, ця пригода вплинула на теля, може, воно підросло й викинуло дурниці з голови, але з цього дня теляти не можна було впізнати. Стало воно тихе, смирене і по п'ятах ходило за Митьком. У хлопця завжди лежала в кишенні для нього грудочка цукру або шматок хліба, а теля було ласе — не сказати!

Більше ніяких пригод з ним не трапилось, коли не вважати, що воно геть-чисто з'їло нові Митькові штани, які сушились у дворі на кілочку. Виросла з теляти хороша телиця, хоч і сліпа на одне око, але міцна, дужа й весела. Якось восени Митько привів її в колгоспний корівник.

— Оце дарую колгоспові теля! — сказав він голові колгоспу.

— Гарне «теля», — засміявся голова. — Адже це вже ціла корова!

Правління колгоспу, звичайно, преміювало Митька і тридцять трудоднів йому нарахувало.

Ветеринарний лікар Зот Гнатович оглянув телицю, протер окуляри і сказав:

— М-да-а... Умгу-у... Не корова буде, а цистерна з молоком...

Справді, вийшла потім з телиці корова-рекордистка, найбільше молока давала у всьому районі. Але й досі її кликали «Теля». Так і в колгоспній книзі було її записано.

Та на цьому оповідання про теля не кінчаеться. Трапився ще один випадок, справжнісінський випадок, але,

може, не було б уже на світі Митька, коли б... А втім, треба все розповісти по порядку.

Ми вже знаємо, що Митько був пристрасний рибалка. Ото пішов він якось до Дінця, наловив живців-верховодів та красноперів і поставив дві вудки на щуки. Сидить на березі, дивиться на поплавець. Берег низенький — коли нахилиться, можна й рукою до води дістати, та глибочінь тут була страшна, дна не дісташеш, вода аж чорна — яма.

Тут найчастіше проходили великі щуки-хижаки. Вони люблять промчати безшумною сірою стрілою по-під берегом, зарослим верболозом та очеретом. Найбільше тут здобичі потрапляє в їхню зубату пащу.

Був уже вечір, найтихіший вечір у світі. Ніжно рожевіла вода — десь за Козачою горою догоряв захід. Упаде на застигле плесо ріки комашка — круги срібні розбіжаться; мов губами, вода цмокне, верховод плюсне — і знову навколо вечірня урочиста тиша.

Митько нахилився перемінити на гачку живця. Ураз шугнула під необережною ногою земля — глина й пісок, хлопець махнув руками й шубовснув у воду. Бризки засліпили очі, та він виплив. До землі один крок, але Митько з жахом переконався, що вилізти на сухе не можна, бо хоч як хлопець упинався пальцями в піща-ник, змішаний з глиною, він обсипався у воду великими грудками. Ухолитись руками було ні за що, намоклі сорочки й штани тягли вниз, у холодну й чорну глибочінь.

Митько закричав. Луна покотилася навколо, та до хутора було далеко; на березі застиг мовчазний ліс. Хлопець закричав ще й ще. У відповідь закувала десь недалеко зозуля: ку-ку, ку-ку, ку-ку-ку!.. Потім і вона стихла.

Митько раз у раз робив спроби видертись на берег, але земля обсипалася під руками, сповзала у воду, і хлопцеві здавалось, що важке груддя потягне за собою і його. Він ще раз крикнув переляканим охриплім голосом. І зненацька зовсім близько на березі щось застукало. О, який то був знайомий стукіт — сухий і голосний звук дерев'яного бовкала, яке прив'язують коровам до ший.

Ще мить — і біля води з'явилася корова. Це була Теля.

Надія на порятунок з незвичайною силою спалахнула в грудях у хлопця. Адже десь близько повинен бути пастух. І Митько знову закричав.

Минула хвилина, друга, а пастух не з'являвся. Корова стояла біля води, стежачи своїм єдиним вогким оком за хлопцем.

Нова думка раптом майнула в знесиленого Митька. Він підняв руку й покликав:

— Теля! Теля!

Корова подумала й тихо ступила крок уперед. Земля посунулась під її передніми ногами, та вона втрималась і не відступила.

— Теля! — прошепотів завмираючим голосом хлопець, простягаючи до корови затиснутий кулак.

Теля, мабуть, згадала цукор і хліб, який колись одержувала з цієї руки. Вона обережно присунулась ближче, потягнувшись мордою до хлопця. Митько зробив ще одне зусилля — і раптом ухопив корову за роги. Теля дико шарпнулася, рвонулась назад. Та хлопець не випустив рогів. Ще мить — і він був на березі.

Незабаром Митько забрав свої вудки й погнав корову до хутора. А назустріч уже поспішав пастух, дід Овсій. Від нього довідався Митько, що Теля відбилась од череди і стривожений дід уже давно шукав її по всьому лісі.

1939 р.

БОЯГУЗ

Дітвора в колгоспі, глузуючи, звали його боягузом. Та навіть і дорослі помітили, що хлопець справді боягуз. Діти, коли було купаються, то й на глибоке запливають. Бовтаються, пірнають під воду. І Матвійко з ними. Але далі як по пояс ніколи в річку не ввійде. Пірнати боявся, на човні хисткому нізащо не попливє.

Та що казати — до вулика не підійде, бджіл боїться. Гукає було батько:

— Та йди-бо, Матвійку, допоможеш. Тихенько, руками не розмахуй, вони не займуть.

Де там!

— Вони,— каже,— кусочі, і жала потім не витягнеш.

Жабу чи ящірку побачить — тікає.

— От боягуз! Страхополох! — дратують було діти. Та ще котресь навмисне холодне жабеня вкине Матвійкові за комір. Він аж побіліє з переляку, аж зубами цокотить. А ще й бреше:

— Не боюся,— каже,— а гидкі вони мені!

Батькові дуже було неприємно, що в нього син — боягуз. Часто помічав батько, що інші діти весело граються, пустують, а Матвійко тільки дивиться на їхню метушню. А вже коли сварка розпочнеться, то хлопець тоді зовсім тікає від гурту.

«Боїться, щоб не набив хто,—думав батько.—Боягуз і є».

Сміху було одного разу, коли одв'язався сусідський

собака Дерихвіст. Забіг він на подвір'я. Як уздрів його Матвійко — мершій до хати. А хата замкнена, саме батько й мати біля молотарки були. Що робити? Матвійко — на вербу. Сидить, наче грак на суку, а під деревом Дерихвіст — морду вгору підняв, гавкає.

Із сміхом розповідали потім про це сусіди. Але батько не сміявся, а похмурий зробився, наче засумував. Та й справді — якому це батькові весело, що в нього отакий ляклівий син!

Нічого не сказав батько сусідам, а ввечері спітав сина:

— Чому ж ти втік від собаки на вербу? I не соромно тобі бути таким страхополохом? Кішка та й то від собаки вміє захищатись.

Потупився Матвійко, мабуть, йому й самому соромно стало. А тоді й муркнув:

— У кішки ж пазури гострі, а в мене що?

Аж розгнівався батько:

— Та хіба ти ломаки якої не міг ухопити?

— Не було під рукою нічого.

— Тобі ж уже тринадцятий пішов,— провадив далі батько.— Що з тебе буде, коли в армію підеш? А який же ти на війні будеш, коли ти такий ляклівий уродився? Та ти ж піонер, галстук червоний носиш. Соромно мені, сміються всі з тебе, боягузом звуть...

Мовчав Матвійко, тільки сопів. Батько й рукою махнув: нічого, мовляв, тут не допоможеш словами! А дід Захарій, пастух колгоспівський, обзывається з печі:

— Пам'ятаю, в японську війну тонув я. Та був у мене товариш вірний, кинувся на допомогу, як лев. Не побоявся ні куль, ні хвиль. Урятував. Усяке буває на світі. Є леви, а є зайці...

— Я не заєць,— буркнув Матвійко.

— Е, де вже тобі левом бути, — похитав дід головою.— Всі діти кажуть, що ти боягуз...

Пішов якось піонерський загін у гості в червоноармійський табір. Був з хлопцями й Матвійко. Табір стояв над рікою, в сосновому бору. Цілісінський день гостювали діти у червоноармійців. Перед вечором, коли вже лагодилися піонери додому йти, вийшов із намету командир і каже:

— От ви прийшли в гости до кавалеристів. А ніхто

з вас не показав, як ви вмієте верхи їздити. Ану, — каже,— приведіть моого Вітра. Він дуже смирний і слухняний кінь.

Пішли всі на манеж. І Вітра туди привели. Золотий кінь, аж горить на сонці, а широкі груди білі, як сніг. Усі хлопці добре покаталися в манежі. Василь — то той навіть усякі штуки виробляв. Вітер галопом стрибає, а Василь повід пустить і перехилиться навзнак на спину коневі.

Тільки Матвійко стояв остроронь.

— А ти ж чому не хочеш покататись? — спитав його командир.

А Матвійкові боязко. Високий кінь, і ще ніколи хлопець у сіdlі не сидів. Коли й їздив бувало верхи Матвійко, то тільки на колгоспній кобилі Сивогривій. Вона низенька на зрист і така лагідна, що й не сказати. Та й то без сідла. А в сіdlі... хтозна, як воно, ще впадеш. Осоромишся перед командиром...

— Та я ні... — промимрив Матвійко. — У мене... У мене нога болить,— збрехав.

А хлопці, недобрі, зараз на сміх:

— Та він у нас боягуз! Вівці злякається. У нього й вуха вже довгі виросли, як у зайця...

Поклав командир руку на плече Матвійкові й заглянув йому в обличчя. А в нього аж сльози від сорому на очах виступили, поблискують.

— Неправда ваша, — сказав командир. — У нього болить нога. Не може він бути боягузом. Як тебе звати?

— Матвійко,— прошепотів хлопець і враз, повернувшись, побіг щодуху з табору. Його душив сором, горло стискали образа і злість на товаришів, на себе. Він біг польовою стежкою, а вітрець із Дінця сушив гарячі сльози на щоках...

Матвійко часто допомагав дідові Захарію пасти колгоспівських телят. От одного разу вигнав череду дід Захарій далеко за село. Гарно та тихо на толоці. Слухає Матвійко, як гудуть джмелі над пахучими квітками будяків, дивиться, як кібці літають над полем, на телеграфні дроти сідають спочивати.

Рівна дорога прослалась до лісу, де вдалині, на узлісці, виблискували білі намети червоноармійського табору. Густий сосновий бір підковою охоплював з трьох

боків поле, а ліворуч, зовсім близько, присунувся до самої толоки.

Того дня дід Захарій занедужав. Скрутило його в полі — болить голова, поперек ламає.

— Це я,— каже,— простудився, як учора верші ставив на рибу. Не витримаю,— каже,— піду додому. Попрошу твого батька, хай сьогодні замість мене попасе, бо ти сам не вправишся. А ти ж, Матвійку, гляди. Колгоспні телята, шістдесят голів, як одно. До лісу не пускай, бо розгубляться, тримай їх у гурті, не спускай з очей. Я ж надіюсь на тебе, внучку.

— Ідіть, діду, — відповів Матвійко, — мені Куцак допоможе.

А Куцак — невеликий кудлатий пес, веселий і пустотливий.

Поплентався дід Захарій, зостався Матвійко сам. Довго не було батька, але хлопець не сумував, бавлячись із Куцаком. Телята спокійно паслися, спокійно гуділи джмелі. І раптом щось трапилось. Наче буря розметала враз череду. З коротким тривожним меканням телята кинулися вrozтіч. Куцак завищав і, підібравши хвоста, ткнувся Матвійкові в ноги.

Хлопець швидко озирнувся...

З лісу вискочило щось сіре, велике. Воно догнало найближче теля і стрибнуло йому на спину... Теля впало.

— Вовк! — скрикнув мимохіті Матвійко. Він добре тепер бачив вовка, який був від нього не далі як за двадцять кроків. Вечірнє сонце визирнуло з-за старої сосни на горбі і зненацька освітило звіра червоним промінням. Від цього голова його на мить почервоніла, наче заушена кров'ю...

Ноги в хлопця похололи, серце ніби одірвалось і впalo. Але наступної миті Матвійко, стиснувши в руках щіпка, кинувся вперед. Він бачив, як вовк терзав теля, а воно борсалося всіма чотирма ногами. У вухах свистіли дідові слова: «Гляди ж, Матвійку, колгоспні телята, шістдесят, як одно...» А може, то вітер свистів, може, гудів дріт...

І враз хлопець побачив звіра зовсім близько, кроків за сім. Спинився й дико щось вигукнув. Вовк дивився тепер просто на хлопця, роззвавив пащу і загарчав, як собака.

Бліснули зуби в кривавій піні, але Матвійко, відчайно розмахуючи ціпком, повільно посунув уперед. Зелені зіниці звіра раптом погасли, він позадкував. Та тут хлопець побачив, як збоку великими стрибками наближається другий вовк. Ще хвилина — і він буде біля білого, в рудих плямах теляти, яке з жаху наче заніміло на місці.

Матвійко повернувся і, вигукуючи щось незрозуміле, кинувся навпереди звірові. І знову, немов вітер і дріт, загуділи у вуха слова діда: «Колгоспні телята, Матвійку, шістдесят, як одно...»

Вовк раптом зупинився і, припавши до землі, поповз назустріч хлопцеві. Це ж був тільки хлопчик, і звір це, певно, зрозумів. У кількох кроках один від одного зупинились Матвійко й величезний вовк, готовий до смертельного стрибка. Але він не стрибнув. Його хижі зіниці стрілися з сірими очима хлопця, і звір завмер. Він побачив у цих очах щось незвичайне, чого ніколи не бачив у своїх жертв.

Невимовна лютъ охопила раптом Матвійка. Зади хаючись і скречочучи зубами, він безтямно вимахував ціпком і повільно наблизявся до сірого розбійника...

І тут несподівано пролунав постріл. Вовк зірвався і помчав до лісу. Матвійко озирнувся і побачив золотистого коня з білими грудьми, а на ньому знайомого командира...

Незабаром прийшов батько. Командир йому все розповів. Він їхав у справах із табору й бачив, як змагався хлопець із вовками. Вихопивши револьвер, командир вистрілив угору, боячись випадково зачепити кулею хлопчину.

Матвійко стояв блідий і тихо усміхався. Схвильований батько, мало не плачуши, обіймав сина, а командир, запалюючи цигарку, промовив наче сам до себе:

— Бач, я ж казав, що він зовсім не боягуз!

1939 р.

ШПАРГАЛКА

Хто не знає, як дружили Василь і Юрко? Всі знають. Про їхню дружбу навіть горобці цвірінчали на шкільному подвір'ї. Такі були друзі — на всю школу! На одній парті сиділи, книжки вкупі читали, один одного у вікно виглядали. Де Василь — там і Юрко, де Юрко — там уже, напевне, й Василь. Обидва вони вчилися однаково, шкода тільки, що обидва — на посередньо. Василь був найкращий художник у класі і вдома, мабуть, більше малював, ніж уроки вчив. Юрко збирав колекцію марок. Увесь час клеїв їх, підклеював, переклеював, а уроки хай, мовляв, підождуть.

Але дружба в обох школярів була дуже міцна. І хто б міг подумати, що тій дружбі раптом настане кінець?

А трапилося це так. Викликав якось Юрка Федір Федорович. Дуже добре відповідав Юрко, просто на відмінно. І про острови, і про моря, і про ріки Радянського Союзу, ну про все, що було задано з географії. Зрадів учитель: аж ось коли, думає, хлопець за розум узявся. Глядь, а Юрко щось швидко склав у рукав. Підійшов Федір Федорович і витяг у нього з рукава клаптик паперу, а на ньому записано назви річик, островів та морів...

— Шпаргалка? — нахмурив брови вчитель. — Ти, виходить, усе по шпаргалці відповідав? Дурив і мене, і себе, і своїх товаришів?

Юрко низько схилив голову, обличчя його стало таке

червоне, наче жоржина. І — ні слова! Та ѿ юму тепер казати, коли впіймався з шпаргалкою? Краще вже від такого сорому крізь підлогу провалитись.

А далі було так. Після уроку Федір Федорович покликав до себе Василя і сказав:

— Ось що, Василю. Ти в нас художник. Я доручаю тобі намалювати для нашої стінної газети Юрка з отакеною шпаргалкою.

Василь чомусь дуже зніяковів:

— А може... може, хто інший?.. — промирив він. Федір Федорович відразу зрозумів, у чому річ:

— Не хочеш малювати, бо товаришуєш із Юрком? А тобі байдуже, що твій товариш не хоче вчитися і з шпаргалкою дружбу завів?

Наступного дня четверокласники товпилися перед стінгазетою. На ній був намальований учень, який обіймав шпаргалку, а внизу — підпис: «У Юрка Хоменка гаряча дружба із шпаргалкою». Всі знали, що карикатуру намалював Василь.

Того ж дня Юрко підійшов до Василя і злісно прошептів:

— Оце такий товариш? Портрет мій у газеті намалював! Не хочу я тепер мати з тобою ніякого діла!

І справді, з того дня розбилася дружба обох хлопців. Ніхто вже їх не бачив укупі, і сиділи вони на різних партах.

Але це ще не все. Минув деякий час, і Юрко з посередньо перейшов на добре, а далі — глянь, одержав відмінно з арифметики, а потім з географії, з російської мови... Відповівши урок, він кидав швидкі погляди на Василя, наче хотів сказати: «Ти мене в стінгазеті змалював, а я, дивись, учуся на відмінно!»

Одного разу в класі Юрко, глузуючи, привітався до Василя:

— Здрастуй, незадовільнику!

Василя кинуло в жар. Справді, того дня він одержав погано з арифметики. А його колишній товариш з усіх предметів мав тепер добре і відмінно. Зашкребло на серці у Василя. Ходив він замислений і мовчазний. Навіть фарби не вабили хлопця. Засів він за книжки...

А знаєте, як скінчилася ця історія із шпаргалкою?

Іспити обидва хлопці склали на добре й відмінно. Вони зустрілися в школі біля дошки, на якій був список

тих учнів, що перейшли в наступний клас. У списку стояли прізвища і Юрка та Василя.

Юрко раптом повернув голову до Василя й посміхнувся:

— А що? Шпаргалка?

— А що? Незадовільник? — відповів йому Василь.

Обидва враз весело засміялись і, щасливі, пішли вдвох додому.

Вони знову були друзями.

1940 р.

СВЕРДЛУВАЛЬНИЦЯ ТАНЯ

Вона з'явилася в цеху погожого весняного ранку. Її звали Таня. Маленька ѹ метушлива, з чубчиком на стрижений голові, з ластовинням на кінчику гострого пташиного носика, вона нагадувала скуювданого березневого горобця.

До гудка вона встигла обігти весь цех, з жадібною цікавістю оглянути ѹ обмацати верстати, і про кожний з них розпитати в бригадира.

Ці суворі ѹ мовчазні машини, тъмяно поблизукою металом, і захоплювали, і ніби лякали дівчину. Та коли було включено мотори і з усіх боків зашаркали, загули різці ѹ свердла, коли застукав паровий молот і загуркотів мостовий кран, легко піднявши в повітря величезні колеса, Таня враз притихла. В її близьких, широко розкритих очах відбилось тріпотливе зачарування, наче не колеса, а вона сама знялася вгору і легокрилим птахом кружляє над цехом.

Її стали вчити працювати на свердлуvalальному верстаті і вчителем прикріпили свердлуvalального Стьопу Шемшуру, високого ѹ похмурого юнака. Іхні верстати стояли поряд, і Стьопа легко міг стежити за успіхами своєї учениці. А втім, спочатку йому було важкувато, бо Таня вимагала відповіді водночас на сто запитань, вона відразу хотіла збегнути всю премудрість свердлуvalального мистецтва.

За місяць дівчина вже стала до самостійної роботи. Не можна назвати інакше як любов'ю те почуття, яке

Таня відчувала до свого верстата. Вона до дрібниць вивчila кожну його деталь і впадала біля нього, як біля живої істоти. Кожного разу під час роботи, коли дрібно тремтить рука, стискуючи важіль, дівчина почувала гостру хвилюючу радість. Здавалось, що в неї не було інших інтересів, крім роботи.

— Сьогодні мій верстат закапризував зранку, — скаржилася вона майстром, — двічі ремінь скидав зі шківа. Як це вам подобається?

Або покличе бригадира й строго зморщить носик із ластовинням:

— Ви що ж це за свердло дали моєму верстату — м'яке, нікуди негодяще! Чим він таке заробив?

І казала вона це так, ніби зобидили її власну маленьку дитину.

Не один токар чи свердлуvalьник порівнював нишком її сяючий чистотою верстат із своїм і тоді в зручну хвилину ретельно протирав ганчіркою замашену брудну станину.

Похмурий Стьопа Шемшура міг пишатися своєю колишньою ученицею. Всі помітили, що свердлуvalьник ніби прояснів, і хтось навіть запевняв, що на власні вуха чув, як Стьопа мугикав якусь пісеньку.

Згодом бачили Стьопу і Таню в кіно, і після роботи вони поверталися додому теж удвох. І ось одного разу Таня — розчервоніла, із розтріпаним чубчиком, ще більше, ніж завжди, схожа на скуювдженого горобця — притягla в цех зніяковілого Стьопу.

— Ось мій Степанчик! — гукнула вона. — Одружилися! Як це вам подобається?

З цього дня Стьопа почав приходити на роботу в галстуці і в бездоганно чистій спецівці, а Таня дивилась на нього з захопленням і інакше не кликала його, як «мій Степанчик».

Недовго прожила Таня з чоловіком. Німецькі фашисти пішли на нас війною, і Стьопу призвали в Червону Армію. Його верстат лишився стояти без роботи. Таня мовчки позирала, насупивши брови, на його нерухомі деталі, що встигли вже запилитись, а потім пішла до майстра Павла Гнатовича.

Це був чорний, як смола, чолов'яга, схожий на цигана, з величезними вусами, за які робітники між собою називали його «фітфебель». Таня увійшла до нього в

конторку за дерев'яною переборкою. Майстер, схилившись на рипучий стіл, підписував наряди.

— Що в тебе, Тетяно? — спитав він, не відриваючись від роботи. — Як там твоя музика?

— Крутиться, товаришу майстер.

— Ну ѿсе. Жми далі, солдатко.

— Та ні, не все. Скучно з однією музикою. Хочу, щоб і друга крутилась.

— Це ж як: мало скрипки, дайте ще й бубона, хай гуде?

Майстер підписав останній папірець, подмухав на нього, щоб висохло чорнило, й раптом усім тілом повернувся до Тані.

— Ну, то як?

— А так: на двох верстатах хочу працювати. За себе й за Стъопу.

Павло Гнатович замислено торкнувся чорним від мазуту пальцем до вусів:

— А ти ж ѿсе обдумала?

— Ось побачите, що впораюсь! — палко сказала Таня. — Подумаєш, яка справа! Два верстати! Не святі ж горшки ліплять.

— Та воно, бачиш, верстат до горшка не притулиш. Ну, ходімо в цех, глянемо, що там за картина.

Наступного дня Таня вже працювала одночасно на двох верстатах. Доки верстат Стъопи, пущений на самоті, обробляв велику деталь, Таня встигала на своєму просвердлити десяток деталей дрібніших.

Тепер вона хвалилась у цеху про листи, одержувані від Стъопи, про гарячі бої, в яких він брав участь.

— Коли повернеться мій Степанчик, — казала вона, — обов'язково викличу його на змагання. Адже не переможе мене, нізащо не переможе!

Так і починала вона тепер кожну свою розмову словами: «коли повернеться мій Степанчик». І всі так звикли до цього речення, що здавалось, ніби повернення Стъопи давно вирішена справа і ось-ось увійде він через ці розчинені двері.

Бувало так, що після закінчення роботи Таня надовго ще залишалась у цеху. Її спало на думку пристосувати до верстата невеличкий прилад, який полегшив би роботу. Вона розповіла про свій задум майстрої. Він слухав її уважно, один вус у нього піднявся вгор

ру, другий опустився вниз, та майстер цього не помічав. Захопившись, він разом з Танею порався біля верстата, підкручував гайки, лещата.

— Ой, заграє,— промовляв він,— ой, загуде, Тетяно!

А коли перевірили прилад у роботі, Павло Гнатович весело розправив вуса:

— Ну, все. Не верстат, а «катюша». Дострелиш до тисячі, Таню?

Його голос зробився теплим і лагідним.

— Ти тільки не гарячись. Обдумай усе до точки, а тоді й крути музику. Вір моєму слову, Танюшо: бути тобі тисячницею!

І ці прості, звичайні слова, вимовлені так приязно й широко, чомусь зворушили Таню до сліз.

— Спасибі вам! — вихопилось у неї.

— А мені за що? — посміхнувся майстер.— Ось як станеш тисячницею, то Стьопа тобі з фронту подяку пришле.

Німецькі дивізії рвалися до Москви. З фронту надходили тривожні вісті. В цеху, де ремонтувались паровози, кипіла напружена робота.

Цього дня Таня прийшла в цех задовго до гудка. В кожному її русі відчуvalась незрозуміла сувора рішучість.

Буває так, що дівчинка-підліток, яку ми звикли бачити сміхотливою, веселою щебетухою, раптом зміниться, замовкне, і веселі очі її стануть глибші й суверіші, і вся вона ніби виросте за один день.

Так і Таня стала схожою сьогодні на таку дівчинку-підлітка, що зненацька зробилася дорослою.

Майстер занепокоєно спитав:

— Ти не хвора? Мовби зблідла.

Таня глянула йому у вічі й просто сказала:

— Думаю сьогодні тисячу дати, Павле Гнатовичу. Чули сьогодні по радіо, як фашисти до Москви рвутися? Ех...

Вона не доказала й почала закріплювати деталь. Ій здалося, що свердло тупе. Вона стала гостріти його на наждачному верстаті. Приснули струмком зірочки іскор. Згадала листа від Стьопи, в якому він описував, як красиво й моторошно горять уночі освітлювальні ракети: синя заграва виграє на холодних снігових заметах...

«Коли повернеться Степанчик, — подумала, — все йому розповім — як тут працювала без нього, як чекала...»

Потім вона згадала про своє зобов'язання і захвиловалась: «А що як не дам тисячу?»

До її верстата принесли зв'язки для паровозного котла. Таня любила свердлити ці красиві металеві ціліндрики.

«Ні, дам, обов'язково дам тисячу! Та ѿ чого хвилюватись? Перевірено кожний гвинтик на верстаті, і все підготовлено так, щоб працювати без жодної затримки».

Ось і гудок. Можна починати.

Таня включила мотор. І коли почула знайоме гудіння свердла, звичне почуття напруженої уваги охопило її. М'яко натискуючи на важіль верстата, вона відчувала, як під її рукою все глибше й глибше вгризалося свердло в тверду крицю.

Верстат працював на вищій швидкості, але Тані здавалось, що хомутик на вимірювальній лінійці, яка відраховувала міліметри, сьогодні повзе вниз нестерпно повільно.

Двадцять... Тридцять... Сорок п'ять міліметрів... Стоп!

Таня швидко ставить нову деталь, і знову загуло, задиміло свердло. Лізє дрібна стружка, змиває її водяний струмок...

Минає дві-три години. Тані дуже хочеться довідатись, скільки вже просвердлено деталей, та вона навмисне одводить очі вбік і загадує: «Закінчу ще рівно десяток і тоді подивлюсь». І коли глянула, побачила, що зробила багато, дуже багато. Купа гладеньких блискучих зв'язок лежала в кутку.

Стало радісно й легко. «Ось скільки зробила — на цілий котел вистачить. Повернеться Степанчик, а тут йому відразу й скажуть... Тисячу, мовляв, тисячу дала за зміну. Як це вам подобається?»

Того дня Таня й справді виконала тисячу процентів норми. Товариши весело вітали її з успіхом. Стомлена і щаслива, вона лагодилася іти додому, коли їй принесли листа.

Невеличкий білий конверт з акуратно написаною на друкарській машинці адресою збентежив Таню. Вона чомусь відчула дивний, неприємний холодок у грудях,

і руки в неї злегка здригнулися. На одну мить вона ніби застигла в нерішучості, потім, розгублено глянувши на оточуючих її робітників, швидко розірвала конверт.

У першу секунду Таня не зрозуміла, хто їй писав і про що. Потім, притиснувши до виска руку, вдруге швидко перечитала кілька коротких рядків. Тихо скрикнувши, затулила долонею очі...

Наступного дня Таня на роботу не вийшла. Бліда, з затиснутою в кулаці хусточкою, вона лежала, скоцирбившись, на ліжку,— маленька й пригнічена горем, із збитим, розтріпаним чубчиком. А перед очима миготів і не зникав білий папірець з повідомленням із військомату: Степан Шемшура... Смертью хоробрих...

Так, це про її Стьопу, про її Степанчика, від якого ще недавно приходили такі ніжні листи, якого вона так чекала... Ще вчора вона стояла за верстатом і думала про те, як зрадіє Стьопа, коли довідається, що вона, його Танюша, стала тисячницею. А Стьопи в цей час уже не було.

Страшна несподівана звістка приголомшила Таню. Хвилинами їй здавалось, що все це тільки сон — жорстокий і моторошний, від якого виступає холодний піт.

До неї прийшов секретар комсомольської організації Омелько Когут. Він сів біля ліжка на стілець і не знав, як почати розмову. Почував, що не зуміє знайти відразу потрібних слів. На його худорлявому обличчі виразно було видно, як під тонкою шкірою напружено пульсували сині жилки.

Він знов, що батьків своїх Таня не пам'ятає, що вона виховувалась у дитячій комуні, там же поступила в комсомол. Омелько був евакуйований із Львова, де в перший же день війни загинула від бомби вся його сім'я. У нього не загоїлася ще власна рана від тяжкої втрати, і коли він побачив скоцирблену на ліжку Таню, гострий жаль стиснув дихання — ця дівчина так яскраво нагадала йому улюблену сестру...

— Як ся маєш, Таню? — спитав тихо, ніяково, щоб не потривожити тиші цієї кімнати.— Майстер, Павло Гнатович, привіт переказував. І всі товариші...

Таня мовчала.

— Тобі відпустку дали, Танюшо, — продовживував Омелько.— На три дні. Хоч я особисто мав окрему думку і навіть записав її в протокол. Мені здається, що

тобі на людях буде краще. Легше тобі буде на людях. Розумієш? Та й верстати твої адже стоять тепер обидва. Немає ким тебе зараз замінити.

Таня зненацька немов прокинулась. Вона почула якесь дуже знайоме, дуже рідне слово. Ніби згадавши щось потрібне й дуже важливе, підвелася на лікті.

— А, так, верстати... — прошепотіла. — Звичайно, я піду.

У неї був дивний стан, наче вона збоку бачить себе всю, стежить за кожним кроком дівчини, яку звуть Танею. Ось вона, ця Таня, стоїть за верстатом, а верстат гуде, і так повільно сунеться хомутик по лінійці. «Та це ж я сама!» пригадує вона, і в неї стигне серце від думки, що тепер уже їй не чекати Стьопи, не чекати його листів.

— Ні, ні, Танюшо,— стурбувався секретар.— Тобі не треба йти. Все-таки, знаєш,— відпустка. Полеж, відпочинь деньок-другий.

Але Таня прийшла в цех. Немов уві сні вона підійшла просто до верстата, на якому працював колись Стьопа. Йі здалося химерним і диким, що верстат залишився, існує, що його можна бачити і чути гудіння свердла ще не один десяток років, а ось його господаря, свердлувальника Стьопи вже нема. І знову з незвичайною силою відчула Таня своє пекуче горе і ніби вперше посправжньому зрозуміла, що це не страшний сон, а важка дійсність і що Стьопа не повернеться ніколи.

...Минув місяць. Як і раніше, Таня працювала на двох верстатах. Поволі згладився перший гострий біль втрасти. Але часто, протираючи після роботи верстат, свердлувальниця згадувала, що й Стьопині руки торкалися колись цих металевих частин. Вона довше затримувалась біля верстата, і іноді їй ввижалось, що холодна криця тепліє під її рукою, наче знайома, ласкова долоня. І тоді Таня тихо всміхалась крізь слізози.

ДРУЗЯМ — НА РАДІСТЬ, ВОРОГАМ — НА СМЕРТЬ

Ви, мабуть, чули про мене? Я — Зінаїда Бідна з Чернігівщини, — станція Рубанка, колгосп «Червоний прапор». Медаль у мене «За трудову відзнаку» і друга медаль — велика срібна, на Всесоюзній виставці одержала за багаті врожаї овочів, а найбільше за любиму махорочку. Це ж така рослина — не тільки для куріння, а всілякі з неї цінні речовини здобувають, потрібні для оборони рідної нашої Батьківщини.

Як згадаю, серце кров'ю обливається. Фашист проклятий уже десант у Батурині висадив, уже бомбити, аж земля гуде-здригається, а я ніяк із тютюном не розлучусь. Такий виріс, зайду — не видно, а лист руками не обхопиш. Все ж таки встигла здати червоним бійцям тонну без восьми кілограмів.

На Україні перед війною моя ланка за махорку однієї премії-надвишки двадцять дві тисячі одержала. Було нас одинадцять у ланці, отож десять тисяч у колгосп віддали, а одинадцять — нам, кожній по тисячі, і одну тисячу, признаюсь, прогуляли ми в День урожаю.

Виступала я на республіканській нараді і все чисто про свою махорочку любиму сказала. «Ура» мені кричали.

У Кремлі була, товаришів наших дорогих бачила. Михайла Івановича Калініна — двічі і Семена Будьонного — двічі.

Мов зараз бачу — товариш Горкін викликає, а Михайло Іванович вручає власноручно нагороди...

А на виставці в Москві картина була на всю високу стіну — вся моя ланка, і я з сапкою в руці над махоркою стою. «Ну,— кажуть,— тепер, бабусю, хоч і помирати можна — така радість». — «Ні,— відказую,— мені хоч і сімдесят років, а я ще молода і ще поживу...»

Говорили мені сусіди:

— Куди вам їхати? Не займуть вас, стару, фашисти. Та ми таки й переховаемо вас!

— Ні,— кажу,— таку, як я, першу вони розтерзають. Про мене вся Україна знає. Сам товариш Калінін мені медалю вручив, а товариш Будьонний у долоні плескав.

Приїхала я в Акмолінськ, по-казахському — Акмола, і тут мені дали роботу — бригадира-овочевода в підсобному господарстві міського колгоспу. Ну, думаю, треба мені й тут свій стаж колгоспівський не втеряти і особливо дорогу махорочку. Знали тебе, Бідна, на Україні, хай ще признають і трудяще казахи, які врожаї в степу казахському можна виростити!

Подивилась я: погана земля мені трапилася, глей та пісок, та ще й зорана мілко-премілко. Не стільки зорана, скільки зверху подряпана. Я й перекопувала сама, й граблями розпушувала. Посіяла огірки, баклажани, моркву, а найбільш усього — любимої моєї рослини — махорки. Тільки дарма, що зір уже в мене не такий гострий, як раніше, а помітила я, що не вболіває душою директор за господарством і не хоче створити ніяких умов. А коли вже директор не вболіває, то огірки не вродять.

Треба, виходить, самій, на свої плечі всі турботи прийняти, бо земля як мала дитина: й нагодуй її, й попити дай, а вона тобі згодом удесятеро віддасть.

А дехто ще й посміхається: «Нічого, бабусю, на цій земельці не вродить». — «Дарма,— кажу,— в мене вродить».

Посадила, посіяла. Треба поливати, а тут діжок нема, лійок нема, воду самій доводилось носити. Ночей недосипала, все думки про город.

Та нового директора господарства призначили. Він усі умови створив — діжки створив, лійки створив і все інше причандалля.

На зібранні кажуть: «Дасть Бідна два центнери

з гектара, так і в протокол запишемо». Боляче мені було це слухати. Хіба такі врожаї в мене на Україні були?

Додому прийду — питаютъ, що зо мною, а я мовчу, в собі все переживаю...

Поливала, підпушувала, за кожним стебельцем упадала. Виріс мій тютюн. Хто побачить, головою отак покрутить: «Мабуть-таки, в Бідної непогано вродить».

Каже мені директор:

— Пора верхівки обламувати, Зінаїдо Сергіївно.

— Ні,— кажу,— товаришу директор, рано ще, повірте моєму стажеві й досвіду.

П'ять разів стебла пасинкувала, а тоді ще й підчистка потрібна. Є в мене книжечка така, в ній усе чисто описано, як за моїм досвідом махорку доглядати.

Кажу своїй бригаді: «Ось практикуйтесь, будете знати. Дивіться, коли готовий тютюн, він сам себе листочком верхнім укриє, наче просить: «Не займайте мене». Та ось тепер і треба його гострим ножем поколоти, а ніж треба так тримати, а не отак...

Дала тут у мене махорка на глей та на піску 75 центрів з гектара, і це признав навіть професор Самсон Митрофанович Бугай, він із Алма-Ати приїздив...

А весною думаю ще й кок-сагиз посіяти. Ходила я над Ішимом-рікою, і враз аж серце здригнулось від радості: та це ж він ось росте на волі, дикий, на кульбабу схожий, тільки цвіт у нього світліший. Обережно зібрала насіння, щоб вітер не розвіяв. За літо назбирала клуночок маленький, вистачить на посів. Адже я на Україні й кок-сагиз сіяла й похвальні за нього грамоти є з Москви.

Так ось не теряю я свій колгоспний стаж. Тільки б швидше німця зубатого знищiti, як черв'яка поганого роздушити! Буде ще Зінаїда Бідна збирати врожаї на коханій Україні: всім друзям — на радість, ворогам — на смерть!..

1942 р.

ГВОЗДИКИ

Вони покохались у дні Вітчизняної війни. Смагливий, з темним пушком на підборідді, Юрко Петрусенко виходив у червоному картузі на перон маленької прифронтової станції і пильно дивився в далекі горби, з-за яких мав вигульнити поїзд.

Ще здалека помічав він обличчя, яке визирало з будки машиніста, — чорне від вугільної куряви, але рідне обличчя коханої дівчини.

Всього тричі водила Клава поїзди на фронт, та вже була під бомбардуванням ворожих літаків і вважала себе за досвідченого машиніста.

— Старого горобця на половині не обдуриш! — додречно й недоречно любила говорити про себе дівчина.

Юрко зустрічав її, радісний і схвильований, ховаючи свої почуття за веселою насмішкою:

— А, старий Горобець Горобційович прилетів? Здрав'я жжелаєм, ваше висококококо...

В зручну хвилину, коли ніхто не дивився, він скидав картуз і подавав дівчині невеликий букет звичайних червоних гвоздик.

— Ось. Твої улюблени! Трошечки тільки прив'яли.

— Та хто ж квіти в картузі тримає? Хто? — стукала себе по лобі Клава.

— Не можна інакше, — похапцем шепотів Юрко. — Помітять товариші — знаєш, які! Смішки, те та се. Слівця всяки! І, крім того, я ж виконую службові обов'язки — які тут можуть бути квіти! Та ще у воєнний час!

І мушу сказати, що ці гвоздики я зірвав у квітнику начальника станції, під вікном його квартири...

— Знаю, знаю, старого горобця на полові не обдуриш! Страйвай, скажу начальниковій дружині, вона тобі весь пух на підборідді вискубе.

Сьогодні Клава мала приставити воєнний вантаж на ту станцію, де працював Юрко.

На заокругленні колії вона визирнула з будки й побачила всю валку, що вигнулася червоною дугою. Цистерни, дахи вагонів, замасковані зеленим віттям, здалека скидалися на рухомий гайок.

Помічник машиніста несподівано перед самісінським від'їздом захворів, заступити його не було кому, і тепер Клаві самій доводилося стежити за приладами, за тиском пари в котлі. Якось вона забарилася, а коли глянула на манометр — стрілка вже переходила за червону риску. Дівчина похапцем накачала в котел води. «Так і запобіжні клапани можна зірвати,— майнула думка, — скільки тоді пари змарнуєш!»

Кочегар Ваня став шурувати в топці.

— Тітко Клаво,— сказав він,— горить, як у пеклі. Ось гляньте!

Клава швидко й сердито позирнула на нього.

— Скільки тебе просила — яка я тобі тітка? Нічого не тямить! Як горобець жовторотий!

— Гаразд, товариш машиніст Клава,— посміхнувся той. — Ось заміж вийдеш, тоді я тебе по батькові величатиму.

— Заміж? Це за кого ж?

Ваня хитро підморгнув:

— Звісно, за кого. Парубок із себе показний, у червоному картузі ходить.

Дівчина насупилась і почервоніла.

— Дурниці плещеш.

«Почув уже десь. От жовторотий!»

Вона сердито відвернулась і почала думати про свій маршрут. Але непомітно для неї самої в уяві став чистенький, затишний будиночок. Попід вікнами клумби з квітами. В цьому будиночку живуть вони вдвох з Юрієм. Сьогодні в нього вихідний день, і він зранку копається на грядках, поливає червоні гвоздики.

Вона підкрадається до вікна, ховається за фіранку і дзвінко кричить: «Ку-ку! Ку-ку!..» І це так чудово в

нєї виходить, що Юра озирається — звідки взялася зозуля?

Навдивовижу яскраво бачить дівчина цей неіснуючий будиночок, і Юр, і клумбу з квітами.

Вона зітхає. Поки що це тільки мрії.

До кінцевої зупинки залишилось не більше як тридцять кілометрів. Клава знову визирнула у вікно. Як і раніше, за її локомотивом мчав рухливий гайок замаскованих цистерн і вагонів. Вона мимохіть глянула на небо. Але нішо не тривожило його глибокої і ласкавої блакиті, застиглої в червневій спеці. Клава відчула хвилюючу радість: мине небагато часу, і цей бензин, який доручили їй доставити на фронт, одержать грізні бойові машини. «А Юр? Чекає, певно, хвилюється...»

Вона не помітила чорної крапки в іскристому синьому океані. Під промінням сонця блиснуло білим спалахом крило літака. Незабаром велетенська швидка тінь майнула над залізничним полотном.

Ваня перший побачив хижака.

— Тітко Клаво! Фашист!

У великих круглих зіницях кочегара був скоріше подив, ніж страх.

Клава здригнулася. Вона виразно почула чужий звук мотора. Напружене вдивлялася в літак, який швидко наблизався.

«Бомбити буде, гадюка!»

До болю заманулося, щоб це був тільки страшний сон, щоб цієї хвилини вона вже благополучно під'їздила до знайомої станції!

Та це була грізна дійсність. Відчуття небезпеки пронизало свідомість дівчини. В одну мить повторилось знайоме видіння — довга валка цистерн і вагонів, що вигнулася химерною червоною дугою.

Невже зараз жахливий вибух оберне все це у фонтан вогню і уламків?

Тривожна думка шукала виходу: як урятувати цінний вантаж?

Літак невблаганно наблизався. Клаві здавалось, що вона вже бачить чорні хрести на крилах хижака. І разом з тим визрівав план дії. Дівчина чекала. Тільки серце зраджувало напруженість її думок і почувань. Воно билося важко, нерівно. «Буду маневрувати, гальмуватиму,— вирішила вона,— обдурю фашиста...»

На одній з платформ застремотіли зенітні кулемети охорони поїзда. Але літак раптом рвонув униз у пікіруючому польоті.

Поїзд набрав найвищу швидкість. Несамовито стуго-ніли колеса, паровоз тримтів від напруги, його кидало з боку на бік. Клава хутко висунулась із вікна, стежачи за літаком.

«Куди впаде бомба?»

Ця думка важким каменем стукала в мозок.

Літак розвернувся й пішов низько над землею, майже поряд із поїздом.

«Що ж це? Адже він не бомбити!»

Неясна надія на те, що ворог уже десь скинув свої бомби, йокнула в серці.

Рев мотора почувся зовсім близько, його не міг заглушити навіть гуркіт поїзда, який шалено мчав уперед. І тоді Клава раптом догадалась, що ворожий льотчик вирішив обстріляти паровоз із кулемета.

— Лягай! Лягай на підлогу! — крикнула Клава Вані. Але той ліг якось дивно — він повалився м'яко, безвольно, судорожно махнувши рукою.

Дівчина швидко стала навколошки і підняла голову підлітка. В його очах застигла каламутна слюза.

— Ваню! Ваню, любий! — покликала вона тримтячими губами і в цей час відчула наче колючий, гарячий поштовх. Вона охнула і гостро відчула, як по грудях її повільно потекла тепла кров.

Дверцята топки лишились напіввідчиненими, рожевий відсвіт вигравав на склі манометрів. У прямокутнику вікна майнув на мить ворожий літак, який, покинувши поїзд, продовжував свою путь.

Незабаром голова в дівчини налилася чавунною вагою, перед очима закружляли вогневі кола, і Клава зрозуміла, що вона поранена тяжко, поранена смертельно і зараз утратить свідомість. Вона хотіла затиснути рану долонею, та рука безсило сповзала вниз...

До кінцевої станції лишилось хвилин десять їзди, але дівчина з тugoю подумала, що зараз для неї це дуже довгий строк і що, мабуть, вона помре значно скоріше, може, через хвилину-другу...

Вона спробувала дістатися до приладів керування, та це їй не вдалося. І тоді вона заплакала. Сльози були

без силі і злі. Клава відчувала, як вони повільно течуть по її шоках, як лоскочуть їй підборіддя.

Невже кінець?

А як же тоді з її маршрутом? Невже вона не доведе поїзд до фронту? Крізь туман і гаряче марево вчувається Клаві рев моторів, і вона бачить в уяві поле без краю, зрите окопами й воронками. Вона напружено прислухається і розуміє, що то стугонаять і стогнути колеса, і паровоз мчить уперед, як чорний снаряд, із скретом і виттям. «Я зараз! — гукає дівчина.— Почекайте ще трохи, мої рідні, ще трохи-трохи!» Їй ввижалось, що вона гукає до танкістів, які стоять біля своїх нерухомих машин, чекаючи на пальне.

Клава шарпнулась і знову побачила себе в паровозній будці, повній шаленого гуркоту.

Дівчині здалася неймовірно безглуздою думка, що це її останній маршрут, що вже ніколи-ніколи вона не стане біля реверса паровоза, що вона востаннє дивиться на ці манометри, які немов теплішають від ніжних рожевих бліків...

Та водночас Клава майже підсвідомо прислухалася до гуркоту коліс, намагаючись визначити швидкість ходу, турбууючись, щоб не впала пара.

Раптом їй приверзлося, що вона бачить перед собою круглі башти танків. Ім не було кінця-краю. Вони йшли довгими шеренгами з-за далекого обрію.

З дзвоном відкрився люк ближчої машини, і звідти висунулась голова танкіста. Але чому він у червоному картузі? Невже це тільки гвоздики? Звичайні червоні гвоздики... Ні, це зорі, червоні зорі на танках.

Зціпивши зуби, тремтячи всім тілом, Клава зробила величезне зусилля і, чіпляючись за стінку, встала. Ні, вона мусить відвоювати у смерті ці десять хвилин, відвоювати напруженням усієї своєї волі, напруженням кожної клітини свого тіла! Тільки десять хвилин — і вона приведе поїзд до зупинки.

Дівчина заплющила очі, і їй здалося, що вона поринає в чорну, глибоку ніч. У неї перехопило дихання, і коли знову підняла важкі повіки, то побачила вдалині семафор.

Станція!..

Знаючи, що помирає, Клава останнім зусиллям закрила регулятор. Усе життя цієї дівчини, лічені секунди

скупчились зараз у маленькій точці, яка ще ледве жевріла десь у глибині її свідомості.

По інерції поїзд продовжував іти вперед. Треба було ще привести в рух гальмо. Вже нічого не бачачи, Клава намацала ручку крана машиніста і злегка повернула її.

Поїзд плавно підійшов до невеликого перону і слухняно зупинився. Ніхто не визирнув із вікна паровоза. Черговий по станції Юрко Петрусенко похапцем вскочив у будку машиніста. Приголомшений, він побачив на підлозі кочегара і на сидінні нерухому Клаву, рука якої застигла на приладі керування.

Він повільно скинув картуз. Гвоздики роєм посипались на каштанові кучері мертвої дівчини...

1944 р.

ПОСТРІЛ З ТЕНДЕРА

Невеличка садиба Сави Петровича спускалася узгір'ям до левади, де протікав зарослий лопухом і клевером струмок. Тут, біля тину, п'ялися вгору дудки болиголова, жовтими вогниками горіла в траві кульбаба і схилялася до води стара-престара верба, в дуплі якої завжди влітку цвіріньякали горобенята.

Був Сава Петрович машиністом першого класу, і його паровоз вважався найкращим у депо. Отож, коли почалася війна з німцями, не дивно, що досвідчений машиніст одержав важливе завдання — водити поїзди на фронт.

З того часу паровоз Сави Петровича бачили на багатьох фронтах — на Україні, на магістралях, що йшли до Сталінграда, на Кавказі.

Повернувшись до рідного міста після його визволення від окупантів і здаючи в депо паровоз, Сава Петрович тут же почув страшну звістку про свою сім'ю: Анастасія Іванівна і діти загинули від бомби, кинutoї з німецького «юнкерса».

Старий машиніст навпростець, левадою кинувся до своєї садиби. Висока трава чіплялася за ноги, скрипів деркач, кумкали жаби, але Сава Петрович нічого цього не помічав.

Ше здалека углядів він знайоме узгір'я. Задихаючись, побіг. Смертельна туга охопила машиніста, коли він побачив кучугуру битої цегли, товчене скло й покручені куски заліза з даху. Це було все, що залиши-

лось від будинку, в якому минули кращі роки життя Сави Петровича, де витало колись його щастя.

Сава Петрович повільно спустився узгір'ям униз. Стара верба біля струмка вціліла. Дрібне лакове листя тріпотіло сторожко й похмуро.

Знеможено він прихилився до шершавого стовбура верби. І зненацька різке і тривожне цвірінчання розітнулося над його головою. Мабуть, старий горобець кричав своїй дітворі: «Обережно! Біля нашої хати людина. Вона хоче вас видрати. Принишкніть, анічи-чирк!» Але перелякані горобенята голосно залементували в дуплі на всі лади. Сава Петрович став на тин і зазирнув у величезне дупло, схоже на чорну пашу. На дні його він несподівано побачив залишну німецьку каску, вкриту пташиним послідом.

У касці, в кублі з пір'я й різного мотлоху, тісною купкою сиділи жовтороті горобенята.

Намагаючись не налякати горобенят, машиніст обережно, одним пальцем, погладив їхні теплі тільця. Цей дотик мов опік його. Голівка донечки Айстри завжди була такою ж зворушливою, теплою, і її ніжне волосся теж пахло пташиним пухом.

Ця іржава каска і пташине кубло в ній, ця стара верба, ці дудки болиголова, з яких так любо було в дитинстві робити чудесні прискачки, і сама згадка про дітей своїх — усе це було життям...

Сусідам і знайомим Сави Петровича здавалася хворобливою та цікавістю, з якою він розпитував у них про подробиці смерті дружини й дітей. У тих, хто залишився вдома при ніmcях, він вимагав докладної розповіді про німецьких льотчиків...

Він домігся, щоб його знову послали на фронт. Цього разу йому доручили доставити на прифронтову станцію поїзд із снарядами для зеніток.

Щоб виграти час, Сава Петрович вів поїзд, не зупиняючись на проміжних станціях. Він рискував залишитись десь на перегоні без пари. Доводилося економити кожний літр води, і машиніст вкладав у це весь свій багаторічний досвід старого паровозника.

Почало вечоріти. Паровоз прогуркотів через місток. Звідси до станції призначення залишилось якихось двадцять кілометрів. Але цього разу на серці в машиніста не було знайомого почуття виконаного обов'язку. Перед

його внутрішнім зором зринали образи дітей. Він уявляв їх такими, як бачив востаннє, коли стояв з дружиною над їхніми ліжками. Потім випливла постать рудого німецького льотчика і заступила собою милі, дорогі образи. В цій постаті в уяві машиніста втілився конкретний ворог, убивця й руїнник.

Сава Петрович відчув, що не матиме спокою, доки не побачить власними очима цього тевтона — розтерзаного, розпростертого на сирій землі. Він наказав форсувати вагонь у топці. Та кочегар торкнув його за плече:

— Гляньте...

Сава Петрович визирнув у вікно й побачив удалини в передвечірньому емалевому небі три літаки. Кожний із них спочатку був не більший за ластівку, але вже за кілька хвилин машиніст переконався, що летять німецькі бомбардувальники.

Несподівано народилось блискавичне рішення. Це було натхнення, блискуча вигадка, яка раптом приходить полководцеві в рішучу хвилину на полі бою.

Сава Петрович залишив поїзд між зеленими деревами, що росли вздовж полотна, і на відчепленому паровозі помчав уперед. Кілометрів за три він зупинив паровоз і голосно гукнув помічникові:

— Іскруй! Зрозумів?

Той розгублено прошепотів:

— Що ти? Навпаки, треба не виказувати себе...

— Іскруй! — grimнув машиніст.

Помічник схопився за ручку тендерного гальма. Машиніст тієї ж хвилини відкрив регулятор «на большака». Паровоз, скрігочучи колесами, забуксував на місці, і тоді стовп золотих іскор шугонув із труби високо вгору, назустріч присмерку, що вже опускався на поле.

Сава Петрович швидко виліз на тендер, де на вугіллі завжди стояв звичайний кулемет Дегтярьова. Машиніст упав біля нього навколошки і уп'явся в рукоятку.

А рої гарячих іскор червоною метелицею здіймались у небо, кликали ворога, одвертаючи його увагу від поїзда.

І ворог побачив. Три «юнкерси» кружляли тепер над паровозом, де на тендері сидів, припавши до кулемета, машиніст, готовий прийняти на себе удар.

Один із літаків круто спікірував, щоб бомбою вра-

зити здобич. І в цю мить Сава Петрович послав на-
зустріч бомбардувальників довгу чергу.

«Юнкерс» дико заревів, у нього виріс волохатий хвіст.
Чорною борозною простягся він над вечірнім полем.
Пролунав вибух. Машиніст устав і побачив метрів за
двісті від насипу величезну купу, охоплену димом і вог-
нем.

Коли Сава Петрович підійшов до палаючого бом-
бардувальника, йому впала у вічі голова людини, а ноги
були під уламками. Колючі будяки сердито обступили
цю мертву голову, яку вже починав лизати вогонь. По-
лум'я яскраво освітлювало лоб мерця, його кущуваті
брюви й волосся.

Машиністові здалося, що він упізнав його. Рудий
убивця лежав перед ним, угрузнувши в чорну землю.
І вперше за багато днів Сава Петрович відчув, що
скинув з плечей гнітуючий тягар. Він зітхнув легко, гли-
боко, на повні груди і, випроставшись на весь зріст,
пішов до свого паровоза.

1944 р.

ЛИСТ ДРУГОВІ

Друже мій! Як недавно було це і як давно!

Безмежний казахстанський степ виникає передо мною. Він зринає з хаосу спогадів, з хороводу пережитих днів. Люта пурга гримить у степу, вовчий вітер виривається з посвистом з-за голих кам'янистих сопок. Він мчить на лихих сивогривих конях, виє і стогне, і вся земля здригається й третить.

Крізь степи і сопки, від вугільної Караганди до бірюзового озера Балхаш ти водив, друже мій, поїзди. Чи пам'ятаєш ти білостінну станцію Агадир, де ми вперше зустрілись з тобою?

Ти сказав, що звати тебе Зулкарнай і прізвище твоє Ерденов. Мов зараз я бачу перед собою твоє широке обличчя і чорні твої очі, як антрацит, трохи косуваті очі.

Ми стрікалися з тобою не раз, ми багато розмовляли і міцно здружилися з тобою. Ти — казах, я — українець, і, заплюшивши очі, ти бачив мій рідний край таким, як я розповідав тобі про нього.

Твоє обличчя тоді світилось внутрішнім тихим світлом, наче ти й справді бачив білі хатки у вишневих садах, блакитну смугу Дніпра й столітні дуби над ясним лоном бистрих вод. Наче й справді бачив ти мій Харків і чув його громохкі кроки по бруку, чув у степах українських тиходзвонній шелест вусатої пшениці...

І трапилось якось так, що в дорозі, на маленькій станції біля піdnіжжя сопки, ти, машиніст, лишився сам-самісінський, без помічника й кочегара. Ти не роз-

губився й не здивувався, що потрапив у таке важке становище. Ти знав, що людей було мало, і почав працювати за трьох.

Поїзд був із важливим оборонним вантажем, у степу лютувала пурга, але ти відважно пробивався крізь ніч і замети. Єдина думка пекла твій мозок: вивезти б, не затриматись, не стати без пари на дикому пустельному перегоні! Від топки пашів жар, і там, за залізними дверцями, палахкотіло маленьке пекло, а спину твою гладив крижаними пальцями пекучий вітер, який вривався в будку машиніста.

Тебе сковувала смертельна втома, але ти не міг відпочинути навіть хвилини. Ти боровся за кожний літр води в котлі ти відважно перемагав ніч, і замети, і вовчу пургу.

Що почував ти тоді сам-самісінький на паровозі, серед нічного дикого степу, під виття хуртовини і посвист бурі? Що дало тобі силу перемогти стихію і вчасно привести поїзд?

Ти відповів мені на моє запитання. Ти вимовив лише одне речення, але яке! Воно розбурхало тисячі думок, від нього засніли очі. Від нього тепло, ласкаве, життедайне тепло сповнило всю істоту.

Ти сказав: «Я думав про Батьківщину, про партію».

Друже мій, далекий друже Зулкарнай! Як я розумію тебе! Ти думав про партію, що вирвала тебе з когтистих рук Жумаш-бая, в якого ти пас малюком лошат, і навчила бачити світло!

Це вона показала тобі чорний велетенський паровоз, вона допомогла тобі оволодіти тисячею його металевих деталей, оволодіти його гарячим машинним серцем. Ти знав, що везеш патрони й снаряди для захисників Росії й України, Білорусії і твого рідного Казахстану. Може, тієї страшної ночі в степу, сам-самісінький на безлюдному перегоні, ти найглибше зрозумів, що означає велика дружба народів!

Ти пам'ятаєш, звичайно, свого кочегара, юну дівчину Ажар? Пам'ятаєш, з якою любов'ю вона читала тобі листи від свого брата з фронту?

Її брата звали Джанкей. А потім, замість листа, прийшов маленький білий папірець. Прочитала його Ажар, зблідла і скрикнула.

Не було вже в неї брата, не було Джанкея. Загинув

Джанкей смертю героя, загинув, хоробрий, визволяючи Україну.

...Є таке невеличке місто на Полтавщині, тихе й зелене, звати його Лубни. Якось на узлісся осіннього бору, на лубенській околиці, я набрів на могилу. Дівчинка-підліток прикрашала могильний пагорок осінніми квітами, червоними плодами шипшини. Я спитав її, хто тут спить під землею.

Затуманіли очі дівчинки, прозора слізоза скотилася по щоці.

— Тут поховано, — сказала вона, — мого батька й невідомого радянського бійця. Боєць був у розвідці, його оточили в лісниковій сторожці німці. Він відстрілювався, аж доки лишився останній патрон. Тоді він вистрілив собі в рот. А батько мій — він був лісник — схопив сокиру й зарубав двох німців. Тут його й застрелили вороги.

Дівчинка подумала трохи, змахнула слізу і промовила:

— А боєць той балакав з моїм батьком, я сиділа під піччю і все чула. Сказав боєць той, що він сам казах, із степів далеких казахстанських...

Я стояв і дивився на могилу, в якій лежали двоє: казах і українець. Обидва вони були побратими, обидва — друзі вірні, бо немає в світі міцнішої дружби, омитої спільною кров'ю за рідну землю, за сади вишневі України, за степи безмежні й поля Казахстану...

Червоніла на могилі, як краплини крові, свіжа шипшина, тремтіли від подиху вітерця останні квіти осінні — айстри. Вони й зірвані були прекрасні — сніжно-білі, жовті, лілові...

Ось тоді я й подумав, що, може, спав під тими квітами Джанкей, брат юної дівчини-казашки, кочегара з твого паровоза.

З кам'яного великого міста я шлю тобі, в твої вільні степи, свій дружній привіт. Прийми його, Зулкарнай, як звістку від широго друга, як знак нашої дружби. Вона зав'язалась у дні, коли лиховісні чорні крила віяли над нашою святою землею, вона цвіте пишною квіткою в дні визволення й перемоги.

ЖИВА ЛЕГЕНДА

Ще били через гору Чернечу німецькі міномети, ще клекотів Дніпро-Славута сивими стовпами вибухів, ще диміли на кручах підбиті гармати «фердинанди», а радянські бійці вже привезли до ладу Тарасове погруддя на могилі. Чистою хусткою (що на спомин вишивала кохана дівчина) витерли з чола Кобзаревого зелене павутиння, біля постаменту, навколо могили посыпали чистого дніпровського піску.

І ось, після довгих і запеклих боїв, зійшлися одного разу ночувати в хаті край містечка Канева наші бійці. Було їх тут десять товаришів, десятеро червоноармійців з одного взводу, які з боями пройшли Україну від Дніця до Дніпра. Вони розмістилися просто на долівці, тільки один із них сидів на стільці в кутку.

Пізній вечір зазирав у вікно, і по канівських кручах гуляв березневий вітер-баламут. Бійці чули, як він люто рвав солом'яну стріху, як стукотів у шибки та вовком завивав у димарі.

В хаті було темно, і хазяйка пішла роздобути гасу для каганця, а в бійців точилася тиха розмова.

Говорили про те, як знущались фашисти-людожери з українського народу, як поглумились над могилою великого Кобзаря.

І голос кожного з бійців трептів, бо йшов із самісінької глибини серця. Тільки той боєць, що сидів у кутку, не зронив ані слова.

Спалахували вогники цигарок і на мить освітлювали

то підборіддя, то молодий чорний вус, то петлицю на шинелі.

— А знаєте, товариши,— обізвався сержант Ластівка,, скручуючи цигарку,— чув я вчора отут, у Каневі, цікаве оповідання про Тараса Шевченка. Ото як звільнили ми Чернечу гору, то дівчина-школярка з села Пекарі понесла на Тарасову могилу квіти. Вона вже, звісно, давно чекала цього дня і в горщиках у хаті викохала всякі квіти — ну, там — калачики чи проліски.

Ось іде вона, йде собі, а вже почало смеркати. Стала підходити до Чернечої гори, назустріч їй дід іде. І та-кий: у смушевій шапці, вуса довгі униз звисають. Глянула дівчинка та так і скам'яніла: дід був Тарас Григорович. Привітався до неї, по голівці погладив і вірші спитав. Дівчинка, хоч як їй було тоді, а все ж проказала йому «Заповіт» і «Садок вишневий коло хати». Дід слухає, і сльоза йому бринить на вусі. Школярка йому квіти віддала, і тоді їй зник старий, наче їй не було.

Вітер застукав у шибки, голе віття верби зашкрябало по склу, і всі в хаті якийсь час прислухалися до цих звуків.

— Гарний вітрець,— сказав бронебійник Гончар.— Дніпровський. Радіє Дніпро. Бачили, хлопці, як поси-ніла крига? Ось-ось скресне.

В темряві завовтузився кулеметник Чорновіл, наймолодший з-поміж товаришів.

— А що ви собі думаете,— майже пошепки обізвався він,— ось я, приміром, знаю, що все це — вигадка, а вірити хочеться. І чого б це?

— Казки,— перебив його Гончар.— Наш народ любить казки. Або, сказати, легенди.

І тоді несподівано обізвався той, що досі мовчки сидів у кутку. По голосу взнали, що це автоматник Чернуха. Тільки всім присутнім здалося, що зараз голос у нього був глухий, незвичайний.

— Hi, не все — казки,— промовив він.— Я сьогодні стрінув біля Тарасової могили діда... Хто він — не знаю. Алे він був, як дві краплинини води, схожий на батька Тараса. Тільки вуса сиві-сиві. Тарас Григорович був молодший.

Він не скінчив і замовк. У сінях почулося човгання підошов, сердитий старечий кашель, і хтось у темряві відчинив у хату двері.

— Здорові були, добрі люди,— промовив голос з порога.

— Драстуйте,— відповів за всіх сержант Ластівка.— А ви хто такий? Рапортуйте.

— Я? Ҳха-ҳха... Я — Шевченко.

«О...о...о», підхопив, як луна, вітер-баламут, завив у комині.

Сержант затягся, і його цигарка зашкварчала.

— Може, ще й Тарас? — спітав.

— Відгадали. Ще й Тарас.

Запала тиша. І хтось із бійців засвітив сірник. Усі на коротку мить побачили старого діда в смушевій шапці, з високим лобом і сивими шевченківськими вусами.

— Я чув, діти мої,— сказав він,— що тут між вас перебуває той, хто перший переплив Дніпро і ступив на канівські кручі. Прізвище його — Ластівка. Вкажіть же мені його.

— Це я, діду, Ластівка,— сказав сержант.

Тоді дід скинув шапку й у темряві міцно обняв і тричі поцілував сержанта.

— Спасибі тобі, синку!

Дід Тарас Шевченко стояв посеред хати — сивоусий, з грізно насупленими бровами.

— Три сини було в мене, — розповідав він. — Три сини було: Остап, Петро й Панас. Остап льотчиком був. Збив вісім літаків ворожих і в бою загинув як герой. Атож, як герой, бо він син старого Тараса Шевченка. Петро був у партизанах і теж загинув у бою за Батьківщину. А третій — Панас — б'ється у Червоній Армії з супостатом-німцем за Україну Радянську.

Бійці мовчки слухали старого. І зненацька, десь зовсім близько, наче прокотився грім, ударило разом безліч гармат...

Дід Тарас урочисто підняв руку.

— Слухайте! Скидає з себе крижані кайдани наш Дніпро. Слухайте, сини мої рідні. Це незвичайна ніч. Поніс у синє море Дніпро-Славута кров ворожу... Поніс сивий, широкий, вільний!..

А за вікном, у темряві березневої ночі, на могутній ріці тріщала й громіла крига, і громохкою луною обзивались канівські кручі, тремтіли високі береги.

До хати увійшла хазяйка і засвітила каганець.

— І ви до нас, Тарасе Максимовичу, сьогодні заві-

тали! Ну, як там у вашому колгоспі «Комунар»? Чула я, що проклята німota все геть-чисто пограбувала.

Червоноармійці перезирнулися. Легенда розвіялася, мов дим, а проте, коли дивились на діда, який і не поворухнувся, їм здавалося, що сам великий Кобзар устав з могили на свято визволення улюбленої Батьківщини.

1944 р.

МИХАЙЛИК-ПОЗІХАЙЛИК

Жив собі, був собі в нашему місті на Басейній вулиці школярик Михайлик-Позіхайлик. Бо такий він був: як уроки вчив — позіхав, як учительці відповідав — по-зіхав. Тільки тоді не позіхав, як цукерку смоктав та спав.

Прийшов час іспити у школі складати, треба Михайликові в старший клас ступнути. Ось і сидить Михайлик над книжкою, у віконце поглядає, мрежиться на сонечко і так позіхає, наче хоче він усе навколо ковтнути. А на небі пливуть веселі весняні хмарини — одна з них на рибку золоту схожа, друга — на білій парашут, третя — на кораблика з веселим вітрилом. Хороше як!

Коли це... Що там у саду? Тіу-тіу... Тіу-тіу...

Глянув Михайлик, а за вікном, під бузковим кущем, зелений та вусатий коник-стрибунець на скрипоноїці грає, аж струни танцюють.

Заслухався гри школярик, та в цю хвилину де не взявся горобець у чорному галстуці, в жовтих шкарпетках, чорна шапочка на голівці. Крильцями майнув і скопив коника-стрибунця, музиканта веселого.

— Цвірінь, цвірінь! Який коник товстий! Як я смачно сьогодні поснідаю! Навіть ніжки довгі і скрипку із струнами проковтну.

І хотів коника з'їсти. Але Михайлик-Позіхайлик кишнув на горобця і так налякав його, що той випустив із гострого дзьоба музиканта вусатого.

Впав коник на траву, стріпнув зеленими крильцями і враз забалакав до школярика людським голосом:

— Спасибі тобі, Михайлику-Позіхайлику. Ти врятував мене від смерті, і хочу я за це тебе нагородити.

Що за диво! Ніколи не чув хлопчина, щоб комахи розмовляли. А може, це тільки приснилось? Треба лише міцно сіпнути себе за носа — і сон зникне. Ось так! Ось так! Але ні, коник не зникає. Михайлик навіть бачить, як він ворушить ротиком, вимовляючи слова, і досі ще бринить у повітрі його голос.

Ледве очунявся школярик від подиву та й питає:

— А як тебе звати? Хто ти такий?

— Звати мене Тіу-Тіу,— відповів коник.— Я найголовніший музикант комашиного оркестру. Є ще в нас бджола з кобзою, є джміль-сурмач, є комар — у дудочку пищить, муха на гребінці грає, жук-рогач у бубон б'є. Такий у нас оркестр. А за те, що ти врятував мене, я подарую тобі свою чудесну скрипку і навчу, як на ній грати.

«Ой же лихо, — подумав Михайлик-Позіхайлик, — вчитися грати. Тільки те й роби, що вчись. Арифметику вивчай, а тут ще й скрипка. Ні, не хочу я вчитись».

— Не треба мені твоєї скрипки,— сказав він голосно.— Подаруй мені краще таку чарівну машинку, яка б замість мене відповідала уроки в класі.

Зажурено хитнув коник головою:

— Поганий це буде подарунок, Михайлику. Краще візьми на спомин мої прозорі зелені крильця.

Але Михайлик-Позіхайлик сердито тупнув ногою:

— Машинку! Давай чарівну машинку! Я тебе від смерті врятував, і ти мусиш тепер подарувати мені все, що я захочу.

Ще сумніший став Тіу-Тіу, комашиний музикант.

— Коли так,— ледве вимовив,— хай буде по-твоєму. Але пам'ятай: як складеш останній іспит, перестане машинка діяти.

Сказав і зник. А школярик Михайлик-Позіхайлик відчув, що в нього на долоні щось лежить. Глянув — машинка. Така маленька машинка, як горошинка.

Як же зрадів школярик Михайлик-Позіхайлик! Тепер не треба вчити уроки, не треба складати іспити. Все це робитиме за нього чарівна машинка-горошинка.

Засунув Михайлик руки в кишені й вийшов на вулицю.

— Гей, Позіхайлику,— гукають до нього з розчинених вікон товариші,— йди до нас, будемо разом уроки вчити.

— Уроки? Ось як. Ха-ха! Самі вчіть. У мене є інші справи. Сьогодні я піду в кіно, завтра у футбола грاثиму, потім у шахи.

І Михайлик на всю вулицю заспівав таку пісню:

— Tiу-Tiу,
Барабуки,
Не візьму я
Книжки в руки,
Bo у мене є машинка,
Є машинка-
Горошинка...

Дуже здивувалися всі школярі — про яку це машинку співає Михайлик-Позіхайлик. Але він не сказав їм більше ні слова і тільки ще міцніше затиснув у жмені чарівний подарунок комашиного музиканта.

Аж ось треба вже іспити складати. Ви знаєте, як це буває. В класі такатиша, що чути навіть, як муха дзижичить на вікні. Та що вам про це розповідати? Ви, ма-буть, самі не раз іспит тримали. Підійшов Михайлик-Позіхайлик до столу і взяв квиток. Він навіть не читав, що там написано, а нишком погладив себе по кишені, де лежала машинка, і тихенько проказав:

— Ну, машинко-
Горошинко,
Визволяй.

І раптом машинка ледве чутно зацокала і Михайликом голосом почала відповідати.

Вчителі глянули один на одного. Ніколи досі не бувало, щоб Михайлик-Позіхайлик отак добре відповідав. Щасливий прибіг школярик додому.

— Мамо, — гукнув, — мамо! Де ти? Я найкраще за всіх склав іспит.

А мати обіймає та цілує синочка і садить його за стіл. На столі вже пузатий чайник пирхає, що аж покришка бряжчить.

— Пий, синочку, чайок із свіжими бубликами, з солодкими цукерками.

Почув ці слова Михайлик, і стало ѹому раптом чомусь дуже соромно. Мабуть, тому, що дурив він матір, і вчителів, і всіх своїх однокласників. Але призватись про машинку було страшно.

Так і став Михайлик-Позіхайлик жити з машинкою-горошинкою в кишені і згодом так до неї звик, що ѹому вже не було ні соромно, ні страшно. Чарівна машинка відповідала за школяра уроки, писала за нього диктанти, вирішувала задачі, складала іспити. І щороку Михайлик переходив з класу в клас, аж доки не закінчив школи. Але навіть тоді, коли він поступив в інститут, машинка-горошинка завжди була при ѹому і Позіхайлик не брав у руки жодної книжки.

Коли машинка склала за хлопця останній іспит, Михайлик-Позіхайлик вирішив знайти собі добру роботу. Він уже був дорослий, у нього виросли вуса і кучерявча чорна борідка.

Поїхав він в одне велике місто, де треба було будувати стальний міст через ріку.

Ось і пита Михайлика начальник будівництва:

— А чи можете ви, молодий чоловіче, збудувати тут міцний і прекрасний міст?

Михайлик-Позіхайлик подумав про свою чарівну машинку-горошинку й відповів:

— Будьте спокійні. Я збудую такий міст, якого ще не бувало в світі.

Прийшов він на берег синьої річки, а там уже народу зібралося безліч, і всі чекають ѹого наказів та розпоряджень.

Михайлик-Позіхайлик нагнувся до кишені і шепнув:

— Ну, машинко-
Горошинко,
Визволяй.

Але... але машинка мовчала. Знову шепнув до неї Михайлик — і вдруге, і втретє. Ні, машинка не відповідала.

Сталось те, що сказав ѹому колись Тіу-Тіу: Михайлик склав останній іспит, і тепер машинка-горошинка перестала діяти.

Що робити? З чого починати? Як він будуватиме міст, коли не знає жодної науки? І тоді третячими губами він прошепотів;

— Не знаю... Я нічого не знаю...

І тієї ж хвилини всі зрозуміли, що перед ними неук, який хотів одурити чесних людей.

— Ганьба! — гукнув хтось у юрбі.

Зігнувшись, кинувся Михайлік тікати. І довго ще вслід лунав глузливий сміх.

Зупинився Михайлік біля високих залізних воріт і хотів відпочити. Саме в цю мить з юрби вийшов високий чолов'яга в капелюсі.

— Михайлику-Позіхайлику,— радісно вигукнув він.— Не впізнаєш мене?

Як не впізнати! Це був один із товаришів, з якими Михайлік учився в школі.

— Ходімо швидше зі мною,— сказав чолов'яга в капелюсі.— Допоможеш мені в одній справі. Я директор заводу. У нас на заводі один мотор зіпсувався, й треба його полагодити. А ти ж усі науки пройшов і все знаєш, усе вмієш. Полагодь його, будь ласка.

— Ні, ні,— зашепотів Михайлік.— Я... я нічого не вмію... За мене все відповідала машинка-горошинка. Але вона попсуvalась, і я тепер... Я нікому не потрібний.

Директор нічого не зрозумів. Яка горошинка? Ця людина, мабуть, дуже захворіла.

— Тобі треба в лікарню,— лагідно порадив він.

Михайлік-Позіхайлик поплентався далі. Він вирішив повернутись додому, знайти коника Tiу-Tiу й попросити полагодити машинку-горошинку. Але грошей у Михайліка не було, й тому він пішов пішки.

Ішов він тридцять три дні. На тридцять четвертий день прийшов у знайомий будинок на Басейній вулиці. Як радісно переступити рідний поріг після довгої мандрівки!

Але чому так тихо в кімнатах?

— Мамо, де ти, мамо? Що з тобою? — кличе Михайлік.

Ось вона, старенька матуся, лежить на ліжку, не здуває встати.

— Синку,— радісно шепоче.— Як же добре, що ти приїхав! Захворіла я. Ти ж усі науки пройшов. Вилікуй мене, голубе, від хвороби лихої.

— Мамо, — скрикнув Михайлік-Позіхайлик, — не в добрий час ти захворіла. Не вмію я лікувати...

Він вискочив мершій у сад. Ось і кущ, під яким він

побачив колись вусатого коника Tiу-Tiу, комашиного музиканта. Тільки зараз надворі була осінь, і облетіло вже листя зелене з бузкового куща.

— Tiу-Tiу! — гукнув Михайлік. — Обізвися! Це я — Михайлік-Позіхайлік.

Але тільки луна відгукнулася в порожньому саду та ще сухе листя сумовито шелестіло під ногами.

— Де ти, Tiу-Tiу? — гукав Михайлік. — Де ти?

І зненацька він побачив коника Tiу-Tiу: він лежав під засохлим листком, скарлючений, витягнувши ніжки. Комашиний музикант загинув від осіннього холоду.

Вийняв тоді Михайлік з кишені нікому не потрібну машинку-горошинку і вдарив нею об камінь. Дзенькнула машинка, брязнула безліччю синіх іскор. І в ту ж мить трапилось дивне диво: Михайлік-Позіхайлік знову став маленьким школяриком у будинку на Басейній вулиці...

1945 р.

РІДНИЙ ДІМ

На мосту через невеличку річку колеса загуркотіли гучно, з дрібним перестуком і дзвоном. Федір Якович Нагорний побачив, як за вагонним вікном майнули на узгір'ї серед розквітлих вишень будиночки залізничного селища, пропливли вугільний склад з підйомним краном, паровози на коліях, величезні вікна депо. З хвилюванням, яке раптом охопило всю його істоту, він упізнав і це знайоме селище, і рідне депо, в якому працював перед війною, і цю річку з любими піщаними обмілинами, з зеленою від водорості тихою водою, де ще хлоп'ям він ловив піскарів...

Ще там і тут видно було руїни, чорніли сліпі очі будинків, але всеперемагаюче життя вже вирувало навколо, біля стрілочних постів майоріли клумби з квітами і жовтів пісок, біля депо диміла вагранка і тримтячими блакитними екранами спалахувало полум'я автогену.

Незабаром Нагорний зійшов на перон. Ось він і вдома! Дивне почуття стиснуло груди. Радість, буйна і нестримна, ніби обіймалася в ньому з незрозумілою таємною тривогою, яка причаїлась десь у темному закутку його серця і ось дивиться звідти великими очима, здивовано зорить на його світлу радість.

Вдома! Йому згадалось, як він мріяв про цей жаданий день свого повороту там, на прифронтових дорогах, спотворених бомбардуванням, засіяних кістками згорілих вагонів. Скільки він провів небезпечних, неймовірно

важких рейсів на своєму паровозі! Кожний день його життя був подвигом, але він ніколи не думав про це, бо і ешелони на фронт, і нальоти ворожої авіації, і безсонні ночі, коли люди на паровозі падали від утоми,— все це було звичайним, увійшло в побут. Та мрія про повернення додому після перемоги, мрія про зустріч із сім'єю — така яскрава, що, здавалось, її можна було торкнутись рукою,— завжди жила в ньому. Вона гріла його в морозні ночі, вона давала йому наснагу.

Сьогодні він побачить Ганну, візьме на руки сина. Який він? Коли Федір Якович розлучився з сім'єю, синові було всього два роки. А тепер... Так, тепер йому шість років!

Він подумав про дружину, його губи здригнулися. Три з половиною роки він не мав від неї жодної звістки. І лише кілька місяців тому, з допомогою товаришів з управління залізниці, він довідався про її долю. Ще до евакуації Ганна пішла на залізницю і тепер працювала обхідником колії.

Нагорний намагався уявити собі дружину з важким ключем і з ліхтарем у руках десь на пустельному перегоні, далеко за містом, і не міг. Вона ж, здається, була таким страхополохом, боялася кажанів і темряви; вона ходила на базар, варила обід. До війни вони жили в селищі, в будиночку, де під вікнами в квітнику цвіли жоржини.

Він від'їздив на війну машиністом, а тепер на ньому був новий формений костюм з блискучими погонами інженер-майора тяги. Біля його губ з'явилися дві глибокі вользові зморшки, широкий лоб теж перерізала борозенка, і Федір Якович відчув, що навіть хода його змінилась — з повільної і спокійної перетворилася на навально-стреману ходу людини, яка завжди поспішає вперед і звикла наказувати коротко і владно.

Почуття живої радості, оповитої неясною тривогою, не залишало Нагорного, і тепер, згадавши про дружину, він раптом зрозумів причину свого неспокою — якою стала Ганна? Як відбились на ній суворі дні війни? І як, мабуть, важко їй, самотній, у глухині! Вона завжди була тендітною і кволовою. Нічого, тепер він візьме її з собою, влаштує на іншу роботу. Федір Якович кохав дружину, кохав ніжно і пристрасно, вона завжди була йому вірним другом і помічницею в житті,

він завжди захоплювався її тонкою здібністю вгадувати його думки й почуття з півслова.

Нагорний зайшов в управління до начальника дороги, якого знав ще до війни. Генерал-директор тяги привітно зустрів його.

— Я знов, товаришу Нагорний, що ви повернетесь до нас,— усміхнувся він доброзичливою усмішкою, знайомою Федорові Яковичу ще до війни, коли цей стрункий і чорнявий чоловік ще не був генералом і керував відділом руху.

— Ви нам дуже потрібні, дуже! — продовжував він, злегка примрежуючи стомлені, з червоною каймою від безсонних ночей очі. — Доведеться вам стати начальником паровозного відділу. Ви справитесь з цією роботою.

Він кивнув головою, немов хотів розвіяти останні сумніви, і впевнено вимовив:

— Чудово впораєтесь! Адже ви виростили за ці роки, та й як виростили! Мені багато розповідали про вас. Зараз, звичайно, можете їхати до родини, я вас викличу.

За годину Нагорний з чемоданом у руці вже зійшов з приміського поїзда на маленькому полустанку в лісі. Він спитав у стрічного хлопця, як пройти до сорок п'ято-го кілометра.

— Це до Ганни Григорівни? До Нагорної? Це можна,— поважно відповів хлопчина.— Йдіть ось сюди, все просто й просто. А там спитаєте.

Нагорний пішов лісовою стежкою вздовж залізничної колії. Жовті зінниці кульбаби мерехтіли в траві. Сонячні плями тріпотіли на стовбурах старих лип, м'які зелені півтіні слалися по землі. Перед ним розкрилася галявина, і на ній, здалека схожа на сніжнобіле шатро парашута, цвіла лісова груша. Федір Якович підійшов до дерева, під його запашну білу папаху, і на хвилину прихилився до стовбура. Зняв картуз і прислухався. Гули бджоли, десь у гущавині висвистувала на лісовій флейті вивільга. І по всьому лісі луна розносила пристрасне кування зозулі.

«Як чудесно,— подумав Нагорний.— Все минуло — війна, вибухи, і ось цією мирною стежкою я йду на побачення з сім'єю, дихаю прозорим повітрям, бачу цей розквіт весни, знову чую голос зозулі...»

Великий чорний джміль з басовитим гудінням сів на

розкриту білу зірку квітки. Діловито він хазяйнував між тичинок, потім виліз звідти, весь у золотому пилку, і, знявшись у повітря, зник за кущами. Нагорний уважно простежив його політ і, схаменувшись, надів картуз. «Що ж це я?» Він знову закрокував стежкою під наметом сплетеного віття.

Ліс несподівано порідів, і Федір Якович вийшов у поле. Бліснули на сонці рейки, і вдалини зачервонів череп'яний дах залізничної будки. «Це, здається, і є сорок п'ятий кілометр», зміркував він і в цей час побачив на насипу жінку. Вона була далеко, і розглядіти її обличчя було неможливо, та Федір-Якович відчув, як гучно застукало в нього серце. Щось безмірно знайоме й рідне впізнав він у цій самотній жіночій постаті.

Жінка повільно йшла по шпалах. Іноді вона зупинялась і, здавалось, до чогось уважно придивлялась на рейках.

Ледве стримуючи хвилювання, Нагорний швидко пішов ій назустріч. Ні, він побіг, перестрибуючи через шпали, не звертаючи уваги на те, що степовий вітер зірвав у нього з голови картуз. Він уже бачив каштанові кучері, які вибилися з-під скромного берета, бачив синю кофтину...

Жінка зупинилася і, приставивши до лоба долоню, здається, з подивом глянула на цю невідому людину, яка біжить до неї по шпалах. І раптом вона затулила обличчя долонею.

— Ганно! — гукнув Федір Якович, задихаючись. — Це я, Ганно!

Вона кинулася до нього, засмаглі руки міцно стиснули шию. Він почув запах її волосся, що пахло немов сонцем, і вітром, і гірким степовим полином.

— Ганно, Галинко,— вимовляв він,— це ти? Це знову я бачу тебе?

За кілька хвилин вони вдвох ішли до будки. Ганна поспішала, вона за руку злегка тягла його за собою.

— Олесик наш який! — вигукувала вона. — Ти не впізнаєш. Почекай, дай сюди! — Вона вихопила в нього чемодан.— Ні, мені не важко, любий. Адже це твій чемодан, розумієш — твій!

Він схвильовано вдивлявся в її схудле обличчя. У профіль воно здавалося суворим, від очей у неї розбігалися тонесенькі, як павутинки, промені, і хоч раніше, до

війни, цього в неї не було, Федір Якович любовно за-певняв її, що вона майже не змінилась, що вона все та ж Ганна, його кохана Галинка.

З жадібною, майже дитячою цікавістю розглядав Нагорний невеличке подвір'я з колодязем, город і червону будку обхідника колії. Цегляними східцями слідом за дружиною він увійшов до сіней. Вона штовхнула двері, і Федір Якович опинився в затишній кімнаті. За столом, застеленим білою скатертиною, сидів малюк років шести. Він підпер долонею щоку і, пихкаючи, як паровоз, старанно виводив щось олівцем на папері.

— Олесику, наш тато приїхав! — дзвінко гукнула Ганна.

Хлоп'я поклало олівець і недовірливо глянуло на цього незнайомого дядька, котрого привела мати. Його погляд зупинився на чемодані, і він діловито зліз із стільця.

«Боже мій, як він виріс!» майнуло у Федора Якова. Величезна ніжність до цієї дитини з носиком у ластовинні і з смішним пташиним чубчиком на голові хвилюю піднялася в грудях, затуманила зір.

— Олесику! Драстуй, синку! — тихо вимовив Нагорний, нахилився й притиснув до себе хлопчика. Він цілував його опуклий холодний лоб, гладив його волосся.

— Дядю, ви справжній наш тато? — спітав серйозно малюк.— А чому у вас губи тримтять? Вам холодно?

Почуваючи, як слози підступають до очей, Федір Якович одвернувся і дістав з чемодана клоуна і невелику металеву гармату.

— Ось, сину! Що я тобі привіз!

Одергавши іграшки, хлопчик засяяв.

— Це хто? Гітлер?

Тільки тепер Нагорний уважно глянув навколо. На етажерці лежала купка книг — кілька томів Леніна, «Історія партії», твори Чехова, вибрані оповідання Горького, «Кобзар».

— Це... твої? — спітав він Ганну.

— Ну звичайно. Вечори тут, знаєш, довгі, сумні. Це в мене єдина радість. Завтра мені обіцяли «Війну і мир» дістати.

Федір Якович пильно глянув на неї. «Ось ти яка стала!» подумав він, перегортуючи сторінки. «А це що? Оправа яка красива».

— «Флобер. «Саламбо», — голосно прочитав Нагорний. «Флобер... Флобер...» Гм... ні, йому не доводилось цього читати.

— Правда ж, чудесна річ? — сказала дружина. — Знаєш, Федю, коли я читала цей роман, мені здавалось, що я не тільки бачу очима, але й обмацую пальцями яскраві сяючі фарби.

— Умгу... Я теж,— муркнув Федір Якович і почервонів. Він збоку, одним оком, глянув — чи не помітила дружина його зніяковіння? Ні, здається, нічого не помітила. Ну, й гаразд. Йому здалося дивним і неможливим — як він міг прожити чотири довгих роки без цієї людини, близької й коханої, якій звик звіряти свої найтаемніші думки.

Ганна сплеснула руками.

— Та що ж це я тебе так зустрічаю? Адже сьогодні свято, наше з тобою свято!

Вона пішла за переборку і потім з'явилася в новому світлосіром убрани.

— Тривай,— вигукнув Федір Якович, побачивши у неї на грудях знак «Почесному залізничникові». — Це звідки в тебе?

Ганна засміялась.

— Як це — звідки, Федю? З Москви, нагородив нарком. Як бачиш, я тут без тебе теж воювала. — Вона зітхнула.— Нелегко було,— тихо зірвалось у неї.

Федір Якович мимохіть глянув на її руки. Вони були червоні, в синяках і підряпани, засмаглі й міцні, як у мужчини. Нагорний зрозумів, що ці руки вміють і шпалу перемінити, і рейку, і, напевне, не раз сплітали з лози щити й розставляли їх уздовж насипу, охороняючи путь від заметів.

— Думала — маленька, непомітна справа, — наче вибачаючись, промовила Ганна,— а ось написали про мене в газеті, портрет мій вмістили...

Федір Якович швидко й мовчки поцілував дружину в лоб.

— Ганно,— спитав він,— а як же тепер?.. Адже тепер...

Він зніяковів і не договорив. Йому стало соромно від запитання, котре він хотів поставити перед дружиною. Але Ганна вже зрозуміла його.

— Як? — підняла вона брови.— Чи буду я працюва-

ти тут і далі? Як ти міг спитати про це? Адже ця будка, моя дільниця — рідний мій дім. Правда ж, Олесику, це наш дім?

...Пізно ввечері в небі зійшов велетенський розжеврений місяць. Він здіймався все вище й вище. Його примарне химерне сяйво крадькома полилося крізь відчинене вікно в кімнату, де над сином стояли, обнявши, батько й мати. Олесик спав. Він дихав глибоко й спокійно, затиснувши в руці розмальованого клоуна.

Плечі Ганни раптом тихо затремтіли.

— Що з тобою? — тривожно прошепотів Нагорний.— Галинко, рідна!

Вона глянула на нього й мовчки стиснула юому руку. І він зрозумів, що це були щасливі сльози світлої довгожданої радості.

1945 р.

ВЕЧІР ПІСЛЯ ПЕРЕМОГИ

Все було так, як ми мріяли колись у хуртовині війни про цей урочистий вечір після перемоги: вікно, розчинене навстіж у сад, рідні обличчя друзів, громохкий крок весняної землі, і передзвін перших квітів, і шепот набухлих бруньок, і каламутне молоко беріз...

Ми зібралися в затишній кімнаті за столом у нашого приятеля Никодима, військового кореспондента, який пройшов усю величну і трудну путь від Сталінграда до Берліна. Ми згадали багатьох друзів і товаришів. Розмова зайшла про щасливі й нещасливі випадки на війні.

— Що не кажіть,— сказав хтось із нас,— щаслива випадковість, безумовно, не раз втручалася в долю багатьох наших воїнів і рятувала їм життя.

Никодим задумливо похитав головою, глянув на нас, і м'яка тінь затаєного смутку лягла йому в куточках рота.

— Це не зовсім вірно, другі мої,— сказав він.— Пристрасна воля до життя, незламна сила духу — ось що допомагає людині вийти переможцем з найтяжчого становища. Мені згадалось, що сьогодні немає зо мною мого побратима. Я подружився з ним у поході і скажу вам, що тільки там, на полі бою, я вперше зрозумів усю глибочінь і духовну красу справжньої дружби. Ми дали один одному непорушне слово зустрітися після перемоги за келехом вина. Не його провина, що він порушив це слово.

І Никодим розповів нам того вечора цю незвичайну історію.

— Його звали Василь Кожушний,— почав він.— Ви, певне, чули це прізвище. Він капітан і командував батареєю протитанкових гармат. Уявіть собі горбоносого юнака з бистрим поглядом світлих очей, з дужками тонких дівочих брів. Родом він був із Запоріжжя, працював до війни механіком у радгоспі. Я познайомився з ним і потоварищував ще під Сталінградом, і вже тоді Василь Кожушний мав за бойові діла орден Леніна.

Коли наше військо вступило в Польщу, я загубив зв'язок із Василем і лише з газет довідався про його великий подвиг. Поблизу невеликого польського містечка півсотні німецьких танків атакували наші позиції. І ось тоді грянула батарея Кожушного. Одна за одною запалали німецькі «пантери». З довгими жерлами гармат вони скидалися на ящерів прадавньої ери.

Але все нові й нові танки виповзали з-за горба. Ліворуч з вибалку несподівано вигульнула самохідна ворожа артилерія. Снаряди вибухали на узгір'ї, де розташувалась Василева батарея. В диму й куряви, під градом виуючого скалля безупинно стріляли наші артилеристи. Та сили були занадто нерівні. Все менше лишалося наших бійців. Одна по одній вибували з ладу гармати. Жовтий пил заступав очі, в двох кроках нічого не було видно.

Зранений Кожушний, напружені останні сили, сам став до гармати.

— Хто живий — до мене! — гукнув він.

Але ніхто не озвався на його поклик. Бійці нерухомо лежали біля знівечених гармат — там, де їх застала смерть. Василь лишився сам-самісінський біля батареї, єдиний живий серед мертвих товаришів.

Він знеможено заряджав гармату, і коли вітрець розгонив пил і дим, перед ним розкривався на мить синій просвіт, наче повітряне ясне озеречко. І в короткі секунди він стріляв у цей просвіт, як у вікно з іншого світу. Крізь важкі обвали вибухів він чув гуркіт «пантер», які насувались на нього. Солоний піт сліпив йому очі, фонтани чорної вивернутої землі засипали плечі й голову, забивали рот.

Як риба, судорожно хапав Кожушний повітря і знову стріляв. Власноручно він розбив у цьому бою п'ять

чи щість танків. Потім наче величезна каменюка з страшною силою звалилась на нього, і він стрімголов полетів у моторошну пітьму...

Никодим замовк і схвильовано підійшов до вікна. Якусь хвилину вдивлявся він у темний сад, немов чекаючи заспокоєння, потім рвучко повернувся до нас:

— Але він не загинув, товариши. Василь залишився живий! Коли він очуняв, стояла тиха й беззоряна ніч. Такі чорні й задушливі ночі бувають і в нас, на Україні, перед грозою. Василь розплюшив спочатку одне око, потім друге, поворухнув по черзі кожним пальцем руки. Його тіло оживало не все одразу, а поступово, клітинка за клітинкою. І зненацька він почув біля себе страшенно знайомий звук. Що це? За піччю співає цвіркун, а він, малий Василько, лежить на лавці, вкрившись рядом, і слухає цю одноманітну, вколисуючу пісню. А в хаті пахне стиглими динями, яблуками й медом, і рядом пахне соняшником, бо сьогодні вдень на ньому мати вибивала насіння. У цвіркуна в чорних лапках зелена скрипка, виграє він та ніжкою притупує, малі ж цвіркунята навколо — в боки та навприсядки...

«Цвіркуне, цвіркуне, нехай мене лишенко мине», шепоче Василь крізь дрімоту, бо так годиться, щоб у всьому була удача — і верховоди тоді добре ловитимуться, і ніякий норовистий кінь не скине, і мати ніколи не взнає, хто знімає в погрібнику вершки з молока.

Та чому це так ясно стало навколо, мов удень? Над полем повисла ракета. В її холодному блакитному мигтінні немов присунулись близче розбиті гармати батареї і потворні купи спалених танків. І хоч цвіркун продовжував співати, але вже зникли далекі образи дитячих літ...

Кожушний підвів голову, щоб упізнати місцевість, і, коли ракета погасла, поповз.

Він повз усю ніч, сподіваючись потрапити до своїх. Світанок застав його на городі в кукурудзі. Його мучила спрага, він злизував з листя краплини роси. Кукурудза зашуміла — хтось ішов просто на Василя. Він почув польську мову — над ним ураз з'явилася постать жінки.

Василя обережно перенесли в хлів, поклали в ясла й зверху накрили сіном. У селі стояли німці. Жінка приходила годувати пораненого тільки вночі.

Одного разу він прокинувся від підозрілого шарудіння. Було темно, хтось чужий мацав йому груди й сіпав за одежду. Свій чи ворог? Невідомий засопів, і щось мокре й гаряче шершавою щіткою пройшлося по Василевому обличчю. Він здригнувся і водночас легко зітхнув: це було теля, звичайне теля!

Так Василь пролежав два тижні і настільки зміцнів, що вирішив перейти лінію фронту й дістатися до своїх. Наші стояли не далі як за тридцять кілометрів, і Василь знов, що ось-ось вони почнуть новий наступ, але не міг чекати жодного дня.

Однак здійснити свій намір Кожушному не пощастило. Його знайшли німці, і тільки дивом він уникнув розстрілу. Та те, що з ним трапилось далі, було гірше за смерть. Василя відправили до Німеччини, в табір для військовополонених.

Один з наглядачів, Вальтер Бер (німецькою мовою — ведмідь, ось чому я запам'ятав це прізвище), особливо зненавидів Кожушного. Щоранку наглядач виводив його на майдан, зав'язував хусткою очі й примушував бігти. І в цей час випускав на в'язня свого пса. Величезна вівчарка з розгону стрибала на Василя й збивала його з ніг. Вся脊на в Кожушного завжди була в глибоких шрамах від собачих зубів. Надлюдським зусиллям він стримував себе, щоб не кинутись на фашиста і не здатити йому горлянку. Василь знов, що наближається швидке визволення. Скільки лишилось чекати? День, чи два, чи місяць? Часом його охоплював розпач. «Не дочекаюсь, не доживу». І тоді підкрадалася зрадлива думка: навіщо такі страждання? Чи не краще покінчити з цим разом? Але він тільки міцніше зціплював зуби. Ні, він повинен жити,йти назустріч життю, а не смерті! Вітер приносив жовтий смердючий дим, який забивав дихання. Кожний питав себе: коли моя черга? Так, як хміль чіпляється за кожну галузочку, за кожну стеблинку, так Василь чіплявся за життя. «Аби тільки втриматись, аби не звалитись», думав він. Усе частіше пролітали над табором радянські літаки. Німці помітно хвильовались.

Якось у табір залетів кленовий листок. Його заніс осінній вітер з дерева, що ген росло десь по той бік колючої огорожі. Він упав на втоптаний тисячами ніг, твердий, без жодної травинки плац. Його підняли в'яз-

ні. Цей листок здався для них дорогою звісткою з втраченого світу. Ще є десь прозорі узлісся з золотими кленами, ще кують десь зозулі і ніжно пахне грибами. Таке кленове листя задумливо шаруділо давно колись під ногами у рідному краю.

— Він увесь, як з воску,— сказав милуючись в'язень.

— Він нагадує мені гусячі жовті лапки,— сказав другий.

— Що ви розумієте? — обізвався третій.— Це долоня, тепла людська долоня...

Вони гладили листок висхлими пальцями, притуляли до губ, роздивлялись на сонце, як просвічує ніжне мере живо жилок.

Хтось із в'язнів попросив: «Братці, дайте пожувати!»

Це здалося блузнірством. На нього гrimнули, але він сказав:

— Чого ви? Зраділи? Та він же з дерева, яке зросло на цій проклятій землі!

І тоді знову стало непривітно і страшно навколо. В'язні розійшлися, а листок зім'яли й кинули на камінь.

Одного разу Василь з товаришами по бараку копав яму для мерців. Він відчув, що хтось стоїть у нього за спиною, і, хутко озирнувшись, стрівся з очима наглядача. Сьогодні щось дивне, незвичайне було в цих маленьких гострих очицях. Німець про щось думав і наче змагався з якимсь бажанням, яке охопило його. Здригнувшись, Василь прочитав його думки: Вальтер Бер міркував над тим, чи зараз покінчти з в'язнем, чи це можна зробити завтра? Він тримав за ошийник вівчарку, і та нетерпляче скавучала й поглядала то на свого хазяїна, то на людину, тіло якої вона вже не раз шматувала.

Німець одійшов, і Василь вирішив, що далі чекати не можна. Він давно вже вивчив розташування табору, вивчив кожний стовп огорожі з колючим дротом, крізь який було пущено електричний струм, кожну вишку, де стояли вартові й кулемети. Після всіх страждань, після того, коли він побачив жахливу смерть і муки своїх земляків, він тепер твердо зізнав, що повинен жити, що повинен задушити саму смерть, коли вона наスマлиться стати поруч.

Увечері з двома своїми товаришами він підстеріг

Вальтера Бера і втопив його в нужнику. Один за одним троє в'язнів, балансуючи руками, збігли по дощі на огорожу й стрибули з неї по той бік табору. Вартові зняли стрілянину. Застрочили кулемети, по полю заметались сині рукави прожекторів. Здавалось, що втекти було неможливо. І все ж таки Василь здійснив цю немовірну втечу. Ви скажете — щасливий випадок? Хай так. Але чи був би він можливий, коли б Василь і двоє його товаришів не проявили при цьому нечуваної відваги? Двоє діб вони переховувались у лісі. Була пізня осінь, вітер просвистував наскрізь голий ліс, шуміло й скреготало віття чорних дерев. Удень втікачі хovalись у норах, в ярах, а ночами йшли назустріч нашим. Коли хтось із них падав знеможений, його підводили двоє інших і вели під руки. Так, нарешті, вони стрілися з ними танкістами.

Я знову побачився з Василем Кожушним у госпіталі, де він лікувався. Не криюсь, я заплакав від хвилювання — така була наша зустріч. І досі я бачу це страшне, виснажене, але рідне обличчя друга... Зараз Кожушний виконує відповідальне завдання в Берліні. Ось чому його нема за цим столом.

Кольорові вогні ілюмінації спалахнули в саду, ракети розіпались у темному небі химерним сузір'ям.

Ми наповнили келехи.

— За Батьківщину! За перемогу!

І цієї хвилини хтось дуже постукав у двері.

— Ввійдіть!

На порозі стояв горбоносий юнак з орденами.

— Васю! Василю! — вигукнув Никодим і кинувся обійтися свого друга.

— Здається, я не спізнився? — всміхнувся юнак. — Мене трохи затримали справи в одному місті за півтори тисячі кілометрів звідси. Але існує на світі така річ, як швидкісний літак...

Того вечора ми пили за перемогу вкупі з Кожушним.

Завіска на розчиненому вікні лопотіла, як біле вітрило.

ЧОБОТИ

...А дайте і я скажу про вибори. Га? Можна? Ну от. Згадалось оце... Улітку, знаєте, я все босий ходив. Отара собі помаленьку сунеться, я — за нею. А взимку, як розпались мої черевики, пішов я до пана управителя. «Так, мовляв, і так, опреділіть щось на ноги...»

— Та в тебе ж,— каже,— черевики є!

«Які там черевики! Тут дроту та дратви більше, як юхти...»

— Не можу,— каже,— нічого зробити. Ти служиш на своїй одежі.

«Та мені, кажу, не одежу, а щось на ноги. Черевики які чи й чоботи. Я на все согласний».

— Чоботи? — каже пан управитель.— Ач, чого захотів!

А я таки й сам, знаєте, злякався, як ото сказав про чоботи. Ніколи в чоботях не ходив. Та так якось із язи-ка злетіло. Сказано — яzik без кісток, меле.

— Ну ладно,— каже управитель,— подумаю.

І справді, думав він, мабуть, усеньку ніч і придумав-таки. Вранці подарували мені галоші. Ще не зовсім і стоптані. Місцями то ще й блищає, як новенькі. Ну, це для мене теж як знахідка. Намотав онучі, одяг галоші — пішов до отари. Велика була отара — тисяча овець, та не простих, панська порода — чистий меринос. Лапнеш рукою за вовну — як масло... Ну, я, сказати, цілий рік у степу. Там, у кошарі, й ночував із вівцями. Нічого, тепло. Пасу бувало, коли вдалині фаетон із паном ко-

тить степовою дорогою. Ну, скинеш, звісно, шапку, постоїш, доки пройде...

І така в мене, знаєте, натура непідходяща. У весь вік же від отари нікуди, а сам усе думаю та й думаю. І про віщо ж би? Усе, звиняйте, про море та про дворці усякі. Чув я, що пани іздять усе до того моря і там у дворцах живуть. Бий тебе сила божа, думаю. І які воно оті дворці та море — хоч би оком глянути! Кажуть, таке, як степ — кінця-краю немає.

Ото як вишкrebli ік бісу панів, я й питаю: «А як там дворці та море? Зосталися?» А завідатель радгоспу (у нас уже тоді радгosp заснувався) — свій-таки чоловік, Григорій Оникійович, із більшовицької партії, посміхнувся у вуса:

— Зосталися,— каже.— І дворці, і море. Наші тепер.

А потім подивився на мої ноги в онучах та галошах. (Я під революцію ще одну пару галош дістав).

— Ви,— каже,— діду, панського роду. Радгospівську отару доглядаєте, а в галошах...

А другого дня покликав мене.

— Получайте, діду Миколо Івановичу, чоботи.

І простяг мені новісінські чоботи. Ну, мене, знаєте, наче вдарило що. Тридцять років пас отару, і ніхто мене ніколи Миколою Івановичем не називав. Наче й імені в мене не було. А тут... Заплакав я, звиняйте на слові. Беру чоботи, а руки в мене трусяться. Та й то сказати — шістдесят років не мав чобіт. Назбираю було кілька карбованців жалування — та онуці й передам на село. У неї в хаті злидень на злидневі сидів, злиднем поганяв...

— Поміряйте, Миколо Івановичу,— каже завідатель радгоспу.

Приміряв я, слізозу рукавом змахнув, подякував. І чоботи не на ногах, а більше на руках носив. Двічі на день баранячим лоєм мастив. Надіну на руку, по-дмухаю на них, а вони — як чистісінський хром! Та це ще не все. Покликали мене в канцелярію.

— Збирайтесь, діду,— кажуть.

«Куди?» питаю.

— До моря поїдете. У дворець. Треба вам,— кажуть,— підлатати здоров'я.

Ну, я спочатку, признаюся, не дуже й повірив. Дивлюся, і Григорій Оникійович тут, посміхається.

— Нічого,— каже,— ізжайте!

«Як же так? — питаю.— Вівці скоро з ягнятами будуть, а мені «поїзжати»?»

— Не турбуйтесь,— каже Григорій Оникійович.— Доглянемо...

І додглянули-таки. Ну, а я ото такечки й море побачив. Синє та широке, як ковиль-трава хвилюється... І в дворці пожив, у санаторії. Хоч на старість. Та в мене в самого тепер хата, як дворець, стоїть, совітська влада ізбудувала. Дали мені, спасибі, хатину ще до війни. Нічого собі хатка була — з вишнячком і дві яблуні біля самісінького порога. А довелось власними руками підпалити. Думаете, легко було? Та що там! Щоб у моїй хаті німець грівся? Не діждав, собака! Ото як наші синочки вигнали фашиста, я знову в село своє рідне повернувся. Ну, й нову хату мені збудували усім обчеством. І що б таки хто взяв та й приїхав, подивився. Кажу ж — не хата, а дворець. Хоч женися на старість, бо самому в такій хаті без старої дуже просторно буде, та й печі нема кому підмазувати. А борщ чи куліш зварити, то я й сам управлюсь... От воно як. Га? Про вибори до Ради? Отто! А мені здалося, що я вже сказав, за кого треба голосувати

1945 р.

БІЛЯ ВЕРСТАТА

За вікном ледве почало сіріти, як Олександра Олек-сіївна Громова скопилася з ліжка. Нашвидку одяглася, поспідала і вийшла на вулицю. На тротуарах і дахах сивіла перша паморозь. Листопадова ніч ще змагалася з світанком, і зеленкуватий місяць, ховаючись за холодні хмари, наче тонув у сірому небі.

Громова поспішала. Прогуркотів перший трамвай, заскрипіло на повороті гальмо. Незабаром дівчина була вже в цеху. Сьогодні у неї особливий день. Учора вона розмовляла з начальником цеху Іваном Трохимовичем Лелюком:

— Otto mi читали «Положення про вибори до Верховної Ради СРСР». То я собі й надумала: хочу на честь Радянської Конституції стати на вахту. I знаєте що? Викликаю на змагання стругальницю Пашу Саніну. Я вже балакала з нею, вона приймає виклик.

— Добре діло ви надумали,— похвалив Іван Трохимович. — Підтримую і допоможу. Між іншим, ви читали?

Він дав їй газету. Громова вп'ялася очима в газетні рядки. Це був звіт про суд над німецькими катами з Бельзенського табору. I зненацька робітниця коротко скрикнула. Вона прочитала прізвище, яке викликало в неї палючу зненависть і огиду. Фолькенрат! Жінка-звір, наглядачка з Освенцима, яка відбирала невільниць до барака № 25, чорного барака смертників.

І враз налинули моторошні спомини. Душать, сти-

скують серце. Куди втекти від них? Дрібно тремтить у руках білий газетний аркуш.

Ось вона, Олександра Громова, в тісному вантажному вагоні. Води! Повітря! Ні, міцно забиті двері. Гуркочутъ колеса... Гуркочутъ...

Німеччина... Авіазавод в Людвігсфельді біля Берліна. Невже вона, Олександра, справді працюватиме тут? Робитиме бомби, які впадуть на рідні міста, на радянські села? Вона шукає на заводі спільників. Молодий серб Олег, чех Ян, Ніна Михайлова, студентка з України. Хтось поширює прокламації — «До всіх робітників-невільників. Не працюйте на німців, псуйте верстати!»

За кілька днів Громову забрали в гестапо.

Везуть. Куди? Це — смерть. Але в серці тріпоче радість: вона витримала. Жодного слова не почули від неї кати.

Так вона потрапила в табір. Звідси один шлях — в яму, в печі. Найстрашніший табір, пекло. Назва його — Освенцім. Вітер несе задушливий сморід, жовтий дим. Голками наколюють на руці номер, натирають синьою фарбою. Не змити, навіки. Ось вони й зараз ці п'ять цифр — 45159. Синіють, як губи мерця. Проклятий номер. Тавро невільниці...

Вона потрапляє в «хліборобську» команду. Хлібороби! Садять картоплю в удобрену попелом землю. О, невільники добре знають, звідки цей попіл... Навколо наглядачі з вимуштруваними собаками. Шеф «хліборобської» команди — есесівець Ганс Шпіцберг. Після роботи він наказує натягти високо над землею вірьовку. «Стрибайте! Айн! Цвай!» Хто не має сили перестрибнути, того наглядачка Фолькенрат відправляє в барак № 25. На смерть.

А сонце — ясне, променисте, як завжди, уласкавлює землю благодатним теплом. Сонце, сонце, невже ти ще світиш, невже ти не погасло від горя, на наші муки дивлячись? Невже ти ще зеленієш, шовкова травище?

Як же зблід шеф, коли над Освенцімським табором пролетів перший радянський літак! Минуло ще небагато часу, і прийшла розплата. Нікуди не втік Ганс Шпіцберг. В'язні вбили ката камінням...

...Озирнулась, провела рукою по обличчю.

— Можна взяти? Прочитаю ще раз у дома.

А губи дрижать. Тремтячими пальцями обережно згорнула газету. І враз зітхнула глибоко, на повні груди, наче вихопилась із чорної прірви...

* * *

Сьогодні був перший день змагання. В цеху ще порожньо, до початку роботи лишалась година. Глянула — Паша Саніна ще не прийшла. «Он як, — майнула в Олександри Олексіївни думка,— а я гадала, що вона поспішить раніше за мене». І стало чомусь досадно за подругу. Коли вже змагатися, то треба ж заздалегідь підготувати своє робоче місце. А то почнетися робота, а в неї то різець тупий, то деталей немає.

Громова підійшла до свого шліфувального верстата. Він стояв перед нею, величезний, блакитносіруватий, і немов чекав, що зараз до його холодної сталі доторкнеться тепла рука людини, і тоді він разом оживе, обізветься гуркотом, зашаркає, сипоне іскрами.

І молода шліфувальниця мимохіть упіймала себе на думці, що її приемно хвилюють ці строгі, чіткі лінії чудової машини. У неї навіть ворухнулась у серці підсвідома гордість від того, що ось вона — господарка цього чудесного верстата і він слухняно виконує кожний її наказ.

Їй пригадались машини, які колись стояли в цехах німецького авіазаводу. Як вона ненавиділа їх! Вони здавались їй потворами, що завивали на всі лади, хижо скрепотали стальними щелепами. І вона псувала їх, як уміла, проклинала в своїх сумних думках. А коли повернулась у рідний Харків і стала працювати на електро-механічному заводі, уперше зрозуміла, як глибоко вона знудьгувалась за радісною вільною роботою, і її руки самі жадібно потяглись погладити деталі верстата. Вона вся тріпотіла від світлого, зворушливого почуття, яке викликав у неї шум заводу. Ні, це був спів, високий і натхненний, який дає людині крила.

— О, сьогодні ви — перша! — сказав начальник цеху.— Бачу, що їй справді заповзялись перемогти Саніну!

Громова посміхнулась і гумовою щіткою почала обмітати магнітну плиту верстата. Що коли на поверхні плити залишиться якась непомітна металева крупинка!

Адже це може перекосити деталь, попсувати її. Шліфувальниця знала, що її робота вимагає великої уважності й точності.

І коли вже як слід підготувала верстат до роботи, в цеху з'явилась Паша Саніна. Олександра удала, що не бачить її, та Паша обізвалась:

— Доброго ранку!

В ясних очах Громової майнули веселі глузливі іскорки.

— Хіба — ранок? Ото! А мені здалося, що вже по-лудень.

Їй хотілось додати: «Бачу, що не дуже ти вболіваеш за наше змагання», але стримала себе — діло само покаже. Побачимо, чия візьме.

Вона поклала на магнітну плиту штамп для моторів, який треба було відшліфувати, і повернула ручку магнітного рубильника. Громова любила цей цікавий момент у роботі, коли в коробці рубильника спалахує раптом, як дивний камінь-самоцвіт, яскравозелена блискавка. І з тієї секунди ніяка сила вже не може зсунути штамп з місця на плиті, він наче прикипів до верстата.

Шість кнопок, чорних і червоних, перед очима в шліфувальніці. Звичним рухом вона натискує їх, пускає верстат на самохід, нижче опускає шліфувальний камінь, і ось — шарк! шарк! шарк! Золоті іскри посипались віялом з-під каменя...

І коли озирнулась Громова навколо, всі верстати в цеху вже працювали, біля них діловито порались робітники.

У весь цех наче громів. Цей могутній ритм праці захоплював, у серці несподівано народилася упевненість успіху, якийсь надзвичайний захват. І, немов крізь стіни, побачила в уяві весь завод, усі його цехи — багато з них ще тільки відбудовуються, але вже скрізь вирує, шумить, співає праця. Громовій яскраво уявилось, як починає тут свою путь мотор. Десятки, сотні моторів народжуються в цих цехах, і кожного з них торкнеться цей штамп, який вона зараз обробляє...

Глянути на роботу Громової прийшов начальник цеху. Він був заклопотаний.

— У вас добре йде робота, — сказав, — а от у Саніної погана справа. Недодамо сьогодні деталей, а є спішне завдання.

Олександра Олексіївна насупилась. Що ж це таке? Через Саніну всім червоніти доведеться.

Неспокій увійшов у серце. Й захотілось негайно ж піти до Саніної і глянути, що заважає тій працювати як слід. Але не можна було залишити верстата.

І чомусь несподівано пригадалась учорашня стаття в газеті про суд над фашистськими катами. Спливало в уяві тупе, огидне обличчя німкені Фолькенрат. Ледве дочекалась сигналу на обідню перерву. Саніна вже пішла в їdalнію, а її верстат оглядав начальник цеху.

— Занехаяний верстат,— сказав він,— тому й працює погано. Різець негодячий, деталей нема під рукою. Ех, лиxo!

— Давайте допоможу, Іване Трохимовичу! — запропонувала Громова.

Удвох вони налагодили верстат, змінили різець. Олександра Олексіївна закріпила деталь і пустила мотор. Зав'юнилась весела стружка.

— Тепер діло піде на лад! — зраділа вона. «Ну, що, чия взяла?» пригадала раптом, і їй стало соромно цих своїх думок. Вона ладна була сама працювати за «суперницю», аби тільки завод без затримки випустив сьогодні мотори.

1945 р.

ПОТВОРА ПІЩАНОГО БРОДУ

Ця незвичайна історія трапилася на Україні, в селі Піщаний Брід, де протікає в очеретах тиха річка Комишанка.

Я — завзятій рибалка і до війни часто приїздив улітку в Піщаний Брід ловити сомів. Комишанка належить до тих річок, що про них співається в пісні «Тече річка невеличка», та треба сказати, що соми в Комишанці водились величезні. Мені не раз доводилося ловити тут таких вусатих богатирів, що я ледве подужував втягти їх у човен.

Найбільше водилось сомів у глибокій ямі біля заливничного мосту. Які чудові запашні ночі проводив я тут на річці! Скільки поетичної краси в нічному плесі, повному тріпотливих зелених зірок, неясних сплесків, ледве чутного хлюпання!

З берега пахне липою, насторожено шепоче комиш, а комарі гудуть, дзвенять, співають і так було скусають шию й руки, що довго ходиш з пухирями. Що ж, коли любиш сомів ловити, то мусиш миритися з комарами...

У липні визволила Радянська Армія Піщаний Брід від німців, а в серпні я вже був у цьому селі. Біля ями на Комишанці лежав у річці висаджений у повітря нашими партизанами міст з німецьким вантажним поїздом, і я з берега розглядав останки розбитих вагонів, покручені силою вибуху металеві балки й куски заліза, які неоковирною кучугурою визирали з води.

Ззаду почулись швидкі крохи — і до мене підбіг мій

приятель Сашко. Частенько я брав його з собою полювати на сомів. Зараз Сашко виріс, йому пішов уже чотирнадцятий рік, але, як і раніше, його ніс був у ластовинні і блакитні очі зачудовано зоріли на світ.

— Що скажеш, Сашку? — посміхнувся я до нього.— Чи ж пойдемо на сомів?

Але в хлоп'ячих очах світився незрозумілий, неприхованій жах.

— Дядьку, дядьку Олексію Івановичу,— захекано проказав він,— мене батько послали... Вони... вони забули вам сказати...

— Що таке? — стривожився я.

— Вони забули вам сказати, щоб ви... щоб ви... не ходили до річки!..

— Отакої! — вихопився в мене здивований вигук.— Це ж чому?

І тоді Сашко розповів мені про незвичайну потвору, яка місяців зо три тому з'явилася в їхній тихій і рідній річці Комушанці.

Почалося з того, що на річці щодня стали зникати гуси. Серед білого дня на очах у селян невідома потвора хапала цих жовтодзьобих птахів і тягla їх на дно. За цей час зник не один десяток гусей і качок. Дійшло до того, що колгоспники зовсім перестали пускати на річку птахів.

Спочатку думали, що в Комушанці з'явився величезний сомище. Рибалка дід Гурій удень і вночі виїздив полювати на човні з вудлищем і з таким гачком, що ним можна було не тільки сома впіймати, а й відро витягти з криниці. Цього гака спеціально викували в кузні колгоспівські ковалі. Ale хитрий сомище не йшов ні на яку принаду: ні на жабу, ні на кусок тухлого м'яса, ні навіть на смаженого в пір'ї горобця.

Дід не кидав надії впіймати водяного розбійника, та одного разу він повернувся з річки сполотнілий з переляку, на ньому лиця не було, руки й ноги тремтіли.

Довго не міг дід Гурій і слова сказати, а тоді, очнувшись, промовив:

— То не сом... Чуєте, не сом... Ніколи більше на човна не сяду... Не сом, а потвора... Бачив її зблизька... Пливла у воді... Страшна жаба... завбільшки з вівцю. I хвіст у неї... довгий, як лопата...

Не було ніякої підстави не повірити дідові, який з

того дня не те що не наважувався сісти в човен, а на-
віть не підходив до річки.

Були, правда, такі, що не вірили і піднімали на сміх
діда Гурія: «Приверзлося старому! Яка там хвостата
жаба!»

Сказати відверто, ці балачки мене дуже зацікавили,
хоча я не повірив в існування такої жаби. Я був пере-
конаний, що тут діє величезний сомище. Довгі роки,
напевне, відгодовувався він у глибокій ямі, а тепер,
думав я, його смертельно налякав і вигнав із ями вибух
та кучугура заліза, яка звалилася в річку. От сомище,
мабуть, і знайшов собі іншу домівку, якраз навпроти
сільської оболоні.

Та згодом виявилось, що я дуже помилився.

Бувало так, що про потвору не чути було цілий
тиждень, а тоді раптом знову — то гусак зник на воді,
то хтось бачив страшну, завбільшки з величезний гар-
буз, жаб'ячу голову, яка визирала з річки.

Я годинами сидів на піску або гуляв понад берегом
у надії, що, нарешті, теж побачу невідому потвору. Нав-
проти села був брід на протилежний берег, де зеленіли
заливні луки, тому і частину ріки біля оболоні теж зва-
ли Піщаний Брід, як і село. Але зараз селяни, особливо
підлітки, боялись переходити Комушанку, бо саме тут,
біля Піщаного Броду, найчастіше розбійничала потво-
ра. І ось незабаром на цьому місці я теж зустрівся з цим
незвичайним чудовиськом...

Було це так.

Чую крізь сон, що хтось сіпає мене за сорочку.

— Дядьку Олексію Івановичу! Швидше! Швидше!

Був гарячий, спекотливий день, і я по обіді заснув
у клуні на сіні. Розплющив повіки, а біля мене Сашко.

— Дядьку,— і очі в нього такі великі й круглі з пе-
реляку,— біля Піщаного Броду... жаба!.. Сам бачив...
на піску!..

Я скопився.

— Йшов понад річкою,— розповідає скормовкою
Сашко,— завертав од води гусей, а вона... як звірина...
Страшна, велика... Хвіст довгий... Ходімте!

І хлопець, не доказавши, вискочив із клуні, за
ним — я.

Та коли ми добігли до Комушанки, ніякої жаби вже
там не було.

— Де ж ти її бачив? — спитав я в Сашка. — Ходім покажеш.

Але Сашко не хотів іти далі й тільки показав мені рукою місце, де він бачив чудовисько. Хлопець розповів, що воно вигрівалось на сонці, на піску, біля самісінької води, поряд з перевернутим човном. Сашко побачив його здалека й зараз же кинувся стрімголов бігти в село.

«Гаразд,— подумав я,— коли потвора справді там лежала, то мусила залишити якийсь слід на білому піску».

Я пішов до перевернутого човна. І... сказати правду, мене охопив і незвичайний подив, і несподіваний острах. Бо те, що я побачив, справді було таке дивне й незрозуміле: на піску ясно відбились чиєсь завбільшки з долоню лапи, схожі на лапи страхітливої й величезної потворної жаби. Сліди вели до води. На піску я помітив ще довгу борозну, немов від хвоста...

У весь день я думав про потвору. Я вигадував один за одним плани, як упіймати чи вбити чудовисько. Але плани мої були такі фантастичні, що я сам тут же відкидав їх геть.

Наступного дня я знову пішов до ріки, на знайоме місце біля Піщаного Броду. Комушанка швидко міліла, і на пекучому сонці там і тут жовтіли піщані коси. Я сів на перевернутий човен і замислився над тим, що я приїхав у це село як кореспондент від газети, що мені треба описати, як починає відроджуватись після фашистських загарбників колгосп, а натомість усю увагу мою привертає ця потвора...

Чи справді це — потвора? Я бачив слід її на піску — огидливий і страхітливий слід, але... Хіба не бувало випадків, коли вороги вдягали машкару, залякували людей?

Я дивився на густий очерет, і мені здавалося, що там чути неясний шум, наче крізь нього продирається невідомий. «Чи не залишилося тут ще німців?» спало мені на думку.

Біля моїх ніг крутився жвавий песик Квачик, Сашків улюблений. Я погладив його по спині.

— Ну, Квачику,— голосно обізвався я до нього,— взяти б нам гвинтівку та пройти наскрізь отої очерет. Може б, ми спіймали зубату жабу з хвостом, яка зава-

жає нам працювати і лякає людей... Га, як ти думаєш? Шкідлива, Квачику, жаба, любить гусяче м'ясо...

Квачик весело завищав, закрутися з радощів на місці, потім сів, клацнув зубами, спіймавши в себе на животі блоху, і, висолопивши язика, побіг до води. Незабаром він голосно почав хлебтати, і на його морді заблищаючи, як діаманти, срібні краплини.

І цієї хвилини...

Я почув коротке відчайне вищання охопленого смертельним жахом Квачика. З води вигулькнула потворна морда, моторошно клацнули щелепи... Песик зникнув, тільки по воді розбігались широкі, сполохані кола.

Все трапилось протягом кількох секунд. Розгублений, я скочився з човна, серце мое стукало в грудях, мов калатало. Тепер я вже твердо знат, що потвора існує, бо встиг навіть помітити її голову, щелепи... І тепер я знат, що треба робити.

Порадившись із колгоспниками, я почав робити сіть. Не просту сіть, а пастку з міцного дроту. Її було поставлено у воду біля берега — так, що утворювалась загорожа, в яку легко можна було ввійти, але вийти було неможливо. В загорожу пустили кілька качок і гуску.

Щоранку ходили оглядати пастку. Троє діб потвора уникала заходити в сіть. Але вранці на четверту добу, прийшовши з колгоспниками на берег, я побачив чорну довгу спину. Чудовисько нарешті впіймалось у пастку!

Обережно наблизялися ми до води.

— А воно часом не порве сітки? — тихо спитав високий чолов'яга з двостволкою. — Може, пристрелити дозведеться?

Страховище почуло наші кроки й заворушилося. З води висунувся товстий хвіст...

Тепер я легко впізнав хижака. Це був... крокодил! Не дивуйтесь, справжній великий крокодил...

Як же він потрапив у тиху річку Комишанку?

Річ у тому, що коли партизани висадили в повітря залізничний міст, у ріку звалився вантажний поїзд, в якому німці хотіли вивезти з України награбованих у зоопарку звірів. В одному з вагонів був крокодил. Звалившись у воду, вагон розбився, а живому-живісінькому крокодилові пощастило врятуватись. Літо стояло спе-

котливе, вода в річці була тепла, і, опинившись у своїй стихії, зубатий розбійник почав бешкетувати.

Я надіслав телеграму, і за кілька днів потвору з Піщаного Броду було відправлено до міста в зоопарк.

1946 р.

ВЧИТЕЛЬКА

Двері скрипнули в тиші сумовито й самітно. Клавдія Василівна увійшла в порожній коридор. Він був довгий і широкий, і в кінці його ясніло високе вікно, за яким на тлі синього неба миготіли ластівки.

Надворі був сонячний день, сповнений невгамового пташиного щебетання і гудіння бджіл, а тут застигла нашорошена тиша, і під стелею снувались легкі невловимі тіні.

Учора востаннє прозвучав у цьому коридорі шкільний дзвінок. Скінчилися іспити, грюкнули двері за останнім школярем, і стара вчителька залишилася в школі сама.

Так завжди бувало о цій порі, коли в садку цвіли білі акації, і так повторювалось з року в рік, відтоді як Клавдія Василівна вперше прийшла в школу. Тоді вона була ще молодою дівчинкою, і не раз, коли дивилася на веселі борюкання школярів, у неї в самої спалахували в очах пустотливі лелітки.

Та це було так давно. І коли школярі птахами розліталися на літні канікули, вчительку завжди огортає неясний смуток, наче залишала її раптом радісна, гомінка сім'я.

Але цього разу жінка з особливою гостротою відчула глибоку тишу порожніх класів. Несподіване почуття самотності прокинулось у неї з незвичайною силою. Вона лишилась у школі сама-самісінька в своїй квартирі завпеда — в невеличкій кімнатці, вікно якої дивилось

на околицю містечка, просто в гущавину старих акацій.

Три роки минуло з того часу, як загинув на фронті її єдиний син.

Звістка про його смерть надійшла в розпалі цвітіння весни. Шкільний сад стояв ліловий від розквітлого бузку. Клавдія Василівна безсило опустилась на лавку під густим кущем і затулила обличчя руками.

В щоденній праці з дітьми вчителька намагалась забути своє тяжке горе. Вона вставала рано, ледь-ледь засіріє у вікні. Починався клопітний день — уроки, наради з учителями, а з вечора до пізньої ночі — перегляд учнівських зошитів, готовування доповідей.

І ось учора учні розійшлися, школа спорожніла до нового навчального року, і в жінки проснувся котишній гострій біль.

Клавдія Василівна повільно йшла довгим коридором, прислухаючись, як лунко звучать її кроки, озываючись у найдальших закутках затихлого будинку. Це була особлива, дивовижна тиша. Наче похапцем покинув господар назавжди свій дім, нашвидку забив віконниці й почепив на двері важкого замка.

Вчителька відчинила двері й увійшла в клас. Тут теж була заворожена глибока тиша і особливий, зворушичий запах: може, так пахнуть старі соснові парти чи круглий глобус на шафі.

На дощі ще залишився наївний дитячий малюнок крейдою: кособока хатка і поряд кумедний чоловічик, який головою досягав стріхи.

Ось у цьому класі вперше сів за парту її Стьопа. Скільки часу минуло відтоді, а вчительці здавалося, що було це зовсім недавно і наче саме Стьопа намалював учора цю хатку з чоловічком.

У відчинену кватирку влетів білий метелик і почав битись об шибку. Він нагадав Клавдії Василівні, що на порозі вже стоїть гаряче літо і ось-ось зацвітуть над ставом липи. В цей час Стьопа приїздив до неї з інституту. В саду під липами було в нього улюблене містечко, де він вудив рибу. Уявила його на березі ставка — простоволосого, з русявиим чубом із таким милим ластовиням на кінчику юнацького носа.

Тепер їй уже нема кого чекати. В порожньому класі відчайно рвався на волю метелик, із крилець його осипався ніжний пилок.

Жінка стояла, поринувши в болючі, такі світлі й зворушили спогади, охоплена тишею й самотністю.

І враз вона здригнулась, прислухаючись. У коридорі почулись чийсь кроки.

«Хто б це міг бути?» подумала вчителька.

Крок був легкий і трохи нерішучий, немов людина не знала — їти далі чи зупинитись. Жінці здалося, що вона навіть чує, як тихо поскріпують нові чоботи. Незрозуміле хвилювання раптом пройняло серце. Вона хотіла швидко вийти в коридор. Але щось затримало її на місці.

Невідомий зупинився. Він, мабуть, міркував, у яку кімнату йому треба постукати.

Тоді вчителька навстіж розчинила двері.

В кількох кrokах від неї стояв русавий високий юнак у військовому одязі з орденами. Збоку в нього висіла шкіряна офіцерська сумка.

Якусь мить вони вдивлялись одне одному у вічі — юнак і стара жінка. І в Клавдії Василівни майнула раптом химерна думка, що це повернувся з фронту її син. Тремтячими пальцями вона перебирала на кофтині гудзики, не помічаючи, що робить.

Юнак ніяково ступив уперед.

— Драстуйте, Клавдіє Василівно,— тихо привітався він.— Ви мене, звісно, не впізнали... Я — Ковалъчук, Юрій Ковалъчук.

І тепер, коли він назавв себе, пам'ять вихопила з далекого минулого риси сіроокого хлопчика-школяра, вітрогона Юрка, який колись завдавав стільки клопоту вчительці. Він був перший пустун у школі — це він приходив у клас з горобенятами в кишені, і траплялось, що вони на уроці починали голосно цвірінчати.

Вчителька простягла назустріч юнакові обидві руки і всміхнулась йому усмішкою, в якій були і зворушлива любов, і материнська ласка.

— Юрко... Ось ти який став. І ти не забув мене? Не забув свою стару вчительку?

Ковалъчук міцно й незgrabно потиснув сухі маленькі руки.

— Хіба ж вас можна забути?

Незабаром юнак сидів у Клавдії Василівни в затишній кімнатці. В кутку біля порога шипів примус з чайником, учителька застелила стіл білою скатертиною.

Вона не могла одірвати ласкавих, трошечки примруженіх очей від молодого і водночас такого змужнілого обличчя її колишнього учня.

— Юрко... Невже це той самісінький Юрко?

— Він самий, Клавдіє Василівно,— соромливо посміхався юнак.— Пам'ятаєте, як ви читали нам вірші?

Йому було ніяково від того, що вчителька так клопотеться, щоб пригостити його, і ставить на стіл тарілку з крендельками, і взагалі все виходить так, наче він потрапив на маленьке свято. А Клавдія Василівна відчувала, що цей юнак — дуже дорогий для неї гість і що ось зараз до її кімнати завітала велика несподівана радість.

— Я тільки вчора повернувся з армії,— розповідав Ковальчук.— Усю війну пройшов, двічі був поранений. Останній раз — під Берліном. І знаєте — часто згадував вас, як ви навчили мене на світ дивитись. У школі вчився, то не розумів цього. Ви ж були як рідна мати. Та хіба тільки я один вас отакечки згадую! Велика у вас родина!

Клавдія Василівна розчинила вікно, і в кімнату, вкупі з теплим вітерцем, хлюпнули млосні паходії акації, і звідкілясь, мабуть із ставу, долинули дзвінкі дитячі голоси, пісня зяблика і оглушливий гамір горобців.

— Я вам подарунок привіз,— промовив гість, дістаючи із сумки томик у коштовній оправі.— Фашисти такі твори на вогнищах палили.

Вчителька розгорнула книжку. Це були вірші Пушкіна. Вона подивилась на юнака довгим поглядом, потім узяла його голову в обидві долоні і мовчки, ніжно, як сина, поцілувала в лоба.

СЕКРЕТ

Сірий туман, схожий на клоччя, ліниво чіплявся за торішній придорожній бур'ян; на телеграфному дроті кивала хвостом сорока, і десь у похмурій передсвітанковій далині кричали по-весняному граки. Та до весни ще було далеко. Платон Сопілка справедливо не довіряв січневій відлизі і передбачливо захопив з собою в дорогу нового кожуха.

За ніч калюжі заморозило, і тонка крига смачно похрускавала під полозами, немов горіхова шкаралупа. Часом вона із дзвоном розліталась на всі боки під кінським копитом, як розбита склянка.

Поруч із Платоном у санках-козирку сидів кремезний таранкуватий чолов'яга в солдатській ватянці і в старій шинелі. Йому було холодно, він із заздрістю поглядав на кожух свого сусіда і, мерзлякувато знизуючи племчима, час від часу бубонів:

— Прогадав я, Платоне Платоновичу. Ех, лишився кожух на печі!

І тоді енергійно смикав віжками і, трохи підвівши, хльоскав батогом сиву кобилу Блоху з надкушеними вухами і хвостом, схожим на віника-деркача. (Хлоп'ята з колгоспу повисмікували з хвоста волосінь, бо, як відомо кожному рибалці, немає кращої льоски, як з білого волосу).

Таранкуватого чолов'ягу звали Хома Бубир; він недавно повернувся з армії і зараз знову взявся за колишнє своє ремесло тесляра.

У кожної людини є в роботі, як кажуть, свій улюблений коньок: у якогось музиканта — мелодія чи навіть нота, котру він виводить з особливою любов'ю; якийсь швець, гляди, найбільше полюбляє в своїй роботі рипучі ранти. А Хома Бубир усю свою теслярську пристрасть віддавав саням.

Ніхто в колгоспі краще за нього не змайструє саней. Чи прості — копильчаки з ріжками, чи міські — козирки, чи хурманські,— Бубиреву руку відразу впізнаєш. У нього й положи загнуті, мов лебедині ший, і крила, щоб не перекидалися сани, наче в повітрі летять.

Ось і їхали отак у полі вранішнім зимовим шляхом двоє: голова колгоспу Сопілка й тесляр Бубир.

Нові сани пливли, як човен,— не рипнуть, не стукнуть, дорога рівна, кожух теплий, і Платон Платонович, угрівшися, думав свою думу. Гарно згадати в довгій зимовій дорозі свої молодечі роки, і вечірнє озеро в степу серед скошеної трави, і ті повновиді та ясні жоржини, що зазирали у віконце до любої дівчини в хатині над Сулою.

Та не про це думав Платон Сопілка. Іхав він з Бубиром у колгосп імені Шевченка за сорок кілометрів від свого села. Важлива громадська справа змусила Платона Платоновича вирушити в цю дорогу, бо давно вже він не виїздив із свого колгоспу далі як за вісім кілометрів у район.

А справа була така. В читальню прийшла газета із звісткою, що шевченківці домоглися багатющого врохаю, найбільшого в усій області. Хома Бубир перший прочитав, скільки заробили колгоспники на свої трудодні зерна, овочів та меду. Він читав і прицмокував язи ком, немов його мазали тим медом по губах. Та остаточно приголомшило тесляра те, що шевченківські дівчата за кок-сагиз одержали по дванадцять пар галош і по сімдесят метрів мануфактури. Він ляснув долонею по газеті й вигукнув:

— Живуть же люди! А в нас?

І, стукаючи пальцем об стіл, значуще додав:

— Секрет! Чи чуєте, секрет щасливої жизні знають...

Ось із цього й пішло: секрет і секрет! Газету зачи тали до дірок, а потім відбулися збори колгоспників. Давненько не пам'ятав Сопілка таких бурхливих зборів. Наче потрапив він на пасіку саме тоді, як хтось роздро

чив бджіл — аж голова загула! Всього було: і ціпком об підлогу стукали, і кулаком на столі доказували, і кричали, сперечалися, похрипли.

Тут і згадали: секрет жіні знають люди. А коли так, то нехай, лишень, сам голова з Хомою Бубиром поїдуть у колгосп імені Шевченка і все до точки вивідають. Мабуть, якось по-особливому організували шевченківці свою працю.

Наступного ранку довелося виїхати. І зараз Платон Платонович думав про те, що справу йому доручили таки делікатного характеру. Хай хоч і делегація, а що не кажіть, він, старий голова колгоспу, іде вчитися; як школляр, до сусідів. А добрі сусіди, гляди, ще й насміються. Хто зна, чи привезеш додому секрет, а раків напечеш досхочу.

Мулило й турбувало Сопілку ще й інше. В селі, куди він їхав, жила його дочка, якої він не бачив півтора року. Сопілка прочув, що саме вона головує в шевченківців. Він скоса поглядав на Бубиря — знає він про це чи не знає? Було соромно признатись, що саме в дочки доведеться вчитись, як господарювати. Бубир байдуже поганяв, і Сопілка чомусь вирішив, що той нічого про дочку не знає. Ну що ж, поки що не треба йому про це говорити.

Але Бубир про все добре знов, тільки не подавав виду. Лише одного разу він прокашлявся й промовив:

— А мабуть-таки мізковитий мужик головою в шевченківців. Мені старі люди казали: буває такечки, що батько весь свій rozум дітям віддасть, а собі нічого не залишить.

У вибалку, де було затишніше од вітру, Бубир поліз до кишені за тютюном.

— Мого закурюй, Хомо,— запросив Сопілка.— Мій тепліший. Нема кращої рослини, як свята махорочка. Хрипоту в грудях розбиває, і ніс гріє, і пахне міцно. Догляд тільки любить. А наш брат натикає на грядці та й забуде. Вона в нього така й уродить, що не курити її, а курячу холеру підкурювати.

— Вірно, — погодився Бубир. — Що вірно, то вірно.

У Хоми була така вдача, що він з усім погоджувався. І за це одні в колгоспі його любили, а інші вважали за дуже ехидну людину.

— А ваш-таки тепліший. Дух забиває,— сказав він після першої затяжки.

— Не дуже,— буркнув Платон Платонович. — Не дуже вдався.

— Ато ж, не дуже,— погодився Бубир.

— Трохи не так накришив,— сказав Сопілка.— На сумішку не того сорту додав.

Він помовчав, дивлячись, як шкварчить у Бубиря цигарка, і тоді, враз схиливши до нього голову, промовив з блискучими очима — так, наче це була велика таємниця:

— Я тобі скажу, Хомо. Сам вивірив. Коли готовий тютюн, він сам себе листочком верхнім укріє, наче просить: «Не займай мене». Та ось тепер і треба його гострим ножем поколоти. А ніж треба так тримати, а не отак...

Блоха злякалась придорожнього каменя і рвонулася вбік.

— Ну, ти, боїшся! — шарпонув Бубир віжки.

Кобила побігла нерівною риссю, прядучи надкушеними вухами.

«Не треба її ставити поряд з Майкою,— подумав Сопілка,— гризується. До Блохи треба перевести Голуба — смирний коньок. Або ще краще — Ластівку, ту, що з білими копитами».

Дорога заколисувала. Сопілка почав думати про те, що Блоху зовсім по-дурному отак назвали. Хіба, може, як молодою була, добре скакала? Та де ж це видно, щоб блохи були сиві?

Йому приверзлося, що він видав наказа, щоб усіх коней у колгоспі віднині кликали тільки людськими іменами: Денис, Лука, Катюша. І коні великим табуном прийшли подякувати за таку честь: «Спасибі, Платоне Платоновичу!» іржали вони над вухом і зубами смикали Сопілку за рукав.

Платон Платонович прокинувся.

— Задрімалось? — торсав його Хома.— Землі шевченківців почалися!

Він кнутовищем указав навколо, від обрію до обрію.

Сопілка побачив засніжені поля і тонку смугу лісів удалині.

— Н-да, простору багато,— промовив.— А ти бачиш, кий воно хрін отам ворушиться на горбі?

Бубир простежив за вказівним пальцем Платона Платоновича й відповів:

— Не інакше, як люди.

— Звісно, не мурашня. А що їм робити в такий ранній час на полі?

— Не розберу,— промовив Хома. Він примружжив око і стовпчиком поставив перед собою палець із чорним нігтем.— Більш як тисяча метрів буде. Наш лейтенант учив отак вимірювати... Сказати б, окопи які риуть, так ніякої ж воєнної потреби зараз немає.

— А може, залізницю прокладають? — подумав уголос Сопілка.

— Може, й залізницю, — погодився Хома.

Ця думка здалася Сопілці ймовірною, і він почав із Бубиром обговорювати, які ж міста зв'яже нова залізниця і де найкраще поставити залізничний міст через Сулу.

Так вони доїхали до горба й побачили, що помилились. Люди розставляли на полі тини з хворосту і снопи з віття, схожі здалека на кущі.

— Яка ж тут залізниця? — з досадою вимовив Платон Платонович.— Вийшов народ на снігозатримання, та й усе.

— Снігозатримання, та й усе,— повторив Хома Бубир.— Воно осінь була суха, як маківка, озимина й пішла під сніг кволовою. Весною їй вологи тільки дай та подай. А як на гòрбах, то вітер і зовсім сніг поздував.

Він зацікавлено стежив, як розпоряджалаась роботою жінка в хустці з довгими вушками на голові, як вона підскочила до саней з гіллям і першою почала скидати його.

— Працюють люди,— зітхнув.— А в нас? Та хіба й у нас, Платоне Платоновичу, не можна було б отак вийти всім народом?

— Наш народ любить на печі сидіти, морозів боїться,— буркнув з досадою Сопілка. І ще досадніше стало, що Бубир на це нічого не відповів.

Дорога враз немов провалилась, і Блоха підняла на ший хомут, стримуючи розгін саней на крутому спуску. Сопілка побачив унизу, в долині, розвішані над стріхами попелясті димки, греблю з голими вербами і ставок, на якому ковзалаася дітвора.

— Ось і приїхали,— сказав Платон Платонович, насуваючи аж на брови шапку із заячого хутра. Йому хотілося так проскочити вулицею, щоб його мало хто й бачив.

— Завертай, Хомо, праворуч. Тут ось, зараз, над ставком доччина хата.

Сопілка мимохіть озирався на всі боки, шукаючи якихось ознак добробуту колгоспників. На протилежному боці долини, на горбі, куди звивалась угору роз'їжджена дорога, він побачив два вітряки, які вимахували крилами, як важкі дрохви, що хочуть злетіти й не можуть. Третій млин будувався і здалека білів свіжим тесом.

Бубир не втерпів:

— Мелють люди! На пшеничні млинці...

Цього разу він не додав свого звичайного: «А в нас?» Хома лише підняв батіг і так хльоснув Блоху, що вона, сердешна, з усіх сил рвонула вперед. Сопілка догадався, що цей удар призначався, власне кажучи, для нього і окошився на кобилі тільки тому, що не міг же Бубир і справді хльоснути його, голову колгоспу.

— Ти, Хомо, того... Легше трохи.

— А що?

— Кобила колгоспівська, громадська власність.

Платона Платоновича вколола згадка, що давно вже в його колгоспі почали віdbudovuvati млина, спаленого фашистами. Та все: то дерева підходящого немає, то люди не вийдуть на роботу. І стоїть на околиці півмлина — без қрил і без жорен.

Примітив Сопілка і купи гною біля повіток, приготованого для поля чи городу, і лінівих бровків біля порогів хат. А стукіт молота в кузні і торохтіння віялок підказали йому, що тут, мабуть-таки, по-справжньому готуються до весни. «Авжеж, трохи не так, як у тебе, головово», подумав сам про себе. Згадав, що в його колгоспі і сівалки досі несправні, і зерно прочищати виходять прихватком після обіду. Та й сам він, грішний, любить поспати.

— Не святі горшки ліплять,— зненацька проказав у голос.— А от святої дисциплінки в нас таки чортма, Хомо.

— Вірно. Чортма,— радо погодився Бубир.

У серце Платона Платоновича повільно закрадався

незрозумілий неспокій, наче він, Сопілка, щось украв у Бубиря і тепер боїться глянути йому у вічі.

— А стій,— торкнув Хому за рукав.— Здається, не туди поїхали.

Платон Платонович добре пам'ятав, що на тій вулиці, де жила його дочка Настя, не було ніяких дерев. А тут височіли молоді тополі. Рівна, як струна, вулиця простяглася через усе село, і скільки не сягав зір, Сопілка бачив алею дерев. Кожне деревце було дбайливо огорожено кілками.

Він ще раз нерішуче озирнувся і раптом упізнав Настину хату з критим ганком і зеленими віконницями.

— Приїхали, Хомо. Насадили на вулиці садок, нічого не розбереш.

Він сам зіскочив із саней — високий, по-парубоцько му стрункий, хоч і з сивиною, — і відчинив ворота. Блоха витягла голову й заржала. Вона з видимим задоволенням завернула на подвір'я, передчуваючи відпочинок і сіно.

— А цієї комори раніше не було, — озирав двір Сопілка.— Недавно збудовано. Видно, що товсто живе дочка...

Приїжджі не застали Насті вдома. Хлопчик років десяти, її синок, грався в хаті з двома ягнятами — довгоноғими і кучерявими.

— Мати десь поїхали, а бабуся на птахофермі, — пояснив він.

Хома погладив ягнітко зашкарублою долонею й увесь просіяв:

— Решетилівського заводу. Генеральська шапка росте!

Настя була вдова. Чоловік її загинув під час війни з білофіннами, і жила вона з сином і свекrhoю. Доки Сопілка з Бубирем розпрягали кобилу та доки роздягались і грілись, з'явилася й Настя. Гості відразу ж упізнали в ній жінку, яку здалека бачили в полі.

— Ось воно хто сніг на горбі оре! — пожартував Сопілка, обіймаючи й цілуочи дочку в холодні і рожеві знадвору щоки.

Настя щиро зраділа батькові, посадила гостей за стіл і метнулась до печі. Була вона така ж висока як струнка, як і Платон Платонович, з бровами, схожими на ластівчині крила. Сопілка приглядався до дочки

й помічав, що вона змінилась. У чому вони полягали, ці зміни, важко було добрati. Чи помолоділа, чи веселіший став погляд її сірих очей.

Платон Платонович повів розмову здалека.

— Поклонів я тобі, Насте, повну торбину привіз. І від матері, і від тітки Килини, і від дядька Мехводя. Мати усе на поперек скаржиться, а так — нічого, ворочається помаленьку. Дядько Мехводій на тракториста вивчився. Тітку Килину думаю на птахоферму поставити, у неї своїх курей лисиця подушила — одно слово, досвід уже єсть у жінки. Ось тільки трудодень у нас слабуватий — мало припало цього року хліба. А кажуть, що є такі колгоспи, де багатий трудодень.

— Авжеж є,— обізвалась Настя від печі.

— Отож, мабуть, там люди не такі, як у нас. А може, які курси проходили. Як ти думаєш, Насте?

— Та думаю, тату, що не в кузьмірки граються.

На столі запарував борщ і з'явилася пляшка з густою вишнівкою. Потім Настя подала смажену гусятину з моченими яблуками й гречану кашу з молоком.

— Ану, куштуйте нашої каші, — запросила. — Гречка цього року в нас добре вродила. Ой, люблю ж її, не сказать... — В очах у неї постав вологий туман. — Як же вона цвіте хороше — біла та пахуча! Стану було на межі, як гляну, а вона аж до обрію, як молочне озеро. Та ковтаю вже, та вбираю в себе той медвяний дух, а щоку сльоза лоскоче від душевного щастя... А бджіл, бджіл! Медонос. Пасіку вивезли на поле, то взяток був такий, що пудами мед роздавали людям.

Настя пішла в сусідню кімнату, яку взимку не топила, і крізь розчинені двері Платон Платонович побачив, як дочка нахилилась над білою липівкою.

— Васю, дай ножа,— гукнула до сина. — Захолонув мед, не бере ложка.

— Чистий гречаний,— сказала з променистою усмішкою, яка освітила все її обличчя, і поставила на стіл миску. Сопілка глянув на дочку і тепер ураз зрозумів, що Настя сповнена глибокої світлої радості, якої не можна сховати. Чи сонце на просторому полі розгладило її колишні зморшки, чи очі її побачили щось таке дивовижне й чарівне, що навіки лишились зачудовані.

Мед був густий, прозорий, зверху ніби посыпаний блискотливими піщинками цукру, і весь сонячно світив-

ся. На Настиному обличчі немов тремтів його золотавий відсвіт, і, може, від цього здавалось, що її брови-ластівки ось-ось спурхнуть і злетять у височій.

— А ти, Васю, чому не їси меду? — спитав Сопілка в онука.

— Хай йому,— махнув рукою хлопчик.— Від нього пальці злипаються. Я давав ягнятам — лижуть.

— У, балуваний ти, балуваний,— похитала Настя головою.— Біжи, лишень, посип курям, у сіни добиваються.

Платон Платонович подякував за обід і встав з-за столу.

— Ми поспішаємо, Насте. Треба побачити ще вашого голову, побалакати з людьми. Може, й ти нам у пригоді станеш. Ми, як тобі сказати... вроді як делегація.

І він розповів дочці справу, в якій приїхав.

— Ач, чого захотіли! — засміялась Настя.— Секрет їм скажи! А секрет таки є. Є, тату. І до голови колгоспу не треба йти далеко. Ось він стоїть перед вами.

— Ти? — удаючи здивованого, вигукнув Сопілка.— Та невже? Чи не причта!

— Точно. Причта, — відгукнувся Хома, ховаючи усмішку.

— Вже рік, як головую,— сміялась Настя.— Мільйонером скоро станемо. А секрету не розкрию. Скрізь поведу вас, усе покажу, а ви вже самі мотайте на вуса.

Вона лукаво посміхнулась і промовила:

— У нас же, тату, є вчені помічники й порадники, до їхнього голосу прислухаємось. Добре прислухаємось.

— А що, мабуть, гарні агрономи? — спитав Платон Платонович.— У нас у колгоспі теж агроном є.

— Академіки! — з гордістю похвалилась Настя.— Про них увесь світ знає.

— Ось бачиш, привозиш із столиці академіків на поміч та пораду! Еге-ге, Насте, так можна господарювати!

— Зовсім не привожу. Вони завжди з нами, в нашому колгоспі.

— І зараз? — трохи збентежено спитав Платон Платонович.

— І зараз, тату. Хочете, познайомлю?

— Та почекай!

Платон Платонович кинувся до дзеркала й пригадив чуба.

— А чого чекати, тату? Це люди негорді, наші люди. З усім народом розмовляють.

Настя швиденько підійшла до полиці з книжками і простягла батькові кілька томів.

— Знайомтесь, тату. Це — Трохим Денисович Лисенко. Це — Василь Васильович Докучаєв. Це — Мічурін. А ось, тривайте... Це — Вільямс!

Платон Платонович не знав, чи йому треба розсердитись, чи все обернути на жарт.

— Ти жартувати навчилась, дочко! — сказав він.

— Які жарти? — скрикнула Настя. — Повні збірки творів — це вам жарти?

Тільки ввечері Платон Платонович з Бубирєм і Настею повернулись до хати. Вони встигли оглянути все колгоспне господарство, розмовляли з колгоспниками, і в стомленій уяві Сопілки зринало все бачене за день — то хвилясті зграї пекінських качок, то роздутий храп могутнього огиря Казбека, то потворне кирпате рило свиноматки-рекордистки, то цілий ліс коров'ячих рогів — гострих і тупих, загнутих і рівних, коротких і довгих.

На птахофермі зустріла делегацію Настина свекруха — гостроноса й швидка бабуся, сама схожа на куріпку.

— Ну, мамо, показуйте гостям своє куряче царство, — промовила до неї Настя і шепнула батькові: — Тут така... кури в неї золоті яечка несуть.

Бабуся повела гостей за собою, і все хутко-хутко — то на півня кишне, то враз нагнеться, тріску якусь із стежки прийме, наче клюне знайдену зернину. І все скромовкою:

— Це леггорни білі, як лебедочки, це — плімутроки, а це — новина в нас — бронзові індики, гала-гал, гала-гал, з ранку до вечора, наче їм хто бовкало в горлянці почепив. А швидкоростучі, а їстівні — тъху, тъху, щоб не наврочити, м'ясо біле та ніжне, як курятина, саме на старі зуби.

Сопілка з Бубирєм та Настя ледве встигали за нею, а вона все дрібушечкою:

— А тепер — до інкубаторів, двері зачиняйте, щоб

не застудити. В цьому — тисяча курячих, і в цьому — тисяча, а в цьому — сімсот качиних. І квочок підсиплемо, не без того. Коли вилупиться все, не знаю, як і вправлюсь.

Бубир нишком витирає долонею піт: «Моторна бабуся — і на ноги, і на язик».

А з птахоферми — в свинарник, а з свинарника — на молочну ферму, а потім — до коней, до овець у кошари, на кролівник, на тік, у кузню...

...Не встигли повечеряти, як задзвонив телефон. Настя взяла трубку.

— Збираються? Зараз буду.

Потім повернулася до гостей:

— Ну, тату, за день усе оглянули, а тепер ходімте на збори.

Платон Платонович витер рушником губи:

— А що там за збори, дочки? Чи часто вони в тебе бувають? Без зборів, скажу тобі правду, спокійніше на серці...

— Що ж то за спокій? — здивувалась Настя. — Я, тату, звикла радитись із народом. Тільки сьогодні збори особливі — рідко такі бувають. Послухаєте — швидше й секрету дізнаєтесь!

Платон Платонович знизав плечима, перезирнувся з Бубирем.

— Ну що ж, Хомо, якщо особтиві, ходімо й ми.

Збори й справді були незвичайні. Виключали з колгоспу Тихона Перепелицю, запеклого ледаря.

Настя встигла по дорозі розповісти, що жінка в Перепелиці померла і що живе він удвох з дочкою-десятирічною класницею. Дочка — хороша дівчина, роботяща, й батько часто посилає її працювати замість себе. А сам — за кошик і на базар. Трудоднів у нього як кіт наплакав, які є — то все доччині.

Настя стояла за столом, укритим кумачем, струнка й висока. Щоки в неї трохи зблідли від хвилювання, очі палали, і хоч говорила вона неголосно, кожне її слово немов викарбувалось серед глибокої тиші. І вся вона була така гнівна й палка, така горда й сурова, що Платон Платонович відчув нестримне бажання похвалитись, що вона — його дочка. Він покосився на сусіду — вусатого чоловіка, який, приставивши до вуха долоню, уважно слухав Настю. Потім ще раз покосився,

тихенько кахикнув у долоню і, нахилившись до нього, шепнув:

— Мабуть, розумного батька дочка!

А Настя палко промовляла:

— Такі, як Перепелиця, не можуть нас спинити, ми йдемо вперед, та вони плутаються в нас під ногами, заважають нам. Ми довго терпіли, не раз попереджали Перепелицю на зборах. А він? Він, товариші, проміняв чесну працю, проміняв колгосп на базар! Ну що ж, туди йому й дорога! Тепер з ним тільки одна розмова — геть з нашої артілі!

Колгоспники дружно аплодували. Платон Платонович і собі гучно заплескав у долоні й подумав: «Ось воно як! У них тут, як одна сім'я. І, значить, паршиву вівцю геть з отари...»

Перепелиця сидів похнюпившись, і на лівій щоці в нього перекочувалось, як волоський горіх, кругле жовно.

Раптом з лавки зірвалась тонка, як лозина, дівчина-підліток. Червона від сорому, з слізми на очах, вона, задихаючись, гукнула:

— Тату, що ж ви? Просіться в людей! Просіться в людей, тату!

Платон Платонович бачив, як цей поклик немов штовхнув Перепелицю. Він хутко встав — кремезний, густобровий, і, обвівши збори очима, прогув:

— Товариші колгоспники, простіть! Слово даю! З цього дня трудитимусь з вами разом...

— Скільки ти разів уже давав слово? — вигукнув вусатий сусіда Платона Платоновича. — Не вірю я тобі!

— Не віримо... Не віримо... — звідусіль загули голоси.

— Годі!

— Набридло!

— Виключити його й край!

Перепелиця розгублено озирнувся. Обличчя його пересмикнулось. Здавалось, він тільки зараз зрозумів, що з ним не жартують, що все це — серйозно і його справді виключать.

— Товариші!.. Як же так? — забурмотів він. — Слово даю, товариші...

Його дочка знову крикнула: «Тату!» й, затуливши обличчя долонями, заплакала.

Хтось із колгоспників раптом гукнув:

— Навколішки! На кілінах проси збори! Дочки твоєї шкода, ледарю!

Серед тиші, яка постала, чути було тільки тонкий дівочий плач. Перепелиця знову озирнувся навколо, немов шукаючи собі підтримки, і враз бухнув навколошкі.

— Товариши! Люди добрі! Не вигоньте! Я ж колись теж був чесним колгоспником. Звихнувся... Простіть! Дайте який завгодно строк... Якщо й цього разу збрешу — тоді вже, як шолудиву кішку,— геть з хати!

— Встаньте, Перепелиця! — владно наказала Настя і, звертаючись до зборів, голосно спитала:

— Всі бачили? Всі чули?

У відповідь прокотився многоголосий гул.

— Що ж будемо робити? — знову запитала Настя.— Хто хоче висловитись?

Чиясь рука несподівано лягла Платонові Платоновичу на плече, і Хома Бубир схвилювано зашепотів на вухо, обдаючи гарячим диханням:

— Ось як у них! Трудова честь — закон! Усі як один стоять, Платоне Платоновичу. Ex! Немов брила кам'яна — ніяким молотом не розіб'єш!

Перепелицю виключили на півроку умовно. Випратиться — знову приймуть у колгосп, а ні — хай ремствує на себе!

Із зборів повернулись пізно. У Платона Платоновича від денних оглядин колгоспу ще й досі гули ноги й голова. І коли вже він упірнув у м'яку перину, наче з іншого світу почув голос Бубиря:

— А сани в них, що не кажіть, слабіші за наші. Розгону того немає...

Потім разом загуркотіли десятки віялок, заторохтіли нові вози й гарби, заскрготали плуги й сівалки, повзли, як стоноги, борони. А звідкілясь зверху посипалось зерно: воскова пшениця, гостре жито, ребриста гречка — і все те в засіки, які тріщали й стогнали від цієї навали — ось-ось їх розірве. Сопілка кинувся з молотком і гвіздками збивати дошки, та міцний сон остаточно зборов його.

...Уранці наступного дня Настя проводжала гостей. Блоха, запряжена в сани, вже стояла біля порога. Хома Бубир уявся за віжки, і Блоха застригла надкушеними вухами.

В останню хвилину прийшло ще кілька колгоспників, і хтось із них, обійшовши навколо саней, сказав:

— Оце — да! Козирочок! Не сани, а самольот!

Хома у відповідь скромно кахикнув, та не втримався:

— З понятієм зроблено.

Платон Платонович зняв шапку, поцілувався з дочкою.

— Ну, Насте, бувай здорована, дякую за гостинність. А секрет ваш я вже й сам зрозумів. Молодець, що й казати, молодець! Правильну стежку знайшла.

— Знайшла, тату. Тільки не стежку, а просто сказати — широкий шлях.

У цю мить де не взялася Настина свекруха з кошиком у руках.

— Почекайте, сваточку, почекайте, голубчику, — затараторила вона.— Ще не всі вам секрети розкрили. Є ще й у мене один секрет.

Вона вихопила з кошика великого півня й простягла його Платонові Платоновичу.

— Візьміть, сваточку.

— Півень? Та що ви?

— Беріть, беріть! Такого голосистого ніде не знайдете. Як заспіває — увесь колгосп розбудить.

— Візьми його, Хомо,— сказав Платон Платонович.

Але Бубир уперше не згодився.

— Вам як голові колгоспу подаровано, ви й беріть,— промовив він.

У Насті блиснули очі.

— Знаєте, тату, як там кажуть: рання пташка пшеничку клює, а пізня очка дере.

Платон Платонович кахикнув, наче проковтнув горошину, й поліз у сани.

— На той рік приїздіть до нас. Буде й у нас свій секрет.

Бубир смикнув віжки. Блоха крутнула хвостом-деркачем і вирушила з двору.

ПІСНЯ ЖАЙВОРОНКА

Це трапилось давно, років тридцять тому. А я й досі як почую пісню жайворонка, так ураз і згадаю сліпого кобзаря діда Коляду та його поводиря Устинку...

Пам'ятаю сонячний день, такий синій та прозорий, що кожний звук у ньому здавався мені срібним дзвіночком.

За шкільним садком починалось поле, а трохи далі — толока з червоними квітами будяків та сивими кущиками полиню. Отут на межі, де зеленою стіною стояло молоде жито і до нього з толоки кивали червоноголові будяки, був у мене улюблений куточек.

Я, дев'ятирічний хлопчик, часто приходив сюди погратися олов'яними солдатиками. Вусаті житні колоски були мовчазними свідками запеклих боїв серед чебрецю і білого ромену.

А коли гра набридала, я сідав на межі і, затамувавши подих, спостерігав таємничий, чарівний світ цього затишного польового куточка. Біля кожної билини, під кожним листочком тривало своє маленьке, непомітне життя.

Під кущиком синіх волошок два жуки-гнойовики коти-тили кульку, потім не помирились і почали битись. Я не витримую і втручаюсь у їхню боротьбу, лоскочучи то одного, то другого трісочкою. І жуки незабаром тікають у різні боки.

Чорний цвіркун, висунувши з нірки на сонце кінчики вусів, виводить свою одноманітну вколисуючу пісеньку.

А над ніркою схилився будяк, заворожений солодкою дрімотою. Його медвяна квітка зверху наче посипана білими піщинками цукру. Мені дуже хочеться спробувати лизнути квітку язиком, тільки це треба зробити обережно, щоб не вколотись. Та я не встигаю виконати свого наміру, бо раптом почулося сердите гудіння, наче десь швидко завертілося колесо прядки. А, це чміль! Який він кумедний — волохатий, у жовтих штанцях. Він сів на будякову квітку, і весь будяк, проکинувшись, затремтів від маківки до ніжки. А чміль попорався між густих тичинок і з гудінням полетів далі над толокою.

А як чудесно було лягти горілиць і, підклавши під голову руки, слухати пісню жайворонка! Даремно шукають очі в небесній синяві співуна. І тільки призві чаївши до сонячного блиску, знаходить око серед сліпучої блакиті маленьку пташку. Тріпочучи крильцями, вона застигла на одному місці, і пісня її заливає срібними переливами замріяне небо і млосну зачаровану землю. Тільки житнє колосся шепоче над головою, наче розповідаючи, про віщо співає жайвір над широким полем...

Одного разу, коли я отак лежав і слухав жайворонка, почулись чиєсь голоси. Двоє підійшли й сіли недалечко від мене на межі. Вони не бачили мене в траві біля жита між роменом і волошками.

Це був сліпець дід Коляда з своїм поводирем — дівчинкою Устинкою. Змалку сліпий, він мандрував із кобзою з села в село. Зараз не часто зустрінеш кобзаря, але раніше ці народні співці завжди співали на ярмарках та базарах, перебираючи струни кобзи. І слухати їх збиралася велика юрба людей.

Жив Коляда в нашему ж таки селі, і я добре знав його похилу хатину недалеко від сільської кузні.

Кобзар був старий і сивий, з голеним підборіддям і довгими вусами. Він завжди ходив, трохи піднявши вгору голову, і здавалось, що його очі бачать тільки високе чисте небо.

Притаївшись у траві, я слухав, про віщо розмовляв кобзар з Устинкою.

— Ти чуеш, як співає жайвір? — спитав сліпець у дівчинки.

— Його все поле чує, дідуся,— відказала Устинка.

— Розкажи ж мені, який він хоч є,— попросив кобзар. — Ось простягну я отак руку, а мені здається, що його пісня струмує по моїх пальцях. І очі мої тоді немов теплішають.

— Це такий птах... такий птах...— замріяно сказала Устинка.— Він завбільшки з лебедя. Не знаєте, який лебідь? Великий, крилатий...

— А мені казали...

— Е ні,— твердо перебила діда дівчинка.— Такий, як лебідь. Тільки крила в нього легкі, мов пух із кульбаби, і такі прозорі, що крізь них просвічує сонце. Вони прозорі й сині, як небо. Ви не знаєте, дідуся, яке синє небо?..

— Ні, знаю,— відповів після короткої мовчанки сліпець.— Улітку в нього така ласкова долоня... Воно пестить мої щоки... Я чую, як небо дихає на мої зморшки, на мое волосся. І тоді я знаю, що воно синє.

— Він увесь як синій лебідь,— продовжувала дівчинка.— Тільки зрячим не можна на нього дивитись, бо осліпнеш. Кожна пір'їна в нього сяє, як вогняна стріла. На жайворонка можна дивитись тільки сліпому. Та сліпий ніколи не може його побачити...

Постала довга мовчанка. Я тихенько повернувся на бік і крізь зелену сітку переплетеної трави побачив сліпця. Дід Коляда сидів поруч з Устинкою, піднявши догори обличчя. Здавалось, що він дивився в небо на птаха — сліпучого і прозоросинього. Старий кобзар витягнув уперед руку і злегка ворушив пальцями, наче відчував на своїх пучках дзвінку пісню жайворонка.

— А тепер я розкажу тобі, дочки, про віщо він співає,— повільно проказав дід.— Ти бачила пана Малинку, який ледве не наїхав на нас сьогодні кіньми? А знаєш, чиє це поле? Пана Малинки. На панських ланах і мати твоя померла в неволі. Жайворонку з високого неба все те видно. Піднебесний він птах, усю правду знає. А коли проженуть люди панів малинок, тоді їй прийде на землю свята воля-волен'ка. Ось про віщо жайворонкова пісня, дочки.

— Дідуся,— спитала Устинка,— а не буде тоді тих жандармів, що забороняють вам на кобзі грати?

— І їх проженуть, дитино.

Кобзар із дівчинкою пішли, а я довго ще лежав на траві і слухав жайворонка. Мені тільки шкода було,

що Устинка дурила діда. Адже жайворонок був звичайною сірою пташкою з чубчиком на голівці.

Незабаром я знову зустрів кобзаря з Устинкою. Старий сидів біля воріт, а дівчинка пішла в хату принести йому напитися. Коли вона поверталася з повним кухлем, я заступив їй шлях і тихо, щоб не почув кобзар, спитав:

— Ти навіщо дуриш діда? Га? Я все чув, як ти йому про жайворонка розповідала. Кажи, навіщо?

Устинка глянула на мене великими карими очима.

— Щоб легше було жити,— відказала так само тихо й засмучено, мов доросла.— Хліб горьований їмо.

Мене вразила ця відповідь. Це мав бути якийсь особливий хліб — мабуть, гіркий, як полинь, і черствий. Мені доводилось їсти глевкий хліб, з якого можна ліпити чоловічків, але горьованого хліба я не їв. Мій батько був учителем, і в нас за обідом завжди був свіжий хліб, житній, а то й пшеничний.

Несподівано в серці проснулись сором і жаль до цієї дівчинки. Я хутко збігав додому й нишком, щоб ні батько, ні мати не бачили, відрізав мало не половину пшеничної паляниці...

Устинки з дідом біля воріт уже не було. Вони йшли вулицею — попереду босонога дівчинка, а за нею, трохи боком, як ходять сліпці, дід Коляда. Збоку в нього висіла торба, а ззаду, за плечима, кобза. Йшли вони повільно, збиваючи легку хмарку вуличної куряви.

Я догнав діда і незручно сунув йому в торбину хліб.

— Це — смачний... Не горьований...

Сліпець зупинився. Я бачив у нього замість очей дві білі плівки, які, здавалось мені, злегка тріпотіли. Він дивився просто перед собою, нікуди не повертаючи голови, наче вона сиділа на кам'яній шиї. Зненацька його старечча долоня лягла мені на голову, потім пальці швидко перебігли моїм обличчям.

— Спасибі, хлопче,— сказав він.— Чий же ти будеш?

Він пошукав щось у торбині і витяг звідти дерев'яну сопілку з дірочками.

— Ось бачиш, яку я дудку зробив. Візьми. Вона ловко грає...

— Ой же ловко! — соромливо ствердила Устинка.

Вони пішли далі, а я лишився стояти на вулиці з сопілкою в руках. Це справді був чудовий подарунок.

Я дмухав у сопілку, пальцями затуляючи і відкриваючи дірочки, і незабаром навчився грати на ній нескладні пісеньки. Всі хлоп'ята з нашої вулиці заздрісними очима дивились на мій музичний інструмент. Признаюсь, я дуже пишався цією сопілкою: адже її зробив і подарав мені не хто інший, як сам сліпий кобзар дід Коляда!

Я навмисне було сідаю на перелазі — так, щоб мене бачили школярі, які бавляться на вигоні у «свинку». З кийками в руках вони бігають навколо ямки, в яку треба загнати «свинку» — дерев'яну цурку. Раніше я сам завжди брав участь у цій грі. Та зараз мені охота попишатись. Я притуляю до губ сопілку й натхненно виводжу:

— Ой за гаєм-гаєм,
Гаєм зеленецьким,
Там орала дівчинонька
Воликом чорненським...

Вулицею проходять селяни й посміхаючись питаютъ:

— Хто ж це тебе навчив так весело грати?

Я прибираю байдужого вигляду, немов мені давнім-давно набридли такі запитання, і начебто з неохотою відповідаю:

— Сам і навчився. Як схочу, то ще веселішої зграю. А сопілку зробив мені дід Коляда. Ось хто!

Яке ж мені було горе, коли сопілка чомусь охрипла. Атож, вона вже не грала, а тільки хріпіла — хар, хар, наче захльобнулася водою. Може, вона тріснула всередині, може потрапила під дощ — я не міг відшукати причини хвороби і вирішив піти до старого кобзаря, щоб він зарадив лихові.

Спочатку, звичайно, треба було як слід причепури-тись. Хай усі побачать, до кого я йду в гості!

Найбільше мене непокоїли мої штани, які зовсім вигоріли на сонці й стали рудими, а на колінах відстовбурчувалися, як капшуки. Та після того я поблизав штани водою і для більшої певності зверху ще потер мокрою долонею, вони відразу ж почорніли і здалися мені новішими. Правда, капшуки на колінах не зникли, та про цей недолік я забув, коли вдягнув картуз, якого мені мати купила торік на ярмарку. Головною прикрасою цього картуза був козирок — блискучий, лакований

козирок, який сяяв на сонці, мов склянка, і в якого можна було дивитись, наче в дзеркальце.

На вулиці я спогорда поглядав на хлопчаків, які проводжали мене заздрісними поглядами. Без сумніву, вони дивилися тільки на мій картуз із блискучим, сяючим козирком. Та в серці ворушився неспокійний черв'ячок — як мене зустріне старий кобзар? Може, він уже зовсім забув і про мене, і про сопілку?

Ось і кузня, ось і похила кобзарева хатина. А може, немає діда вдома? Ні, двері відчинено навстіж... Тихо підходжу до порога й зупиняюся. Може, хоч Устинка вигляне?

Коли це за моєю спиною прогув чийсь голос:

— А до кого ти, хлопче?

Я озирнувся і побачив сільського коваля.

— До діда Коляди,— відповів.— Чи вони дома?

Коваль нахмурив брови і сказав:

— Іди, хлопче, додому. Немає тут діда Коляди. Жандарми вночі забрали.

— Що? — прошепотів я, почуваючи, як мое серце стиснулось у маленьку кульку.— А Устинка?

— Устинку теж забрали з дідом. Мабуть, вишлють кудись у Сибір. Про волю розказував людям старий.

Я чув і раніше, що жандарми хапали людей і замикали їх у тюрму або висилали до Сибіру. І цей Сибір здавався мені краєм, де стоїть вічна ніч, чорна, як чорнило, і де в непрохідних лісах ревуть від страшного холоду люті ведмеди.

У мене майнула думка, що все це — неправда, що коваль насміхається з мене. Я кинувся через поріг і спинився в маленькій хатині з перекошеними віконцями. В ній не було нікого. Біля стіни самітно стояв почорнілий стіл і біля нього лежала перевернута дотори ніжками лава. Та ще на припічку жовтіла купа битих чепець.

Я зрозумів, що коваль сказав правду. Гарячі слізози підступили до горла, наче цієї хвилини я навіки втратив близьких і рідних мені людей. Як живий, зринув в уяві дід Коляда. Ось він дивиться перед собою незрячими очима й простягає мені сопілку, а Устинка, босонога, в полотняній спідничці, посміхається ласково й соромливо...

Не пам'ятаю, як опинився в полі на межі, в своєму

заповідному куточку. Я лежав серед нагрітої сонцем трави й плакав. Ралтом знайомі срібні звуки розсиались у повітрі безліччю скляних дзвіночків. Я затих і швидко підняв голову, прислухаючись.

Це над полем, над густими хлібами, співав жайворонок. Медвяно пахли червоні будяки, вусате колосся лоскотало мені заплакане обличчя. А жайворонок усе співав і співав, і я враз яскраво згадав розмову Устинки з кобзарем, яку колись підслухав отут на межі. І мені, дев'ятирічному хлопчикові, до болю захотілось, щоб люди швидше прогнали пана Малинку й жандармів.

...Багато років по цьому, коли я вже був дорослий, мені пощастило довідатись про долю діда Коляди і його маленького поводиря. Після революції він і справді повернувся в рідне село, де ім збудували нову хату. Устинка поступила в школу, вчилася і згодом стала вчителькою. Але мені вже ні разу не довелося зустрінуться ні з нею, ні з старим кобзарем.

1947 р.

ТЕМНОІ НОЧІ

Коли почалася війна з німцями, Сашко Муха гостював на селі в Тимка Қвасолі. Тут обидва приятелі й залишились, бо не встигли виїхати від німчури.

Приїхав на село управитель-німець і почав готовувати для свого пана-поміщика маєток. Загарбав він величезний колгоспний сад з будівлями, обгородив усю садибу височезним парканом і на воротях прибив таку об'яву:

«Хто увійде без спроса — є злодій і є тому жорстоко покарати. Управитель Қарл Нудель».

Невеселе життя настало для Мухи Сашка!

— Ой же Тимошечко любий, скажи мені, — питає якось Сашко свого приятеля, — ти їв коли борщ із полином?

— Та ні,— відповідає той,— я ще не здурів, Мухо, щоб борщ із полином їсти.

— Та й я ніколи нє їв. А тільки мені так гірко,— каже Сашко,— наче я справді полину гіркого наївся. Сам подумай: людей нема, по хатах ховаються, а на вулиці самі німці. І школу зачинили, і садок парканом обгородили. Ну, чекай же ти, Нуделю!

Сказав отак Сашко й кулаком посварився.

А наступного дня усі побачили, що на воротях під об'явою Нуделя з'явився виведений крейдою такий напис:

«Злодій Нудель прийшов до нас без спроса, залишився без носа!»

Муха й Квасоля лежали в бур'яні, і їм було видко, як вибіг з будинку Нудель — голомозий, червоний від люті. Вибіг із шваброю, а за ним принесли відра з водою. Вмочив швабру у воду — раз! два! Стер напис, змив його з паркану — і сліду не зосталось.

— Пропала твоя робітка, Сашко,— сказав Тимко Квасоля.

Нічого не відповів Муха і тільки сердито засопів.

Але наступного дня знову побачили селяни на воротях той же напис крейдою про злодія Нуделя та про його ніс.

Тричі стирав управитель напис, і тричі знову з'являвся він на воротях.

Аж ось на четвертий раз — нема напису!

Лежать Сашко з Тимком у бур'яні й бачать: проходять селяни мимо садиби, навмисне повільно проходять, щоб ще раз прочитати напис. Але напису сьогодні немає. Не з'явився сьогодні напис!

Бачать приятелі, як хмурнішають обличчя людей, як, тяжко зітхнувши, минають вони садибу.

Що ж трапилось? Чому ж не з'явився сьогодні напис?

А трапилось ось що.

Коли Сашко Муха бур'янами та рівчаками придорожніми підкрався вночі до садиби і вже витяг був із кишені кусочек крейди, він раптом помітив темну постать, яка причаїлась біля воріт.

Що за халепа?

Вдивився Сашко в темряву й побачив німецького солдата з автоматом у руках. Стояв солдат тихенько, нерухомо, притулившись до паркану.

Зрозумів Муха, що навмисне отак принишкнув німець, щоб його ніхто не помітив. А вже сам фриц помітив того, хто поновлює щоночі напис на воротях, і вдарить тоді з автомата. Прощавай тоді, Муха!

— Ох же ти, німчура клятий! — лається Сашко, а з бур'яну не вилазить, бо вилізеш — уб'є німець.

Що його робити? Як би це було добре, коли б раптом ударив грім з неба й убив вартового, а щоб він, Сашко, лишився живий. Отоді б він виліз із бур'яну, і на ранок селяни знову б прочитали напис про злодія Нуделя.

Але грому немає. Тиха ніч і темна. І німець-вартовий з автоматом стоїть біля воріт.

Так і не пощастило тієї ночі поновити напис. Серди-

тий повернувся Сашко додому. А наступного дня розповів він Тимкові Кvasолі про свою невдачу. Лежачи в бур'яні, приятелі палко обговорювали, як ім одурити німця і як зробити, щоб напис про Нуделя знову з'явився на паркані.

— Знаєш, Сашко, що я придумав? — захоплено зашепотів Кvasоля. — Дід Юхим Карасик каже, що в тебе золота голова. Але в мене ще золотіша. Ось послухай. З ружжом німець чи без ружжа? З ружжом, та ще й з автоматом. І вірьовка у нас є. І петлю ти вміеш зробити. Отож уночі ми підповземо поближче, і я кину вірьовку з петлею на німця. Влучатиму петлею на автомат. Як зашморгну, як потягну до себе! Німець заверешить, кинеться навздогін за ружжом, а тимчасом ти вискочиш з іншого боку і встигнеш зробити напис! А що, ловко?

Але Сашко тільки рукою махнув:

— Ех ти, Кvasолечко несіяна! Голова твоя! Не золотіша, а капустяна! Та ти ж не влучиш у темряві накинути петлю на ружжо! Та ти ж наростиш зайвого гласу! Та ж почне німчура-грабчура стріляти з переляку!

Тимко подумав, похнюпився й вимовив:

— Ні, мабуть-таки в тебе золотіша, а мої тільки золота.

Ось тоді й народився в Сашка план.

Слухайте ж, слухайте, що вигадав Сашко.

По-перше: Тимко Кvasоля займає позицію в бур'яні, на відстані десяти кроків від німця-вартового, і починає голосно хрюкати. Не дивуйтесь, дорогі друзі-читачі. Ніякої помилки немає: голосно хрюкати. Який же німець утримається від спокуси, коли в кількох кrokах від цього хрюкає порося? Та ніякий німець не втримається, хай він хоч і на посту стойть!

Тепер по-друге: коли вартовий кинеться в бур'ян, щоб схопити порося, в цю хвилину вискачує з іншого боку Сашко й виводить крейдою на воротях свій бойовий напис.

Чи можна вигадати щось простіше й мудріше?

Отож, як добре stemnіlo, наші друзі були вже в бур'яні. А бур'яни при німцях вирости скрізь високі та врожайні, наче сам Мічурін біля тих бур'янів потрудився.

Лежить Сашко в бур'янових хащах, придивляється. Ех ти, темна ніченько! Яка ж ти тепла та запашна!

Як же тяжко на серці, що нюхає твої паоші, твій любисток та руту-м'яту німецький гидкий ніс!

Але скажемо правду, що тієї хвилини Сашко Муха думав не про ніс. Думав він і придивлявся до німецького вартового. І хоч яка була темна ніч, а побачив Сашко крізь її чорну запону, що стоїть німець біля воріт, стоїть, клятий, з автоматом, принишкнув і не ворушиться.

Принишкнув і Сашко. А там десь, з іншого боку, підповзває Тимко Квасоля. Ось незабаром він голосно захрюкає, і тоді...

У цей час з-за хмари визирнув місяць. Який же прекрасний місяць на Україні! Так видно стало навколо, що жодної тіні не залишилось. Навіть попід парканом, навіть біля воріт. І німецький вартовий мов на долоні. Придивився тут до нього Сашко краще. Ще раз придивився. Підповз ближче і втрете придивився. І сказав він тоді сам собі...

А що саме сказав — ми не розчули, бо зненацька пролунало у тихому повітрі чарівне поетичне хрюкання. Це Тимко Квасоля зайняв свою позицію і, згідно з воєнним планом, подав голос.

І де він навчився отак чудесно хрюкати? Звичайно, кому який талан. Тимко вміє і по-котячому, і кумкати жабою вміє, і по-совиному кричати тямить.

Ото хрюкає він так, хрюкає, аж чує — кроки. Мабуть, німець біжить уже ловити поросся. Коли ні. Хто б ви думали? Сашко!

— Ходімо швидше, Квасолечко, — шепоче. — Дивись, я німця в полон узяв!

І тут побачив Тимко, що Муха за собою щось волочить по дорозі. Та невже вартового у полон заграбастав?

Похапцем розповів Сашко своєму приятелеві, що з ним трапилось. Ото як освітив місяць постать німця, Муха роздивився, що німець той якийсь незвичайний, не ворушиться. Стоїть, як стовпець — і все. Свиснув Сашко тихенько — німець і вухом не повів. Свиснув голосніше — знову аніні. Қахикнув — вартовий ні гугу. Тоді Сашко підповз ще ближче і тут побачив, що німець не справжній! І не німець зовсім, а звичайнісіньке собі опудало!

Зрозумів тоді Муха, що управитель пішов на хитрощі. Поставив замість вартового солом'яне опудало, насунув на нього німецьку каску, дав у руки дерев'яний

автомат — стій! Сам управитель боїться вночі вийти за ворота, а солдатів у німців в цьому селі обмаль, їм не до того, щоб якийсь паркан вартувати. Ото й довелося німчурі Нуделю уdatися до опудала. Звичайно рановранці він те опудало забирає.

Наступного ранку селяни побачили на сільському майдані біля трибуни повіщене німецьке опудало, а на паркані поновлений напис про злодія Нуделя.

Давно кінець прийшов нуделям-фрицам. Але й досі на воротах колгоспного саду можна прочитати в тому селі напис. Тільки напис тепер трохи інший:

«Прийшов Нудель без спроса, залишився без носа!»

1947 р.

ШПАК ОСОБЛИВОЇ ПОРОДИ

Чи давно та зима була, завірюха свистіла, мороз зубами скрипів...

Чи давно ми в сніжки грали, на санках із гори спускались, снігову кріость будували...

Наче вчора ще я на коньках катався, всякі фігури на кризі виробляв, а сьогодні — глянь, скрізь уже трава зеленіє, листя на деревах розвивається. Шпаки прилетіли, співають... І коньки давно вже лежать у комірці без діла.

А про шпаків можу я вам розказати невеличку історію. Пригода трапилася, тільки не знаю з ким: чи зомною, чи, може, із шпаком...

Ото як зійшов сніг із землі і настала весна, почав наш четвертий клас готуватись до Першого Травня. А тут звістка прийшла, що на першотравневе свято приїде до нас Герой Радянського Союзу, наш дорогий товариш Петренко. Він колись учився в нашій школі і обов'язково завітає в гості до нас, школярів...

Тут почалася в нас робота. Одні вивчають нові пісні, інші стінгазету розмальовують, треті — спектакль готують. Ну, ясно, кожному з нас хочеться, щоб не осоромився наш клас перед Героєм Радянського Союзу. В кого двійки були, навіть і ті почали вчитись краще.

А юннати наші то вже хтозна й як стараються. Кущі, немов під гребінець, підстригли і молодий садок біля школи насадили. А шпаківень нарobili — мабуть, із

сотню. Коли на кожне дерево шпаківню почепити, то в нас і дерев стільки не знайдеться.

Ото прийшов до мене одного разу приятель мій Тимко Квасоля та й хвалиться:

— Ось я сякий-такий, прехороший: півтора десятка шпаківень змайстрував! Як прилетять шпаки, як заспівають, уся вулиця слухатиме!

— Ну й гаразд,— кажу,— нехай собі слухають на здоров'ячко.

А Тимко невгаває:

— Мої шпаківні,— каже,— мої й пташки. А ти, Муха, жодної шпаківні не зробив. Дуже мені,— каже,— цікаво знати, чим ти весну й Першотравень зустрічатимеш? І чим ти,— пити,— похвалишся перед Героєм Радянського Союзу?

— От,— кажу,— хвалько небесний! Три шпаківні склепав, а балачок на всю школу! Та я, може, таке організував, що тобі й уві сні не присниться!

— А що ж ти таке організував, що мені й не присниться? — не відстає Квасоля.

От, думаю собі, причепився, як реп'ях дурноголовий! Що ж йому сказати?

Та й сам незчувся, як злетіло в мене з губ:

— Я,— кажу,— палац будую для шпаків. Атож. Що твої вбогі шпаківні з трухлявих дощечок! Ось у мене буде шпаківня! Кажу ж тобі — не шпаківня, а справжній палац!

— Побачимо,— каже Тимко.

— Авежеж, побачимо!

А сам і думаю: «А чому б мені й справді не зробити шпаківню, найкращу від усіх? Таку, щоб усі мої товариши аж роти порозявляли!»

Отак подумав, прийшов додому, знайшов у сараї дошку, пилку, гвіздків та й узвялся до роботи.

Була неділя, то я цілісінський день і промайстрував. Зате ж і шпаківня, друзі мої, вийшла — ні сказати, ні пером описати! Справжнісінський будиночок! Дашок із справжнього заліза, стінки в червоне пофарбовані, два віконечка виблискують склом, ще й віконниці зелені прироблено!

Аж самому любо подивитись! Коли б я був шпаком, а не Мухою, то обов'язково помостили би гніздо в такому будиночку! Є тепер і мені чим похвалитись!

Приладнав я свою шпаківню на найвищому дереві в шкільному саду, щоб усім здалека було видно. Хто не гляне — зупиниться, ще й язиком клацне — от, мовляв, хатка!

А юннатів наших, мабуть, завидки взяли.

— Не оселяться шпаки в твоєму палаці,— кажуть.— Горобці, та й то злякаються отих віконечок із віконницями!

— Егеж, не оселяться! Досадно вам, що моя шпаківня найкраща!

Тільки що ви думаете? Пройшов тиждень — обминають будиночок шпаки. Минув і другий — немає шпаків! Усі шпаківні вже заселені, гнізда птахи помостили, а мій палац із двома віконечками порожній-порожнісінький!

Що мені робити?

— Почекайте, — кажу, — дорогі юннати, до мене прилетить шпак особливої породи, куди вашим!

Аж ось і квітень скінчився, і завтра вже перше травня! А від моєї шпаківні навіть горобці тікають!

Ну, думаю, Муха Сашко, засміють тебе хлопці! Як би приманити хоч поганесенького якогось, хоч безхвостого шпака?

Ні, буде й у мене шпак!

Пішов я в сарай, знайшов соснову цурку й почав майструвати. І такого зробив дерев'яного шпака, що куди вам! Пофарбував я його чорною фарбою і ввечері тихенько посадив у свою шпаківню.

Уранці наступного дня після параду завітав до нас у школу Герой Радянського Союзу Петренко. Розповів він нам про літаки, про бої з ворогами. Послухав наші співи, прочитав стінгазету, а тоді юннати повели його в сад. І йде він просто до дерева, де почеплено мій будиночок із залізним дашком.

— От,— каже,— красива шпаківня! Хто її зробив?

Тут я виступив наперед.

— Моя,— кажу,— робітка!

А юннати кричать:

— Дивіться, вже й до Мухи Сашка шпак прилетів!

— Прилетів,— відповідаю,— і навіть особливої породи!

А мій дерев'яний шпак виглядає з дверцят, чорну голівку висунув.

От Тимко Квасоля підійшов до дерева ближче та й питає:

— І що воно за шпак такий дивний, що не ворується?

— Кажу ж, що не нашої породи! Африканський чи американський, я ще добре не роздивився.

Та не встиг я доказати, як Тимко схопився обома руками за стовбур і легенько потрусиив дерево. І раптом...

Дерев'яний шпак, чіпляючись за віття, впав Тимкові просто на голову...

Тут розлігся такий веселій регіт, що аж у вухах залящало. А що було далі — не знаю, бо від сорому я втік додому...

1947 р.

ПОДОРОЖ ДО МЛИНА

Крізь ранішній сон чув Матвійко, як мати відчинила віконниці, як сокоріли за вікном кури і вулицею проїшла на пастівник череда. Одна корова довго мукала, мабуть, за телям. Матвійко повернувся на другий бік і натягнув на вухо рядно, а корова все мукала, і чути було, як гукали і ляскали пугою пастухи.

У хату ввійшов батько, пошукав щось за піччю, а потім обізвався до матері:

— Ти не бачила нового мішка з зав'язкою?

Тут Матвійко враз згадав, який сьогодні день, і хутко скинув із себе рядно.

— Тату, поїдемо до млина?

— Аякже, синашу. Вставай мерщій, бо без тебе неправка. Мішки допоможеш зав'язувати. До свята вро́жаю пшениці треба змолоти для колгоспу. Яке ж то радісне свято, синку!

Мати поставила на столі борщ, пішла в хижку і дістала з бодні велику четвертину сала.

— Сідайте снідати,— сказала вона,— та добре наїдайтесь, бо повернетесь, мабуть, аж увечері.

Вона відчинила скриню й витягла звідти нову сорочку, яку вдягала Матвійкові тільки на свята. Це була чудесна сорочка — синя, як барвінковий цвіт, і вся лопотіла, наче її надував вітер, і навіть пахла чимсь таким приємним і радісним,— любистком і трошки м'ятою, і ще трошки сосновою скринею.

Матвійко надів сорочку, і мати сама застебнула її

на ґрудях на всі гудзики. А гудзики були нੇ якісь там прості, а червоні-червонісінські, як калина. І тільки тепер, у новій сорочці, Матвійко по-справжньому відчув, яке то велике діло — їхати до млина.

— Аякже, — сказала мати, — туди всі із мливом їдуть — і з Бучаків, і з Селища, то нехай же і селищани, і бучаківці знають, що мій син у такій сорочці ходить.

Матвійко хутко поснідав, раз у раз дмухаючи в ложку з гарячим борщем, і скопився з-за столу. Йому дуже кортіло збігати до свого приятеля Омелька, щоб той побачив його в новій сорочці, та бува ж не підождуть і пойдуть самі. Ні, краще вже нікуди не бігати, бо не часто випадає такий день, як сьогодні.

— Швидше снідай, Петре, та йди запрягати! — клопочеться мати.

Матвійко розчарований.

— Отакої, тату! Хіба ж не машиною поїдемо?

— Машини цеглу возять. Сам же знаєш — нову школу будуємо.

Звичайно, про нову школу Матвійко знає. Атож, така буде школа — аж на два поверхі! Ось на той рік Матвійко теж уже буде школярем!

Батько кінчає снідати, знімає з гвіздка картуз і йде до колгоспної стайні. І, доки він запрягає, мати повчає сина:

— Гляди ж, синку, не балуйся, з воза не впади, тримайся за полудрабок, у ріку не лізь, бо втопишся, сорочки у дьоготь не вмасти, а коли трохи борошном присипле — то нічого, можна обтрусити. А з мельником привітаєшся люб'язненько та чемненько, спитає, чий ти, — скажеш. На млинове колесо не дивися, бо голова закрутиться, впадеш. Та, може, мельник вийме пляшку горілки й батька присоглашатиме, то ти сіпнеш за полу і гукнеш: «Тату, додому пора, вже смеркає!»

— Добре, мамо. А кого за полу сіпнути: мельника чи батька?

— Авжеж батька. Та доглядатимеш, щоб хто мішків не перемінив.

— Добре, я доглядатиму.

Останні свої повчання мати доказала аж тоді, коли Матвійко сидів уже поряд з батьком на возі, на мішку з зерном. Батько смикнув віжками, вороний коник Шалапут напружився, віз здригнувся. Колеса застугонали,

ззаду знялась сіра курява, яка заслонила матір біля воріт, і Матвійко радісно пересвідчився, що він, нарешті, виrushив з батьком у дорогу.

Полудрабок трусиився, мов у пропасниці, колеса то гуркотіли, то зовсім стихали в м'якому шарі пилюки. Назад попливли знайомі тини, з-за яких підводились навшпиньках золотоголові соняшники. Кури тікали з-під кінських копит. Свині зажурено шукали під тинами затінок, бо сонце вже встигло підбитися височенько і тонкими голками проколювало нову Матвійкову сорочку.

Батько вказав на новий будинок з високою щоглою:

— Наш радіовузол, синку! Ти глянь — як картинка!

Матвійко зміряв очима будинок знизу доверху:

— Тату, а чому він — вузол? Хто його зав'язав?

— Ми й зав'язали,— посміхнувся батько.— Гуртом.

Самої цегли пішло сорок тисяч. А щогла висока — бачиш? Антена радіохвилі ловить.

Матвійко дуже уважно дивився на щоглу, але ніяких хвиль не побачив і зітхнув: «Назад будемо їхати — ще подивлюся».

На околиці села довелося круто звернути, бо назустріч повільно сунулась якась величезна червона машина, а від неї простяглась вбік немов довга рука і загородила мало не весь шлях.

Матвійко, який ще не бачив комбайна, торкнув за плече батька:

— Тату, а що воно за машина?

Батько відповів не зразу. Прицмокуючи губами, він любовним поглядом проводжав машину, аж доки вона не завернула вбік і не зникла з очей.

— Оце корабель! — нарешті захоплено вимовив він.— Самохідний. На жнива прислали. Плаватиме, синашу, на наших пшеничних морях. А що, тобі добре на мішку? Не зсуваєшся?

В ці перші хвилини Матвійко цілком віддався ча-рівному почуттю подорожі. Попереду були незнайомі місця, невідомі пригоди і степовий шлях, який здавна солодко тривожив Матвійкову уяву. Не раз бувало виходив хлопчик за сільську околицю і зупинявся самитний, вдивляючись у замріяну далечінь. Чого чекав він, сповнений неясного трепету, які картини розкривались в його дитячій душі? А манлива дорога тікала від нього за обрій, і ніхто не міг пояснити хлопчикові, де її край

і за скільки днів можна доїхати до того місця, де небесна синя миска торкається землі.

Коли виїхали за село, на груди несподівано стрибнув пахучий шовковий вітрець. Він приніс із собою змішані запахи полину, польових квітів, нагрітого жита, яке вже починало половіти.

Батько скинув картуз і глибоко вдихнув повітря.

— Ех, радість яка! Землиця дихає, Матвійку. Серце в неї на просторі відживає.

Хлопчик мовчить і думає. Йому ще ніколи не доводилось чути, як дихає земля.

Батько підвівся і кінцем батога роздавив на шкірі Шалапута гедзя.

— Ач, як уп'явся, глитай!

— Тату,— обізвався Матвійко,— а я чув, як вона турчить.

— Хто, синку?

— Землиця. Увечері на вгороді. Ось так. Туру...

— Е, ні. То гадюка-казюка подає голос. Скликає подруг.

Вітрець відніс убік пелену задушливого пилу, і стало видно всю дорогу. Блакитною стежкою вона в'юнилася між хлібів. Нікого на ній немає. Тільки далеко-далеко попереду курить жовта хмарка — хтось іде назустріч. Хмарка сковалась за стародавньою могилою, потім знову вигульнула, як руда шапка, нап'ята на невидиму лозину.

Дивоглядне марево жарко струмує над степом. Вигнувши круті шиї, пливуть над хлібами, як на каруселі, золоті коні, розписані синькою. Б'ють цимбали, виспівують скрипки, вся земля гуде, і коли на мить заплющає Матвійко очі, в нього тихо крутиться голова. Який же великий світ!

Батько показує пужалном у далечінь.

— А скажи, що воно ото зеленіє за житом? Цукор росте! Не віриш? То ж наша бурякова плантація.

Матвійко широко розплющив від подиву очі.

— Нашого колгоспу? Оце все наша земля?

— А ти як думав? — У батьковому голосі щаслива гордість.— Ото загір'ям яровина переливається, а з цього боку озима пшениця, а далі — ячмені. А туди-о пішли гречки, овес, соняшник. Одне слово — мільйонщики ми.

— І я мільйонщик?

Батько посміхается:

— Отаку пшеницю везеш молоти, а ще й питаетш!

Шалапут стриже вухами і злякано скошує око на неоковирну купу розбитого танка, який визирає з придорожньої канави. Дика бузина та кропива обступили потвору, і танк позирає на дорогу злинялим хрестом.

— Дали тут гітлерівцям духу,— задумливо мовить батько.— А то не їхали б ми оце з тобою, синку.

Руда шапка куряви виросла в хмару, яка швидко насувалась. Ось із неї вискочив грузовик. Прозвучав сигнал, і за мить машина вже зникла позаду, закутавшись у густу ковдру пилу.

— Пальне повезли з бази,— сказав батько.— З ненілі жнива.

Вітрець пострибав хлібами, сколошкав овес, смикнув за довгого вуса ячмінь, розплів руді гриви житам і з розгону вскочив у пшеницю. Вона важко колихнулась хвилею, і якби не перестук коліс, Матвійко, напевно, почув би її мідноголосий дзвін.

— Тпру!..

Хомут на Шалапуті пнететься вгору.

— А потримай, лишень, віжки, Матвійку, — каже батько і стрибає з воза.

Край дороги зелена могилка, огорожена залізними гратками. Молода тополька виблискуює над нею срібним листям. Батько йде мимо могили до жита і зриває колосок. Він вилущує його на долоні і довго стоїть, схилившись над ним. Потім здуває з долоні молоде зерно і, випроставшись, дивиться перед собою в далечіні, немов бачить десь там, за хвилястим маревом, нечуване диво. І наче щось згадавши, нахиляється і швидко рве квіти. Цілий сніп білого ромену, рожевої материнки та синьо-оких васильків він кладе на могилу, перехилившись через залізні гратки. Не озираючись, повертається до воза, і ось знову торохкотять колеса, а батько, зітхнувши, розповідає:

— Дівчина тут спить,— вродлива та хороша. Ніхто її імені не знає. Спустилась на парашуті для зв'язку з партизанами. Гітлерівці їй упіймали. Ось на тому місці їй лишилась лежати. Люди поховали. А як повернулись наші, коваль колгоспний скував гратки, а ми з людьми посадили в узголов'ї тополю.

Матвійко слухав із сумними очима і довго оглядався, аж доки струнка тополька не стала зовсім низенька.

Хвилюю накотився медвяний дух будяків.

Виїхали за степову могилу, вдалині з'явилася смуга лісу. Та ліс цей видався Матвійкові дуже дивним: з землі росло саме верховіття, а стовбурів не було. Він сказав про це батькові, а той узяв із Матвійкових рук батіг, покрутив ним над Шалапутом і промовив:

— Стовбури в землю повзали. По коліна. Грузъко.

Хлопчик з недовірою глянув на батькове обличчя й помітив, що в нього легенько тримтися брова — ось-ось весело засміється батько. «Ще й насліхаються!» подумав Матвійко і сказав з усією поважністю:

— Коли б у них були ноги, то, може, і повзали б.

Загадка розкрилась незабаром. Степ раптом обірвався вниз, у долину. Дорога стрімко пішла в яр, з якого визирали верхів'я старих осик. Струмінь вологої прохолоди дихнув в обличчя Матвійкові. Шалапут роздув ніздрі, насторожив вуха і стримано заіржав. Щось трапилось, щось змінилось навколо, нашорошилось у чеканні чогось невідомого. Матвійка відчув це всією своєю істотою. Про це іржав Шалапут, про це стривожено лопотіло листя осик.

Крикнув над лісом ворон-крумкач. Про віщо? Може, він гукнув, що далі нема куди іхати, бо ось тут і є край далекої загадкової дороги...

Батько злазить з воза й ланцюгом прив'язує заднє колесо.

— Но! — шарпає він віжки. Віз рушає, та колесо не крутиться, а оре, лишаючи за собою борозну. Шалапут іде помалу, опираючись, і хомут злазить йому на голову. Матвійко боїться кругого узвозу, та не хоче виказати цього перед батьком.

— А що, добре загальмували? — з удаваною байдужістю питає він.

Батько не відповідає. Здається, наче він до чогось пильно прислухається.

Дорога звужується, з обох боків стрімкі кручі. Коли хтось іде назустріч, то тут не розминутися. Це непокоїть батька.

— Ну, давай покричимо,— каже він і раптом голосно гукає: — Го-го-го-о!..

«О-о-о!» озивається луна. Кінь хропе і припадає на задні ноги, стримуючи воза.

— Допомагай, Матвійку! Ну, разом! Просигналимо, що шлях не вільний.

Матвійко кричить пронизливо, старанно виводячи кожне «о», та густий батьків голос перемагає.

«О-го-го-го!..» котиться в лісі.

Батько йде поряд з возом, потім дає віжки Матвійкові, а сам бере Шалапута за уздечку. Хлопчик боязно поглядає на урвища, які з обох боків стисkують вузьку дорогу.

І зненацька хтось могутніми раменами розсунув і кручі, і ліс. Сліпучий, блакитний і безмежний простір розкрився, мов у казці, перед очима. Іскрометною синявою глянула в самісіньке серце Матвійкові ріка, поси-пана, наче склом, золотими лелітками. Зачарований хлопчик, немов уві сні, почув батьків голос:

— Дніпро!

Так ось чого чекали і ліс, і осики, і Шалапут!

Глухий шум м'яко долинув від ріки. Ще здалека побачив Матвійко старий млин і величезне колесо в срібному димі бризок.

Віз зупинився біля місточка, який вів до млина. Батько розпріг Шалапута, почепив йому на голову торбу з вівсом і сказав:

— Ну, ходімо.

Місточком, який увесь трусишся і здригався від важкого ходу колеса, Матвійко, тримаючись за батькову руку, ввійшов у млин. Він побачив високого дядька, запорошеного борошном з ніг до голови. Брови й довгі вуса були в нього від борошна сиві, він цебром набирає з мішка жито.

— Драстуйте, Трифоне Яковичу,— привітався батько.— Крутиться-мелеться?

Матвійко догадався, що це, мабуть, і є мельник, і собі поздоровкався.

— Драстуйте, коли не шуткуєте,— відповів Трифон Якович, не кидаючи своєї роботи.

— А я думав, що у вас завізно,— сказав батько,— аж воно, бачу, нікого немає.

— Та млин же на ремонті тиждень стояв, ще мало хто знає. Зранку, правда, було дві машини з Бобринців.

Мельник узяв цебро, став на драбинку й висипав жито в кіш. Матвійко побачив жорна, які крутилися за переборкою. Коли мельник висипав зерно, вони задово-лено забурчали, ліниво загули густим басом, мов товсті джмелі.

Батько вніс мішки, Трифон Якович набрав у жменю пшениці, довго пересипав її з долоні на долоню.

— Зерно — як перемите, — сказав він. — Мабуть, агроном ваш — путящий чоловік.

— Та голова не дірява,— відповів батько.

Мельник зняв у Матвійка з голови картуз і вибив із нього пил.

— І не мірошникував, а голова борошном припала.

Потім відступив на крок, узявшись руками в боки і захоплено вигукнув:

— А сорочка ж яка розпрекрасна! А гудзики! Та я за один такий гудзик проміняв би тобі півмлина, тільки — млин колгоспний! Та це не причина, аби твоя згода.

Матвійко глянув на сорочку мельника — вона була вицвіла й запорошена, обвів очима середину млина — старого та похмурого — і відповів:

— Навіщо мені ваш млин!

— Отакої! Мельником будеш! Борошно молотимеш, щодня пшеничні млинці та сластьони їстимеш. А я прийду в гості — ти й мене почастуєш. Тут, у млині, і ночувати можна. Тільки ото буває, що миші надокучають.

Хлопчик мовчав. Щоправда, сластьони — річ принадна, та зате ж і гудзики — аж горять! І взагалі не разбереш — чи насправді каже мельник, чи шуткує.

— Ну, то як же воно буде? — вів далі мельник.— Ти кажи швидше, а то я роздумаю.

Матвійко засопів, сховався за батька і промовив:

— Коли ж я молоти не вмію і мишай боюся...

Хлопчик не зрозумів, чому засміялися мельник з батьком. А втім, Трифон Якович сподобався Матвійкові. Сподобалось, що його так вразила нова сорочка.

Мельник поставив батькові перевернутий ящик і запросив: «Сідайте тут, не так запорошитесь». На це батько відповів: «Нічого, де борошно, там і порошно», і сів. Матвійко став біля батька, а Трифон Якович умостиився на драбинці. Хлопчикові хотілося поглянути зблизька на водяне колесо, та він пам'ятав, що цього робити не

можна, бо закрутиться голова і впадеш у воду. І тоді — прощай і Матвійко, і нова сорочка.

— Значить, мелете? — спитав батько.

— Моє діло мірошницьке, — відповів мельник. — Запусти та й мовчи. І на життя своє не нарікаю. Робота тиха, саме по мені, бо й я тихий чоловік. Дочка моя по небесній спеціальності пішла — у Харкові дивиться в трубу на зорі. Син — по підводній лінії: в Чорному морі у водолазах ходить. Другому синкові дванадцять років. За цього кріпко боюсь. Ніякої лінії в ньому не видко. Хто його знає: або ледарем буде, або професором. Повірите — птичу мову розуміє! І сам тямить балакати і по-качиному, і чайкою кигиче, а по-город'ячому як зацвірінькає, то кіт наш аж облизується і кігті випускає. Книжку побачить — затрусицься і до дірок зачите.

— Дядю, а чому вона в трубу на зорі дивиться? — не втерпів, щоб не спитати Матвійко.

— Наука! — сказав мельник. — Ізучає движення небесних світил.

Матвійкові хоч і цікаво було слухати, та дуже вже кортіло погратися на березі Дніпра.

— Піди погуляй, — сказав батько, — тільки у воду, гляди, не лізь, бо додому не візьму.

Шалапут стояв біля воза і мотав головою з навішеною торбою, бо вівса, мабуть, залишилось тільки на дні.

Недалечко спинились кілька машин, які щойно під'їхали. Матвійко хотів спитати в колгоспників, що вони привезли молоти — жито чи пшеницю, та роздумав. Він пішов понад рікою. Біля берега ходили веселими зграйками райдужні мальки. В одного малька хвостик був надірваний, і він відставав од товаришів. «Мабуть, хтось відкусив», подумав хлопчик. Він вивернув кишені, натрусив хлібних крихт і вкинув у воду. Але мальки злякано чурнули від берега.

Несподівано Матвійко побачив біля себе хлопця в полотняних штанях, голого до пояса, з золотистими від сонячної смаги плечима й руками. Хлопець був високий, довготелесий, з жовтими яструбиними очима, і обличчя в нього було від вуха до вуха крапчасте, як сорочаче яйце. Ластовиння збігало з підборіддя на шию. Голову хлопця прикривав, як капелюх, широкий лопуховий лист, а з плечей звисали гнучкі й довгі стебла латаття з жовтими квітами.

— Ти навіщо мою рибу приманюєш? — спитав хлопець, насуплюючи рідкі біляві брови.

Матвійко глянув уздовж берега — батька поблизу не було, до млина далеко. Обставини, видима річ, складались не зовсім сприятливо. Та хіба ж можна хоч єдиним рухом виказати, що ти боїшся!

— А чому вона твоя? — спитав Матвійко, спідлоба зиркаючи на хлопця.

— А тому, що я хазяїн цього берега,— спогорда вимовив хлопець.— Не чув про Давида Снігуря? Ну, я ось і є Снігур. А на тому березі хазяїном Прокіп Юшка, а на остріві — Стьопка, обидва з нашого загону.

Він ураз набрав у груди повітря й гукнув, мов пугач: «Пу-гу!» І десь далеко, як луна, відгукнулось: «Пу-гу-у!»

— Чуеш? Прокіп озивається. Вірно стоїть на посту.

Снігур подивився на Матвійка і з підозрінням спитав:

— А ти часом не з тих, котрі з дерунів? Ну, ті, що яйця видирають, пуцьверінків із гнізд беруть.

— Ні,— сказав Матвійко,— я приїхав до млина. І сам правив.

— Гляди,— вже доброзичливо промовив Снігур.— А то тут ходять усякі... Учора солов'я видрали. Ех, не встеріг! А оце недавно навідався до гнізда зяблика, а там тільки двоє пташенят. Одне — пуцьверінок, а друге велике — ротате та головате. Ну, ясно, підкинула ледащиця-зозуля своє яечко і нічичирк — висиджуй чужачка вкупі з своїми! А чужачок і повиштовхував усіх пташенят, одного тільки й залишив.

Матвійко бачить, що йому не загрожує ніяка небезпека. Новий знайомий не думає ні сваритись, ні битись. Вчинок зозулі викликає жаль і обиду за маленьких пуцьверінків.

— А ти б уявив того чужачка та й викинув! — широко радить Матвійко.

— Не можна,— поважно, по-хазяйському мовить Снігур.— Тоді на моєму березі зозулі переведуться, а вони волосату гусінь нищать. Так-то. А в Стьопки на остріві чаплі водяться! — додає він захоплено.

— А мені дід Чапля пошив чобітки, тільки тіснуваті,— зітхає Матвійко.

На груди Снігуру сідає великий гедзь з зеленими смарагдовими очима.

— Він думає, що ти — коняка! — сміється Матвійко, але Снігур таємниче шепоче:

— Дурнику, ми зараз літак зробимо!

Він спритним рухом упіймав гедзя, засунув йому в черевце соломинку й пустив. Гедзь піднявся високо вгору й полетів над Дніпром. Обидва хлопчики стежили за його польотом, аж доки гедзь не зникнув з очей.

— Я, як виросту,—замріяно сказав Матвійко,—зроблю і собі такі крила, щоб літати, і полечу-у.

Сіра чайка, кигикнувши, пролетіла над хлопчиками, на білій піщаній косі майнула її швидка тінь. Над мілиною чайка на мить застигла, тріпочучи крилами, і враз каменем упала вниз, схопила довгим дзьобом рибку і звилася вгору. Але здобичі не втримала. Рибка блиснула на сонці срібною монетою, чайка підхопила її на льоту і швидко майнула над хащами молодого червоно-го верболозу.

— Недавно тут приходило двоє хлопців із села рибу ловити,— промовив Снігур.— З мулявником. А в мулявнику вічка густі, кожного разу дрібноти по півцебра залишається в сітці. Там такий дріб'язок, самі мальки. Отак знущаються з риби! Ну, я з Прокопом Юшкою і підстеріг їх. Забрали мулявник і в сільраду доставили, щоб не ловили проти закону. Ех, я щучок маленьких люблю ловити! Іх не шкода, бо вони як алігатори. Знаєш що? Ходімо половимо. Ось тут недалечко є калюжа, від весняної поводі залишилась. Там їх руками можна хапати.

Калюжа і щучки! Чи ж є на світі більша принада! Та страшно заходити далеко без батька.

Снігур зрозумів це вагання.

— З ким ти боїшся? За мною, з хазяїном берега? Вкупі до млина підемо, мельник же — мій батько. А яких ловких щучок привезеш додому!

Тепер справа мінялась. Матвійко зметикував, що це і є той самісінський мельників син, який уміє розмовляти по-пташиному. Снігурі довелося тут же показати своє мистецтво. Він затъохкав, як соловей, засвистів іволгою, заклепав, мов лелека на стрісі... А коли заквохтав квочкою, Матвійко так яскраво уявив собі нахорохорену курку з пухнастими курчатами, що не втерпів і дзвінко

покликав: «Ціп-ціп, ціп-у!» Він ладен був іти за Снігуром хоч на край світу. Цей довготелесий хлопчина в ластовинні швидко і навіки скорив Матвійкове серце. Матвійко відчував гордість і вдячність, що Снігур не цурається його товариства — не прогнав, не надавав стусанів, а ще навіть покликав із собою ловити щучок. Хіба комусь із колишніх Матвійкових товаришів випадала така честь — заприятелювати з хазяїном Дніпрowego берега? А проте і Снігур повинен знати, що він, Матвійко, неабихто.

— А знаєш, хто я? — спитав хлопчик у Снігура. — Мільйонщик! Ось хто. Спитай у батька, як не віриш.

Снігур не відповідав. Він ішов поруч з Матвійком і поглядав на всі боки, наче прислухаючись до пташиного щебетання. Біля високого куща ліщини він подав знак мовчати і навшпиньках обійшов кущ.

— Гніздо горлички,— пояснив.— Щоб не сполохати...

Низький басовитий гудок прокотився над широчінню ріки. З-за крутого вигину показався чорний буксир. Він ішов натужно, збиваючи хвилі сивої піни, а за ним тяглися дві присадкуваті й широкі баржі. На одній із них поблискувала на кормі надбудова, схожа на білий будиночок. Жінка в червоній кофтині стояла біля дверей будиночка і, приставивши до лоба долоню, розглядала берег.

Снігур теж прикрив долонею очі від сонця і уважно вдивлявся в буксир.

— «Комсомол»,— сказав він.— Це вже третій рейс робить. Машини везе в Каховку. Там і гідростанцію, і нове місто — все будує машинами. А найголовніша машина — крокуючий. Він як генерал. Та ти, мабуть, не знаєш, який він і є? У школу вже ходиш?

— У перший клас піду восени,— поспішив похвалитись Матвійко.

— Ех, крокуючий! — замріяно промовив Снігур. — Я його сам не бачив, а люди розповідали. Пройде — й канал, пройде — й море! Ось який він!

Хлопчик глибоко зітхнув і глянув на Матвійка, німов роздумуючи, чи варто звіритись йому в якійсь таємниці. Потім, ураз вирішивши, озирнувся й сказав:

— Тільки я не по техніці. По техніці більше Прокіп. А я, знаєш, як вивчуся, капітаном буду! Не віриш? Теплохід водитиму на Волго-Доні. А може, й тут, на

Дніпрі. Ну, це я остаточно вирішу потім. А схочу — криголам поведу на північ! Знаєш, де сама крига та білі ведмеди?..

Матвійко слухав, приголомшений. Ось цей хлопець, який іде поруч і якого він, Матвійко, може навіть узяти за руку, буде справжнім капітаном!

Снігур, мабуть, прочитав на Матвійчиному обличчі подив і німе захоплення.

— А схочеш, то й тебе візьму,— продовживував він поблажливим тоном.— Будеш моїм помічником. Та я тобі таке скажу,— майже вигукнув він, усе більше захоплюючись від власних слів,— я, брат, тобі таке скажу, що ми ось тут, де йдемо зараз, місто збудуємо! Палаці кам'яні поставимо, пам'ятники, школу — таку, що на п'ять поверхів!..

— Місто? — ахнув Матвійко.— Удвох?

— Чому — вдвох? Народ працюватиме, крокуючі... А ми, значить, з тобою на пароплаві машини будемо доставляти, ліс із півночі, рожевий мармур з Уралу... Ех, шкода, що ти не вивчаєш географії...

Хлопець замовк, знову зустрівши із сяючими діамантами Матвійкових очей. Цей малюк був таки вдячним слухачем, а Снігур, розмріявшись, уже не міг спинити буйного льоту своєї фантазії. Він поклав на плече Матвійкові руку і зашепотів:

— А навколо міста буде свісташковий гай... знаєш — свісташки, горіхи такі з білою шкарлупою, довгастенькі такі, мені тато привозив із Києва. У-у, смачні! А в гаю будуть зозулі кувати, одуди худотуткати, слов'ї тъокати...

— І синички,— додав Матвійко.

— І синички,— погодився Снігур.— Як тільки виростеш, так і приїзди сюди. Ми, брат, з тобою...

Як можна описати бурю, яка знялася в Матвійковому серці? Він буде помічником капітана! Чи міг хоч мріяти про це Матвійко ще сьогодні вранці, коли він прокинувся й побачив, що батько шукає зав'язки до мішків? Ні, Матвійко не міг навіть мріяти про таке щастя!

Так ось на віщо обернулась подорож до млина! Не на підводі, а на білотрубному пароплаві, якого вже колись бачив Матвійко, повернеться він додому!

— Тільки географію треба добре знати,— промовив

Снігур чи то до Матвійка, чи то до себе.— А то ще є спеціальна морська наука. Не знаю, чи її в школі проходитимуть. У вчительки спитаю.

Так вони й не помітили, як дійшли до заповітної калюжі. Снігур високо закачав штани. Дивлячись на свого нового приятеля, те ж саме зробив і Матвійко.

— Ну,— сказав Снігур,— будемо каламутити воду. Щучки й почнуть виставляти голову, бо їм каламутъ зябра забиває. Тут їх і треба хапати.

Вода була ласкава, як літепло, і мілка, до колін. Ноги вгрузали у твань, вона схлипувала й чвакала, мов жива. Величезна калюжа заросла травами, ліловими дзвониками і скидалась на озеро.

Обидва хлопчаки весело бовтались у воді, і вона незабаром стала, як молоко. Та жодна щучка не показувалась.

Снігур з досадою почухав потилицю.

— Якби нас було хоч із четверо! Тоді б можна було каламутити разом з усіх кінців. А так діла не буде.

Він замислився і враз рішуче наказав:

— Скидай сорочку!

Матвійко стурбовано глянув на нього:

— Навіщо?

— А ми сорочкою будемо ловити, як мулявником. Розумієш?

Ще б пак! Матвійко все зрозумів. Але як же можна віддати сорочку, нову сорочку з червоними гудзиками?

— Що ж їй станеться? — умовляв Снігур.— Дурник ти та й годі. Цілісін'ка буде твоя сорочка! А скільки щучок наловимо!

— Забрудниться,— непевно вимовив Матвійко.

— А Дніпро навіщо? Прополощемо і враз на сонці висохне. Я б свою дав, та в млині залишив. Ну, скидай мершій. Спасибі скажеш.

Матвійко незчувся, як його сорочка опинилася у Снігура. Він зав'язав її, як мішок, ткнув один кінець Матвійкові:

— Пішли!

Сорочка надулася пухирем, пускала бульби, а потім повільно зникла під водою.

— Над самісін'ким дном веди! — командував Снігур.— Заходь, заходь зліва!

Рибалки дружно виволокли сорочку на берег, струсо-

нули, і на траві залопотіли хвостами дві довгі зелено-сірі щучки.

Матвійко від хвилювання зробився червоний, як жоржина. Він уже не думав про сорочку — його захопив запал рибалки. Кожен новий захід приносив здобич.

— Не я казав! — радісно вигукував Снігур. — Гляди, ще й велику щуку впіймаємо. А що ж — з весняною водою могла запливти...

Щось міцно сіпнуло сорочку, хлопчики глянули один на одного радісно-тревожними очима.

— Щука! — прошепотів Снігур.

— Щука! — відгукнувся Матвійко, почуваючи, як йому перехоплює подих.

Щосили вони разом смикнули сорочку. Щось луснуло, з води на мить вигулькнула чорна лапа пенька...

— Корч! — вихопилось у Снігура. — От клятий! І сорочка порвалась.

Тільки тепер Матвійко зрозумів увесь жах того, що трапилося. Рукав його нової сорочки був розпанаханий надвое від плеча до низу, два верхні гудзики безслідно зникли. Та хіба можна було назвати новою сорочкою те мокре, брудне шмаття, яке, розчепіривши, тримав перед собою Матвійко?

Налетів вітрець, очерет тривожно зашамотів: «Що? Що? Що? Що?»

Хлопчик скривився, сльози заступили туманом видно-круг. Ще мить, і вони покотилися б по щоках — рясні і краплисті. Та цієї хвилини він почув насмішкуватий голос Снігура:

— Заплач, Матвійку, дам копійку! А ще на пароплав хочеш!

Матвійко судорожно ковтнув, і Снігур не побачив у нього жодної сльозинки.

Млосна полуденна спека дихала навколо нагрітою травою, дурманними паходами болотяних квітів. Над іскристою синявою ріки струмувало вдалині прозоре марево. Грузнучи в сипкому піску, Матвійко повертається до млина. Він встиг уже випрати сорочку в Дніпрі і надів її. Мокра тканина приємно холодила тіло. То нічого, що розпанахано рукав, — його можна зшити. Не шкода й загублених гудзиків. Сорочка вже втратила для хлопчика всю свою колишню принаду перед тим безцінним скарбом, який Матвійко ніс обома руками в старенько-

му картузі. Прикриті від сонця травою, в ньому лежали гостроголові зеленаві щучки.

Та всім своїм дитячим серцем відчував хлопчик, що в його життя увійшло сьогодні щось значно важливіше і за щучки, і навіть за Снігур. Наче вперше побачив він з сільської околиці те, що тається у собі замріяна далечінь і що ховається за манливим обрієм. І самий світ, що оточував Матвійка, здався йому безмежно ширшим і прекраснішим, сповненим невідомих досі мрій. Хлопчик бачив себе на могутньому пароплаві, бачив на березі нове місто і гай, населений зозулями й солов'ями. І все це він уявляв так яскраво, що ніякого сумніву не лишилось: дайте тільки підрости, і все справиться: і пароплав, і нове місто, і навіть дивний «свісташковий» гай...

Поряд з Матвійком простував Снігур. Він ішов мовчи, не поспішаючи, спокійно і поважно, як і личить хазяїнові Дніпрового берега.

1947 р.

ІСТОРІЯ З ГЕОГРАФІЄЮ

Вийшов я якось погуляти в садок. Дивлюсь — сидить на лавочці Сашко Муха, зігнувся втроє, обхопив кулаками голову, а на колінах у нього лежить розгорнута книжка.

Що це, думаю, сталося з Мухою, що він отак наполегливо вчить урок?

Підійшов я ближче, сів скраю на лавочці, поруч із школярем, а він навіть і не помітив мене, читає, бубонить на весь садок.

Зазирнув я через плече хлопчині в книжку. Підручник з географії! Це, мабуть, думаю, дощ буде, або град, або ще які дивні зміни в природі, що Муха Сашко отак завзято за книжку взявся.

Побачив мене школляр, перестав бубоніти.

— Вчиш? — кивнув я на книжку.

— Вчу, — зітхнув Муха. — Така мені трапилася історія з географією, що треба вчити.

— А що таке?

— Викличе завтра вчителька, — відповів Муха. — Сама сказала, що обов'язково викличе. А історія вийшла вчора. Ото, треба вам сказати, грав я у футбола. Голкіпером був. Противник у нас був серйозний — команда Тимка Квасолі. Я вісім разів ловив м'яча на самісіньких воротях. Коли б інший голкіпер був на моєму місці — лічи вісім голів! А я підтримав честь своєї команди — жодного м'яча у ворота не пропустив! Забув тільки того дня вивчити географію. Ганна Михайл

лівна не дивиться на те, що ти — голкіпер, а урок повинен знати!

Ото прийшов я в клас, бігаю в коридорі з хлопцями, а в самого на думці: «Ой, гляди, Муха, викличе тебе сьогодні вчителька відповідати!» Перед уроком я вже не встиг вивчити. Та й побігати з товаришами охота. Може, думаю, і не викличе.

Увійшла в клас Ганна Михайлівна, а в мене серце тільки — тьох! Поганий знак. Мабуть, таки викличе. Інших цілий місяць буває не викликають, а мені ніколи не везе: як не знаю уроку, то вже дивись, тільки ввійде вчителька в клас, зразу: «Муха, до дошки. Відповідати».

Сховав я голову під парту і тільки одним оком стежу за Ганною Михайлівною. Дивлюсь — озирає вона весь клас, наче шукає когось. «Ну, думаю, та це ж вона мене шукає! Зараз викличе».

Не витримав я та враз і підняв руку.

Глянула на мене Ганна Михайлівна.

— Чого тобі? — питає.

— Не можу, — кажу, — відповідати сьогодні уроку, бо голова дуже болить.

А вона тоді:

— Ну що ж, спитаю тебе наступного разу.

І навіть у журналі якусь помітку зробила. Не інакше як записала, що мене треба викликати. Щоб не забути, значить.

От скінчився урок, радий я, що так усе сьогодні гаразд минуло. Коли це Ганна Михайлівна каже:

— Збирайтесь, підемо всім класом на екскурсію в музей.

Тут усі зраділи так, що й не сказати. Давно вже збиралися піти в той музей. Там усе таке цікаве, розповідала вчителька, що ми такого ніколи й уві сні не бачили.

А найбільше за всіх зрадів я. Як підскочу, як закручується на одному місці, мов дзига!

Та враз я так і прикипів на місці. Ганна Михайлівна позирнула в мій бік та тоді голосно, на весь клас:

— Усі, — каже, — підемо, крім Мухи Сашка. Ти, Сашко, йди додому та лягай у ліжко спочинути, бо з хворою головою йти не можна. Та не забудь температуру зміряти.

Ну, я зібрав книжки й вийшов із класу. І навіть не

скривився. Дуже хотілося сказати, що голова в мене вже перестала боліти, що вона й не боліла зовсім. Та не сказав нічого. А як виходив з класу, то Ганна Михайлівна мені навздогін гукнула:

— Видужуй та пам'ятай, що наступного разу я тебе викличу!

Оце я й сиджу та вчу. Аж у очах мені темно. Як ви гадаєте: і справді викличе мене завтра чи, може, забуде?

— Мабуть, викличе,— відповів я.— Сам ти розповідав, що Ганна Михайлівна в журналі якусь помітку зробила. Більше шансів за те, що викличе.

— Сам знаю,— пробурмотів Сашко,— що шанси в мене слабуваті. Доведеться ще вчити.

— А знаєш що, хлопче? Вивчивши урок, приходь до мене, я тебе перевірю. Тоді вже сміливо підеш у клас.

Муха погодився. Увечері прийшов до мене.

— Питайте. Все на світі вивчив. Аж схуд.

Спитав я його урок, і виявилося, що Сашко й справді постарається. Розповів він мені урок чудово.

— На п'ятірку,— похвалив я.

Сашко пішов від мене з гордо піднятою головою. А наступного дня дивлюсь — бреде він із школи сердитий, на товаришів ніякої уваги не звертає, теліпає сумку з книжками.

— А що, Сашко,— зупинив я його,— як відповів з географії?

Муха блимнув на мене й промовив:

— Ніяк. Ото як тільки увійшла в клас Ганна Михайлівна, я зразу й гукнув: «Викликайте мене, голова не болить, увесь урок вивчив — аж три з половиною сторінки, а з малюнками — чотири!»

А вона посміхнулася та й каже:

— То й добре, що вивчив.

Ну, я зараз же мерщій вискочив з-за парті та до столу:

— Питайте!

Та, думаєте, вчителька й справді спитала мене?

— Е ні,— каже,— сьогодні, Муха, тебе не викличу. Сідай. Спитаю вдруге колись.

«Вдруге»! Як сказала, наче ложкою по лобі стукнула. Отакечки вчив, разів двадцять прочитав увесь урок!

— Коли ж? — питаю.

А Ганна Михайлівна знову посміхнулась:

— А тоді,— каже,— викличу, коли ти полінуєшся й не вивчиш!

— Ось які діла,— докінчив Сашко.— Тепер, виходить, щоразу треба вчити. Коли ж його тоді у футбола грати?..

1947 р.

ДЗВІН

Не дуже веселий сьогодні день у Василька. Трапилось так, що й бджоли покусали хлопчину, і колючку загнав у ногу, і на високу вербу не пощастило вилізти, де в дуплі так хвилююче цвірінчали горобенята.

Та, проте, скінчився день несподіваною радістю. Прийшов увечері батько з колгоспу, зняв із кілочків підхатою вудки і до сина:

— Ану, Василю Петровичу, гайда до річки, окунів допоможеш тягати!

Василеві Петровичу немає ще й восьми років, та він дуже високої думки про свою особу: адже батько нedarма бере його з собою, мабуть, і справді була б невправка з отими окунями.

Вода перед заходом сонця вкладається спати в зелену колиску з очерету — тиха-претиха, тільки часом верховод-гультяй плюсне, комашку схопить, та ще зимородок самоцвітним камінцем метнеться над берегом.

Батько вудить, а хлопчик лежить навзнак, руки підмостили під голову й дивиться вгору. А вгорі розпластав свої широчезні гілки старий осокір. Височезний він, і здається, що гострою верхівкою хоче пронизати небо. Верхівка в осокора давно вже всохла, а він усе зеленіє над рікою, наче поставили його тут на варті.

Що ж він вартує? Не знає цього Василько. Не знає цього і той яструб, що часто самітно сидить на голій верхівці. Сидить і вдивляється в зеленаву глибочінь сон-

ної річки. А часом скрикне тривожно й різко, і тоді пи-тає в батька хлопчина:

— Тату, а йому видно згори дно?

— Кому, синку?

— А яструбові. Що він там бачить?

— Линів бачить. Карасів. Повгрузали в намулі. Щуку бачить, яка за малечею ганяє.

Батько нанизує на гачок черв'яка, плює на нього й змахує вудлищем.

— А може, і водяного з бородою углядить. Отаке, синашу.

Василько помічає, що батько нишком посміхається.

— А вчора самі казали, що водяного немає.

— Немає. А от кажуть старі люди... Клює! Мабуть, бубир.

— А що вони кажуть?

— Про дзвін розповідають. Про старий дзвін...

Хлопчик жваво підводиться на лікті й морщить припеченого сонцем носа, готуючись слухати.

Тихо мріє очерет, і в його обіймах звивається, світлячись від заходу рожевою лускою, капризуля-річка — то в один бік заверне колінце, то метнеться навпростець через луки.

Над річкою через вибалок два села — Гончарівка і Новомосковка. Чув Василько, як розповідав батько: був колись у давні часи цар Іван Грозний. Отож іще при тому цареві прийшли сюди з-під Москви руські люди й оселились тут слободою. Обидва села стоять поряд, отож дітлахи з Новомосковки ходять у ліс по ожину разом з дітвою із Гончарівки, а їхні батьки хоч працюють у різних колгоспах, але, як годиться сусідам, гуртом радяться про свої громадські справи.

Є і в малого Василька свої спільні справи з Альонушкою із Новомосковки. Цих справ так багато, що невистачає на них навіть довгого літнього дня. Треба ж і гусей на оболонь вигнати, і грибів у лісі назбирати, та не можна й шовковиці обминути: не знати, в кого губи та руки синіші — у Василька чи в Альонушки.

А батьки дивляться на малюків:

— Ач, які! Вodoю не розіллеш.

І додасть було Альонушчина мати:

— Вирастут... Кто знаєт...

І тихою ласкою засвітяться очі.

— Ну, тату, розказуйте ж про дзвін.

Батько зняв з гачка горбатого окуня.

— Ну от, синашу. В давні часи, коли цей осокір був ще маленьким деревцем, на Україну нападали кочівники. Гнали людей у неволю. Тепер скрізь-скрізь навколо села та міста, а тоді ось тут стояла Гончарівка, а далі вже й сіл не було, саме дике поле. От як прийшли руські люди і заснували тут свою слободу, почали тоді гуртом захищатись від ворожих наскоків. Кажуть, що була ось на тому горбі дзвіниця, а на ній висів дзвін. І ото, синку, як майне звістка, що йдуть кочівники, почнуть варто від дзвонити на дзвіниці. А дзвін, як срібло — чистий, ясний. Тоді всі люди — і в Гончарівці, і в Новомосковці — за зброю та й виступають спільно назустріч ворогам...

Сонце вже зовсім упірнуло в ріку за далекими вербами. На всі лади загули комарі.

— Ну й кусючі! — ляснув себе по шиї батько. — Такто. А потім, кажуть, якось заскочили кочівники несподівано і спалили дзвіницю...

— І дзвін спалили, тату?

— Ні, дзвін не горить. Кочівницький хан звелів його вкинути в річку. Шукали потім і не знайшли...

Замріяно дивиться на сонну воду хлопчик. Може, й тепер він лежить десь у намулі — старовинний дзвін? Чи не його бачить на дні з високого осокора гостроокий яструб?

Застиг на воді поплавець. Швидко смеркло. Плесо вже не рожевіло, воно погасло непомітно, немов сонна ріка заплющила важкі повіки. З кущів верболозу на прибережний пісок чорним клубком викотився їжак. Він почув людей, тихенько хрюкнув і розтанув у густому присмерку.

— Ось, синашу, електростанцію збудуємо, — раптом голосно каже батько. — Атож, разом із Новомосковським колгоспом. Обидва села засяють електрикою. Ото заживемо!

У Василька солодко туманиться голова. Бліснули вгорі зорі — ні, то не зорі, то блимають електричні лампочки в сільських хатах. Ось Василько йде в Новомосковку у гості до Альонушки. А назустріч йому підморгує ясне світло — таке ясне, що боляче розпліщає очі. І голос батьків такий далекий, наче за густим ту-

маном, і зовсім несподівано гуде, як дзвін, рідне й ласкаве:

— Василю Петровичу, додому пора! Еге-ге, зовсім заснув Василь Петрович!

* * *

*

...А скільки було радості для Василька, коли почали в колгоспі будувати електростанцію! Народу висипало до річки — аж берег гуде. Десять днів рили канал, щоб пустити воду новим річищем. Батько зробив Василькові маленьку тачку, і хлопчина вдвох із Альонушкою й собі возив землю, навіть технік-бригадир сказав голосно, так, що всі чули:

— Дивіться, який ударник Василько! Розумного батька син!

Між виритим каналом і річкою лишилась тільки невеличка смужка землі. Вдарили востаннє заступи. Люди зібралися мов на свято. Дівчата з Гончарівки повдягали вишивані сорочки, а жінки-новомосковки — то всі у новеньких барвистих сарафанах, аж берегувесь зацвів.

Васильків батько, без картузя, червоний від спеки, відкидав набік землю, а за ним ще кілька чоловік з заступами та ломами.

— Ану, давай, давай!

— Ще трохи!

— Нажимай, Гончарівка!

В Альонушки була лялька, вона гойдала її на руках і тихенько підспівувала:

— Жил-был у бабушки
Серенький козлик,
Вот как, вот как,
Серенький козлик...

— Хіба ж це козлик? — поважно сказав Василько.— Це ж лялька! І я так співати вмію.

Він стрибнув на одній нозі й заспівав:

— Пішла киця
По водицю
Та й застрияла
У криниці...

Альонушка підхопила:

— Пішов котик рятувати,
Бідну кицю витягати!

Та в цей час востаннє блиснули на сонці леза засту-
пів, Васильків батько вискочив на горбок вогкої землі
й гукнув:

— Пішла! Пішла!

Його вигук луною прокотився по берегу:
«А-а-а!..»

Як рвонула вода з річки в канал, як зашуміла! Що
тут знялося між людей — у долоні плескають, кричать.
Рудий яструб злякано зірвався з верховини осокора і,
скрикнувши, подався безвісти. А вода шумить, дзюр-
чить, булькає, і ось уже показалося дно річки — сірий
глей та пісок, а латаття без води безсило простягло на
дні довгі вузлуваті руки, наче благало воду ще зали-
шиватися хоч на часинку.

У нове річище вода ввійшла сердито, заклопотано,
вся в білих баранцях піни, наче нездоволена своїм но-
вим житлом. На старому річищі лишились тільки калюжі,
в яких підкидалась риба, що не встигла втекти з водою.
Дітлахи, засукавши штаненята, до колін вгрузаючи в
намулі, кинулись ловити червоноперок та смугастих
райдужних окунців. Василько впіймав у картуза чорно-
го вусатого рака. Він грізно ворушив клешнями і нама-
гався втекти.

— Дивися який, Альонушко! — гукав збуджено хлоп-
чик.— Я ще більшого впіймаю!

Та якась думка затьмарила обличчя Василька. Він
згадав батькове оповідання. Хлопчик озирався: чи не
визирає де з намулу товсте кільце старого дзвонів?

Ні, дзвона ніде не було.

Василько спитав про це батька.

— Тату, а де ж дзвін?

Батько посміхнувся:

— Гай-гай, синку! Не знайдеш тепер, бо давно те
діялось. Ти послухай, як вода дзвонить... Ні, вона шу-
мить, гуде, гримить... І щось примовляє. Ану, по-
слушай. Чуєш? «Вогні будуть! Великі вогні! Сяйво зо-
лоте!»

Василько глянув навколо, побачив людський стого-
лосий натовп, і хлопчикові здалося, наче справді гуде

ї grimить, як величезний дзвін, схвильована ріка: «Будуть вогні! Великі вогні! Вогні! Вогні!..»

Забувши про вусатого рака, про срібних окунців, хлопчик стояв і замріяно слухав.

1947 р.

БИТВА

Марія стояла серед поля на обніжку. Теплий туман виходив із землі, як дихання. В сусідньому ярку гульвісно видзвонював ручай — там ще розставав останній сніг.

У весняному присмерку десь недалечко засвистів ховрах. І цей посвист, ніжний і сумовитий, розтривожив Марію — бач, прокинулись уже ховрахи і свистять на теплінь. А тут, згадала жінка, вихід у поле призначено тільки на післязавтра. Та чи ж можна втеряти завтрашній день?

З цією тривогою Марія повернулась додому і всіх скalamутила: треба завтра ж виїхати в поле!

Брат Микола посміхнувся:

— Моя артилерія готова. Можна починати битву.

Йому, видима річ, подобалось це знайоме слово, і він ще раз повторив:

— Атож, битву. Вся тактика і стратегія підготовлені. І справді, чого день губити? Знаєш, на фронті як буває: день прогаєш, а ворог підтягне сили і вдарить підступно у фланг...

Малий Санько не пропускав жодного слова з цієї розмови. Коли дядько Микола каже, що пора розпочинати битву, то вже, напевне, пора. О, дядько такий — він усе знає. Почули б ви, як у нього медалі дзвенянять. Тільки не зовсім зрозуміло Санькові, про яку артилерію каже дядько. Невже він привіз із фронту якусь гармату? Тільки навіщо ж її? Ні, це, звісно, не гармата...

— Значить — завтра? — сказав дядько Микола. — А там мотомехсили надійдуть. Тільки ось що — треба ж

слідом борону пустити. Коні — з культиватором, а борону...

Він глянув на бабусю Олену Захарівну й запитав:

— А може, мамо, корову в борону запрягти?

Бабуся сердито замахала обома руками:

— І не думай, і не вигадуй! Корови не дам. Її діло — молоко.

Ну, а коли бабуся Олена Захарівна отак махнуть обома руками, то це вже твердо: не дадуть. Хоч який малий Санько, а навіть і він це добре розуміє. Тому дядько Микола замовк і лише рукою махнув. Тільки він махнув однією рукою, а не двома, і це означало: «Хоч проси, хоч не проси, однаково діла не буде».

Довго того вечора не міг заснути Санько. Усе боявся проспати світанок, коли почнеться битва. А ще дуже було обидно на матір: сьогодні вона не підійшла до постелі й не поцілуvala Санька на ніч, як це робила завжди, і не сказала: «Спи, синку, та рости міцний, як дуб, високий, як тополя». Атож, забула за турботами про нього мати... А коли проснувся, то всі вже нашвидку снідали.

— Дядьку Миколо,— спитав хлопчик,— а з ким битва?

Дядько поклав ложку і витер вуса:

— Гм... Як тобі сказати... Звісно, не з землею. Чого з нею воювати? Я думаю, що це битва з природою: з суховіями, з посухою. За врожай битва. І тут уже всім нам треба воювати — і старому, і малому.

Ну, звісно ж,— і малому. Аж ось коли вимовив дядько Микола таке потрібне для Санька, справжнє слово. Звичайно ж, і він, Санько, хоч і малий, а мусить теж бути у великій битві. Як же інакше? Стояти остронь, ручки склавши за спиною, та дивитись? Еге, тоді ви зовсім не знаєте Санька, Марії Кирилівни славного семилітнього сина.

А чим він славний? Якими ділами?

То ж бо є, що не вславився ще Санько нічим. Ні на війні не був, ні в партизанах. На трудовому фронті теж ніякої слави не здобув. Ото тільки одного разу шибку в сусіди розбив — ну, та це слава така, хай їй абищо.

Та хіба ж таки він, Санько, і справді в пригоді не стане? Хіба він не син свого батька, який загинув геройською смертю у партизанському бою з фашистами!

Сонце тільки-но виткнулось малиновим окраїцем з-за далекого дуба, а бригада була вже в полі. Дядько Микола оглянув культиватор і почав запрягати коней. Коні добре знайомі Санькові. Отой чалий із білими копитами — Горобець, а вороний коник з рожевим храпом — Задавака. Чим тільки він задається — хтозна. Хіба, може, довгими вухами? Ач, як пряде ними, як пряде!

Санько дивиться на коней і сам собі міркує: чи за культиватором іти, чи поганяти? За культиватором — воно було б краще. Мабуть, і Онисько, і Хвесько, і всі інші сусідські хлопчаки галушкою вдавилися б від заздрошців. Ніхто з них ще ні разу не робив у полі. Еге ж, добре було б піти за культиватором. Та тільки, як воно — хтозна. Що як бува осоромишся!

Хлопчина зітхає. Ні, хай уже краще він поганятиме коней. Візьмеме ось цей батіг — добрячий батіжок, з нового ремінця, і піде собі ріллею — но, Задавака! Ану, Горобець!

Санькові думки перебиває вигук дядька Миколи:

— Батарея, вперед!

І хлопчик бачить, як дядько став за культиватором, мати взялась за батіг, і вже хвильками знялася розпушена земля. А дівчата з бригади скрізь навколо поля канавки для жуків копають...

— Почали битву, Санько! — обернувшись, гукнув дядько Микола.

Сльози враз навернулись хлопчині на очі. Він не стерпів і відчайдушно закричав:

— А я?.. Що — я?..

Мабуть, у тому вигуку було багато глибокого, широго розпачу, бо дядько Микола ще раз обернувся і вже здалека гукнув:

— А ти... ти воза доглядай!..

Оце так! Доглядай воза. Що його, хто вкраде, цього воза, чи що? Чи думав хлопець, як іхав сюди, що буде його отак ображено?! А мати навіть і не озирнулась. «Мамо, то, може, ви вже зовсім і не любите вашого Санька? Вам уже й утішити його ніколи, мамо?»

Ні, коли вже битва, то й Санько воюватиме посправжньому. І він хоче, щоб був добрий урожай.

Хлопчина бачить, як на ріллю падають граки. Вони такі ж чорні, як і земля, і лискучі, як чоботи в дядька

Миколи, коли він начистить їх ваксою. Тільки чого їм тут треба, оцим гракам? Ану, киши!

Груддя полетіло в птахів. Граки знялися зграєю і вже сіли подалі, на інше місце. Санько побіг полем, вгрузаючи в масній ріллі, і незабаром і звідти прогнав птахів. Вони покружляли над нивою й подалися геть.

Це була перша перемога, яку одержав того дня Санько. Та ось підійшли з культиватором мати й дядько Микола.

— Мамо, дядьку Миколо,— радісно гукнув їм назустріч Санько,— ви бачили, як я граків...

— А ти не гони їх,— перебила його раптом мати.— Вони всяких шкідливих гробаків визбирають. Ото ти такий помічник!

Мов серце обірвалось у Санька. Який же й справді він помічник у матері — з друзями воює. Атож, граки, виходить, воюють за добрий урожай, а він, Санько, проти. Хіба ж може його такого любити мати!

І, мабуть би, заплакав хлопчик, і вже й кулаки потяглися вгору, щоб розмазувати по щоках патьоки, та в цей час дядько Микола посміхнувся, зняв картуза і, витерши лоба, покликав:

— А йди, лишень, сюди, Санько.

Він одвів хлопчика набік і показав йому на обніжку круглу дірку.

— Примічай, хлопче: ховрахова нора. Оце він тут, рудий злодюга, сидить.

— Як фриц, дядьку Миколо?

— Атож. Любить наше дорідне зерно. От я тобі, Саню, й кажу: треба очистити від ворога місцевість! І цю операцію я доручаю тобі. А ось, брат, і противіхотні міни.

З цими словами він пішов до воза і витяг з-під сіна мішок.

— Ану, хлопче!

З мішка посипались якісь дерев'яні скриньки з дротинками.

— Шо це, дядю?

— Кажу, це — противіхотні міни. Одним словом — пастки на ховрахів. Скумекав?

Дядько Микола показав, як треба прилаштувати пастку біля нори, а тоді спітав:

— Завдання зрозумів? Повтори.

— Щоб той... Очистити місцевість від ворога.
— Правильно. Действуй.

Санько вдячними очима глянув на дядька. В цей час десь недалечко луною обізвалось голосне й протягле: «Му-у!» Хлопчик озирнувся й побачив бабусю Олену Захарівну, а за нею на вірьовці слухняно йшла корова. О, та це ж Манька!

— Несподівано нашого полку прибуло,— стиха промовив дядько Микола й нишком посміхнувся. А потім удавано грізно спитав:

— А що вам тут треба, мамо? Та ще з коровою. Здається, паші тут ніякої немає.

— Еге ж, немає,— обізвалась бабуся Олена Захарівна,— та я не за пашею. Зоставили мене саму-самісіньку на весь колгосп. Усі в поле повиходили. То я й Маньку захопила, щоб у хліві не скучала. Сусідка Якилина теж корову віддала на поле. І Лукерка, і Тхориха... Я собі й думаю: мабуть, вам таки невправка. А Манька б борону потягала трохи.

— Шо ж, війна недавно скінчилася. А на той рік, мамо, зовсім без корів єбійдемось. Лошата ростуть, воли. Та й нові трактори на емтеес прибудуть. Коров'яче діло — молоко.

Він лукаво підморгнув Марії й повів Маньку до борони.

Санько чкурнув розшукувати ховрашині нори і скрізь ставив біля них пастки. А біля найбільшої нори сів на сухому пагорку і почав чекати, коли вловиться ховрах. Дівчата, які обкопували поле канавками, заспівали пісні. Ой же хороша пісня — про Москву, про сонце, яке сходило над Кремлем, про солдата, що повертається з війни додому. Та тут звівся вгору жайворонок і повиснув, тріпочучи крильцями, просто над головою в Санька. І так зайшовся співом — ну чистісінько як дзвіночками задзвонив. І вже не знав хлопчик, кого й слухати: чи пташку, чи дівчат.

А сонце пригриває все дужче й дужче, і вітрець та-кий теплий, мов із натопленої хати вискочив — пролетів і лаштиться до щоки, наче долона матері рідної. І незчувається Санько, як задрімав. Потім щось немов штовхнуло його, і хлопчик ураз розплюшив очі. Всюди на полі чорніли люди. Ті, що далеко, були маленькі, як олов'яні солдатики, що подарував Санькові дядько Микола,—

і коні маленькі, лялькові, і сівалки, і плуги теж, як іграшки. А вгорі все поле від краю до краю вкривала вінцями блакитна величезна миска. Вона була прозора, як скло, і крізь неї видно було білі хмарини — пухнасті, як вербові бруньки.

Хлопчик не чув, як хтось підійшов до нього ззаду.

— А що ти тут робиш, малий?

Санько швидко озирнувся. Біля нього стояло троє хлопчиків, у кожного червонів на грудях галстук.

«Не такий-то вже я й малий,— подумав Санько.— Ви теж не дуже великі». А голосно відповів:

— Ховрахів ловлю!

— Багато впіймав? — посміхнувся один з піонерів.— Ми сьогодні вже знишили двісті штук. Звісно, не ми втрьох, а весь наш піонерський загін.

Санько тільки очима блимнув. Як же признатися, що він досі не впіймав жодного ховраха?

Але цієї хвилини хлопчик глянув на нору, і серце в нього завмерло: у пастці билося щось попелясте, живе. Скрикнувши, миттю зірвався Санько на ноги...

В тому місці, де впірнуло за степовою могилою сонце, розцвітала гаряча полум'яна жоржина. Кожна її пелюстка жевріла жаром. Вітер дмухнув, обірвав пелюстки, і вони приском розсипались по всьому обрії. Хмарки злякано кинулись вrozтіч, рожеві від сполоху. Уже й смеркло, а жоржина — зламана, з останніми пелюстками, ще доцвітала.

Дядько Микола запрягав коней у воза, і Задавака раз у раз стомлено пирхав, а дядько гукав: «Не балуй!» На возі вже сиділи бабуся Олена Захарівна і Саньчина мати, а біля неї вмостиився й Санько. Маньку прив'язали ззаду біля полудрабка.

Коли виrushили, вже зійшов місяць, він був схожий на добрячу скибку стиглої дині.

Щось біле, мов нічний метелик, майнуло край дороги.

— Саню,— торкнула Марія сина,— ти знаєш, що воно? Земляний заєць — тушканчик. У нього на хвості біла китичка, мов пухнаста кульбаба.

— Га? Я — баба... Авежж, авежж... — спросоння обізвалась бабуся Олена Захарівна, яка вже встигла задрімати на возі.— А Манька... Агов, Манько...

Санько відчув, як мати посміхнулася.

— Спіть, спіть,— сказала.— Жива Манька й здорова.

— Мамо,— спитав Санько,— а чому в них біла китичка?

— Хтозна. Мабуть, щоб упізнало одне одного. Вони ж, оці тушканчики, уночі бігають.

Голос у Марії був стомлений, але в ньому вчувався глибокий внутрішній спокій, який буває в людини після виконаної любимої роботи.

Санько несміливо присунувся до матері й шепнув:

— Мамо, мамусю, а чи ви мене любите?

Тепла й ніжна рука матері враз обняла хлопчика:

— Отакого синочка та не любити? Отакого помічника?

І в той час, як вона цілуvalа його в свіжу від нічного вітерця щоку, хлопчик з гордістю устиг промовити:

— А хіба й не помічник? Аж трьох ховрахів упіймав!

Удалині спалахнуло яскраве світло фар. Невиразний гуркіт долинув з весняної ночі. Він наблизався й наблизався. Дядько Микола немов стрепенувся. Санько відчув, що й мати з напруженим чеканням дивиться вперед.

Гуркіт чути було вже зовсім близько. Сніп яскравого блакитного проміння полоснув по степовій дорозі. Ось у полосу світла потрапили коні, і Санько побачив насторожені вуха Задаваки.

Скргочучи гусеницями, назустріч швидко йшли трактори. Перший трактор тягнув на причепі вагончик, і з нього крізь гуркотняву виривався розкотистий дівочий сміх і уривки пісні.

Дядько Микола спинив для чогось коней і схвилювано промовив:

— Мотомехсила прибула. Значить, резерв головного командування. Ось воно як. Ну, тепер справжня битва почнеться!

Він зірвав з голови картуз і замахав ним над головою:

— Аге-ей!..

А трактори йшли і йшли колоною, один за одним, сповнюючи громом ласкаву весняну ніч.

ПІД ЧЕРНЕЧОЮ ГОРОЮ

Я тиха людина і ніякого шуму-галасу не люблю. Ні грому, ні лайки, ні колотнечі. І прізвище мое — Тихенький, і наймення таке: Тихін. А на селі, по-вуличному, інакше і не називають мене, як «Тихий дід». Увесь рід мій такий — батько ѹ дід Тихонами звались.

І робота в мене — тихішої не знайдеш: бакенщиком вік звікував. Тільки скотиться сонце за дніпровські кручині, я вже на човні і ліхтарі червоні й зелені свічу, щоб не наскочив пароплав на мілину.

Випливу бувало на середину Дніпра, хвиля човен легенько зносить, а я замру весь та слухаю. Тиша навколо така, що кажан над головою майнє, і то чути. Верховод плюсне, риба велика з глибини бульби пускає, десь із кручині грудочка піщана булькне у воду — я все чую. І так мені любо та хороше. Підморгують мені ліхтарі на бакенах, мов зорі впали на дніпровські хвилі.

Коли ви, може, пливли пароплавом із Києва, то тут, недалечко від Канева, де село Селище, стоїть моя постова будка на піщаній косі. Не помітили? Два віконця виходять просто на Дніпро, а біля дверей на стовпі ліхтарі почеплено, довгі жердини стоять для проміру води і всяке інше службове приладдя. Служба моя хоч і тиха, та жодний пароплав не пройде без мене, бо якраз отут, біля Канева, найбільші перекати. Гав не лови, а дивись на мої бакени, коли не хочеш наскочити на мілину.

Дільниця в мене велика, і звідти, де її край, до Чернечої гори рукою подати, і на горі видно могилу

Кобзаря нашого, Тараса Шевченка, і пам'ятник йому. Ясної сонячної днини навколо могили одуди кричать, і зозулі кують, і ластівки шугають, і Тарасові видно з гори увесь широкий Дніпро, і кручі, і лани задніпровські — усе чистісінько, як сказано в його «Заповіті», котрий онуки мої напам'ять у школі виучують.

Видно йому й мене, діда в білій сорочці, на човні, тільки з гори крутої, високої, мабуть, здається Тарасові мій човен маленьким, як дитячий кораблик. Махну бувало картузом та й гукну:

— Дивися, Тарасе Григоровичу, які пшениці вродили, які жита за Дніпром! А чи ї ж вони, тії лани широкополі? Наші лани, кожна краплина води у Дніпрі ревучому наша!

Може, я й не гукав отак, та серце мое гукало. Не ждало воно лиха-горя, а лиxo вже тут...

Пливу якось човном. День золотий, на Дніпрі жмуруки й лелітки, наче хто гривеники пригорщами розсипає. Аж дивлюсь — край піщаної коси щось чорне лежить. І саме на тому місці, куди, запримітив я, сом випливав на сонці грітись. Ану, думаю, дай привеслу ближче, може, хоч глянути на себе підпустить.

Гребу тихенько, підгрібаю — лежить. Ще ближче підвеслував — аніні. Що за дідько? Руку — ось так, щоб сонце очей не сліпило, придивився, і аж холодно в грудях стало: не сом край коси лежав, а мертвяк. Голова під водою, ноги в пісок уткнулися, руки розкинуті, і хвиля їх гойдає тихо. Мундир на ньому з отакенними гудзиками, тільки куций, мов собаки обгризли, і наплічники з сукна. Гітлерівець! По радіо тоді сповіщали, що він, клятий, уже під славний Київ добився...

Глянув я на сонце — світить, і чайки кигичуть над рікою, і в селі, на оболоні, вітряки ліниво крилами мащуть — усе, як було раніше. Та ні, все зненацька змінилось. І чайки вже кричать не так, як завжди, не кричать, а стогнуть, і вітряки руки підняли до неба в погрозі. Підкотилася війна під самісінькі ворота.

Підходжу до фашиста боком — як ти смів, вовче, опоганити чистий дніпровський пісок?

Штовхнув його веслом — раз, удруге. Пливи в Чорне море ракам на обід!

Нікому не сказав про непроханого гостя, тільки тричі плюнув йому вслід. Бо людина я тиха, а тут почнуть-

ся балачки, та котресь щось бовкне, ніби я ворога в полон узяв.

Так і промовчав, аж доки на Чернечій горі, на могилі Кобзаря, загриміли німецькі гармати.

Сів я на гарячий пісок та так і просидів до вечора. Мимо мене котились і хлюпали хвили, і чайки низько із стогоном пролітали надо мною, та я тільки слухав, як гупають гармати. Сиджу, немов скам'янів, і піти не-сила. А всі думки про Тараса, і все мені ввижаеться, що перевертаються в могилі кістки Тарасові від тієї лункої стрілянини.

Ось днів за п'ять після цього, як фашисти посунули далі, я вдягнув чисту сорочку й подався до Чернечої гори.

Стрічаю наших людей — ідуть замучені, та в очах не слози, а зірки палючі.

— Зганьбили, — кажутъ, — фашисти-бузувіри могилу Тарасову!

Як сказали так, тут я й затремтів. Бодай до віку не чути таких слів! Уся шкіра тремтить на мені, й дихання забиває.

Зійшов на гору, на велику могилу. І справді: височіє погруддя Тарасове, а навколо — бодай не казати — смітник фашистський поганий! Бляшанок порожніх купи та пляшок битих з-під вина, та кісток, та ганчір'я якогось брудного, вонючого... Боже мій, що наростили катюги! Який глум! Гуляли тут, кляти, вино розливали, пам'ятник славний пивом своїм поганим забруднили!

А Тарас стоїть, і очі його дивляться просто на мене пильно й сувро спіллоба. Чоло велике, чисте, так і сяє.

Припав я до каменя й тихо погладив погруддя долонею. Тепле воно, нагріте сонцем, а мені ввижаеться, інше тепло струмує в ньому, і наче б'ється під моєю долонею живе Тарасове серце.

Зняв я картуза й чую, як кипить моя кров. Мов у душу мені плюнули.

— Батьку Тарасе, — шепочу, — не над тобою поглу-мились, не наді мною, — над усім народом наруга!

Та й глянув навколо, чи не потік старий Дніпро назад, чи не розступилася земля, щоб поглинути звіра-фашиста.

І, повірите, захотілось мені, тихій людині, закричати в ту мить. Закричати так, щоб аж кручі здригнулись, щоб увесь мій біль у той покрик вилити.

Уночі прийшов до мене на берег наш Панас Якимович Малинка, а з ним ще з десяток людей. Упізнав я вчителя Макара Купріяновича, і рудого Данила Сопілку — ветеринара, і старого Чепігу Ларивона, колгоспного пасічника, котрий, кажуть, умів бджіл свистом скликати. Був тут і садовод наш Кузьма Якович Півень. Запримітив я й бахчевода колгоспного Ярему Вороного і згадав, як його гарбуз до смерті налякав бабу Круподериху. Потім цей гарбуз, завбільшки з доброго барана, на виставку в Москву відправили.

Каже мені Малинка: «Перевезіть, діду Тихоне, на той берег, та тільки щоб нічичирк!» Дивлюсь — у того двостволка, у того шомполка. А міліціонер з ними був, то в нього наган і гвинтівка.

Ось воно що, думаю, та нічого вже й не розпитую, бо інавіщо питати, коли й так усе видно. На тому боці очерети й бори — щастя вам доля, хлопці!

Перевіз — і весло не хлюпнуло.

Попрощались ми, обнялись міцно, може бачимось востаннє, а тоді й кажу: «Можна б і не прошатись, бо і я з вами, хлопці-молодці. Коли ружжа не дасте, хоч кашу вам варитиму». Та голова колгоспу одговорив: «Лишайтесь,— каже,— діду, бакенщиком, ми ще вам знак подамо».

Жду день, жду другий. А на третій день і знак з'явився. З-за Дніпра від партизанів парубійко прибув і наказав, що мені треба робити. Наказав, розказав і зник.

Ото перед смерком я вийшов на берег. Тихо було, претибо — лише з-за круч чорносиня хмара вставала, і кібці пищали перед бурею, та ще яструби над островом кружляли. Дмухнув вітрець, тут уже верболіз затремтів, вивертаючи листя, і кожний листок блиснув тоді білим черевцем, і краєвидувесь раптом посивів з переполоху. Глянув — гітлерівці йдуть і просто до мене. Троє іх було, усі в мундирах куцих, як у того мертвяка. Знову закипіла в мене кров, і я пошкодував, що й ці троє не пливуть слідом за першим.

— Ти єсть бакенщик? — питає один нашою мовою.

— Я,— кажу,— єсть бакенщик.

— Сідай,— наказує,— в човен, світи ліхтарі, бо пароплави скоро пройдуть.

Я людина тиха. Сперечатися не став. Вичерпав з човна воду (він протікав трохи), взявся за весло. Сів зо мною той, що нашою мовою тямив. Сів і револьвера вийняв.

— Качок,— питаю,— заманулось постріляти, ваше благородіє? Навряд тільки,— кажу,— з цієї пукалки влучите.

Він мовчить, мовчу і я. Він небалакучий, і я небалакучий.

Отак мовчки всю дільницю об'їздили. Свічу ліхтарі та на хмару поглядаю, та про себе нишком усміхаюсь. А ті двоє, що лишились, чекають на березі. Здав я їм їхнього начальника в справності. Погомоніли вони втрьох між собою й пішли.

Тим часом хмара насунулась і так стемніло, що води від землі не відрізниш. Еге-ге, горобина ніч буде, хлопці.

Перевернув я човен днищем дотори, заліз під нього й кожухом укрився. Кістки в мене нині від вогкості, а тут ще й буря надходить. Чути мені, як хвилі в берег хлюпають і вітрюган уже почав хазяйнувати на острові, білі руки в березок викручує. Слухаю, як він шумить, та приказую тихенько: «Добре, хлопці мої, добре!»

А того, що хочу почути, нема та й нема. Аж запів-ніч уже перейшло, коли, нарешті, труба загула. Пароплав іде! Басовито, як бугай, реве, а буря той рев то вбік віднесе, то просто мені у вуха пошпурить.

Я мершій з-під човна, ноги в мокрому піску грузнуть. На Дніпрі вода, смоли чорніше, клекотить. Злива, ніч, близка — добре, хлопці мої, добре!

Стоїть пароплав посеред Дніпра, якраз на найбільшій мілині — тепер уже й дідько його не зрушить! Метушня на ньому й крики. Не знають, кляті, що тепер робити — ні назад, ні вперед!

Ніколи я такої радості не відав. По коліна у воді стою, а сам ось так кулаки стиснув та гукаю:

— Вилітайте, хлопці, сірого вовка бити!

Чути мені крізь бурю, як галасують на пароплаві фашисти — чи, може, на допомогу кличуть?

Кличте, прокляті, не докличетесь! Ще не прийде допомога, як залле вода ваші пельки. Гей, сліпуча близка — запалюй столітні дуби, до дна освіти глибочінь

Дніпрову, щоб кожний фашист побачив свою могилу!
Грими, громе, реви, буре, хай знають поганці, що по-
мрутъ нині!

Блимають ліхтарі на бакенах, та тільки бакени
стоять не там, де треба. Виконав я все так, як парти-
занський наказ велів — посадив ворога сідалом на пе-
рекат. Тільки хлопців немає — невже забарились?

Не встиг так подумати, як гримнув грім — ні, то вже
був не грім! Хлопці з-за острова вилетіли на човнах і
почали кидати в пароплав гранати. Мабуть, везли на
ньому вороги бомби всякі та оружжа, бо раптом увесь
Дніпро від берега до берега засвітився і земля затру-
силаась від вибуху. Загорівся пароплав смолоскипом се-
ред чорної ночі...

Шістдесят років не знав я сам себе й свого серця, а
тут за єдину хвилину взнав, що помилився піп, коли
мене Тихоном охрестив. Народила мене вдруге на світ
партизанська ніч.

Старий я? Брехня! Тіло мое міцніє, і зір гострішає,
бо немає сили страшнішої й могутнішої від гніву до
недругів Батьківщини!

— Це вам за Тараса,— гукаю,— за матір Україну!
За всю землю радянську! Приймайте подарунок від Ти-
хона Тихенького!

Підхопив вітер шум битви, розвіяв гаряче полум'я,
снопами поніс іскри над Дніпром. До самого Қанева по-
ніс, до Чернечої гори.

— Чуєш нас, Кобзарю?

І наче голос Тарасів у бурі прогув:

— Чую, Тихоне, чу-у-ю!..

1947 р.

ВАСИЛЬ КАРПОВИЧ

Василя Карповича мучили важкі думки. Четвертий місяць від сина Юрка не було ніякої звістки.

Старий котельник, як і раніше, ремонтував танки, як і раніше, оглушливі черги його пневматичного молотка зливалися з глухим шумом великого цеху. Але часто серед роботи Василь Карпович замислювався, і йому раптом починало ввижатися, що ось на цій машині, подряпаній осколками снарядів, з глибокими вм'ятинами на сталевих боках, може воювати його Юрко.

Тяжко було зустрічати вдома погляд дружини з тужливим, німим запитанням. Василь Карпович знов, що після того як він ішов на роботу, Мар'я Іванівна брала картку сина, вдивлялася в рідні риси, і сльози тихо котилася борозенками її зморшок.

Раніше, в перші місяці свого фронтового життя, Юрко писав про себе часто і з подробицями, і кожен його лист читався і перечитувався багато разів. Надівши старі окуляри, спочатку його читав уголос Василь Карпович, потім тихенько Мар'я Іванівна і, нарешті, знову вголос Василь Карпович.

Другого дня читання повторювалось приблизно в такому ж порядку, а тоді Василь Карпович забирає листа і ховав його, як велику коштовність, у шкатулку, де лежали паспорт, профспілкова книжка і солдатський «Георгій», одержаний ще за часів першої імперіалістичної війни.

Старий піймав себе на тому, що йому невимовно

важко лишатися на самоті з Мар'єю Іванівною. Розмова обов'язково зайде про Юрка, і боляче було дивитись, як дрібно затремтить у матері підборіддя від стримуваних гірких сліз, і як вона розплескає чай, і як буде глядіти їому, Василеві Карповичу, в очі.

В останній час у Мар'ї Іванівни виникла підохра, що чоловік знає щось про сина і ховає це від неї. В зручну хвилину вона завела про це з Василем Карповичем розмову. Їй і хотілося віднати всю правду про сина, і було страшно: а що як чоловік дійсно має погану звістку про Юрка та ось візьме й відразу бахне їй усе...

І вона починала здалека, наче сама себе хотіла підготувати до того, що зараз почує:

— Який мені сон приснився нині, Васюшо. Наче приходиш ти з роботи, а в тебе з кишені лист визирає. Ледь-ледь, самий кінчик.

Василь Карпович лукаво мружить око.

— А яка кишеня — ліва чи права?

— Ліва, Васюшо, і наче все наяву.

— То ж то, запам'ятала. А лист, певно, від Юрка?

— Від нього. Вгадав. Такий сон віщий!

Василь Карпович з суворою ніжністю дивиться на дружину.

— Даремно ти це, старенька,— каже він.— Ти б просто, без віщих снів. Не маю я нічого від Юрка, тільки немає в мене і снів ніяких та передчувань. Я твердо знаю, у мене переконання вірне — повернеться Юрко.

— Четвертий місяць ні словечка. Хоча б телеграмку яку абощо.

— Телеграмку? Сказала! Він такі телеграмки гітлерівцям посилає, що тим і дихати не хочеться.

— Три місяці, Васюшо.

— А може, він три місяці з танка не виходив, за фон-шульцами ганявся? Ти як думаєш? У болотах та борах телеграфних контор, здається, немає. Телеграмку... Це яку ж накажеш, старенька: блискавку чи фотографічну?

— Та вже яку-небудь. Мені однаково.

— Ну, так ось. У фотографа, видати, всі пластинки вийшли, а блискавки з громом для фашистів бережуть. Ось воно як виходить на ділі. Може, танкістові нашому й води ковтнути ніколи, не те що листи нам писати. Тільки ти запам'ятай, голубко: повернеться Юрко

живий і здоровий, з орденами й медалями. І спитає, у мене і в тебе спитає: «Як мене чекали, батьки мої кохані? Ти, тату, чи дуже чекав? Які гостинці готував тут, коли я танком фашистську капость давив? А ти, мамо моя рідна?» Ось тоді я й скажу: «Міцно тебе чекав, синку. І гостинці мої ти, певне, знаєш. Кожного місяця ходило з конвеєра триста машин, і на кожній броня в длоню завтовшки, і по кожній я своїм молотком пройшов уздовж і впоперек. І кожний мотор думи мої підслухав і мою зненависть до лю того ворога знає». А ти, мати, що відповіси синові? «Я телеграмки чекала від тебе, очі проплакала», — так, чи що? Ні, це не годиться. Бракована ця справа. Так не стрічають геройів.

Василь Карпович лишився задоволений з цієї розмови. Мар'я Іванівна повеселішала, на неї вплинула бадьора впевненість чоловіка. Надія на те, що син живий, знову приголубила її, і здавалось, що навіть рухи в ней стали м'якші й ласкавіші, і очі її засвітились живим, миротворним сяйвом.

Але сам Василь Карпович не втерпів і нишком від дружини послав у Москву запит про долю сина. Відповідь незабаром прийшла. Старому принесли листа в цех, і він відразу ж догадався звідки. Він відійшов набік і розірвав конверт. Центральне бюро обліку втрат діючої армії сповіщало, що командир танка Юрій Васильович Запара числиться в списку зниклих безвісти.

У весь цех поплив перед очима старого котельника. Танки, робітники, великий конвеєр, мостовий кран з величезним гаком прогуркотіли кудись у недосяжну далечінь, і стало раптом так незвичайно тихо, що старий чув тільки стукіт власного серця. Він сперся рукою на стінку.

Зник безвісти...

Василь Карпович побачив безмежну рівнину, зорану воронками. Тут пройшла війна. Металева буря вивернула з корінням берези, біла кора їх почорніла, мов сажа.

У невеличкій балці спалений танк, а біля нього танкіст. Він лежить лиць, його голова біля самої води дзюркотливого струмка, наче захотів танкіст напитися, і тут його настигла смерть. І хоч його обличчя не видно, та Василь Карпович знає, що це — його син. Не знайшли

його ні санітари, ні свої друзі-товариши, лежить він без могили, під голим небом.

— Значить, немає вже Юрка... Немає Юрка, — тихо повторював старик. Він почував, що в його житті ось зараз утворилася порожнява, глибокий провал. Йому було дивно, що і цех, і рухливий конвеєр з танками, і шум заводу — все лишилося, все — на своєму місці. Ось і сам він стоїть у цеху і тримає для чогось у тремтячих пальцях розпечатаний лист. І все це аж ніяк не в'язалося в уявленні старого котельника з тією величезною, важкою втратою в його житті, з нещастям, що впало на нього. На секунду йому здалося, що все те, що він зараз бачить і відчуває, — нереальне, що нічого цього немає.

Він повільно пішов до свого робочого місця і взяв пневматичний молоток. Його голосний мотоциклетний тріск змусив Василя Карповича здригнутись.

Перша його думка була: «А як же Мар'я Іванівна? Вона ще нічого не знає...»

Він згадав погляд дружини з тяжким німим запитанням, згадав її «сон» з листом і зрозумів, що Мар'ї Іванівні говорити нічого не можна. Та юк сказати їй про це велике горе? Старий відчував, що йому забракне сил це зробити.

Про листа довідався цеховий майстер Платон Платонович, щирій приятель Василя Карповича. Він намагався розважити його:

— Та не ятри серця свого даремно, Карповичу. Знаєш, на війні всяко трапляється. Ти думаєш, що сина немає в живих, а воно так може обернутись, що взяли німці твоого Юрія в кільце.

Василь Карпович зблід.

— Ти що ж цим хочеш сказати, Платоничу? — тихо вимовив він. — Полонили, чи що? Мого сина? За що ж це ти мене так, га? В полон мого Юрка? Ні, це ти навіть підло сказав. Не такий він! Моеї кістки і крові моєї! Кулю в лоб, — а в полон не піде!

Очі Василя Карповича спалахнули синіми вогниками. Невисокого зросту, сухий дідусь з шевченківськими вусами, він наче виріс цієї хвилини.

— Не піде в полон! — повторив. — Не може бути таїї ганьби моєму родові. Запам'ятай це, Платоничу. Ех ви, друзі-приятелі!

— Не гарячись,— стримував його Платон Платонович.— Не про полон мова. Знаю твого Юрка. А тільки, може, він рейдом пішов десь по тилах у гітлерівця.

Час минав. Василь Карпович, як і раніше, працював у цеху. Він часто згадував, як колись, півроку тому, читав укупі з Мар'єю Іванівною рідні листи з фронту, як у кожному рядку знаходили знайомі слівця і вислови — так висловлювався тільки Юрко, і в кімнаті тоді наче чути було його голос.

Мар'я Іванівна схудла, дивно принишкla. Вона вже не розповідала чоловікові про свої сни. Щодня сиділа вона біля вікна, що виходило на вулицю, і здригалась на кожен стукіт хвіртки.

А приходило в дім багато людей — приятелів і знайомих, кожний знаходив тепле слово втіхи для старих. Це зворушувало Мар'ю Іванівну, та в серці матері ятрились тривога і болюча невідомість.

«Кепська справа,— думав Василь Карпович.— Чекає старенька, і хтозна-коли дочекається...»

Але потай він був радий, що пощастило приховати від Мар'ї Іванівни тяжку звістку. Чи витримала б вона таке горе?

Щодня він запевняв дружину, що син обов'язково живий, і не інакше, як десь пішов із танками рейдом по ворожих тилах.

— Ось послухай мое вірне слово: скоро листа одержимо. І знаєш якого? Та я тобі його зараз напам'ять прокажу! «Дорогі батьки мої, любезні татусь і мамаша! Вибачте, що ви так довго не мали від мене звістки, та причиною цього була моя зайнятість у бойових ділах. Я живий і здоровий, чого і вам бажаю від усього серця. Повідомляю, що я вже стільки знищив фашистських танків і гармат, що й лік їм загубив. Б'ю ворогів і давлю їх, як черв'яків, своєю бойовою машиною, зробленою на заводі, де ви працюєте, дорогий мій папаша».

І — дивна річ, ці розмови заспокоювали й самого Василя Карповича. Звістка звісткою, а Юрась, гляди, живий-живісінський... Молодий голос сина сповнював кімнату. Його незрима присутність вгадувалась у всьому. Від його швидких кроків поскрипувала підлога. Ось він зараз увійшов в оці двері — дивися, ще гойдається старенька портьєра...

Одного разу Василь Карпович побачив, що Мар'я

Іванівна ретельно хазяйнує в буфеті. Вона перетирала рушником гранчасті чарки й бокали, пузаті графинчики із світлозеленого скла, акуратно згортала серветки, гри-міла ножами й виделками.

Старий тихенько причинив двері і навшпиньках пішов у свою кімнату.

— Чекає! — посміхнувся він.— Добре, добре.

В цеху помітили, що Василь Карпович приходить на роботу молодцюватий, гладенько поголений, по-стариковському балакучий. Навіть хода стала іншою,— він не дріботів, як раніше, а ходив, голосно пристукуючи підборами, наче марширував. Обличчя прибрало якогось нового, урочистого виразу, але іноді здавалось, що старик хитро підморгував, наче хотів сказати: «Що б там не говорили, а я знаю більше, ніж ви, і все мотаю на вус».

Він застосував удосконалення в своїй роботі і тепер ремонтував танки вдвое скоріше. Його преміювали. На зборах він говорив:

— А як же, товариші дорогі? Та я сам у чотирнадцятьому німців колошматив!

І майстер цеху, Платон Платонович, кидав йому репліку з місця:

— Правильно, Карповичу. Постукаємо ще, постукаємо!

А коли в партійному комітеті або в завкомі заходила мова про Василя Карповича, про нього говорили: «До чого бодрючий старик!»

Та ось одного разу до Мар'ї Іванівни завітала в гості дружина цехового майстра. Вона знала про звістку, яку одержав Василь Карпович, і в розмові прохопилася ненароком необережним словом:

— Ти, Іванівно, тримай себе в руках. Не в тебе сажої горе. Послухай, якувесь народ на супостатів піднявся. Вся рідна земля грозою гуде. Не зломлять вони, іроди, нашої руської сили... А що звістка така про Юрася, то не вбивайся. Буває таке, що й помилка трапиться...

— Яка звістка? — скинулась Мар'я Іванівна.

Тут гостя зрозуміла, що проговорилася, і враз згадала, як казав їй чоловік, що Василь Карпович приходить від дружини повідомлення про сина.

Треба було викручуватись.

— Та ніякої ж звістки, кажу... Якби було що, то всі б знали. А то, як у воду...

Вона пішла, але Мар'ї Іванівні не заспокоїла. Стара мати все зрозуміла. Василь Карпович одержав звістку про сина. Юрка немає в живих...

У Мар'ї Іванівні підломились ноги, і вона впала в крісло. Потім опам'яталась і стала думати, як їй тепер жити. Вона сама себе питала: навіщо треба було старому обманювати її? І чим більше вона думала про це, тим ясніша ставала їй вся глибочінь його любові до неї. А де ж він узяв силу ховати в собі таку рану? Як він тамував свій біль і розpac?

Мар'я Іванівна увила, як мовчки, сам собі страждав Василь Карпович. Сорок років спільногo життя з чоловіком пропливли в її згадках. День за днем пропливло дитинство і юність Юрка. Вона сиділа і згадувала, і плакала, і потай дивувалася силі любові, за яку нічого немає сильнішого.

Коли Василь Карпович прийшов з роботи, Мар'я Іванівна нічого йому не сказала. Серце її краяли біль і жаль, несказанна подяка й ніжність до чоловіка. Вона не змогла себе стримати і заплакала.

Василь Карпович обережно посадив її на диван і тихо обняв. Він нічого її не питав. Мовчала і Мар'я Іванівна. І так вони довго сиділи мовчки.

— Ну, а тепер розказуй,— раптом твердо промовила Мар'я Іванівна.

Василь Карпович пильно подивився у вічі дружині і зрозумів, що їй можна сказати всю правду...

1947 р.

МОКРА БАЛКА

1

Нічна гроза завжди чомусь викликала в Наталки Григорівни солодкий, щемлячий спогад дитинства. Ось вона, маленька дівчинка, лежить під рядном і з завмиранням серця прислухається, як над самісінькою хатою гуркоче вогняною колісницею пророк Ілля. У нього пара рудих жеребців з заплетеними гривами, а сам він — сивобородий, грізний і дуже схожий на діда Купріяна, який стеріг баштан. О, той дід! Він завжди мав у своєму курені запас свіжої кропиви і, траплялось, частував нею непроханих любителів кавунів.

Наталка Григорівна схопилася з лави від оглушливого гуркоту і враз зажмурила очі: сліпучим блакитним світлом кліпнули віконця, і рясним горохом сипонула по шибках злива.

— Осподи, горобина ніч, Наталко,—промовила стурбовано з печі стара мати, і потім її голос прозвучав уже глухо, мабуть з-під подушки: —Хоч би ж віконниці було зачинити.

Наталка Григорівна схвильовано прислухалась, як важко шумлять потоки води і грім розколює небо і землю. Під серцем затретів збуджуючий радісний холодок. «Який дощуган! Давно такого не було. Аби тільки хліб не поліг».

Крізь віконце було видно, як чорне бескеття хмар раз у раз оперізувалось мигтючими поясами блискави-

виць, і тоді за садком, на горбі, раптом вимальовувався чорний, як вугілля, вітряк, схожий на рака з піднятыми клешнями. В химерних спалахах здавалось, що він переповзє з місця на місце, шукаючи порятунку від зливів...

Востаннє грім ударив уже десь за Дніпром, гроза швидко минула, і тільки в далечині переморгувались тремтючі відблиски.

Наталка Григорівна розчинила вікно, намацала ослін і сіла, спершись ліктями на лутку. Вона була в самій сорочці і здригалась від свіжого подиху напоєної землі. В хату шугнув густий дух матіоли і тургуна, в ринвах співала вода, по лопухах стукали важкі краплини.

Спати не хотілось, і жінка мимохіть згадала, як учора ввечері покликали її в правління колгоспу. Народу набилось, як бджіл у вулик, а біля столу сидів товариш з райкому партії, з хмаркою світлого, русявого чуба над лобом. Він поздоровкався з нею і посадив поруч себе.

— Ось, Наталко Григорівно, діло до вас є важливе.

Вона здивовано озирнулася. Всі, хто тільки був у кімнаті, дивились на неї, аж стало ніяково.

— Думка така є в народу, щоб просити вас стати головою колгоспу.

— Просимо, Наталко Григорівно, просимо, — прогули поважні голоси. А вона з несподіванки ані пари з уст. І враз немов проснулась і як подумала, то зрозуміла, що ніяк не можна їй узяти таке діло на свої плечі. Ось вона тільки бригадир, а й то стільки того клопоту, сорочки для себе випрати ніколи... А ще ж треба й корову доглянути, і город, і садок — хоч невеличкий, а без догляду гусінь заість. Коли б же хоч мати були здорові, а то біля печі ледве пораються, старі.

Так про все це Наталка Григорівна й сказала людям. І як не вмовляли її, вона не згодилася. За честь спасибі, а тільки — давайте пошукаємо когось іншого. Рахівник Демид Курочка з досади аж долонею об стіл ляскнув:

— Ех, Наталко!

Був він красивий і кучерявий, хоч уже немолодий, тільки вухами трохи не вийшов — вони в нього скида-

лись на лопушки. Недавно, коли в районній газеті надрукували портрет Наталки Григорівни, він надумав посватати її.

Так, мовляв, і так, ви і роботяща, і хазяйка, і взагалі крашої не знайти, та й я таки не останній у колгоспі. Воно ѿй бог велить отаким, як ми, паруватись. Доки ж його вам вдовувати?

Наталка Григорівна вагалась. З того часу, як у перший місяць війни загинув її чоловік, вона ще не думала про заміжжя.

— Погана я, Демиде Гавrilовичу. Хіба немає кращих за мене?

— Е, що там, не з лиця воду пити. А що у вас ластовиння, то — нічого, то від природи. Я вам куплю крему, є в нас у кооперативі «Сніжинка» або «Чайная роза» — я ото лице мазав, як бджоли покусали. Кажуть дівчата, що й від ластовиння допомагає.

— Дякую, Демиде Гавrilовичу, я вже якось і без «Сніжинки» обійдусь. До схід сонця росою вмиюсь. А заміж, правду сказати, не збираюсь.

Мати потім дуже докоряла:

— Та тобі ж, Наталко, за тридцять п'ять, не вік же ти будеш за покійним Василем сумувати. Незабаром п'ять років мине. А тут чоловік путній трапився, так ні, на поріг показала.

І зараз Наталці Григорівні хотілося чомусь думати про Демида Гавrilовича. Вона уявила собі, що ось він уже її чоловік і зараз поїхав на ніч із мішками до млина. І ось вона сидить біля розчиненого вікна й виглядає його й турбується, що, може, злива розмила греблю і як їому тепер, бідному, з кіньми — ні пройти ні проїхати.

Мати завовтузилась на печі, обізвалась:

— Дочко, ти не спиш? Отакої! Завтра рано вставати, а вона витрішки ловить.

Давно вже збігла в ринвах вода, прояснилось небо і визвіздило. В курнику раптом захлопав крилами півень і заспівав. За хвилину на другому кутку села йому відповів другий, і все село сповнилось півнячим перегуком. І по тому, як зблід на небі й покотився до Дніпра Віз, Наталка Григорівна зрозуміла, що це вже були таеті півні. Вона зітхнула й зачинила вікно.

Дійки були тугі й теплі, молоко міцними струнами било в цебро. Манька спокійно ремигала, покірно чекаючи, коли її видоять і пустять до череди. Крізь щілину в дверях пробивався рожевий сонячний промінь— і молочні струни теж були рожеві й ніжні. Але коли Манька повернула голову і промінь влучив їй просто в око, воно стало не рожевим, а спалахнуло золотисто-зеленим, дивної краси світлом, наче десь на самісінько-му його дні ховався чарівний камінь-самоцвіт.

Наталці Григорівні було чути, як уже ляскали пургою на вулиці пастухи й ревли корови. Вона поспішала, і в цебрі клекотіла біла пухнаста піна.

Вигнавши до череди Маньку, жінка довго стояла біля воріт, і їй здавалось, що вона чекає когось в кінці вулиці за греблею з високими вербами.

Їй не хотілось іти в хату. Біля ганку рясно цвіла красоля й вилися по тичині кручені паничі. Під ринвою лежала неоковирна купа з пір'я й різного мотлоху — нічна злива вимила з труби гороб'яче гніздо.

Наталка Григорівна нахилилась рвати холодну росяну красолю і враз почула за спиною знайомий голос:

— З добрым раночком вас!

Вона здригнулась — біля неї стояв Демид Курочка — в нових начищених чоботях, з грушевим ціпком у руках.

— Вибачайте, Наталко, я, здається, вас злякав з несподіванки. Мимо йшов та й побачив вас. Ранок який, чистий та свіжий! Ач, як після дощу квіти вуха підняли. Так думаю, що з урожаєм будемо. Саме оце, знаєте, зерно сили набирає.

— Куди ж це ви так рано, Демиде Гавrilовичу? — спитала Наталка Григорівна, обриваючи жовті пелюстки красолі.

Але Демид Курочка не відповів. Він озирнувся, немов боявся, щоб хто не підслухав його слів, і скоро-мовкою загомонів:

— Дурницю вчора зробили, їй-бо, дурницю, повірте мені, Наталко. Я мало всю ніч не спав, переживав за вас. І що ви собі думаете — вас головою хочуть обрати, а ви від такої честі одвертаетесь. Ще не пізно, подумайте, дайте згоду. Ми ж таки родичі, хоч і дуже да-

лекі, а все ж таки мені приємно, удвох на спільній роботі будемо.

— Авжеж родичі,— посміхнулась Наталка Григорівна,— мій прадід давав вашому прикурити.

— Та ні, не жартуйте. Я б вам у всьому допомагав, всі б умови створив. Чи ділом, чи совітом.

Наталка Григорівна мовчала, і це підбадьорило Курочку.

— Ех, мене б обрали! Я б розпорядився. Та не обирають,— зітхнув.— Воно, сказати по совісті, і колишній голова був непоганий чоловік. Щоправда, бувало не по закону робив.

Курочка враз нахилився їй до вуха й зашепотів:

— Ото тільки Мокрої Балки не засіяв. Проспав. Та ми з ним, скажу вам по секрету, хотіли приховати це діло. «Не було, мовляв, ніякої змоги!» Де там! Викрили! Тут вам і партійна організація втрутилась, і колгоспники такий галас зняли... Так що тепер новий голова в нас буде. А вам би зо мною добре працювалось. Що таки для колгоспу, а що — їй для себе, хе-хе... Бухгалтерія — хитра наука, тільки вміти треба... Сьогодні ж у нас збори, от і приходьте із згодою. Подумайте про мій щирий совет.

Він пішов, а Наталка Григорівна кинула додолу красолю з обірваними пелюстками та так і застигла: що ж він тут таке сказав їй?

Їй треба було подумати про віщось дуже важливе, та думки, як навмисно, кинулися вrozтіч. Вона ледве втишила хвилювання і спокійно ввійшла в хату.

На столі вже парувала юшка, мати різала хліб.

— Швидко ви, мамо, зварили. О, та ще їй з в'юнами.

— Аякже, вчора дід Карпо прислав, спасибі йому. Та що ти робиш? Скільки ти солі сиплеш?

Наталка Григорівна съорбнула — юшка була солона, як ропа.

— Пересолила?

— Ні, мамо, саме добре. Тільки я краще молока вип'ю.

— Отакої! Для кого ж я варила?

— Не хочеться їсти, мамо.

Вона випила молока, нагострила сапку й пішла обгортати картоплю. Земля вже протряхла, картопляні кущі позапинались білими хустинками цвіту, а між

ними, дивись, якийсь кущ-чепурун, на заздрість товаришам, хизується в новенькому фіолетовому картузі.

Робота завжди втихомирювала Наталку Григорівну, надходило затишне, спокійне бездум'я, але зараз її тривожили скороминущі образи, летючий спогад, розгублені, невимовлені слова.

Майнув в уяві вчораший товариш із райкому з хмаркою русявого волосся, Демид Гавrilович, який нахилився до вуха й шепоче, шепоче...

З-під картопляного куша вивернувся білий товстий гробак з жовтою голівкою.

— Сатана! — з несподіваною злобою промовила Наталка Григорівна й зарубала гробака сапкою.

Вона працювала до обіду, а потім збирала з дівчата по хатах попіл, зазирнула в кузню, де ремонтували інвентар до жнів, пожурила коваля:

— І як ви, Ларивоне Юхимовичу, робите з таким дірявим міхом? Хіба не можна полатати?

Ларивон Юхимович витер рукавом піт з чорного від кіптяви обличчя, примружив око:

— Що й казати, бути вам у нас головою, не інакше!

І ці звичайні слова чомусь дуже схвилювали Наталку Григорівну, наче вона вперше їх сьогодні почула.

3

Це була сумирна година, коли спека вже давно спала і навколо все сповнено м'якою лагідною утомою після довгого літнього дня. І хоч сонце ще світить над далекою степовою могилою, але золоте передвечір'я вже тримтить над нивами, серце передчуває тишу й спокій, і тільки запіznілий жайворонок востаннє видзвонює над хлібами.

Відразу ж за селом вузька польова дорога звертає ліворуч і звивається мимо бурякової плантації до Мокрої Балки. На Наталку Григорівну дихнуло холодком, вона зійшла з дороги і навпростеъ обніжком спустилася в долину.

Мокра Балка була довга й вузька, вона підбігала до того місця, де починався глибокий яр, і спинялась на самісінькому краю кручі.

Наталка Григорівна глянула вниз. Лисніючи глиняними урвищами, яр спускався крутими уступами до Дніпра. Далеко внизу чорнів на світлій водяній дорозі човник бакенщика, блиснув зелений вогник, і низько над рікою пролетіли якісь птахи, мабуть чаплі.

Жінка випросталась і очима обвела поле з краю до краю. Стало боляче — вся балка заросла бур'яном і будяками.

Покійний чоловік Наталки Григорівни працював агрономом, і сьогодні їй згадалось, як напередодні війни він лагодився посіяти в Мокрій Балці особливий сорт пшеници із селекційної станції. Як захоплювався Василь цією пшеницею, як у лупу розглядав зерна і мріяв про нечуваний урожай!

Перед внутрішнім зором жінки майнув увесь сьогоднішній день, та все заступив собою Демид Курочки — такий, яким бачила його вранці,— в нових чоботях і з ціпком. Не могла позбутися колючого відчуття тривоги, що ось зараз вона піде на збори й побачить там цю людину... «А що сказав би Вася?» подумала.

Те, що Курочка так інтимно і з таким довір'ям розповів їй про своє шахрайство, здалося Наталці Григорівні болючою образою. Уперше ворухнулась у неї думка, що не можна їй відмовлятись і що коли вона стане головою в колгоспі, то зуміє чесно попрацювати на користь людям.

I, пригадуючи всі непорядки й неподобства в рідному колгоспі, Наталка Григорівна картала себе за те, що, мабуть, і вона в цьому винна, мабуть, і вона досі не дбала як слід про господарство, потурала вкупі з іншими неробі-голові. Та й Курочки не розпізнала...

Вона почервоніла, згадавши, як сиділа вночі перед вікном і думала про нього. «Бодай би ти провалився на тій греблі!»

Сині тіні простяглися в балці. З яру вихопився нічний яструбок і, коротко скрикнувши, подався над полем. Ріку вже вкрила сутінь, і тільки бакени мерехтили привітними вогніками. Там, далеко внизу, хтось гукав довго, з надсадою: «Давай поро-он!» Мабуть, косарі з острова поспішали додому. Десь, аж на другому березі Дніпра, спалахнуло вогнище. Воно то пригасало, то розгорялося знову.

Наталка Григорівна пішла ледве помітною стежкою

й незабаром опинилась на дорозі. Тут ще не зовсім смеркло, але, озирнувшись, жінка побачила, що над балкою вже стелився сивий туман.

Вона пішла швидше. З пасовиська сунула отара овець.. Попереду йшов великий баран з рогами, схожими на бублики, фартух із ряднини теліпався в нього під черевом. Баран прокволисто й безнадійно мекав.

Сонце вже сіло, коли Наталка Григорівна повернулась у село. Не заходячи додому, вона пішла до правління колгоспу. На вулиці наздогнала коваля.

— А я вже полатав міх, Наталко Григорівно,— посміхнувся.— Тепер він у мене, як вогнемет. Ви на збори? От і гаразд, разом підемо. Та чому ви такі, наче вовк у вас теля вхопив?

— Гірше, Ларивоне Юхимовичу.

Коваль швидко глянув на неї, та жінка мовчала, і він не розпитував.

Збори вже почалися. Наталка Григорівна побачила біля столу Демида Курочку. Вона протиснулась крізь натовп близче. Курочка скопив свого сучкуватого ціпка і потряс ним у повітрі.

— Де ж були наші очі? — сердито вигукнув він.— Куди ми дивилися? Такого голову давно треба було за чуба вхопити. Агрономи як вчать: вивозьте курей на довгоносика. А він? Бездействував. Пасіку завели. А скільки меду було? Порожня графа!

Наталка Григорівна, ледве стримуючи себе, слухала цю промову. Їй хотілось гукнути: «А що ж ти говорив мені сьогодні вранці?»

Зненацька Курочка побачив її і поклав ціпка на стіл.

— Я й кажу,— вже спокійніше промовив він,— треба просити Наталку Григорівну, щоб вона не відмовлялась.

Люди загомоніли, заляскали в долоні, і тоді Наталка Григорівна підійшла до столу. Вона важко дихала. Взяла знайомий грушевий ціпок і прибрала його з столу.

— Я згодна,— сказала вона тихо і глянула на промовця. Він задоволено посміхнувся, і обличчя його виліскувало, наче він щойно помазав його «Сніжинкою».— Я згодна,— повторила так само тихо.— Демид Курочка правильно виступав. Та чому він нічого не сказав про Мокру Балку? Чи не він допомагав колишньому голові приховувати його злочини?

І наче знову в ту хвилину побачила Наталка Григорівна заросле бур'яном поле, кручу і Дніпро далеко внизу у вечірній сутіні. Ковтаючи слова, з гнівом говорила вона про незасіяну ниву.

І тільки тепер відчула, якатиша постала в кімнаті. І їй на мить здалося, що це стало так тихо перед горобиною ніччю, і раптом цятиша вибухнула гуркотом грому, злива сипнула в шибки горохом і, як чорний вітряк, майнув з піднятими клешнями Курочка.

Люди гукали з обуренням, з гнівом.

Наталка Григорівна мимохіть глянула на те місце, де тільки що стояв рахівник. Але його вже там не було. Втягши голову в плечі, без ціпка, він поквапливо пробірався до дверей.

1947 р.

ДОЧКА

Іван Максимович Зозуля зібрався в місто провідати дочку Варвару, яка працювала на будівництві муляром.

Сірий коник Кавалер із куцим підв'язаним хвостом стояв уже запряжений у воза за ворітми, і Іван Максимович приймав від жінки останнього гостинця, якого треба було передати дочці. Він поклав у передок, прикривши сіном, і ковбика, старанно загорнутого в чистий рукав від сорочки, і кошика, де були перепічки з підсмаженою скоринкою, печені на салі, і горщатко з ряжанкою.

Можна б уже і їхати, та виявилось, що жінка забула ще покласти пиріжків із натарачкою.

Іван Максимович скористався з цієї затримки, щоб непомітно сховати в сіні пляшку горілки, настоєної на червоному перці. Це вже для себе, бо що не кажіть,— до міста тридцять кілометрів, надворі ж мороз із вітром, і Іван Максимович не уявляв, як можна в такій дорозі та не погрітись.

— Думаю, Оксано, через греблю поїхати,— сказав він жінці.— Воно через греблю набагато ближче, та тільки не знаю, як і проїду, і досі ж там не справили шляху. Мабуть, такі рівчаки та груддя, що й печінку витрясе.

— Гляди краще, щоб ряжанку не розтрусило,— відповіла жінка,— бо на такій дорозі якраз вихлюпаєш усю дошенту.

Дорога й справді була погана. Хоч був уже грудень,

а сніг і досі не впав, грязюка змерзлася на камінь, а замість баюра утворилися глибокі рівчки.

До того ж треба сказати, що Іван Максимович їхав у гості до дочки без особливої охоти. Він вважав, що Варка не справдила його сподівань, помилилася у житті, і все через те, що не послухала його батьківської поради.

А трапилось ось що. Коли півтора року тому колгоспівська молодь записувалась їхати на будівництво, записалась і Варка. Їй давно кортіло поступити в місті на великий завод і одержати там якусь робочу спеціальність.

Іван Максимович сквалив цей доччин намір.

— Ідь, дочко,— сказав він.— Супроти цього в мене слів немає. Вивчишся в заводській школі чи на токаря, чи й на монтера. Поробиш на заводі рік-другий, а там, гляди, бригадиром настановлять, а згодом і до майстра доскочиш. А майстер на заводі — це тобі неабияка персона. От і нас на старість утішиш: «Дочка, мовляв, майстром на заводі! Ось воно як!»

«Недарма,— думав батько,— була дочка такою моторною та працьовою: мале, а все щось майструє — заступець зробить, хатку,— і таку — з віконечками й дверима...»

Довго не було ніякої звістки від Варки. Аж ось — лист. Пише дочка, що вже твердо вибрала собі спеціальність і що вона вже вчиться робити муляром.

Як прочитав Іван Максимович, ударив руками об полі:

— Муляром! Каменщиком! Чи ти чуєш таке, жінко? Ось тобі й майстер на заводі! Муляр!

А що жінку така звістка від дочки зовсім не сквилювала, а навпаки, Оксана їй зраділа, Іван Максимович скипів:

— Оце так! Радіє тому, що рідна дочка в муляри пішла! Та ти знаєш, що це таке? Адже я вже скрізь нахвалявся, що Варка на заводі на майстра вийде. А воно он що. Подруги її за верстатами стоятимуть, машинами керуватимуть, а наша цеглу вергатиме. Яка ж тут наука, яка професія! Та ніякої науки тут не треба, щоб цеглину притулити до цеглини.

Минув деякий час, і батько заспокоївся, та, проте, й досі в його серці ще ворушилась обида на Варку:

подруги її пішли на завод, а там же машини які, мотори гудуть, одно слово — техніка! А Варка тільки те й знає, що класти мертві цегляні стіни...

Про все це Зозуля згадав у довгій дорозі і, так згадуючи, підїхав до греблі.

Тут він скочив із воза і пішов уперед оглянути шлях. Його найгірші передбачення справдилися: дорога така, що краще назад повернутись. А яка ж гребля колись була,— гітлерівці кляті зруйнували.

Іван Максимович відчув, що він і змерз, і ноги в нього отерпли, і вітер такий, що дме прямісінько в душу. А тому він дістав пляшку, надпив із неї і знову дбайливо склав у сіні. В горлі неймовірно запекло, рот став як вогнедишна паща, і Іванові Максимовичу здалося, що й він сам враз нагрівся. Йому стало веселіше, він узяв Кавалера за уздечку й обережно повів через греблю. Кавалер злякано косився на всі боки і хропів.

— Хропи, хропи,— забалакав до нього Зозуля.— Тут не те що захрапеш, а всіх сродственників згадаєш до п'ятого коліна. А голова колгоспу тільки знай обіцяє: «Ось, мовляв, до Жовтневих свят справимо!» Уже й свята давно минули, виборча кампанія почалася, а він усе справляє, щоб його колесом справило! Сказано — не хаяй. Ось у тебе, к приміру, й досі хвоста підв'язано ще з того часу, як багнюка стояла надворі. А щоб розв'язати — ні кому немає діла.

Кавалер заспокоївся й мотав головою з таким виглядом, наче хотів сказати: «Та й ти на язик добрий. Узяв би сам та й розв'язав!»

Хоч як тихо проїхав віз через небезпечне місце, а все ж таки і ряжанка розхлюпалась, і шина з колеса покотилася. Лаючись, Іван Максимович сяк-так набившину й поїхав далі.

У гуртожитку, куди Зозуля навідався в місті, він Варки не застав. Вона була на роботі. Іван Максимович ще ніколи не бачив, як працює дочка, і вирішив піти до неї на будівництво.

Довго він блукав вулицями міста і, нарешті, знайшов потрібний йому будинок.

Власне кажучи, будинку ще не було, поки що струнко здіймалася вгору лише кам'яна коробка — стіни з червоної цегли і чорні чотирикутники майбутніх вікон.

Дерев'яне риштовання, яке щільно обліплювало стіни, здавалось кліткою, одягненою на будинок.

Проте не можна було назвати цю величезну споруду звичайним будинком. Краще було б сказати — палац, бо Іван Максимович нарахував аж шість поверхів.

Широке подвір'я було захаращене цеглою, дошками, довжелезними залізними балками. З одного боку стукала бетономішалка, з другого — торохкотів транспортер. Гули мотори грузовиків, звідкілясь згори сіявся дрібний вапняний пил, осідаючи на людей, на машини, на будівельний матеріал.

. Ледве знайшов Зозуля чоловіка, який розказав, де шукати бригаду, в котрій працювала Варка. Для цього треба було піднятися риштованням аж на самісінький верх, на шостий поверх.

Іван Максимович ступив на хиткі дошки й хоробро пішов угору. Десь на четвертому поверсі він мимохітів глянув униз, і в нього від незвички закрутилась голова. Дошки під ногами вгиналися і тремтіли, як у пропасниці. Зозулі стало страшно. Він уже нишком лаяв себе, що поліз риштованням, та повернувшись назад було соромно перед самим собою.

Зозуля зупинився, щоб віддихатись.

Якась дівчина в червоному від цегли фартусі спускалася згори.

— Куди ви йдете, дядю? — спитала вона.

— До Зозулі,— чомусь зрадів їй Іван Максимович.— Варкою Зозулею звати — не чула такої?

— Зозулі та не чути! — засміялась дівчина. — Вона ж найголосніша в лісі. Їдіть нагору, там їй й побачите.

«Ще їй насміхається,— подумав Іван Максимович.— А сама ж із цегли не вилазить».

Він ледве зійшов на шостий поверх — і важко було, і боязко: ну що як зірвешся? І кісточок не зберуть. «А як же воно,— подумав,— сюди щодня ходить дочка?»

Нагорі рвучкий пронизливий вітер так і шарпнув за груди. Зозуля щільніше натягнув шапку й озирнувся. Тут було людно — хлопці й дівчата викладали стіну. Транспортер безупинно подавав цеглу, її швидко складали на ноші й підносили до місця роботи.

А де ж Варка?

Іван Максимович вдивлявся в дівочі обличчя, та

дочки не знаходив. Тоді він підійшов до низенького руського чоловіка у хутряній шкірянці і в цигейковій шапці з навушниками, який ходив між мулярів і розпоряджався,— мабуть, був якимсь начальником.

— А дозвольте спитати,— кахикнув Іван Максимович,— чи ви не знаєте тут такої — Зозулі Варки, котра із колгоспу імені Радянської Конституції?

— Як не знати? Це ви про Варвару Іванівну питаете?

— Та ні, я про Варку Зозулю, про свою дочку...

— Та це ж, мабуть, вона й є,— посміхнувся руський.— Ото по той бік транспортера. А ви її батько? Дуже приємно познайомитись. Я — інженер Савчук.

Він міцно потиснув Іванові Максимовичу руку, а Зозуля зніяковіло закліпав повіками: «Що за чудасія?— подумав.— Відколи ж це моя Варка стала Варварою Іванівною?»

Інженер повів Івана Максимовича через купи цегли.

— Ну, впізнавайте дочку!

І Зозуля враз побачив свою Варку. Побачила й вона його і так, як була, з лопаткою-кельмою у руках, кинулась до батька.

— Тату! Приїхали? — зраділа дочка.

Вона розпитувала, як здоров'я матері, які новини в селі.

— А ти ж тут як? — спитав батько.

— Я щаслива, тату,— тихо відповіла Варвара і глянула так, наче бачила перед собою щось таке чарівне, про віщо не розповісти звичайними словами.

— Чим же ти щаслива, дочко?

Вона якусь мить мовчала, ніби вагалась: сказати чи ні? А потім ураз обернулась і показала на своє робоче місце.

— Ось цим, тату. І цим...— вона вказала на містої чомусь засоромилась, замовкла.

Батько й собі глянув у той бік, куди показала Варка, побачив високі корпуси нових будівель і зрозумів, що хотіла сказати дочка.

Новин було багато, і Зозуля вже лагодився докладно розповісти і про те, скільки зерна припало на трудодень, і хто вийшов у селі заміж, і навіть про те, що в тітки Надежди тхір подушив курей.

Та дочка враз спохватилася:

— Ой, що ж я? Робота стойть! Хай уже потім усе розкажете, тату!

Іван Максимович згадав, що він не спітав у Варки, чому це інженер величає її Варварою Іванівною, та при людях про це питати було незручно.

Він примостиився на купі цегли й став дивитись, як працює дочка. Тут, на просторі, вільно гуляв вітер, і у всіх обличчя були червоні, як буряки.

«Ну, тут робота не мед!» подумав Зозуля.

Він не втерпів і гукнув:

— І як ти не змерзнеш, Варко, на такому вітрі!
Дочка озирнулась:

— Лікарню будуємо!

Іван Максимович зрозумів, що ці два слова й були доччиною відповідю. Ато ж. «Це, мовляв, тату, буде лікарня, де люди поверталися собі здоров'я, і тут уже нема чого думати — холодно чи ні. Комусь же, мовляв, треба працювати». Він нишком погодився, що дочка таки каже правду.

Звідси, з височини, було добре видно все місто, і Іван Максимович бачив не тільки нові корпуси будівель, а й руїни, які ще лишились після фашистів. І кожний же будинок треба ото збудувати заново!

Хлопці й дівчата невпинно підносили до Варки цеглу на ношах і розчин, а вона, вправно орудуючи то кельмою, то молотком-мастерком, так швидко вкладала цеглину за цеглиною, що Зозуля ледве встигав стежити за доччиними рухами.

Він мимоволі замилувався її роботою. Стіна перед дочкою шохвилини зростала вище й вище, і скільки б не прибувало нової цегли, Варка немов змітала її з майданчика.

«Скільки ж вона отак за день укладе цегли?» подумав Іван Максимович, і коли русявий інженер проходив мимо, він спітав у нього про це.

— Варвара Іванівна — знатний муляр,— з пошаною в голосі сказав інженер.— Працює за десятвох.

— А скільки б це, сказати к приміру?

— Десять тисяч цеглин за зміну.

Іван Максимович ошелешено глянув на інженера. «Та це ж ціла гора!» подумав він і відчув, що його груди сповнило якесь нове, ще незвідане почуття до дочки.

Він підійшов ближче і довго мовчки дивився, як працює Варка. І йому поволі розкривалося те, чого він досі не помічав. У доччиній роботі був суворий і чіткий лад. У неї все було під рукою — і цегла, і розчин, і струмент. Вона не робила жодного зайвого руху, і кожний її підручний теж добре знов і своє місце, і те, що йому треба робити.

«І все це так зуміла організувати Варка? Моя дочка?» ворухнулась у Зозулі радісна думка.

Він зрозумів, що в тій вправності, з якою Варка клала стіну, в цьому чіткому ладі в роботі була своя глибока наука, довгі години роздуму, успіхи й невдачі.

І так яскраво пригадалось йому мале яснооке дівчатко з білим, як льон, волоссям. Рученята в нього аж сині від шовковиці, і, поклавши в рота пальця, дівчатко замислено дивиться, як батько робить граблі. На чистому опуклому лобику пропливають легкі, невловимі тіні, як слід неясної таємної думки. Губи в дівчинки ворушаться, вона щось шепоче і щось тихо вимовляє — може, розказує сама собі, а що — невідомо.

Які ж думки визрівають у цій голівці, які мрії власкавлюють її дитяче серце?

Високий похмурий вітряк вимахує на горбі крилами, і дівчинка не зводить із нього очей.

«Тату, а коли він полетить?»

«Ніколи, Варюсю, то тільки птахи літають...»

«І він схожий на птаха. Тату, дайте мені гвіздочків, я такого зроблю вітряка, щоб літав!»

Перезирнувся батько з матір'ю:

«І що з нього буде?»

А дівчинка вже знайшла дощечок і цілий день щось майструє.

А потім несе показати:

«Ось який у мене вітрячик!»

«Це ти сама зробила?» дивується мати.

Ляльковий вітряк — мов справжній: лопотять на вітрі крила, і він увесь злегка поскрипуете і тремтить.

А дівчатко зажурено зітхає:

«І цей вітрячик не хоче літати!..»

У Івана Максимовича защеміло серце від почувань, які раптом накотилися хвилею. Він і дивувався, і радів, і водночас почував розгубленість і тривогу від того, що

він, батько, досі не розумів дочки і, мабуть, помилявся в ній.

Йому невимовно захотілось ось зараз же побалакати з кимсь, розкрити свою душу. Він підійшов до інженера:

— Що я хочу вам сказати... — промовив Зозуля. — Вона в мене, знаєте, ще змалечку така — дочка моя, Варвара Іванівна. Мале, а як задумає щось — само змайструє, нехай хоч що. Чи санчата, чи млинок. У, там таке було чустре!

Робота скінчилася, та дочка не пішла додому.

— У нас збори, тату, — сказала вона. — Ви намерзлися, то йдіть додому, я прийду пізніше.

— Оттакої, а як же ковбик та пиріжки з натарачкою? — згадав Іван Максимович. — Ще з півдня тебе чекають.

— Встигну, — засміялась дівчина. — Вони від мене не втечуть.

У гуртожитку була окрема кімната — червоний куток, то Зозуля зайшов сюди, сів за стіл і почав переглядати журнали. «Так воно час швидше перебіжить, а там і дочка надійде».

Годинник із гиркою одноманітно вистукував на стіні, наче невидимий ковалік кував довгий дзвінкий ланцюжок. Іван Максимович устиг переглянути всі журнали й газети, перечитав усі плакати, а дочки все не було.

Годинник уколисував, і Зозуля, схилившись на стіл, задрімав. Йому приверзлося, наче гребля, через яку він переїздив сьогодні вранці, зовсім провалилась, і він із страхом стояв над чорною ямою. Глянув, а по той бік греблі стоїть голова колгоспу Яким Цибулька і, розвиваючи руками, проказує солоденьким голосом: «Справимо, Іване Максимовичу, справимо. Як не цього року, то через рік, а колись-таки справимо».

Та цієї миті відчув, що хтось торсає його за плече, і прокинувся.

Зозуля глянув і враз упізнав, що це була та сама дівчина, яка зустрілася йому сьогодні на риштованні. Впізнала й вона його:

— Ну що, дядю, знайшли Зозулю?

Іван Максимович уже оговтався після сну й поважно відповів:

— Хіба ж її важко знайти? Варвару Іванівну кожний горобець знає.

Дівчина засміялась. Зараз на ній уже не було червоного від цегли фартуха, вовняне синє плаття гарно облягало її гнучкий стан.

— А ви часом не батько її будете?

Іван Максимович уже відкрив рота, щоб відповісти, та наче хто штовхнув його під лікоть, і він незчувся, як сказав неправду:

— Та ні, який там батько. Просто-таки сусіда. Та воно такий і сусіда, аж через десять дворів.

Зозулі дуже хотілось довідатись, що скаже дівчина про його дочку.

— А що ж воно та Варвара Зозуля — чи ѿ справді така справна дівчина? — спитав він. — Не розбалувалась? Вона мені щось не дуже до вподоби.

— А ви що, женихатись до неї приїхали? — зарего-тала дівчина. — Краще від Зозулі не знайдете, дядю. Ви ж, мабуть, і батька її знаєте? Мабуть, бородатий та сердитий, так і ходить з батогом у руках, щоб когось оперіщти?

Іван Максимович наче ковтнув галушку ѿ спитав:

— А чого йому ходити з батогом? Іншого діла немає, чи що?

— Розповідали дівчата, дядю, ніби він такого листа прислав дочці: «Як робитимеш, мовляв, муляром, то ніякого благословення на це не даю, бо зроду-віку не люблю цегли. А як не послухаєш, то приїду ѿ в'язи скручую».

— Брехня! — стукнув Іван Максимович кулаком по столу. — Ніколи я їй таких листів не писав! Де це відано, щоб батько рідній та любимій дочці скручував в'язи?

Дівчина здивовано глянула на Зозулю, та за стіною несподівано почувся гул голосів, двері розчинилися навстіж, і в кімнату ввійшла Варка, а з нею русявий інженер і ще кілька хлопців і дівчат. Дочка вже встигла переодягтися в нове плаття, причепуритися; карі очі її світилися радістю, і водночас у кожному русі почувались стриманість і сором'язливість.

— Та ѿ забарилася же ти, Варю, — устав з-за столу Іван Максимович. Але русявий інженер не дав йому доказати. Він хутко підійшов до Зозулі й обняв їго.

— Спасибі вам! — промовив схвильовано. — Спасибі вам, Іване Максимовичу, за те, що виховали таку донь-

ку. Зараз на зборах ми висунули її кандидатом до Верховної Ради... Вітаю вас, як батька славної дочки!

І тоді всі, хто був у кімнаті, дружно заплескали в долоні, і Іванові Максимовичу здалося, що це разом ударили крильми, знявшись угору, якісь невідомі тріпотливі птахи.

— Як же це? — промовив він, почуваючи, як кров кинулась йому в обличчя.— Радість яка... Дочка моя... Треба телеграму жінці дати, хай і вона заплаче... Хай заплаче радісними слізьми...

Того ж вечора Іван Максимович сидів поруч із своєю дочкою та з її подругами за товариською вечерею. Щасливими очима дивився він на доньку, і було в нього так хвильно на серці, наче це його самого обиратимуть до Верхової Ради.

Всі дуже хвалили перепічки, смажені на салі, а найбільше — пиріжки.

— Жінка пекла, — пояснював Іван Максимович. — Ех, шкода, не знала вона, а то б і сама приїхала!..

Вибравши зручну хвилину, він нахилився до дочки й зашепотів їй на вухо:

— Будеш депутатом, дочко, то той... ПосодействуЙ, щоб голова наш греблю справив. Невозможно програти. Спасибі тобі буде хтозна й яке...

1947 р.

ІВАСЬ ПОВЕРТАЄТЬСЯ ДОДОМУ

Машина хутко мчала лискучим шосе, і Галині Петрівні здавалось, що вона й досі в кабіні літака, яким прилетіла в це німецьке місто англійської зони. Осінній дощ навскоси хлестав у вікна, самітні галки зривались із чорних голих дерев, що стояли обабіч дороги, і рвучкий вітер зносив їх убік, на черепичні покрівлі непривітних одноманітних будинків.

Галина Петрівна була вдова, чоловік її загинув під час війни з білофінами. Зараз вона їхала в дитячий притулок забрати сина, якого не бачила п'ять років. Повернувшись із фронту, де вона працювала медсестрою, жінка довідалась, що її Івася, вкупі з іншими дітьми, фашисти, відступаючи, вивезли в Німеччину.

Наче в тумані, минули довгі місяці впертих розшукувів, сповнені то радісних надій, то відчаю. Нарешті, мати одержала повідомлення, що син її знайшовся в дитячому притулку невеличкого німецького міста в англійській зоні окупації.

Біля Галини Петрівни сидів широколобий і зосереджений, із сивими скронями полковник Соловйов, а поруч із шофером — молодий англійський майор Харпей із гострими лисячими вухами: Кожного разу, коли шофер сигналив і стишивав хід, Галина Петрівна здригалась і схоплювалась, і тоді широка долоня полковника м'яко торкалась її плеча:

— Не треба, Галино Петрівно, не треба...

Єдина думка, що вона зараз побачить свого сина,

оволоділа всією істотою Галини Петрівни. Вона з трепетом намагалась уявити цю близьку зустріч, але пам'ять малювала тільки хаотичні уривки спогадів. Жінці пригадалось, що удвох з Івасем вона їздила в Москву, в гості до сестри, згадалася Красна площа, по якій вона йшла в рядах демонстрантів мимо трибуни, а Івась сидів у неї на плечі. То раптом вона бачила ріку, сліпучий від сонця піщаний пляж, бачила Івася з мокрим білявим волоссям; він хлюпав рученятками по воді — весь у срібних бризках, кожна краплина стократ відбивала сонячні іскри, він дзвінко сміявся, радіючи кожній хвильці, райдужним малькам, материнській усмішці...

Тоді йому було сім років, навколоїнній світ розкривався перед ним — невимовно привабливий, а часом таємничий, сповнений загадкового життя, кольорів, звуків... Яскраві метелики літали на садовій галявині — хто їх пофарбував? Мурахи метушилися в траві, вони тримали в щелепах сухі стеблинки білих лялечок — куди вони поспішають? Хто навчив сірого павука на кущі дикої малини сплести таку тонку мережану сітку?

Засмаглий на сонці, стомлений цілоденною біганиною, сповнений незвичайних відкрить і вражень, він лягав у своє маленьке ліжко і простягав до матері дитячі руки:

— Мамцю, чому цокає годинник?

Галина Петрівна заплющила очі — ось зараз вона знову побачить його, свого Івася... Вона забере його з собою, тепер хлопчик буде щодня біля неї, вечорами вчитиме уроки, а вона сидітиме поруч і дивитиметься на його серйозне личко з нахмуреними бровами. До болю яскраво, всією силою материнської уяви вона побачила круглу голову сина, схилену над книжкою, і світле коло настільної лампи, і навіть тонкі дитячі пальці в чорнильних плямах.

Машина круто повернула вбік і зупинилася перед залізною гратчастою огорожею. Полковник Соловйов перший вийшов із авто і подав Галині Петрівні руку. Він глянув на її обличчя і знову тихо, із спокійною вимогливістю промовив:

— Не треба так... Не треба.

І цього разу ці звичайні слова чомусь ураз заспокоїли Галину Петрівну. Вона чула, з якою силою б'ється серце, але думки були ясні. Чого їй так хвилюватись,

адже вона прибула сюди — не прохачка, а горда радянська мати, приїхала забрати свою дитину, яку чужі, жорстокі люди тримають у полоні, щоб зробити з неї раба.

Асфальтована доріжка вела до незграбного, присадкуватого особняка. Над головним входом він мав колись, певно, струнку вежу, яку знесло снарядом, і зараз на тому місці лише безладно стирчали крокви й почорнілі дошки. І від цього будинок здавався підстриженим. Рідкі кущі акації теж були рівно підстрижені, трава біля доріжки скошена, а на клені, що ріс біля входу, акуратно спилина верхівка. Чиясь невмолима рука зрізала тут усе, що пнулось до сонця.

Галина Петрівна на мить зупинилася і, притиснувши до грудей коробку з шоколадом, яку привезла для сина, швидким, шукаючим поглядом глянула на вікна. Вона намагалась угадати — де ж, у якій кімнаті живе її Івась, крізь яке вікно він дивиться на цей двір із підстриженими кущами, на цю похмуру залізну огорожу.

Їй зневацька здалося, що за мокрою від дощу шибкою майнуло чиєсь біле обличчя, і Галина Петрівна хутко пішла доріжкою, так, що полковник і англійський майор ледве встигали за нею.

— Панове,— сказала російською мовою висока кістлява англійка,— я, як завідуюча будинком для переміщених дітей, мала б насамперед перевірити ваші документи, але присутність майора Харпея звільняє мене від цього обов'язку.

— Гаразд,— промовив полковник Соловйов,— з на ми приїхала мати хлопчика Івана Козуба, який перебуває в цьому будинку. Ми маємо дозвіл узяти хлопчика з собою. Отже, прошу привести його сюди.

Англійка розгублено глянула на майора Харпея. Гострі вуха майора немов заворушились, і він, чомусь занадто поспішаючи, промовив:

— Так, так, я особисто не заперечую, міс Бульвер.

— Дуже добре, панове. Я б охоче це зробила, але хлопчик...

Бульвер зам'ялась і не доказала. Галина Петрівна поривчасто ступила вперед, та полковник зупинив її застережливим рухом.

— У чому справа? — суворо спитав він англійку.

— Цей хлопчик зараз в ізоляторі. Він хворий.

— Що з ним? — здавлено вихопилось у Галини Петрівни.

— О, певно, нічого небезпечного. Це зроблено з наказу лікаря. Хлопчик дивно поводиться. Він дуже нервовий, на всіх дивиться спідлоба, грубо відповідає і погано вивчає англійську мову. Треба перевірити, чим пояснюється такий стан. У нас піклуються про здоров'я дітей.

Почуваючи, як гаряча спазма перехопила подих, Галина Петрівна глянула просто в банькаті очі англійки і внутрішньо здригнулася. Вона ніколи досі не бачила таких страшних очей. Вони були зовсім порожні, ці крижані, моторошні очі — без жодної іскорки, без жодного почування. Здавалось, що все людське, все тепле, все живе випито, виточено з них до останньої краплини, і ця жінка ходить тепер з байдужими, мертвими, як сірий попіл, очима, і це вона, мабуть, остригла акації, спиляла верхівку дерева і зачинила в ізоляторі Івася...

— Ведіть мене до нього,— прошепотіла Галина Петрівна, бо їй спало на думку, що все це комедія, їй кажуть неправду — її хлопчика вже немає в живих, і це приховують від неї.

— Ми зараз підемо в ізолятор,— сказав полковник.

— Не заперечую,— погодився майор Харпей,— але ми ввійдемо без попередження, щоб побачити, чи впізнає хлопець свою матір.

Усі пішли довгим коридором і зупинились перед дверима, оббитими білою клейонкою.

— Тут,— сказала Бульвер і відчинила двері.

Галина Петрівна першою переступила поріг. У невеличкій кімнаті з голими стінами стояло в кутку ліжко, на ньому сидів самотній хлопчик у синій піжамці і дивився у вікно. Коли відчинились двері, він байдуже глянув на людей, що ввійшли до нього, і на блідому личку майнув незрозумілий вираз, наче йому перешкодили думати якусь свою затаєну думку.

Та це була тільки мить. Темні очі хлопчика зупинились на Галині Петрівні: він ніби побачив якесь дивне видіння, зіниці поширились, щось блиснуло в них, спалахнуло, і враз він зірвався з ліжка.

— Мамо! — закричав він.— Мамочко!

Мати кинулась до сина, безтязмо притиснула його до грудей, цілуvalа його очі, обличчя, його русяве

волосся, що й зараз так само хвилююче пахло знайомим і рідним, особливим дитячим теплом, як пахне нагрітий шовковий пух малого пташенята. Галина Петрівна не помічала, як сльози зрошують її щоки — в ту хвилину для неї нікого не існувало, крім цього хлопчика, її сина, якого вона так самовіддано шукала і знайшла після довгої, безконечної розлуки.

Жінка не чула, як усі вийшли з кімнати, як полковник тихо зачинив двері, і вона залишилась удвох з Івасем. Її долоні радісно відчували тепле тіло хлоп'яти, ніжне і худорляве, і кожна кісточка, що її намацуvalи пальці, була рідною до болю. Вона боялась випустити його з обіймів, — скільки вона мріяла про цю зустріч, їй ніяк не щастило уявити сина дорослим, дванадцятирічним, і тепер у неї майнула думка, що саме таким, як зараз, він і повинен бути, і це легко, зовсім легко було уявити його таким. Її тільки тривожила його худорлявість і личко — занадто бліде, з великими темними очима, як у батька.

— Мамо, чому ти так довго не приїздила? — спитав він таким тоном, наче це була зовсім звичайна справа і мати обов'язково мусила приїхати. Він сидів на ліжку поруч із матір'ю, схожий у своїй піжамці з червоними кантами на хлопчика-боя з американського готелю, і їв шоколад. На тонкій прозорій шийці дрібно пульсувала синя жилка. Він ніжно погладив материні щоки і, придивившись, ураз сказав:

— Мамо, в тебе сива волосина! Зовсім біла, як павутинка. Хіба ти вже стара? Ні, ти зовсім, зовсім молода!

На коробці з-під шоколаду було витиснено вежі з зубцями і над ними п'ятикутну зірку.

— А я знаю, — це Кремль! — вигукнув хлопчик. — Пам'ятаеш, як ми були в Москві?

Галина Петрівна вдивлялась в обличчя сина, вбираючи кожну риску, намагаючись зрозуміти ті зміни, які сталися з ним за ці п'ять років. Він не тільки витягся, виріс, в його очах залягла недитяча журба і, розмовляючи, він часом дивився кудись в далечіні, крізь стіни кімнати, наче те, що він говорив, було зовсім інше, ніж його думки, якими витав він десь у далеких краях.

На мить лукавий вираз майнув на його обличчі, він засунув руку під подушку.

— А в мене щось є!

Він показав матері малюнок олівцем. І хоч зроблено його було невправною дитячою рукою, Галина Петрівна враз упізнала баньката англійку.

— Схожа? Правда ж схожа? — допитувався хлопчик. — У неї жаб'ячі очі. Тільки ти не кажи їй, — пошепки додав він.

Галина Петрівна засипала сина поквапливими запитаннями, на які він ледве встигав відповідати — і як йому живеться в цьому притулку, і що він читає, і хто його товариші...

Але незрозуміла тривога ятрила серце матері. Чому так розгубилась англійка, коли до неї звернувся полковник? Чому в поведінці англійського майора відчувається невиправдана поквапливість і збентеження?

Галина Петрівна впіймала себе на тому, що весь час мимохіть до чогось пильно прислухається, та за дверима в коридорі було тихо, і тільки одного разу їй вчувся підвищений голос полковника, і знову все стихло.

Івась посміхнувся, щось пригадавши:

— До нас сюди приїздив льотчик. Англієць. Він нам розповідав про війну. І сказав, що англійська авіація найкраща в світі. А я... Я тоді крикнув: «Неправда, найкраща авіація наша, і мій тато теж був льотчик!» І всі хлопці так само сказали, один тільки рудий Митько сказав, що «ні», і ми його потім побили. А мені за це не дали істи. І посадили в ізолятор...

— Не дали істи? І ти був дуже голодний?

— Ну, то й що? Я можу терпіти. А місіс Грей, прибиральниця, нишком принесла мені хліба.

Він замовк, глянув у вікно і радісно підбіг до нього:

— Мамо, сніг! Тут давно не було снігу! А пам'ятаєш, як ти мені купила санчата? Мамо, а галки тут такі самісінські, як і в нас!

На його щоках проступив легкий рум'янець, очі збуржено заблищають, і мати вже знала, яка назва тієї загадкової хвороби, яку досліджував у Івася лікар. І хлопчика може вилікувати тільки ясне небо рідного краю, його вільні простори, рідна школа і ласка матері.

Ураз Івась заметушився.

— Мамочко, треба ж збиратися! Куди ми поїдемо? Де зараз наш дім? Фашисти не зруйнували його? Я так давно не був у домі!

Галина Петрівна хутко встала.

— Ходімо, синку. Нас, мабуть, чекають.

— Зараз, мамцю!

Івась нирнув під ліжко і витяг звідти картонну коробку, до верху сповнену різним мотлохом: іржавими гвіздками, кольоровими гудзиками, гільзами від патронів.

— А це? Можна взяти? Ну, добре. Я візьму тільки цей аеропланчик, мамо. Дивись, який він! Тобі подобається?

Це була маленька модель пасажирського літака з круглими віконцями, з колесами і пропелером.

— Мамо, я хочу додому літаком. Ти дозволиш мені дивитись у вікно?

В цей час у коридорі почулись кроки. Івась швидко глянув на матір і опустив руку з аеропланчиком.

— Мамо, чому ти така стала? Немов зблідла...

— Ні, синку. Пусте. Тобі так здалося.

А кроки все ближче, ось вони вже зовсім біля дверей, і двері розчинилися навстіж. Міс Бульвер зупинилася на порозі, підозріло обмащуючи банькатими очима матір і хлопчика.

— Mісіс Козуб,— промовила вона,— ваше побачення з сином скінчилось. Ви не можете взяти хлопчика з собою. Я не маю відповідних інструкцій.

Галина Петрівна рвучко випросталась:

— А дозвіл? Чуєте, дозвіл?

І в ту ж мить почула пронизливий, відчайний крик сина:

— Мамочко, я хочу з тобою! Не залишай мене тут! Візьми мене, мамочко!

Хлопчик з недитячою силою вчепився за матір, і в його стиснутому кулаци хруснув розчавлений аеропланчик.

Галина Петрівна, притиснувши сина, шепотіла йому гарячі слова втіхи, а хлопчик гірко ридав, здригаючись усім худим, маленьким тілом.

Зібравши всю силу волі, мати примусила себе посміхнутись до сина:

— Івасику, ти поїдеш зо мною! Чуєш?

І мимохіть усе міцніше й міцніше тулила його до себе, почиваючи, як її серце крається на шматки від пекучого болю.

В цей час, карбуючи кроки, увійшов полковник Соловйов, а за ним майор Харпей.

— Ми забираємо хлопчика! — твердо промовив полковник.— Ось писаний дозвіл!

Англійка взяла папірець, на обличчі в неї виступили червоні плями.

— Я не маю інструкцій...— забелькотіла вона.— Потрібне особисте підтвердження начальника депакса.

Харпей із цілковитим задоволенням кивнув головою:

— Так, міс Бульвер має рацію...

Полковник Соловйов насупив брови:

— Те, що хлопчик упізнав свою матір,— найкраще підтвердження!

Широким рухом він навстіж розчинив двері. Галина Петрівна, схопивши за руку сина, вийшла в коридор, за нею — полковник.

Притулившись до стінки, в коридорі стояла стара прибиральниця з пилососом. Побачивши Івася, вона радісно йому посміхнулася.

— Місіс Грей, прощайте! — вигукнув до неї хлопчик.— Прощайте, місіс Грей!

І тоді ця стара жінка зірвала з себе теплу хустку і накинула її на плечі Івася.

— Прощай! Щаслива путь!

Полковник побачив це. Він на мить затримався і мовчки потиснув жінці руку.

Міцно обіймаючи сина, Галина Петрівна вийшла з будинку.

«Ну, ви — спробуйте тепер відняти його в мене!..»

1948 р.

ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ

Льотчик написав на білому аркушику, похапцем ви-
рваному з записної книжки:

«Професоре, мотор дуже капризує, змушений не-
гайно сісти».

Під крилом літака пропливала безмежна рівнина
з засніженими ланами, селами й гаями. Але все це про-
фесор міг собі лише уявити, бо скільки він не вдивляв-
ся у вікно, перед його очима поставала тільки темна,
каlamутна мла.

Літери на записці були нерівні, схожі на кумедних
чоловічків, яких люблять малювати діти.

Арсен Михайлович нічого не відповів, лише нервово
пересмикнув плечима. Він розумів, що відповідь його
тепер непотрібна і, в усікому разі, саме зараз вона не
зможе якось вплинути на хід подій.

І ще ворухнулась думка — як це, напевне, небез-
печно сідати вночі на незнайомому місці. Професор міц-
но стиснув ручку чемоданчика й став чекати.

Літак пішов на зниження і незабаром, злегка під-
скакуючи, побіг на лижах і зупинився. Арсен Михайлло-
вич відчинив двері кабіни й визирнув. Сухий, колючий
сніжок ударив в обличчя. Ні звуку, ні вогника. Химер-
на сіра ніч лежала над вкритою заметами самітною
рівниною.

Минуло всього п'ятдесят хвилин з того часу, як професор повернувся додому з клініки, де його затримала складна операція. Стомлений цілоденною роботою, він нашвидку помився, переодягнувшись й зайшов до зали.

Дружина й дочка готували на стіл. Сьогодні був день народження Арсена Михайловича, і ввечері мали зібратися його друзі й товариші.

— Гадаю, що я не спізнився? — жартівливо запитав професор, за звичкою погладжуючи лівою рукою чорну, з сивизною борідку.

— О, ні, татусю,— засміялась сімнадцятирічна Таня,— до приходу гостей лишається ще три години!

І, наче стверджуючи її слова, великий стінний годинник у вітальні хриплло пробив шість.

— Чудово, доню,— вигукнув Арсен Михайлович,— отже, я ще встигну трохи відпочити. А ти не заперечуєш, дружинонько?

Він озорнув рівний стрій пляшок, які вигравали в яскравому електричному свіtlі золотими, рубіновими або зеленими блискітками.

— Ага, ви не забули поставити це вино, — посміхнувся.— Дуже добре. Це — з Тблісі, подарунок друга. Він пише — запашний рожевий мускат особливого, неповторного смаку...

Професор узяв пляшку й глянув на неї проти світла. Прозора рідина спалахнула безліччю мигтючих самочвітних іскор, наче це був дорогоцінний, казковий діамант.

— Ночевала тучка золотая
На груди утеса-великаны...—

стиха несподівано заспівав Арсен Михайлович.

— Ой татусю,— дочка підбігла й обняла його за шию,— ще ж рано, і не було жодного тосту!..

— А так, так, ти маєш рацію, Таню.

В кімнату вбігла волохата Друська і стала лащинись до професорових ніг.

— Е ні, це треба заробити! — промовив Арсен Михайлович і відломив хлібну скоринку.— Проси!

Але Друська не встигла попросити. В кабінеті різко

задзеленчав телефонний дзвінок. Професор хутко виїшов. Таня чула за дверима батьків голос:

— Так, професор Сокіл слухає... Так, так. Немає кого послати? Гаразд. Що ж поробиш! За десять хвилин я буду готовий.

Він вийшов з кабінету зосереджений і суворий.

— Олю,— м'яко звернувся до дружини,— мене викликають у район. Потрібна моя негайна допомога. Отже, прости... Я не зможу бути сьогодні з вами...

— Арсене, як же так?.. Ні, це просто неможливо. Я хоч і звикла до таких несподіванок, але сьогодні, в день народження... До початку вечери, — дружина глянула на годинник,— дві години п'ятдесят хвилин. Може, ти встигнеш?..

— Так, дуже можливо. Машина вже чекає. До аеродрому — п'ятнадцять хвилин. Не знаю, скільки летіти...

Ця думка, що він, можливо, ще встигне сьогодні повернутись додому, несподівано оволоділа професором. Він швидко зібрав інструмент і з традиційним жовтим чемоданчиком вийшов до передпокою. Доки він одягався, дочка встигла сунути йому до кишені пальта пляшку вина.

— На дорогу, на всякий випадок. Ми чекаємо тебе, татусю! Ти нічого не забув?

* * *

*

Як тільки літак сів, професор відчув глибоку триვогу. Він відразу зрозумів, що тепер зникла всяка надія швидко повернутись додому. Але зараз це менш за все турбувало Арсена Михайловича. Він думав про інше. Саме тепер, коли трапилась вимушена посадка, професор з особливим хвилюванням відчув свою величезну відповідальність за життя людини, яка безмірно страждає, чекаючи його допомоги. І послужлива пам'ять змалювала йому чомусь обличчя жінки, спотворене мукою. Це обличчя професор запам'ятав назавжди. Може, тому, що то була його перша самостійна операція.

Літак розпростер широкі крила над заметами і був схожий на невідомого велетенського птаха — принишкливий і таємничий.

— Праворуч я бачив вогники,— сказав льотчик. — Навпростець, не далі як за п'ять кілометрів. Але я не міг дотягти.

Він оглядав мотор. Світло від потужного електричного ліхтаря синім рукавом гойдалось на снігах.

— Я піду,— промовив професор.— Я мушу йти. Зрештою, це недалеко.

— Я не можу вас супроводити, професоре, бо повинен лишитись біля машини. Село за горбом, от чому ми не бачимо його вогнів.

— Гаразд. Скільки вам потрібно часу?

— Ще не знаю. Можливо, що досить буде двох-трьох годин.

— Я пришлю людей,— сказав професор.— Ви кажете — праворуч?

— Так. Хай вам щастить.

Арсен Михайлович міцніше насунув на лоба шапку і, тримаючи в одній руці чемоданчика, побрів нічним полем. Вгрузаючи в глибокий сніг, він пройшов метрів сто і озирнувся. Літака вже не було видно, тільки коливався самітний жовтий вогник...

Колючий сніжок бив в обличчя. Вітер співав тонко, жалібно, очевидно здіймалась завірюха.

«Треба поспішати,— подумав професор.— Для хворого, що бореться з смертю, кілька хвилин часто варті години».

Арсенові Михайловичу здалося, що він іде занадто довго. Коли село справді недалеко, то вже, напевне, він побачив би якісь його ознаки. Ймовірно, що це були б вогники, ті теплі й привітні вогники, які описав любимий його письменник Короленко. А що коли він збився з напрямку і йде не праворуч, а в протилежний бік?

Від цієї думки професор здригнувся. Він стояв серед глибоких заметів, сам-самісінький у незнайомому нічному полі. Навіть коли б він повернув назад, то, напевне, вже не потрапив би «додому», до загубленого в снігах літака. І на мить в уяві майнув його затишний кабінет, осяяна електрикою вітальня з накритим столом, де вже, напевне, збиралися друзі й товариші...

Арсен Михайлович знову з відчайною рішучістю побрів уперед. Хіба він може роздумувати й зупинятись, коли, можливо, кожна даремно прогаяна хвилина загрожує смертю людині, до якої він поспішав.

Раптом він провалився в якусь яму і впав, відчуваючи, як холодний пухнастий сніг запорошив йому обличчя й набився за комір. Обтрушуясь, професор ледве виліз із рівчака і тоді помітив за кілька кроків перед собою чиюсь темну високу постать.

— Хто там? — гукнув він.

Постать стояла нерухомо. Професорові вчулось, що невідомий стиха, крізь зуби, мугиче без слів якусь пісню. Так, пісня... І який знайомий мотив!

Ночевала тучка золотая
На груди утеса-великаны...

Арсен Михайлович ступнув уперед і зрозумів, що це — стовп, звичайний телеграфний стовп. Професор зрадів йому, як живій істоті. Стовп гудів мелодійно й одноманітно. Вітер висвистував у дротах, але під ногами в Арсена Михайловича була тепер тверда, вкатана дорога. Він глянув уперед і крізь каламутну пелену завірюхи побачив удалині мигтючі vogники.

* * *

— Ми думали, що літак не вилетить у таку метелицю,— сказала в лікарні чергова фельдшериця.— Хвора за сім кілометрів звідси, це — лісникова жінка. Вона в такому тяжкому стані, що її немає змоги приставити сюди. Лікар, який міг би їй допомогти, лежить з приступом малярії, у нього температура за сорок. Але однаково, професоре, ви не можете їхати в таку негоду.

— Транспорт є? — запитав професор.

— Є пара коней, але ж бачите, що робиться надворі. У хворої — акушерка, та вона нічого не може вдіяти. І... і може вже взагалі надто пізно...

— Я прошу, щоб негайно подали коней,— сказав суворо професор і зняв трубку, щоб подзвонити в районком про становище з літаком.

Уже коли сани вихопились за околицю, Арсен Михайлович відчув, як він смертельно стомився і як зголоднів. Він похапцем пошукав пакуночок з їжею, якого встигла йому приготувати на дорогу дружина, і пробурмотів:

— Я таки дещо забув, доню...

— Ви щось зволили сказати? — запитав візник.

— Нічого. Просто так. У вас часом не знайдеться шматочка хліба?

— Товаришу, дорогий професоре,— розгубився візник,— уявіть собі, нічого не захопив із собою! Та чому ж ви мовчали в лікарні? Хіба ж не можна було спрягти яєшню, чи що?

— Забув,— усміхнувся професор.— Та й ніколи було про це...

Завірюха сліпила очі, намітала замети. Коні стомились і ледве трухикали. Професор дивувався, як візник знаходив у таку негоду дорогу.

Ліс зустрів гулом і стогоном дерев. Вітер пронизливо свистів між голих стовбурів, коні злякано хропли. Здавалось, що столітні дуби зрушили з місця і, як п'яні, вели обабіч дороги моторошний танок, ламаючи кущі ліщини.

— Приїхали,— нарешті промовив візник, і професор побачив жовтий, підсліпуватий вогник у віконці лісової хатини.

— Не спізнився? — спітав він з тривогою в лісника, що вийшов йому назустріч з ліхтарем. Його руку схопила дужа тепла долоня, і Арсен Михайлович почув схвильований, уривчастий шепіт:

— Жива ще, жива... А я вже зовсім надію втеряв...
Заходьте... Тепер... тепер усе буде гаразд...

Лісник замовк і глибоко схлипнув, тамуючи хвилювання і сльози, які душили його.

Професор увійшов у хатину, дістав з чемоданчика свічки, які взяв у лікарні, і звелів їх засвітити. Акушерка, яка сиділа біля хворої, на німе професорове запитання нишком похитала головою.

Арсен Михайлович роздягся, помив руки і, при світлі свічки, зазирнув в обличчя жінки, яка лежала на ліжкові. Це була молодиця із спотвореним стражданнями обличчям. Серце в професора стиснулось од відчуття непоправного горя, яке ввійшло в цю лісову халупу. Досвід підказав йому, що таке обличчя буває в людини, коли вже втручання лікаря майже безнадійне. Але глибока, пристрасна рішучість зробити все, навіть неможливе, аби врятувати хвору, як завжди в таких випадках, наче насталила всю істоту Арсена Михайловича.

В тиші чути було, як свистить за вікном завірюха.

Свічки злякано миготіли, на стінах стрибали ведмежі тіні. Професор різко повернувся й коротко наказав:

— Окропу, прокип'ятити інструмент! Усім стороннім вийти геть!

Акушерка метнулась до гарячої плити, а лісник, який стояв біля порога і в якого протестувала вся душа, що професор назвав його стороннім, усе ж покірливо вийшов у сіни і безсило притулився до одвірка. Це була проста, щира людина, воїн, який, повернувшись із війни, всього рік як одружився. І, за старою звичкою, він завжди носив з собою вкупі з ріжком лісника польову сумку, з якою не розлучався на фронті.

Вовчий вітер шарпнув двері і розчинив їх навстіж. Завірюха сипала в сіни пригорщами холодний сніг, та лісник не помічав цього. Притуливши до грудей руки, він припав ухом до дверей і стояв так довго, прислушаючись. З його грудей вилітало хріпле, важке дихання. На мить йому здалося, що вже — кінець, і ось зараз на порозі з'явиться професор і скаже...

Що саме скаже — лісник не знов, бо не було на світі таких пекучих слів, якими б можна сказати про смерть його дружини... Але він до болю, до муки яскраво уявив собі на порозі професора з похиленою головою...

Посвист бурі заважав лісникові чути те, що діялось у хатині, але той нелюдський зойк, що враз розітнувся за дверима, він почув би за найглухішою стіною... В нього стерпли ноги, він хотів рвонути двері і вскочити в хату, та цієї хвилини до нього долинув ще інший покрик — голосистий, незнайомий і вимогливий плач дитини...

Двері розчинились, мимо нього пройшла акушерка з цебром.

— Можна ввійти, — радісно сказала вона, — тепер житиме... І хлопчик — такий горластий!..

— Хлопчик! — прошепотів лісник.

Він хутко увійшов, тремтячи всім тілом, і кинувся до ліжка. Жінка зустріла його слабою, безвольною усмішкою, але з її обличчя вже зникнув вираз муки, і в її широко розплущених очах світилось невимовне щастя.

Молодий батько озирнувся й побачив професора в білому халаті, який обережно тримав на руках суверток з живою істотою...

Лісник не витримав і тихо заплакав скупими, чоловічими сльозами.

Ввійшла акушерка. Професор віддав їй дитину й вийняв із кишені пальта пляшку.

— А тепер,— сказав він,— ніщо не перешкодить нам відзначити день народження...

Він розлив вино по склянках. Це був рожевий мускат, одержаний у подарунок від друга з Тбілісі.

— Гукніть, будь ласка, візника! — попрохав.— Треба ж усім випити за новонародженого громадянина Радянської країни...

1948 р.

ОПОВІДАННЯ ЛАНКОВОЇ

Ви ж чули, як казав голова, що я порядок у колгоспі порушую? А як це сталося, можу вам усе як є розказати. Чи будете слухати?

Ну от і гаразд, послухайте. Я ще не стара — п'ятдесят оце мені тільки недавнечко сповнилось. Вдовою зосталась. Ну, та це я так, до слова прийшлося. А от як я порядок порушую, про це послухайте.

Дала я таке зобов'язання із своєю ланкою — зібрати вісімсот центнерів буряків з гектара. Ну, кажу, тепер тримаймось, дівчата. Бо ми не такі, щоб слово на вітер кидати. Ні! Люди це знають, і тепер усі на нас дивляться. Вся наша ланка у них як на долоні.

А дівчата в мене хороші, беручкі. Скільки ми того добрива на поле вивезли, а нам усе здається — мало! Як що — до агронома: «А як оце? А як отут?» Як сіяли, то насіння, повірите, немов на перину лягло.

Які ж і сходи з'явилися! Як щітка! Глянеш, а серце тільки — тьох! Ну чистісінько, як соловейко співає. Я сама аж помолодшала років на тридцять. Так і хочеться всіх сусідок на змагання викликати. Та, думаете, легко було? З поля не сходили. І шаровка, і прополка, і підживлення. А тоді знову: підживлення, прополка, проривка... Нахилимось до рядів — сходить сонце, випростаємо спини — заходить. А тут ще думка: що як не дамо вісімсот? Що як у чомусь помилились? А дівчата на мене: «Хоч не лякайте, Лексіївно! Невже доведеться очей у Сірка позичати?»

Дивимось — росте гичка, росте аж до колін. Що не буряк, то такий кущ — руками не обхопиш. Тут і агроном наш Терентій Юхимович замислився. Ми стоймо навколо нього, а він думає, думає, а тоді й каже:

— Гм... Да-а...

А ми:

— Еге ж... Отож... Уся сила в гичку піде, а що ж на корінь залишиться?

— Отож-то,— каже Терентій Юхимович.— Порушили ви, Лексіївно, рівновагу.

І тут-таки, спасибі йому, порадив: треба таке підживлення дати, щоб корінь підсилило. Завтра, каже, привеземо.

І привіз-таки. От час уже й буряки копати. Виїхали на поле. Марійка — ох, і жартівниця ж! — поставила першого викопаного буряка на чотири палички — ніжки — ну, підсвинок, та й годі! Ще й два листки спереду залишила — вуха, а ззаду білій хвостик. Такі буряки вродили, що не бере бурякопідйомач. Довелось вручну копачем вивертати.

Прибув наш голова.

— Оце, — каже, — ти такі діла твориш, Лексіївно? Механізацію зриваєш? До старих методів повертаєшся?

І за два дні дали нам бурякопідйомача нової конструкції. Ну, пішла тут робота вдесятеро швидше.

Почали важити буряки, почали вираховувати врожай. А я сама не своя. Невже не буде вісімсот?

Підходить голова, брови, як хмари.

— Що ж тепер буде? — питает в мене.— Що ти тепер скажеш, Лексіївно?

А в мене й ноги похолонули, і серце тільки — карр! Вже не тьюхкає, як соловейко, а каркає, як ворона. Сама бачу, що врожай добрий, а глянула на хмарні брови голови — і сумнів мене взяв.

— А що таке,— кажу,— Гнатовичу? Мабуть, трошки не доскочила?

А він помовчав, помовчав, та й промовив:

— А те, що не додержала ти, Лексіївно, слова своє, котре записане в зобов'язанні. Не додержала. Такто. Не вісімсот, як обіцяла, а дала рівно тисячу. Перескочила.

Тут він засміявся, обняв мене і так міцно поцілував, що я від несподіванки аж оглянулась.

А вчора проходжу мимо омшаника, а там дід Ларивон із вуликами возиться.

Побачив мене та тільки — кив! Думала, хоче медом почастувати.

— Драстуйте,— кажу,— діду, здоровенькі були!

А він:

— Діду, діду! Я своїх років на плечах не ношу.

Аж розсердився.

— Я ж,— говорить,— не кажу на тебе «баба», еге ж, ні?

— Та ні... А на кого ви,— питаю,— дідусю, ото так кивали?

— А ось,— каже,— на того хомута, що висить на гаку...— А потім уже по-сурйозному:

— Ніхто тобі такого права не давав — мене дідом узивати! І порядків не маєш права порушувати! Раз обіцяла вісімсот центнерів — давай... півтори тисячі! А ти тисячу. Порядок порушуеш!

— Постараюся,— кажу,— дідусю...

— Дідусю! Дідусю! — розсердився пасічник.

— Ой,— кажу,— не буду! Ні дідом узивати не буду, ні порядків порушувати. На той рік півтори не півтори, а тисячу двісті дам.

— То ж то! — посміхнувся дід Ларивон, і почастував мене смачним-пресмачним медом.

1948 р.

СОНЯЧНИЙ ЦЕХ

З заводської території виходив довгий поїзд, вантажений комбайнами. Великі машини стояли на платформах, вкриті брезентовими полотнищами. Паровоз і платформи, набираючи швидкість, з веселим перестуком коліс прогриміли мимо Шури.

Дівчина якусь хвилину дивилася услід поїзду. Вона думала про те, що ось знову десятки нових чудових машин вийшли з воріт її рідного заводу. Вже через кілька місяців вони, мов дивні кораблі, попливуть по пшеничних океанах Батьківщини, збираючи багатий урожай.

Шура так яскраво побачила хвилясті простори хлібних ланів, що на мить їй уявилось, ніби вона сама стоїть на містку комбайна за штурвалом. Шумить пшениця, підхоплена мотовилом, гострі ножі виблискують сріблом, стинають високе стебло... А вдалині, на пагорку, ледве мріє колгосп, звідки вона три роки тому прийшла на завод...

І знову хвилююче знайоме почуття торкнулося дівочого серця. Було радісно відчувати, що в цих комбайнах є деталі, любовно обточені її молодими руками. Але водночас народжувався давній томливий неспокій. Тонкі брови збіглися на перенісці, зморшка залягла на чистому високому чолі.

Звідки ж вона, ця давня тривога? Щó непокоїть тебе, хороша дівчина?

Урочистий гудок поплив над околицями міста. Наче велетень невідомий подав голос — величавий, спокійний,

впевнений у своїй силі. Сполохана зграя голубів знялася з сусіднього даху, і крила їх здавались рожевими від вранішнього сонця.

«Кличе... Як батько дітей своїх скликає...»

Мружачись від першого сонячного проміння, Шура швидко пішла до цехових воріт.

Весела й сміхотлива Катря Савлук клопоталась біля свого верстата.

— Ой Шурочко, ти ж чому сьогодні така сердита? — обізвалась вона до подруги. — Не виспалась? Чи що погане приснилося?

Біля верстатів уже лежали деталі, які надійшли з формівки. Вони чекали теплої робітничої руки, чекали гострого різця, який обточить їх темне шершаве тіло і примусить кожну грань засвітитись живим срібним блиском. Шура мовчки взяла круглу шайбу й зітхнула.

— Ні, Шурочко, справді щось трапилось? — невагаючи Катря. — Чи не закохалась часом? Невже ти можеш щось приховати від мене? Від своєї щирої подружки?

— Не знаю, Катю. Мабуть, щось-таки трапилось.

Катря зацікавлено насторожилася.

— Овва! Я ж усе бачу...

— Нічого ти не бачиш далі свого носа, — раптом сердито відказала дівчина. — Люди по кілька річних норм виконують, а ми з тобою як жили в сорок дев'ятому, так і лишилися. Досадно, Катре. Хочеться у п'ятдесяти другий ступнуги.

— Ви послухайте! — засміялась подруга. — Вона переживає. Ну ю примхлива ж ти! Та то ж на швидкісних верстатах. То — швидкіс-ни-ки!

І вона швидко закрутила в повітрі пальцем.

Шура глянула на дівчину: невже Катря справді задоволена своєю роботою? Невже в неї ніколи не з'являлась гаряча думка працювати по-новому, як працюють кращі радянські люди?

— Ми з тобою норму виконуємо, а ти — то ѹ дві, — наче вгадавши Шурині думки, промовила Катря. — І браку не робимо. Чого ж іште? А швидкісників нам не наздогнати. Та я ѹ не збираюсь доганяти. Нашо мені ці переживання!

Шура хотіла відповісти подрузі, що коли б усі працювали, як швидкісники, то завод випускав би комбайн-

нів удвоє більше. А кожний новий комбайн — то ж сила яка на полі!

Але зараз розмовляти було ніколи, і Шура вирішила, що поговорить про це з подругою згодом.

Так сталося, що поговорити з Катрею того дня не довелося. Правду сказати — не до Катрі було. Шура шукала розмови з іншою людиною. Все, що мала сказати, кожне слово виносила в серці, а чомусь було так тризводно і навіть боязко. Вірніше сказати — тому саме їй тривожилася, що вже не уявляла, як вона далі працюватиме і як житиме, якщо не справдиться її mrія...

Так, поки що це було тільки mrією, але особливою, яка захоплює всю істоту і, нарешті, перетворюється на мету. Сама себе підбадьорювала, запевняла, що нічого зухвалого немає в її думці і що не може такого бути, щоб Потап Потапович підняв її на сміх.

А що як він опустить за своєю звичкою окуляри вниз, гляне поверх скелець і скаже: «Це, Шуро, виходить таке: куди кінь з копитом, туди й рак з клешнею?» А може, просто всміхнеться, та й годі. Піди, мовляв, Шуро, вмийся спочатку. Ні, ні, дурниці, ніколи він так не скаже — хіба він такий? Він повинен зрозуміти, що це не пуста mrія, це — наболіле, це — в самому серці.

Рішення прийшло не відразу. Шура з хвилюванням читала в газетах про чудові успіхи токарів-швидкісників, думала про те, що дало б застосування нових методів у них на заводі. Довго вона носила в собі ці думки, нікому поки що не наважувалась звіритись у них, але уважно розраховувала кожний свій рух біля верстата, примірювалась, потай уже готовала себе до нових методів роботи. І ось зараз настав час, коли все, про віщо думала, про віщо mrіяла безсонними ночами, владно почало вимагати свого втілення.

На обідній перерві, вийшовши з їдалні, Потап Потапович сів у заводському сквері на лавку й розгорнув газету. І Шура не насмілилась підійти. А коли вже скінчилась перерва, вона таки почекала майстра біля дверей і, змусивши себе глянути йому просто у вічі, звернулася:

— Потапе Потаповичу... Чи не можна мені... Ось побачите, як робитиму! Можна спробувати?

Він здивовано підняв брови:

— Та що саме, що?

І Шура зрозуміла, що про найголовніше вона ж і не сказала!

Та тепер уже говорити було легше, перші слова вимовлено.

— Хочу працювати на швидкісному! — вихопилось у дівчини. — А чим я... чим я гірша за інших? І в газеті ж було, як швидкісники працюють! Чи вони не такі люди? Потапе Потаповичу, я... ось побачите!..

Майстер зупинився і справді, як уявляла Шура, трохи зсунувши окуляри вниз, глянув поверх них на дівчину. Але й натяку на насмішку не було в його зеленкуватих уважних очах.

— Я вже говорив про тебе,— спокійно промовив він.

Шура ахнула:

— Що ви? Кому?

А в голові так і загудів рій думок: «Уже говорив? Навіщо? А як же довідався він про її намір?»

— Розповідав про тебе у партійному комітеті. Товарищеві Голубкову. Ми так і міркували з ним, що як переходити на швидкісне різання, то щоб ти починала...

Попереджуючи її здивоване запитання, він продовжував:

— А хто ж? Ти — комсомолка, робота в тебе горить. Вам, молоді, треба починати, не інакше.

Потім він поклав їй по-батьківському руку на плече й додав:

— Сьогодні в Голубкова бюро, а завтра вранці й під демо вдвох до нього... Ну, от. Увечері ти що робитимеш?

Шура знизала плечима:

— А що ж?.. Як звичайно...

— Так от що. Візьми свого кавалера й піди в цирк.

— Якого? Немає ж у мене... І чому в цирк?

— Немає, кажеш? Шкода. Де ж у наших хлопців оці? Отака дівчина! Чи, може, всім одкоша дала? Ну, та не в цьому річ. А в цирк піди обов'язково, дуже тобі буде корисно... як для майбутньої швидкісниці... Я, знаєш, завжди перед якоюсь серйозною справою ходжу в цирк. Подивишся там, як танцюють на дроті під куполом. Легко, знаєш, танцюють, посміхаючись, а якою працею цю усмішку здобуто! Замислишся, Шуро! Не раз замислишся, чого можна досягти. Мабуть, не раз і зривалися. От ти й поміркуй. Це не так просто — давай

швидкісний метод! А зарядка — просто вво! Хороша. Побувай, побувай у цирку!

Шура не знала, чи жартує Потап Потапович, чи серйозно дає їй пораду. Але тепер вона вже знала напевне, що майстер — її спільник і що не страшно починати справу, яку намислила.

Дівчина подумала, що й справді не погано' було б кудись піти сьогодні — може б, і в цирк.

Шура жила в рідній сестри Докії, яка четвертий рік як вийшла заміж за бухгалтера і переїхала до міста.

«Може, й Докійка піде зі мною,— думала Шура,— буде мені за кавалера».

А в уяві зринуло веселе рожевощоке обличчя хлопця з жовтобілим густим пушком на підборідді. Такий пух буває у гусенят, яких колись доводилось пасти в дитинстві.

«А цікаво, що скаже Петро, коли довідається, що вона хоче працювати на швидкісному?»

Шура зітхає. Марні сподівання! Марні, дурні дівочі мрії! Петро не звертає на неї уваги. Йому, напевне, більше до вподоби ота дурносмішка Юлька, він з нею так часто жартує...

Вдома чекала радісна несподіванка — приїхала з села мати. Давно її бачила Шура, ще торік. Мати встигла вже добре засмагнути, була кругленька, натоптувана, із жвавими оченятами, і від материної хустки, від її одежі так і війнуло на Шуру минулим, але незабутнім, рідним — і хатою з величезною піччю, де завжди сушилася або кукурудза або пшениця, і вербами, і паходящими укропу... Все будило спогади про дитинство, про дівоцтво, і все враз немов піднялося в серці — і знайомі хлопці, і подруги, і перші гуляння...

А мати ніяк не змінились, і брови й досі шовкові, ласкаві, і навіть зморшок не добавилось...

Жадібно розпитувала про новини і зовсім по-дитячому сплескувала руками:

— Як? Санько вже закінчив інститут? А Варка Лукашева — комбайнериом? А в Мотрі народились близнята?

А тоді пішла мова про хліба, про буряки. Пшениці вже стояли густою стіною, і мати розповідала, що всі сподіваються гарного врожаю.

— У колгоспі уже все запланували на час жнив,

приготувались. А в емтеес нові комбайні прибули, дочко. А хоч би й ще з десяток прислали, згодилися б...

Помітила мати, що при цих її словах немов тінь якась майнула на обличчі в дочки, немов засмутилась вона чи замислилась, і замовкла. Знову пожвавішала, коли мати запитала про роботу на заводі, чи не важко, мовляв, і як вправляється, і скільки заробляє.

Не втерпіла Шура, похвалилась, що хоче стати швидкісницею, пояснила, що це означає. Мати слухала, пила чай із абрикосовим варенням, а тут ураз відклала на бік ложечку.

— Ой Шурочко, а що як поспішиш — людей насмішиш? А що як на такій швидкості не витримає твій верстат і вибухне?

Шура голосно засміялась — верстат же не бомба, а, проте, щось у серці йокнуло. Вибухнути він не може, та чи справді витримає?

— А як же там Катря? Чи й досі з нею дружиш, чи, може, посварились?

І після цього запитання знову помітила мати, як хмарка набігла дочці на чоло.

— Про Катрю питаете? Чому б я сварилась? Дружу з нею, мамо.

А хмарка не розходилася, і очі потемнішли й посмутніли.

* * *

«Переживання», як казала Катря, справді почалися незабаром. Спочатку все йшло гаразд. Разом із майстром цеху Потапом Потаповичем Шура прийшла до парторга. Ніяковіючи, вона розповіла, що хоче працювати на швидкісному верстаті.

Парторг товариш Голубков допитливо подивився на дівчину. Навколо його сірих променистих очей зібралися дрібні зморшки, схожі на пташині лапки. А в глибині прозорих, з жовтими крупинками зіниць можна було, здавалося, побачити, як зріє думка.

Шура хвилювалася: що як їй не довірять такої справи? А товариш Голубков дивився й мовчав, постукуючи пальцями лівої руки по столу (праву він утратив під Сталінградом).

— Хвилюєшся, Шуро? — враз спітав просто, з теплою усмішкою.— Отже, усвідомлюєш, до якого відповідального діла берешся?

Дівчина хотіла щось сказати, та Голубков поклав їй на плече руку:

— Знаю, знаю. Не гарячись. Почин твій схвалую. По-комсомольському вирішила. Знаєш, який величезний урожай зріє на ланах? Треба ж його своєчасно зібрати, а машин невистачає. Ми тепер боремося за кожний зайнвій комбайн. Треба випускати їх удвоє швидше. Тільки пам'ятай, Шуро, що на тебе рівнятимуться інші. Ти повинна показати, що дає робота швидкісним методом. Так, так, це — метод, який вимагає подвійної уваги, великої пильності в роботі. Мало того — треба любити свій верстат, вивчати його та шукати увесь час нові способи, нові вдосконалення. Так-то, Шуро. Байдужої людини до швидкісного верстата не можна й на кілометр підпускати! А бракороба тим паче.

— Зрозуміло! — посміхнувся Потап Потапович, підкручуючи зелені від махорки кінчики вусів.— Вона в нас, натурально, одна з передових у цеху, добрячий токар!

— Тому й довірюємо їй, Потапичу,— промовив товариш Голубков.— І міцно підтримаємо цю справу. Так що гаятись вам не треба.

Ось саме після цього й почалися для Шури дні, повні турбот і тривог. Потап Потапович сам виготовував їй різці з новою заточкою. Старий ремінний привод замінили мотором, і швидкість обертання планшайби збільшилась удвоє. Верстат тримтів від напруження — здавалось, що він ось-ось зірветься з свого місця.

— Еге, на ньому тепер зовсім не можна працювати,— сказав старий токар Ющенко.— Трясеться, як у пропасниці!..

Болем озвалися в серці Шури його слова. Але досвідчений робітник казав правду. «А як же інші? Як на інших заводах працюють швидкісники? — билася тривожними крилами думка.— Мабуть, у них якісь спеціальні верстати. Чи можна ж оцей тихохід зробити швидкісним?»

З надією дивилася дівчина на майстра цеху.

— Потапе Потаповичу, дорогий, — а що коли міцно його закріпiti, міцно-міцно?..

Потап Потапович кусає гострий кінчик прокуреного вуса.

— І закріпимо. Щоб ні туди йому, ні сюди. Тоді, натурально, не потанцює. Фундамент добрячий зробимо.

Справді, після того як верстат було закріплено на міцному фундаменті, третіння припинилось. Та Шура відразу ж відчула, що залишилась дрібна вібрація, і її, напевне, вже не подолає ніякий фундамент. Було таке враження, що по верстату пробігає ледве помітна нервова дрож. Ні, це навіть не дрож, це — просто бриніння того натягнутої струни. Шура зрозуміла, що це дуже заважатиме точній роботі, але і взнаки не дала.

Потап Потапович, не дивлячись дівчині у вічі, сказав:

— Сьогодні ти працюватимеш на іншому верстаті. Ходімо.

— Куди? Нікуди я не хочу йти, Потапе Потаповичу! Ось мій верстат, він тепер стоїть на фундаменті, і я...

Майстер не дав їй договорити.

— Годі, годі. Не будемо в піжмурки гратися. Ти ж розумієш — лишилась вібрація... Поміркуємо ще, порадимось... А тепер...

Шура заговорила пристрасно, задихаючись від хвилювання:

— Потапе Потаповичу, дозвольте мені працювати на моєму верстаті! Правда, трохи тримтить, та я буду дуже уважною, дуже уважною!.. Ви ж знаєте, що дехто вже шепоче: «Провалилась Шура з своїм верстатом!» Як це мені слухати? Я ж комсомолка, Потапе Потапович!

Вона так просила, що старий майстер погодився.

— Тільки гляди, щоб точність, точність!.. Буде трудненько, дівчино...

Справді, було важко. Вібрація не припинялась. Патрон, міцно затиснувши деталь, крутився з шаленою швидкістю. Він немов зникав, і тільки можна було вгадувати в повітрі прозоре коло від його нестримного руху.

Шура зосереджувала свою увагу, щоб не помилитися в роботі. Стружка виникала враз і тут же, кришачись, падала вниз. Хоч працювати доводилось напружено, дівчина відчувала незвичайне піднесення — кожна деталь

обточувалась так швидко, як ніколи раніше. Навколо гуркотів великий цех — але Шура, захопившись, чула тільки гудіння свого верстата, деренчання і скрегіт металу.

Раптом вухо дівчини вловило якусь зміну в знайомому звуці. Щось сталося. Шура ще не знала що, але відчула це всією своєю істотою.

«Різець сів!» майнула думка.

Так, різець вибув із ладу, та це ще було б півлиха. Похапцем зняла Шура деталь. Зміряла. Так і є — запорола! Вона зробила, як кажуть токарі, «велику подачу» і зняла товщу стружку, ніж треба. Різниця була всього на кілька десятих міліметра, та деталь уже не віправити.

Серце немов упало й розбилося, кров кинулась в обличчя. «Що ж я наробыла? Оце — швидкісниця!» Збентежено озирнулась. До неї йшов Потап Потапович. Він уже по обличчю дівчини зрозумів усе.

Гудок долинув здалека, наче він був за глухою стіною. Обідня перерва. До Шуриного верстата сходились товариші, ім було цікаво дізнатись, яких успіхів домоглася дівчина...

Потап Потапович заховав за спину руку з запоротою деталлю й сердито буркнув:

— А ви чого? Сказано, що верстат ще не налагоджено!

І від того, що майстер хотів приховати перед товаришами її брак, від його слів Шурі стало ще болючіше. Вона одвернулась, кусаючи губи.

Відчула на собі чийсь пильний погляд, глянула — Петро!

Він стоїть біля свого верстата і, витираючи руки, дивиться на Шуру. Ще болючіше защеміло серце. «Що він зараз думає про неї?»

— Шурочко! — чиясь тепла рука обняла її за стан. Та це ж Катря!

— Шурочко, я все бачила. Ти ж сама винна. Хіба я не казала тобі? Навішо тобі цей клопіт? Покинь!

Шура дивиться в сині очі подруги. Думки рояться, розбурхані, стривожені.

«Що вона каже, ця Катря? Покинути? Це говорити Катря, подружка?»

Згадалось, як удвох з нею приїхали на завод, як

удвох мріяли про роботу в цеху, про могутні комбайні, до яких вони точимуть деталі...

Серце просить підтримки, поради, а натомість найближча подруга кидає це холодне, байдуже слово: «Покинь!» Подруга? Хіба може бути в неї, в Шури, така подруга?

— Шуро, про що ти думаєш? Переживаєш? Чи ж варто? Покинь, та й усе. Тебе ж ніхто не примушує стати швидкісницею.

— Примушує, Катре,— глухо промовила Шура.

— Хто? — мало не скрикнула Катря.

— Моя комсомольська совість...

...Шура йшла довгим проходом. У складальному цеху виструнчились величезні комбайні. Вони вже приготувались вирушити в подорож залізницею, а тоді — по неозорих хлібних океанах. Як же хочеться Шурі, щоб по всіх, по всіх полях її рідної землі ходили ці червоні, такі «мудрі» машини. Здається — тільки доторкнися до них пальцем і відразу ж відчуєш спекотливе літо, нагрітій гарячим сонцем метал, відчуєш п'янкий запах дистилгого жита, шумування важкого колосся.

Жнива... Обережно розгортуючи долонями колоски, йде полем висока, трохи сутула людина з розстебнutoю косовороткою... Товариш Голубков! — упізнає Шура. І враз отяминувшись, справді бачить парторга. Він іде повз комбайні і ще здалека махає Шурі рукою.

Дівчина з радістю і тривогою поспішає назустріч.

— Мені щойно розповів усе Потап Потапович, — каже товариш Голубков.— Ми вже радилися з технологом, Шуро. Він думає, що вібрацію можна ліквідувати. Спробуємо дещо зробити.

На прохідній машинально показала пропуск і виїшла на вулицю. Широким шосе мчали машини, на лакованих радіаторах стрибало сонце. Воно вже схилялось на захід і вже не пекло сліпучим промінням, але все навколо — і кам'яні будинки, і паркани, і асфальт — ще пашіло його гарячим подихом.

На тротуарах лягли тіні від стовбурів акацій. І тіні теж були передвечірні, вони навколо перетинали широкий тротуар і простяглися аж до середини вулиці.

Біля тролейбусної зупинки Шура раптом побачила, що їй досі тримає в руці розгорнутий пропуск. Зітхнула

й сховала його в кишеню. Відчула, що зараз їй дуже важко буде бачити матір і сестру. Треба побути на самоті з своїми думками, заспокоїтись. Хіба від матері що сховаєш?

Шура перейшла шосе і, завернувши за ріг великого бүдинку, опинилася в сквері.

Це був старий сквер, схожий на тінистий сад. Але поряд із високими каштанами з пишними кронами тут було насаджено багато молодих дерев. Уздовж широких алей шпалерами стояли кущі запиленого бузку. Жінка в клейончатому фартусі готувалась поливати молоді насадження і тягла довгу брезентову кишку з нанизаними дерев'яними чотирикутниками.

Шура пішла в найдальший куток скверу і сіла під старим каштаном на лавці. Тут ніхто не заважатиме ще раз передумати все, що сталося.

Було дуже боляче. Згадалось, як Потап Потапович сховав за спину запороту деталь, як дивився Петро... Звичайний людський сором, який він буває пекучий!

Ну, треба все обміркувати з самого початку. Вібрація... Уесь верстат тримтить майже непомітно, наче він стримує свою силу і не може її стримати. Але коли можна було подолати тримтіння, то невже не можна припинити вібрацію?

Сама розуміла, що зробити це набагато важче. І чи можливо взагалі, щоб верстат не дихав? Адже вібрація — однаково як його дихання!

Чиясь тінь упала перед нею на пісок. Глянула і ледве не скрикнула з несподіванки.

Петро!

— А я, знаєш, ішов мимо дому, коли дивлюсь — ти сидиш!

Дивно, Шура ж добре знала, що додому йому зовсім у протилежний бік. А він стоїть, зсунувши кепку на потилицю, і крутиль на спецівці гудзика. Не треба б цього робити, гудзик і так ледве тримається. З нього навіть звисає чорна нитка. Її треба зовсім висмикнути та взяти голку...

— Я біля тебе присяду, Олександро.

Він сідає поруч на лавку і хмуриТЬ світлі брови. І дівчині здається, що він навмисне хоче уdatи суворого. Напевне, для того й назвав її не Шурою, а Олександрою.

А в очах, коли глянув, ніякої суворості, навпаки...
Що — навпаки? Шура не знає — що. Просто собі такі сонячні іскорки. А може, вони й справді від сонця? Ось крізь густу листву простягся тонкий промінчик — один, другий. Сонце немов прощається, сідаючи десь за околицею міста.

— Я й не знат, що ти така,— раптом каже Петро і скидає кепку.— Правду тобі скажу, сам роздумував, щоб на швидкісний перейти. А ти ось яка, обігнала.

— Обігнала? — біля кутиків рота в Шури з'явилися дві тоненікі сумні зморшки.— Ти ж бачив, як... як обігнала сьогодні...

Він енергійно хлопнув кепкою об лавку.

— Ех, ти ж! Навіщо такі слова? Тут знаєш, що? Розпочати! А далі вже піде й піде. Ну, ясно, що бувають невдачі і ще, мабуть, будуть. Та в тому ж і життя, щоб усе перемагати! По-моєму, летіти треба проти вітру. Як ти думаєш? Бачила, як птахи змагаються з вітром? От як у Горького буревісник літав над морем у бурю... Воно ясно, що спокійніше працювати так, як досі. А от серце протестує проти тихої їзди. Літати хочеться, та ще й проти вітру. Як ти, Шуро?

— І я так. Не тільки серце, а й голова протестує.

Шура відчула, що їй зовсім легко і затишно з цим хлопцем. І він немов висловлює її власні думки.

— Я тобі скажу,— продовжувала вона,— я якось хотіла вирахувати, наскільки зміцнюю нашу державу кожний новий комбайн. Придумала таку задачу, у ній було все: і скільки хліба намолотить комбайн за літо, і скільки людей можна тим хлібом прогодувати...

— А що як спробувати врівноважити шпиндель? — несподівано сам себе питає вголос Петро.— Ти не міркувала над цим? Обов'язково завтра скажу Потапові Потаповичу. Не думай, що це тільки твоя справа, та й годі. Це, Шуро, коли хочеш знати, для всього народу! Коли ти сьогодні... Одним словом, я кажу про ту запороту деталь... У мене, Шуро, аж серце стиснулось — ну, однаково як хто кліщами схопив. І ще вдвоє було важче, що це... що це саме в тебе, а не в когось іншого.

Він, напевне, хотів сказати ще щось, але в цю хвилину вздовж алії, майже торкаючись землі, промчала зграйка ластівок. І нічого дивного немає в тому, що Петра так зацікавили ластівки і він нє доказав.

— Пам'ятаю,— промовив він уже зовсім іншим, глухуватим голосом,— як я осінньою ніччю плавував у полі... з осколком у грудях... Санітари, мабуть, пройшли мимо, вирішили, що я мертвий. А я вночі очуявся. Лежав горілиць, а надо мною страшенно високо тремтіли зорі... Як Андрій Болконський... Читала?

— Знаю, читала.

— Тільки в князя Болконського були інші переживання. Ніколи не забуду, які холодні блищали вгорі зорі, а я думав, яке життя, яке життя хороше настане після перемоги... Все віддав би в ту хвилину за перемогу. І вже як лежав у шпиталі... Пам'ятаю — чи примарилось, чи приснилось — ніби я знову на заводі і ніби гудуть верстати, як жуки... Така була жадоба до роботи! За це право кров'ю заплачено, Шуро... За право любимої праці. Ось воно що виходить. Одним словом, ти, Шуро, починай, я — за тобою. І взагалі всі підтримаємо тебе.

Шура слухала його голос, і в грудях повільно прокочувалась хвилька за хвилькою — такі теплі й хороші, що від колишнього гіркого почуття не лишилось і сліду.

Петро глянув на ручного годинника.

— А ти не маєш сьогодні такого наміру, щоб піти в кіно?

Запитання вийшло дуже несподіване. Шура збентежилася. Що ж йому сказати?

— А ти маєш такий намір?

— Авжеж, якщо ти вільна і якщо хочеш... Ми пішли б з тобою...

Шура згадала розмову з Потапом Потаповичем, їй стало весело, без журно, хотілось жартувати.

— Я пішла б з тобою в цирк! — раптом сказала вона.— Під куполом — на дроті! Замислися! Якою це напруженою працею здобуто!

Його очі спалахнули радістю.

— Єсть! У цирк!

* * *

*

До гудка ще далеко, але Шура вже прийшла в цех. Ось на міцному фундаменті стоїть її верстат, полискуючи сірим металом. Тепер ця холодна машина стала для дівчини немов живою істотою.

Підходить товариш Голубков з Потапом Потаповичем.

— Так і знали, що ти вже тут,— каже майстер, розгладжуючи п'ятірнею вуса, наче лагодячись покуштувати чогось дуже смачного.

Голубков мовчки тисне дівчині руку, але це мовчання і цей потиск кажуть Шурі багато більше, ніж слова. Парторг сьогодні якийсь підкresлено спокійний, і від цього кожний його рух здається урочистим.

Він виймає з кишені маленький червоний прапорець і прикріплює його до Шуриного верстата.

— Товаришу Голубков! — здивовано вихопилось у дівчини.— Адже я ще...

— На цей прапорець буде рівнятись увесь цех,— стримано каже парторг.— Я в цьому не маю ніяких сумнівів.

І додає тихіше:

— Не хвилюйся, Шуро. Ти ж знаєш — довелося працювати, але тепер це не верстат, а — «катюша»!

Мимохіть глянула на сусідній верстат, біля якого вже клопоталася Катря.

«А вона теж сьогодні прийшла раніше!» майнула думка.

На мить стало гірко на серці — розбивається дружба. Та що ж вона, Шура, може зробити, коли її пристрасно хочеться йти вперед, а Катря лишається на місці? Адже хто не йде вперед, той зостається позаду.

Була в Шури гостра розмова з подругою. «Зрозумій, Катре, що далі так працювати ми не маємо права! Мені соромно буде дружити з тобою, якщо ти й далі їхатимеш на своєму тихоході!..

— Як ти можеш говорити такі слова? — вражено промовила Катря.— Тобі верстат дорожчий за мене?

— Ні, Катре, ти — моя дорога подруга, і мені дуже боляче буде, коли ти пастимеш задніх. Хіба ж ми не можемо працювати вдвое краще? Для себе ж робимо, для свого народу!..

Говорила широ, переконливо, а Катря мовчала і думала якусь свою думу...

Шура затиснула в патроні деталь. Як тільки прогув гудок, вона підвела супорт з різцем і включила самохід. Жжі-і! Бризнули іскри, майнула стружка. Знову

короткий скрегіт, іскри, і навіть немов пахнув легкий димок.

Деталь було обточено за кілька секунд.

«Не я казав — «катюша!» сяяв очима товариш Голубков. Шура навіть дивувалась потай: як можуть отак променисто сяяти людські очі?

— Справжня «катюша! — ураз дзвінко засміялась дівчина.

Все в ній співало — як вона мріяла працювати на такому верстаті!

А за стінами цеху буяв червень. Сліпуче сонце шпурнуло у високі вікна гарячим приском, золоті зайчики зграями застрибали по верстатах, яскравіше спалахнули червоні хусточки на головах дівчат. Це був сонячний цех, де оброблялись деталі для степових кораблів — комбайнів, які люблять гаряче сонце, синє небо і пшеничні хвилі.

Враз Шура побачила Катрине обличчя.

— Ти мене кликала, Шуро? Мені здалося, що ти кликала!

Ці слова Шура швидше вгадала, аніж почула в гудінні і гуркоті. Хотіла відповісти, та було ніколи, і тому тільки махнула рукою. «А може, я дарма так гостро говорила з нею?..»

Цех гуркотів, grimів, гудів. Немов величезний, нечуваної сили комбайн ішов голубими просторами. Та для Шури, захопленої своєю роботою, цей шум і гуркіт перекривався гудінням її верстата. Тільки його голос чула вона, тільки до нього прислухалась усією своєю істотою. Її руки вправно переходили з важеля на важіль, легко й швидко ковзався супорт. Захоплена ритмом роботи, вона втратила відчуття часу.

Близькавично з'являлась і зникала стружка. Тільки на коротку мить помічало око, що вона вилискує то синявою, то пурпуром. Мотор гудів по-особливому, не так, як завжди, і скільки не вслухалась Шура в його гул, вона не могла позбутися дивного враження, що звук цей сповнює її серце...

І ще не залишало її почуття радісного льоту, і хоч працювала вона з величезним напруженням, це почуття все зростало й зростало, як страшенно широкі й співучі крила...

Часом здавалось, що на ній затримуються чиєсь очі,

які б вона упізнала, здається, серед тисячі інших. Щось тьохкало в грудях, немов тепла хвиля охоплювала тіло, і хоч Шурі ніколи було дивитись у той бік, де працював Петро, дівчина знала, що він, працюючи на своєму верстаті, думками біля неї і, напевне, з хвилюванням стежить за кожним її рухом...

Наприкінці зміни Шурин верстат обстутили робітники. Була тут молодь, її товариші-комсомольці, побачила вона й усміхнені Петрові очі, але були й старі досвідчені токарі. Вони не дивувались, довідавшись, що Шура виконала чотириденні норми, а тільки уважно, глибокодумно оглядали верстат. Іноді хтось із них підкидав на долоні оброблену Шурою деталь з густою синявою від нагріву і замислено кахикав.

Товариш Голубков, який стояв збоку, посміхався кутиками уст, бо добре розумів, про що міркували старики: «Якщо молода дівчина дала чотири, то вони, досвідчені токарі, виженуть не менше як шість норм, а то й сім».

Шура бачила, як Катря одвела Потапа Потаповича набік і щось йому шепнула. Коли старий майстер знову підійшов, Шура торкнула його за рукав:

— А що вона вам говорила? Не секрет?

Потап Потапович лукаво підморгнув:

— Вона не говорила, а тільки спитала... Еге ж, спитала, чи скоро можна переробити її верстат, натурально, на швидкісний...

1949 р.

ТРИХОГРАМА

Це була, скажу вам, справжня пристрасть, а хто не знає, що вона приходить, як блискавка, як перша гроза...

Марійка потім так і розповідала: дивлюсь я, слухаю пояснення агронома, і мене, каже, враз немов громом ударило!

Та ви ж знаєте нашу Марійку? Дівчина — золота, ми всі дуже любимо її. Чи давно пішки під стіл ходила, а зараз уже в комсомолі і вже в десятий клас перейшла. Тільки ж там такий качан-перекотиполе — натоптувана, кругленька, білобриса, а моторна, у-у, куди там, як муха!

Ну от. А зараз давайте я все по порядочку, бо дуже розбалакався і вам невтамки, що й до чого. Отож була в нас у районі виставка сільськогосподарської продукції. Чого тільки не було там: які комбайни, трактори, які снопи, які свиноматки, які пасіки!..

Їздila, звісно, на ту виставку і Марійка. Аякже! Вона першою зібрала своїх комсомольців, на машину — і гайда в район.

Ну, ото й побачила вона там мушку. Мушку, комашку — таку, що її простим оком і не роздивишся як слід, треба в мікроскоп розглядати. І та мушка й запалила в Марійчиному серці пристрасть. Та ще яку! Гарячу, палючу! Пожежа й край.

Приходить до мене, мов сама не своя — очі горять. щоки палають.

— Шо з тобою? — питало. — Вовка бачила?

— Еге ж,— каже,— бачила. На виставці. Тільки не вовка. Бачила,— каже,— трихограму.

Я, повірите, спочатку навіть не дочув.

— Які три грами? — питаю.

А вона... вона так і зайшлася реготом.

— Тю! — сміється.— Що це вам грами ввижаються?

Ви чуєте? На мене, голову укрупненого колгоспу,— «тю»! Ах ти ж, качан-перекотиполе, та я тебе на руках гойдав, коли тобі ще й року не було, а ти дозволяеш собі такі вислови?

— Проси,— кажу,— прощення, і зараз-таки!

І попросила! Попросила!

— Ну, то-то,— кажу,— а тепер толком пояснюй.

— Добре, дядечку Кузьмо Лавріновичу, я толком. Відпустіть мені якусь хатину під лабораторію. Для трихограми!

Так і сказала: «Відпустіть хатину під лабораторію». Ну от! Ви тепер у курсі? Я вже догадався, до чого воно йдеться, а сам наче нічого й не знаю, ще й піддразнюю. Що вона, думаю, скаже?

— Яку таку лабораторію? — питаю.— Що це тобі — ковбаса чи шинка, щоб її отак відпускали? Одну хвілинку, ластівко. Як тобі: з двома вікнами чи з трьома? З грубою чи без груби? З долівкою чи з паркетом?

А вона не піддається на жарт. У, куди там! Бровенята насупила, в очах іскорки — пах, пах!

— Я без жартів, Кузьмо Лавріновичу, а як справжній член комсомолу до голови колгоспу.

— Якщо так,— кажу,— давай без жартів. Бачу, що справа серйозна. Докладуй.

Ну, вона й почала докладувати.

— Бачила, — говорить, — на виставці трихограму і взяла в головного агронома повну консультацію. Усе чистісінько записала в книжечку і тепер почуваю, що нашому колгоспові не прожити без трихограми!

— Ага, не прожити, кажеш?

— Ніяк, дядечку, не прожити!

Я собі мовчу, запалив «Казбека», попихнув, а вона— далі: так і так, мовляв, така комашка, що знищує озиму совку і іншу капость, і вже багато розводять її, значить, штучно, в лабораторіях.

— Ну, гаразд,— посміхаюсь.— Я не проти. Спасибі трихограмі за добре діло.

А сам з радістю думаю: «Агроном росте! Молодчина!»

— От, от, голубчику Кузьмо Лавріновичу, спасибі! Буде вона в нас поле очищати! Відпустіть тільки хату, а я з своїми комсомольцями стільки розведу тієї трихограми, що озима совка й носа не покаже у наш «Промінь». А згодом це буде міжколгоспна біологічна станція, ми трихограму для всього району постачатимемо.

Ну, звісно, я давно вже чув про цю трихограму, не в одному колгоспі обробляли нею поля. Подумав і сам завести її в нашому «Промені». На правлінні навіть говорили. Придивлявся, кого б на це діло поставити. Не можна, думаю, відставати від нової агротехніки. Радився з нашим агрономом.

— Да, — каже, — дійсно, це біологічний метод боротьби з шкідниками. Минулого року озима совка в нас знізила-таки врожай, не вберегли.

— Та сам знаю, — кажу, — а тільки хто б у нас за цю справу взявся? В тебе й так діла багато. Знайти б таку серйозну людину.

— Подумаю, — каже агроном.

Доки він думав, Марійка прийшла. «Така, мовляв, оця трихограма, ніби мушка, і відкладає яечка в яечка совки, від чого ті й пропадають».

Знаю, думаю, та тільки це — теорія, а як воно в тебе на практиці вийде? Тут би агронома, а ти сама ще школлярка.

Мінає ще день, другий, знову приходить Марійка, та вже не сама, а з нею й Саня Левчук, і Дмитро Садовий, і Олена Лазарчукова. Одним словом, комсомольська наша молода гвардія.

— Що за делегація? — питаю. — Бити не будете?

— Не далеко від того, Кузьмо Лавріновичу, бо лабораторії в нас і досі немає.

Коротко кажучи, віддав я молодій гвардії хатину якраз напроти школи. Хата не дуже простора, не дуже й нова, та для початку, думаю, буде добра.

Віддав, значить, а тут — з'їзд, до Києва їздив, а потім у Полтаві нарада, різні клопоти в колгоспі. І повірите, ніколи було й зазирнути до комсомольців. Каюсь у цьому. І Марійку давно бачив. Аж ось таки зібрався через деякий час, іду глянути, що ж вона там із трихограмою робить. Я вже й сам запалився цією справою.

Самі подумайте: комашка, а знищує таку капость, як озима совка!

Дивлюсь — сама Марійка котиться мені назустріч, посміхається так, наче блин з медом з'їла.

— А,— кажу,— давно бачились! Чому не з'являєшся? Як там наша мушка-комашка? Яка ще допомога потрібна?

— А ви чому, Кузьмо Лавріновичу, не завітаєте? Там у нас такі діла, такі діла... Якби ви побачили, скільки ми тієї зернової молі розплодили!

Я так і оставпів, наче мені жорно звалилось на голову. Думав, що вони таки діло роблять, аж Марійка розплоджує для чогось шкідника, зернову міль!

— Ану, повтори,— кажу,— що ви там розплодили!

— Зернову міль,— повторює Марійка таким тоном, наче говорить про звичайних курчат.— Ходімте в лабораторію! Самі побачите!

Аж воно й справді, як у лабораторії. Всюди чистота, марльові занавісочки, покривальця. На полицях якісь скриньки, сита...

Відкриває Марійка мені одну скриньку.

— Впізнаєте?

Ще б пак не впізнати! На дні насыпано ячмінь, а по марльових стінках скриньки, куди не глянь, справді повзало й літало повно-повнісінько метеликів зернової молі!

Голубе мій, уявіть, що не я, а ви — голова колгоспу. Уявіть, що це не передо мною, а перед вами повзає сила-силенна отих нікому не потрібних комах, що їх розплодило ось це покотильце, оця русява Маріечка з своїми подружками. Уявіть, голубе мій, і чесно скажіть: що б ви зробили?

А Марійка пояснює:

— І в цій скриньці міль, і в тій, і в тій... Та ви не гнівайтесь, дядечку Кузьмо Лавріновичу. Ми ж на яечках молі розплоджуємо нашу трихограму!

Ось воно що! Ў мене відлягло від серця. Я ж не зінав цієї техніки. А Марійка рада вже хтозна й як, що я прийшов у лабораторію. Де не взялися й інші комсомольці, підводять мене до столу, щоб я, бачте, подивизся в мікроскоп.

— А це ж де ви його взяли? — питую.

— Як — де? — щебече Марійка.— На свої трудодні

купили в місті. Найкращий вибрали, найдорожчий. Ото тільки погано, що стеля протікає трохи. Капає якраз на стіл. Та ми вже стріху полатали.

Покрутила вона щось у мікроскопі.

— Готово,— каже,— навела на фокус. Я вам зараз покажу яєчка зернової молі. Дивіться, дядечку, ось вони які — дрібнісінькі, дрібніші за макове зернятко. Міль відкладає у нас яєчка на папірець. Які почорніли, то вже, знайте, в них поклала своє яєчко трихограма. Примружте ж одне око.

Глянув у мікроскоп — дивлюсь, лежать довгасті такі, ребристі яєчка, виграють райдугою. А одно заворушилось, і з нього вилізла комашка, схожа на мушку. Очі в неї не очі, а фари — вогневі, червоні-пречервоні. Трихограма!

Не можу відірватись од мікроскопа. Ніколи не думав, що в мушки-комашки можуть бути такі очі-самоцвіти!

А комаха тільки-но вилупилась і зараз же почала приводити себе до порядочка. Один вусик ніжками погладила, другий,— причепурюється. А тоді крильця стала розгладжувати. Одне крильце, мабуть, трохи пом'яте було, вона його і так, і сяк...

— Ну,— кажу,— здорована була, приймаємо тебе. Гляди ж не підкузьми Кузьму Лавріновича і весь чесний народ!

— Не підкузьмить,— сміються комсомольці.— А як будемо пари засівати трихограмою, то доведеться вийти в поле всією організацією. Що не кажіть — триста гектарів!

Ото після цього, як іду з правління колгоспу, так бувало й поглядаю на комсомольське віконце. І хоч би як не було пізно, а в старій хатині завжди світиться. І я думаю: молода гвардія над мікроскопом сидить, про урожай дбає. А світле віконце здається мені чомусь таким теплим, що в самого в серці починає танути якась крижинка.

«Почекайте, любі,— тихо кажу, так, що тільки вечір темний чує мої слова.— Я вам палац збудую! Палац! Лише виправдайте надії мої». Я вже сам нишком прикинув на рахівниці, що цей біологічний метод боротьби з шкідниками найдешевший. Аби тільки мені, значить, щоб повний ефект!

Заходжу одного разу ввечері. «Здорові були, біологи!» Прокашлявся та й кажу:

— Нашот мікроскопа, то всі витрати колгосп приймає на себе і вам повертає усі трудодні, до одного...

Сміються. Спасибі, мовляв, на добрім слові!

Каже мені наш бухгалтер Моркотун:

— Що ж це таке, Кузьмо Лавріновичу? Що воно робиться? Ви звеліли видати гроші на марлю та на термометр. І знову ж — мікроскоп! А яка з цього користь? Комсомольці бавляться з якоюсь комахою, а колгоспівські гроші плачуть!

— Буде користь, — кажу, — Свиридовичу. — Діло серйозне, потрібне, не скупися! Та ти знаєш, що таке трихограма? То піди ж, почитай про цю комаху!

Ну гаразд, гаразд. А в самого десь ворушиться думка: «Що як Марійка справді не зуміє довести справу до пуття? Що як наша трихограма не знищить совки? Осоромимось! Треба було на це діло поставити досвідчену людину. Марійка ж, що не кажіть, дівчисько!»

Прибігає якось у правління:

— Кузьмо Лавріновичу, завтра випускаємо трихограму на поле.

Скажу вам правду: чомусь мене дуже схвилювали ці слова. Розпитав Марійку, що до чого, яка потрібна допомога.

А наступного ранку вийшли комсомольці в поле, вишикувались у шеренгу. Як зараз пам'ятаю, яке сходило сонце — мов з червоного золота витоплене. Тиша — ні вітерця, ні хмаринки на небі.

За день і впоралися, по всьому пару розклали листочки з нашою комашкою. Ну, ходив пізніше агроном з Марійкою, перевіряли, як заражає трихограма яєчка совки. «Все нормальню», докладує.

От, як уже зеленіла озимка на полі, дає агроном зведення: «Гусінь виявлено на всій площі посіву. Кількість незначна».

Ось тобі й «нормально»! Кількість хоч і незначна, думаю, та кусюча!

Викликав Марійку. Приходить — серйозна, аж сурова. Де й смішки поділися. Простягаю зведення.

— Що ж це, Маріє? Куди наша трихограма дивиться?

— Це нічого,— мовить.— Усього ж ми нарахували одну гусінь на десять квадратних метрів!

А видно, що й сама хвилюється. Я ж переживаю хто-зна й як, ходжу сам не свій.

Що не кажіть, а коли порахувати оту гусінь на всій площині посіву, то це вже сотні тисяч! Що коли перший дослід у нашому колгоспі не вдався? А тут ще телеграма з району: «Повідомте, як у вас з совкою, чи немає пошкоджень озимини».

Поки що немає, думаю, та ось побачимо, що буде через день-другий. І, широко сказати, й Марійки шкода. Отак уболівала, отак старалася. А я бувало ще й навмисне жартував над її пристрастю до трихограми, щоб дужче жару піддати.

Через два дні телефонний дзвінок. Чую стривожений голос голови сусіднього колгоспу: «Кузьмо Лавріновичу, як у вас із совкою? У нас біда: масова поява шкідника! Вживаемо всіх заходів боротьби, але озимину вже пошкоджено».

— А трихограмою,— кричу в трубку,— трихограмою обробляли? Я ж тобі розповідав про своїх комсомольців!

— Та прогавили,— відповідає,— ніколи було.

— Ось як! А яке ж ви мали право прогавити? Що ж ви робили, що посівів не вберегли від шкідника? Я б вам такого перцю прописав за це діло! Приїздіть до мене в колгосп, повчітесь, як треба трихограму розподіжувати!

Ну, і кинув трубку. Що мені розмовляти з таким відсталим головою? І як можна, скажіть мені, не цікавитись біологічним методом боротьби з шкідниками? Ну й голова ж! Просто соромно, що він наш сусіда.

А в самого мене, скажу вам, серце не на місці. Звелів запрягти, поїхав на поле. Агронома теж захопив з собою. Ой, і сходи ж! Густі, хороши.

— Бачте,— каже агроном,— пошкоджень мовби ніяких. А проте завтра комісія виїде перевіряти лани. Буває так, що глянеш — зелене вруно, а шкідники вже своє діло роблять. Через день-другий — біда!

— Та невже? — питаю.— А втім, твоя правда. Все може бути. Щоб завтра ж учили перевірку за всіма правилами!

І так щось мені тієї ночі не спалося. Все думав про озимину, а вже перед світанком заснув, і мені клята совка приснилась.

А потім таке сталося. Виїхала ото вранці наступно-

го дня комісія на поле. Час би вже й повернутись тій комісії, а її все немає. У мене тут уже неспокій, всякі думки.

Що трапилося? Чому ніякої звістки? Ну, вже ясно: з поганими вістями не поспішають.

Не втерпів я, покинув усі інші справи, верхи на коня — і гайда в поле.

Жену я коня учвал, почуваю, що ніколи ще такої тривоги я не знав.

Ось і лани з озиминою. Дивлюся — йде мені на зустріч уся комісія, впізнав я й Марійку з усією молодою гвардією.

Підскакав, злетів вихором з коня:

— Ну, як? Швидше кажіть! Велика шкода? Та чому ж мовчите?

Але чому у всіх такі веселі обличчя? Чому Марійка аж пританьзовує? Невже ж...

Тут агроном жартома кинув руку під козирок:

— Рапортую, що на нашій озимині совка ніякої загрози не викликає!

Вискочила наперед Марійка, затараторила:

— Звісно, хоч і виявлено гусінь, та її так небагато, наче кіт наплакав! Спасибі трихограмі і вам, дядечку Кузьмо Лавріновичу.

А в самої не очі, а живе щастя виграє промінням. Та що вам казати, хіба ви не бачили, як сяють щастям прекрасні людські очі? От вам і комашка! От вам і дівчисько!

Глянув — аж до обрію виграє вруно під вітерцем. Та ще й яке! Густе, як чуприна, красота земна! І враз згадалося, скільки минулого року з'їла цієї красоти совка. А зараз... Так і хочеться пісню гримнути — таку, щоб на всю широчінь степову! Ну, трихограмо, отакі сходи вберегла!

Оточила мене вся молода гвардія, щасливі та горді з свого успіху хтозна й як!

У мене, не криюсь, підступила до горла гаряча бульбашка, залоскотала, не можу й слова вимовити. Ах ти ж, качан-перекотиполе, рідні ви мої!

І так обняв і поцілував Марійку, ніби вона в мене найдорожчча дочка.

ЗОЛОТЕ ДНО

— А чи не піти нам на качок? Як ти гадаєш, Ларивоновичу? Вчора сусідка купила на базарі качку — отакенна!

Іван Сергійович розвів руками, показуючи, яка завбільшки була качка.

— Гм,— мугикнув я.— Куди ж піти — на базар?

— На болото. Кудись подалі податись. На Горбівку, наприклад. Якщо на базарі є качки, то на болоті їх, ма-буть, не розминешся. Давно ми з тобою не полювали, Ларивоновичу. А хіба у наших серцях згаснув мисливський запал? Поїдемо за місто і чудесно проведемо вихідний день.

Іван Сергійович почав малювати принадливі картини осінньої природи, лілову далечінь ланів, срібну павутину бабиного літа на жовтій стерні, озеро, заросле очеретом.

Коротко кажучи, в найближчий вихідний день ми зійшли з дачного поїзда на маленькій степовій станції. На запасній колії вантажили у вагони білі цукрові буряки, на платформі визирали з-під брезенту кучугури зубатих кукурудзяних качанів. Лунали перегуки вантажників, і дівочий сміх, як звук від дуже співучої і радісної струни, довго бринів у напоєному скляним холодком повітря.

Ранок був прекрасний, один із тих ранків, які бувають тільки восени, коли в природі відчувається прозоре, кришталеве затишшя перед першими осінніми бурями.

Вдвох з Іваном Сергійовичем, з двостволками і ягдташами за плечима, ми йшли стежкою край степового шляху. Далекий гайок ще пломенів багрянцем, пронизаний вранішнім сонцем, але земля вже відпочивала після багатого врожаю. На дорозі викарбувались колії від важких тракторів, де-не-де жовтіли довгі стебла соломи. Шаруділо кукурудзяне листя. Вдалини торохкотів трактор, закінчуєчи оранку, і назустріч нам раз у раз мчали грузовики з кузовами, повними щойно накопаних буряків.

— Я пам'ятаю, — сказав Іван Сергійович, — що за Гсрбівкою на болоті завжди було багато качок. Ой багато! Там просто на кожному кроці — качка! Горбівські землі для мисливця, скажу тобі, Ларивоновичу, золоте дно.

Ми мріяли про багату здобич і вже уявляли, як дивуватимутся рідні вдома і сусіди нашему мисливському успіхові. Попереду був увесь день блукання в полях, запал полювання, і настрій у нас був піднесений і безтурботний. Свіжий вітрець обвів обличчя, навколо — простір, широчінь. Хотілося заспівати щось таке молодече, завзяте...

І справді почулась пісня. Заспіував високий дівочий голос, його підхоплювали інші голоси, і вільний, широкий спів линув над полем...

Ми підійшли до плантації. Дівчата копали буряки. Нескінченні ряди кагатів тікали вдалину. Під'їздили грузовики. Колгоспники поспішали закінчити збирання буряків, доки стойть ясна погода.

— Здорові були, в добрий час! — привітався Іван Сергійович.

— О! — вигукнула струнка ясноока дівчина в квітчастій хустині. — Серйозні дядьки. З рушницями.

Почулись веселі жарти.

— Щоб без качок не поверталися! — сміялись дівчата. — Та як не подаруете нам півдесятка, не пустимо додому.

Іван Сергійович, відповідаючи, як умів, на жарти, сів на вінчілки і лагодився запалити. Але він не запалив. Його очі спинились на буряковій купі.

— Оце да! — вигукнув мій приятель. — Я таких ще й не бачив. Підсвинки, а не буряки.

В обох руках він тримав величезного білого буряка. І цей бурячище не був винятком. Буряки були один до

одного — хоч зараз на виставку — і справді нагадували відгодованих поросят із білими голими хвостиками.

— Вже впіймали одну качку? — пожартувала висока літня жінка в нових чоботях. — У нас отаких десятки тисяч.

У жінки були широкі, розмашисті рухи, наче вона хотіла схопити в обійми увесь світ. І крок її був широкий, і кожний порух руки замашний і поривчастий.

— Справді — не качка, а індик! — засміявся Іван Сергійович. — Спробуй, Ларивоновичу, викохай такого.

— І кохали вже хтозна й як, — сказала літня жінка, яка, виявилося, була бригадиром. — Схід сонця отут стрічали і на ніч його випроводжали. Не осоромили свій колгосп. Може, чули Горбівку, колгосп імені Чапаєва? А оце моя найкраща ланкова, — вона вказала на дівчину в квітчастій хустці, — Ольга Куделя. Тисяча центнерів на гектар — хоч вірте, хоч ні! В газетах про Куделю писали і про всю мою бригаду.

— А про себе чому мовчите, Тетяно Тимофіївно? — посміхнулась Ольга. — Ач, які! Зараз незнайомим людям усе ї виклали. А як самі то зірку Героя маєте.

— Що я? — махнула рукою жінка. — Мені за всіх вас радісно, ви — моя підпора. За'ваші золоті руки радісно, за урожай. І, дорогі мої, а якби ви знали, що по весні було, як довгоносик на сходи налетів?! Повірите — чистісінько, як рій. То ми днювали й очували на полі. Скільки тих канавок вирили — кілометри! Руками ви-збирували жучків, отрутою збрізкували. А курей вивезли на плантацію, то в них, як лапнеш було рукою, воло туге-тугісіньке, і в ньому довгоносики ворушаться. Таке в нас було хвилювання. А не віддали буряків жучкам, бо совість у нас є і гордість. Ну, звиняйте, робота не жде. Забалакалась я. Думаемо вихватити і перевезти до дошів. Та ось, бачите, яка затримка: такі буряки вродили, що не встигаємо всі зібрати бурякопідіймачем. Вручну багато доводиться копати, а рук, знаєте, не вистачає.

Вона випросталась і від цього стала немов ще вищою, вся — літ, вся — порив. Бистрим оком оглянула поле, і чорні широкі брови знялися, як грачині крила.

— У мене комсомольська ланка, — сказала Ольга. — Нам, дядю, не можна менше як тисячу на гектар. Листа писали в Москву, урядові.

— М-да,— промовив Іван Сергійович.— Ану, чи я ще не старий?

Він узяв копач і вивернув із землі буряка. Буряк смачно хруснув у корінці. За першим — другий, третій...

— Та ви рушницю зніміть,— порадила Ольга,— а то так швидко чуба нагрієте.

Мій приятель скинув двостволку і ягдташ.

— Тепер тримайся, комсомольська ланко,— приказував він, вивертаючи буряк за буряком.— Старицька дивізія пішла в атаку.

— Уже й старицька,— сміялась Ольга.— Ач, як натискуєте.

Вона почала копати сусідній ряд, і я побачив, що дівчина не відстає од Івана Сергійовича, хоч той і працював з великим запалом. Незабаром Ольга на кілька метрів уже йшла попереду.

Я не витримав і, скинувши й собі рушницю, поспішив на допомогу приятелеві.

— Еге, це непорядок — двоє змагаються з однією!— сказала Тетяна Тимофіївна і з копачем рішуче стала поруч з Ольгою. Працювала вона легко і спритно. В її вмілих руках буряки так і вискакували з пухкої землі. Я на хвилину замілювався її роботою і побачив, що тепер Іван Сергійович зовсім відстав. Я почав ѹому наполегливо допомагати, і через деякий час нам пощастило урівноважити становище.

Копаючи, ми придивлялись до роботи наших «суперниць» і намагалися й собі копати так же легко, як і вони. Копнеш, підважиш і вивернеш набік буряк. Копнеш, підважиш і вивернеш...

Ми й не помітили, як минула година, друга... Я лише здогадався про це по тому, як у мене змокрів лоб і занили руки. Дівчата підбирали викопані буряки і, обрізавши на них гичку, складали в купи. За нами вже залишився ряд бурякових куп.

Я з гордістю глянув на Івана Сергійовича, а він на мене: хоч як нам було важко, але ми не осоромили своєї гідності і не відстали од дівчат ні на крок.

З якою ж насолодою ми перепочили й поснідали на полі з бригадою! Все було так, як малював Іван Сергійович. І чисте дзвінке повітря, і синє осіннє небо над нами, і безмежний манливий простір, і лілова далина.

Мій приятель приліг на кучугуру свіжої гички й, оглядаючи прозорий лан, задумливо промовив:

— Не я казав, Ларивоновичу: горбівські землі — золоте дно!

Я не міг не погодитись із цим, хоч і промовчав, що ці слова були сказані раніше зовсім з іншого приводу.

Тільки тепер ми згадали про качок і глянули на наші рушниці.

Ольга перехопила наш погляд, її очі блиснули лукавою усмішкою:

— Воно з незвички, звісно, важкувато рукам. Так що тепер і походити можна. Дурна качка давно вже вас чекає, а ноги — вони звичні, все стерплять.

От яка насмішкувата дівка! Невже вона думає, що ми далі не здужаємо робити?

Тетяна Тимофіївна глянула на небо й стривожилася:

— Ой же, дівчата, хмарки над Горбівкою отаряться. Вставайте, мабуть, та знову за копачі. Бо як задощить...

Звичайно, треба було поспішати, доки не задошило і не розвінило сьогодні дороги. Буряки не ждуть. І цілком зрозуміло, що, взявши за діло, не могли ж ми за таких обставин не довести його до кінця.

— От що, Ларивоновичу, — розсудливо промовив Іван Сергійович. — Що коли качки трохи нас почекають? Я думаю, що вони не образяться за це. А от бурякам ніколи, вони поспішають на цукроварню.

Він похував на руки і взяв копач. І знову замиготіли білим черевом годовані буряки, вивертаючись із землі. А до плантації раз у раз під'їздили грузовики, гуркотіли мотори, стукаючи об дно кузова важкий буряк... То в одному кінці поля, то в іншому враз здіймалася пісня, і здавалось, що вже десь на шляху озивалась вона луною в гуркоті коліс, у нестихаючому гулі моторів.

Ми вперто працювали до самісінького смерку. А смерком було вже пізно полювати. Та, правду кажучи, ми про це й не жалкували. Солодка втома сповнювала наші м'язи, ми немов сп'яніли від цілющого степового повітря. На власні очі ми побачили, яку силу буряків викопала за день бригада, і серед бурякових катів була не одна тонна буряків, вибрана нашими власними руками...

Але й повернутись додому теж було пізно. Тому ми

охоче прийняли запрошення Тетяни Тимофіївни перено-
чувати в колгоспі, в її хаті.

— От ми й підвели баланс сьогоднішнього дня, —
промовив Іван Сергійович, зручно вмощуючись на м'я-
кій перині. — Розумієш, Ларивоновичу, до цього я пере-
вернув тисячі тонн буряків і цукру на рахівниці. А от
сьогодні...

Він не доказав, і незабаром я почув його посвисту-
вання носом. Мій приятель заснув богатирським сном.

На світанку наступного дня ми сіли в приміський
поїзд. Уже в місті, поспішаючи додому, щоб не спізни-
тись на роботу в установу, Іван Сергійович усе ж дав
невеличкого гаку.

— Як ти гадаєш, Ларивоновичу, — серйозно спитав
він у мене, — чи мають право мисливці поверратись із
полювання з порожніми руками?

Я без пояснень зрозумів мудрий намір myого прияте-
ля, і ми завернули на базар, простісінько до рядів, де
завжди продають дичину.

1949 р.

САД

Вузька стежка підбігла до кручі і повилася далі крутим берегом над рікою, то видираючись на голі горби, то ховаючись у низинах. Крізь високу ліщину синіли прозорими вікнами просвіти на Дніпро.

Софія зупинилась і з тихим хвилюванням охопила очима весь мальовничий краєвид — і широку ріку із світлими перекатами, і золотисті піщані островці, і далекий протилежний берег, зарослий верболозом.

Густий ліс наступав з того берега на прибережну косу. Жовтень уже торкнувся похмурих дубів. Суцільна стіна темних крон узялася червіньковими плямами, верховини лісових груш палахкотіли під осіннім сонцем гарячим багрянцем.

Знайомі з дитинства рідні місця чомусь викликали сьогодні в дівчини неясний неспокій.

Глянула на горби, які височіли над рікою. Вони були голі,rudі. Ще малим дівчам вона блукала отут з подружками, купалася ось у тому затоні з похилою вербою.

Горби видно здалека. З давніх-давен вони стоять самітні, обриваючись стрімкими кручами в Дніпро. Тільки ранньою весною зеленіє на них перша трава, потім гаряче сонце спалює кожну билину, суховій випиває останню вологу. Горби здавались забутими степовими могилами. Невже вони зрадять її, Софійчину, mrію?

Неспокій у дівчини зростав. Вона поклала на плече заступа й хутко пішла далі крученою стежкою.

З верховини горба було видно, як між зеленню садків біліють хати. Пахло зів'ялим полинем. Руда ящірка шмигнула з-під ніг і зникла.

Софія почала копати. Земля була суха. Чи то коники млосно сюрчать, чи хрустить під лезом плетиво корінців? З кожним новим штихом глибшала яма.

Ставши навколошки, дівчина захопила в жменю землі, перетирала її пучками по долоні, немов хотіла відшукати якесь загублене зерно.

Несподівано почула дитячий голос:

— Тьотю Софіє, а що ви тут робите?

Це був сусідський хлопчик — школляр Андрійко. Прицьвохкуючи батогом, він з цікавістю поглядав на заступ в руках у дівчини. На горб почали сходити вівці, скубучи пожухлу траву.

Софія посміхнулась.

— Ти читав книжки про пригоди? Про скарби? Ну, от я й шукаю скарб.

Андрійко почухав батіжком ногу.

— То ж у книжках,— недовірливо промовив він.

— А я хочу насправді,— серйозно сказала Софія.— Ти, як виростеш, ким будеш?

— Літатиму...

Хлопчина відповів не замислившись, очевидно, для нього це вже було остаточно вирішене питання.

Він глянув кудись убік. Дівчина простежила за його поглядом. Високо в небі повільно кружляли якісь великі птахи. Вони вже готувались в далеку путь.

— От і гаразд, Андрійку. Вдвох будемо літати. Згода?

— А скарб, тьотю Софіє?

— Скарб знайдемо теж укупі.

* * *

*

— Дорогенька моя, думав я вже про ці горби... — Колодяжний поверх окулярів лагідно поглянув на дівчину.— Думав з усім правлінням укупі. Нічого на них не виросте. Раз те, що ґрунт непідходящий, глинистий, а друге — влітку все вигоряє. Одно слово — горби! Вони в нас так і числяться, як невдобна земля. Та й усе село на горbach, і, сама знаєш, садків у нас немає.

Софія зробила різкий рух, та Колодяжний не дав їй вимовити.

— Знаю, знаю, що хочеш сказати. Тільки ж повір, дорогенька, що ніхто не проти саду. Дамо півгектара з городніх земель. Трудно, а дамо. А про горби й не думай. Ти, Софіє, хоч і садовод, і розумієшся на цьому, а проте скажу тобі: не буде на горбах саду. Ти була там? Лиса земля, як маківка. Сонце вологу випило, а вітри вилизали. І так з року в рік.

Вважаючи, що питання вичерпане, Колодяжний зняв окуляри і, очікуючи, глянув на Софію. Великий і сивоусий, з голеною головою, на якій вигравав сонячний зайчик, Колодяжний нетерпляче постукував пальцем об стіл. Він, видима річ, жалкував, що марнується дорогий час на зайві розмови, а робота не жде — молотьба, гірод, цукрові буряки ще не вибрані...

— Все, що ви мені тут говорили, Григорію Пилиповичу,—тихо, намагаючись приховати своє хвилювання, сказала Софія,—все це мені відомо. Знаю, що горби з року в рік гуляють, бо там нічого не росте...

Вона набрала повні груди повітря, щоб утишити своє хвилювання, бо мова йшла про те, чи збудеться її давня мрія, і так само тихо доказала:

— Але ж тому нічого й не росте на горбах, що там ніколи нічого не садили й не сіяли.

— Дорогенька моя,—аж скрикнув Колодяжний,—хто ж розумний сіятиме на вітер!

Тоді Софія висипала просто на стіл, застелений газетою, купку землі з клуночком, якого досі тримала затиснувши в руці.

— Ось гляньте, це — зразок ґрунту з горбів. Земля й справді глиниста, та коли до цього суглинку додати на ямку по два цебра чорнозему з перегноєм, саджанці підуть рости. Про хліб я не кажу,—вона глянула на Колодяжного і ледь-ледь у неї не зірвалось «дорогенький мій», — про пшеницю не кажу, але сад ростиме!

— Без вологи? — лагідно, майже з жалем дивлячись на дівчину, спитав Колодяжний. — Ти ж курси пройшли... Хоч які дощі, а на горбах усю вологу до останньої краплини випивають суховії. Чуєш, дорогенька? Гор-би!

— Тридцять гектарів горбів,—палко промовила Со-

фія.— Тридцять гектарів, де можна виростити чудовий сад! Посадимо захисну смугу, доглядатимемо.

«Не дастъ людей,— подумала,— прийду на горби з школярами!»

Софія аж не стямилась із радощів, коли Колодяжний, нарешті, погодився «для досліду», як він сказав, дати днів на три бригаду — копати ямки й підвезти перенгою.

— Але гляди, садоводе... Підведеш мене — авторитет і мій, і свій підірвеш. Скажуть — не голова колгоспу, а учень першого класу...

— Григорію Пилиповичу, я все обміркувала, — засміялась Софія,— у мене такий план...

Вона довірливо і трохи по-дитячому взяла його за гудзик на піджаці і, загорівшись, похапцем казала:

— Ці горби зроблять колгосп мільйонером! Я вже все бачу наперед на десять років. Ви послухайте: над Дніпром величезний сад із мічурінських сортів. Ми примусимо ці горби зростити сотні яблунь і груш. І взагалі... треба літати. Хочеться зробити якусь велику, велику справу...

А Колодяжний дивився на неї поверх окулярів, хитав головою, і в його погляді дівчина прочитала: «Ох, молоде, зелене!»

* * *

*

— З буряками в нас, Іване Івановичу, справді відставання. Доки оце стоїть година, всіх людей посилаю на плантацію... А нате закурюйте мого.

Колодяжний і секретар райпарткому Іван Іванович Пелех закурили. Випускаючи струмочки сизого диму у відчинене вікно і поглядаючи на вулицю, Пелех сказав:

— Незатишне в вас село. Голе якесь. Чи ти яблук та вишень не любиш?

Колодяжний смачно затягнувся.

— Вірно. І садовод же є. Наша ж таки дівчина, Софійка Козюренко. Оце недавно приїхала з курсів. Знаєте, Іване Івановичу, проходу не дає — давайте посадимо в колгоспі сад. Ну, я не проти. Відпустимо трохи землі на городах. Тільки вона, знаєте, що пропонує: зasadити яблунями тридцять гектарів горбів.

Пелех жваво глянув на Колодяжного.

— Горби? Ну-ну, цікаво.

— Невдобра земля, що на ній ростиме? А вона одно свое: треба відвоювати горби, і край. Агротехніка, каже, і горби й суховії перемагає. У Сибіру, каже, сади ростуть і на півдні серед гарячих пісків, а ми горбів боймось.

— А ти — що?

— Я думаю, що хай працює, проробить дослід. Підтримаю дівчину. Дам їй бригаду. Почнемо цієї осені, а коли вийде дослід правильний, то й усі тридцять гектарів засадимо.

Пелех устав і жваво пройшовся з кутка в куток.

— Правильно. От що, Пилиповичу. Ти цю дівчину підтримай по-справжньому, допоможи. Підійми колгоспників. За сад варто позмагатися з природою. Я сам поговорю з цією Софійкою.

— А як же з буряками? Людей невистачає, а тут ще давай бригаду на горби.

Пелех подумав.

— А ти не говорив з директором школи, з учителями? Хіба не можуть допомогти школярі старших класів, піонери, комсомольці?

* * *

Спозаранку Софія була вже на горбах. Ліс на противлежному боці Дніпра світився прозорістю, гублячи останній лист. Його наче обволікав легкий ліловий димок.

Напередодні було зроблено маркіровку, помічено, де копати ямки, і Софія, озираючи місцевість з верховини горба, вже бачила в уяві стрункі ряди молодих сажанців. На серці у неї було світло і радісно. В районному розсаднику обіцяли відпустити п'ятсот щеп кращих мічурінських сортів. Це було набагато більше, ніж Софія сподівалась одержати цієї осені.

Ранок був тихий, з першим осіннім холодом. Сонце ховалось за вологими хмарами, які низько лежали над обрієм. Гостро пахло полинем і рікою.

Дівчина з нетерплячкою поглядала на стежку. Щось довго не було нікого з бригади, яка мала сьогодні розпочати роботу. Низько над горбом — так, що Софія чула посвист крил, — пролетів ворон і тривожно крякнув.

Дмухнув вітер, і прибережний верболіз унизу біля річки раптом посивів — то з нього полетіло останнє листя, замигтівши в повітрі білим сподом.

Може, цей вітер і розірвав хмари на сході, бо визирнуло сонце — золоте, але холодне. Воно вже підбилось височенько наддалекою заплавою, і Софія почала три-вожитись — чому й досі немає нікого з колгоспників? Адже дорогий кожний день. Давно вже треба було викопати ямки, хай би вони напилися дощів і надихались вітру.

Вона почула тупіт і побачила на стежці верхівця. Ще здалека впізнала бригадира й поспішила йому назустріч.

— Аго-ов! — гукнув той. — Я оце — на плантацію. Переказував голова — всіх на буряки! Так що сюди нікого не буде.

— Нікого не буде, — повторила Софія і так і лишилась стояти. Дивилася, як зникнув за поворотом стежки бригадир. Хотіла зараз же бігти до Колодяжного. Її обурило, що він не додержав слова.

«Провалює справу», думала з серцем. Але замість того спустилась униз, до берега. Ріка скalamутніла, несла острівці жовтого листя. Нахилилась і, зачерпнувши жменю холодної води, змочила собі лоба.

Заспокоїлась. Адже Колодяжний, мабуть, не міг інакше зробити: на плантації ще залишилась сила не-вибраних буряків.

Постояла, мовчки вдивляючись у темну каламуть ріки, і тихо повернулась на горби. Вирішила: поки що копатиму сама. Підрахувала — щодня зможе викопати п'ятнадцять ямок. За десять днів — півтораста. А там — закінчать з буряками, люди трохи звільняться.

Копала наполегливо, майже не відпочиваючи. Верхній шар — в один бік, ця земля піде наспід, пригорне коріння, нижній шар — менш родючий, ляже зверху.

Пригадала курси, подруг, лекторів. Практику проходила у величезному радгоспі, який мав двісті гектарів саду. Мріяла, що ось такий зразковий сад вона закладе в рідному колгоспі, розгорне дослідницьку роботу, вирощуватиме нові чудесні сорти запашних плодів, в сад приїздитимуть екскурсанти з усіх кінців країни... Її захопила думка виростити сад на голих наддніпровських

горбах. У мріях вона бачила, як на багато кілометрів зміниться біля її села крутий берег, на ньому весною шумуватимуть білим кипінням хвилі яблуневого цвіту. Бачила новозбудовану пристань біля свого колгоспу, пароплави, навантажені яблуками і грушами з колгоспних садів.

А натомість...

Софія випросталась і порахувала ямки. Одна, дві, три... І її діло здалося таким маленьким, незначним. Невже це були тільки мрії?

А як же Мічурін, її улюблений вчений, портрет якого висить у неї в кімнатці над ліжком? Він ніколи не відступав од своєї благородної мети перетворювача природи. Хіба вона не клялася в своїх дівочих думках у всьому наслідувати трудовий подвиг його життя? За мрію треба боротися.

Здалека долинула пісня. Поринувши в роботу, в поволні думок, дівчина спочатку не звернула на неї уваги. Хіба мало співають пісень у колгоспі? Напевне, якась дівоча ланка виришила вибирати буряки. Але пісня все наближалась і, на деякий час затихнувши, знову зазвучала вже недалеко за горбами...

Софія прислухалась. Щось тьохнуло в серці. Співали чистими дзвінкими голосами діти. Потім пісня враз обірвалась, і тоді весело й задньористо почав вибивати дріб барабан. Пустотлива луна відгукунулась на березі ріки і повторилася за дальніми горбами, наче в усіх закутках над Дніпром раптом застукали невидимі барабанщики.

Дівчина покинула копати і побігла назустріч школярам, які вже коленою з заступами на плечах сходили на горб.

Попереду виступав з барабаном маленький хлопчик. Софія відразу відзнала його — це був Андрійко.

Збоку колони йшла вчителька — висока, худорлява жінка, а поруч неї кремезний білобрисий мужчина в галіфе і жовтих хромових чоботях. Дівчина не раз бачила його на зборах і добре знала. Це був Іван Іванович Пелех, перший секретар райпарткому.

Не втримавши радісного пориву, Софія кинулась до жінки і схвилювано обняла її.

— Ганно Степанівно!

«Ще заплачу, дурна така!» майнула в неї думка.

І щоб справді не заплакати, швидко повернулась до Івана Івановича й міцно потиснула йому руку.

— Ну-ну, де ж наш сад-виноград? — весело озирнувся він навколо. — Ого-го, тут уже без нас справляють закладини!

Не випускаючи Софійчиної руки, він говорив:

— Мені про вас розповідав Колодяжний. І, знаєте, я написав у науково-дослідницький інститут — у них виведено новий чудесний сорт персика для України. Як ви думаете, хіба у нас не могли б зрости над Дніпром персикові сади? У мене давня думка: зробити увесь район садом. Ви розумієте — розкішні мічурінські сади! В кожному колгоспі кожна вулиця, всі дороги обсаджені плодовими деревами. Ось тут і зробимо перший крок. На горбах найважче — правда ж? Але перший крок і повинен бути найважчим. Як ви думаете, справимось? Обов'язково треба справитись!

Софія дивилась у світлі, проникливі очі Івана Івановича, і їй було радісно, що ось ця людина так само любить мріяти, як і вона. А він, немов відгадавши її думку, сказав:

— От які ми з вами мрійники. Треба вміти мріяти. Це до біса хороша штука — мрія, коли знаєш, що треба воювати за неї і обов'язково перетворити в життя. Ну-ну, початок зроблено. — Він глянув на викопані ямки, на школярів, які вже атакували з заступами горба. — Знаєте, кожна велика справа має маленький початок, — засміявшись самими очима, повними блискіток. — А ви дуже сердиті на Колодяжного? Він вам велів переказати: «Дорогенька, дайте три дні строку, доки закінчу з буряками!»

Софія засміялась. Звичайно, він так і сказав: «Дорогенька». І вона згодна чекати три дні, бо в неї тепер є чудові помічники. Вона сама була вожатою, у неї з піонерією давня дружба.

Давно розвіялись на сході хмари, і сонце все вище здіймалось над горбами. Над головами, в ясній осінній блакиті, повільно пропливла, поблизукою срібною сивиною, павутинна. Софії хотілось ще і ще слухати розмову Івана Івановича — про його мрію, про розкішний персиковий сад. Вона радісно відчувала, що в своєму житті придбала сьогодні ще одного мужнього і чуйного друга.

Хтось тихенько підійшов і зупинився збоку.

— Андрійку, що ти хочеш сказати?

Хлопчик був у нових черевиках і в новому картузі. Школяр ще не скинув барабана, і він висів у нього на ший.

— Тъотю Софіє, а я знаю, який скарб...

* * *

*

Хтось настирливо, невгамовно дуднив над Софійчи-ним вухом: «Іду-у! Іду-у!»

Вона силкувалась відгадати: хто йде, куди? І знову басовито і сумно: «Іду-у!»

З зусиллям розплюшила очі і враз зрозуміла — за вікном хуртовина. Вітер несамовито стугонів віконницями, гудів у коміні, стукав затулками.

Була пізня ніч. Дівчина лежала з розплющеними очима, прислухаючись до виття хуртовини. Потім усталася і, зіщулившись, щоб зберегти в тілі тепло нагрітої постелі, підійшла до вікна.

Надворі лютивала біла каламуть. Сніг стукав у шибки, і крізь заліплене вікно ледве проступали чорні обриси сусідньої хати.

Софія любила завірюху. Любила горобину ніч із зливою і сліпучою блискавкою. Чому грізні явища природи викликали в неї гострий захват? Вона не змогла б відповісти на це питання. Лише посуху дівчина ненавиділа всією істотою, і це доходило в неї до фізичного болю. Вона раділа, як дитя, кожній звістці про нові зрошувальні системи, про новий сорт засухостійкої пшениці.

Вітер за вікном то гудів басом, погрозливо, то співав тонко і пронизливо. Хмари снігу свистіли над усім безмежжям рідного краю — ласкавого й суворого, але завжди дорогого серцю. Високі замети зростали в полях; Софія чула, як гудуть дроти на степових безконечних дорогах, як бурунами шумлять і стогнуть верховини лісів, сніг до верху засипає яри, завалює кучугурами замерзлі ріки.

Свистіла, співала й плакала метелиця і на горbach над Дніпром замітала молодий сад. Дівчина з тихою усмішкою прислухалась до голосіння хуртечі. Зима прийшла сніжна, із густими снігопадами. Біля кожного

саджанця зроблено широкі круглі лунки, весною вся волога піде в землю, під коріння. Софія надіялась, що молоді щепи встигнуть вкоренитись до суховів, матимуть на перший час досить поживних речовин і вологи.

П'ятсот саджанців посадили на голих, спечених сонцем горбах. Якщо деревця не загинуть від суховію, наступної осені буде посаджено сад ще на двадцять гектарах. З допомогою Івана Івановича Софія домоглася, що цю роботу записали до колгоспного плану.

Згадалось, як садили колгоспники щепи, як після уроків приходили на допомогу школярі і завжди попереду з піонерським барабаном кроував Андрійко.

У бригаді сперечались — всохнуть щепи чи ні. А одного разу до Софії впритул підійшов молодий парубок Сашко Кузь.

— Хто в нас намислив це діло? — запально спитав він. — Терпець у мене ввірвався. Курям на сміх робимо! Полізли на горби сад насаджувати. Праці шкода — все вигорить! Чи ви думаете, що допоможе оте відерце чорнозему, яке ви вкидаєте в ямку?

— Допоможе в перші тижні життя саджанця, — відповіла Софія. — Швидше розвинуться мочки. А далі деревце вже потягне поживу з місцевого ґрунту.

— Ви не забивайте баки! — вигукнув Кузь. Стояв розчервонілий, з гнівними очима. — Тут голе місце, трава й та вигоряє, а ви яблуні садите!

— Не ви, а ми садимо.

— Я без саду проживу. Раз немає землі під сад у колгоспі, то нема чого на горби лізти.

— Живи, Сашко, без саду. А колгосп хоче мати сад, хоче вибороти в суховію оці горби. І виборе.

Кузь вдарив картузом об землю й покинув роботу...

В сусідній кімнаті зарипіло ліжко, встала мати й увійшла до дочки.

— Не спиш, Софійко? Завірюха яка завиває. Не спиться й мені — чи воно не пошкодить садкові? Це ж у селі отак лютує, а що ж на горбах?

Софія заспокоїла матір — бурю саджанці витримають, їх ще до цього замело до половини снігом, бо школярі поставили на горбах щити і тини з гілля та очерету. Йі було приємно, що мати турбується про сад.

Уранці хуртовина стихла, і до Софії прийшов дід Калина. Він прийшов із далекого кутка села. Дорогу

ще не в'їздили, і дідові довелося брести по коліна в заметах. Він довго обшивав у сінях віником чоботи і кашляв. Дід розповів, що він ще в тридцять п'ятому році посадив у себе в садибі на горбі десяток яблунь. Зима була лютая, і дев'ять саджанців вимерзло. А одна яблунка витримала і морози, і посуху, виросла і тепер родить «такі яблука, що повірите — чистісінський мед».

— То від тієї яблуні й пішли в мене саджанці, — розповідав Калина. — Думаю, що вийде такий сорт — ні морози йому не страшні, ні суховій. Отож, як треба, візьміть у мене щеп для практики, посадите на горbach.

Софія з радістю бачила, що почала живу справу, що не одна вона думає її турбується про долю молодого саду. Вона організувала два мічурінських гуртки: у колгоспі і в школі, читала в клубі лекції. Іван Іванович дотримався, щоб у колгоспі показали кінофільм про досягнення агрономів-дослідників.

У ясний морозний день Софія пішла на горби. На заметах утворилася тонка корка, вона ламалася із легким хрускотом і дзвеніла, як скло, а чоботи глибоко провалювались у пухнастий сніг. На верховині горба зупинилась і застигла зачарована. Як у білій завороженій країні, лежали навколо, куди не кинь оком, мовчазні сніжні сувої. Довгі-довгі ряди саджанців визирали голими верхівками з заметів. Бліде сонячне проміння золотистим полиском ковзалось на сліпучих білих просторах. Скутий Дніпро замело кучугурами, і далекий ліс, загублений у снігах, як намальований на полотні, застиг синьою холодною смугою.

Зненацька дівчина здригнулась. Вгрузаючи в замети, до неї ішов Сашко Кузь. Він був у кудлатій шапці і в куцому кожушку, в мисливських, вище колін, чоботях. Наче продовжуючи почату розмову, він сказав:

— Не знаю, чи ростиме садок, чи всохне, а тільки якщо посадили, то доглядати треба. Дивіться — зайці занаділися. Сьогодні ж треба скрізь мотузки нап'ясти з папірцями та тріщотками. А то всю кору пообгрізають... Садовод!..

* * *

*

Суховій почалися рано. Вже в червні трава на горbach зблякла, і тільки срібний полин ріс кущами, пнувся вгору і передчасно почав викидати золоту кашку цвіту.

Софія стурбована ходила міжряддям, оглядаючи щепи. Всі вони добре прийнялися, викинули молоді листочки — темнозелені, з глянцевим полиском зверху і білуватим зісподу. Деревця ще трималися проти суховію, коріння мало запас вологи, але від очей дівчини не сковалось, що деякі листки, особливо на верхівках, вже було обведено жовтою каймою — перша ознака всихання. Захисна смуга ще не підвелась, і гарячий південно-східний вітер вільно гуляв горбами.

Тривога заповзала в серце дівчини. Чи не ввела вона в оману колгосп? Що коли вона помилилась і ніякими заходами не пощастила урятувати молоді насадження?

Від цієї думки поповз по спині колючий холодок. Як вона гляне тоді у вічі Қолодяжному? Іванові Івановичу? Що скажуть про неї колгоспники?

Згадались ясні довірливі очі Андрійка. Милий хлопчик, він так вірить у те, що тут буде сад!

І вона, Софія, теж вірить. Хіба це не успіх, що всі деревця прийнялись? Скільки ж треба любові і праці, яким життєдайним соком треба напоїти молоде коріння, щоб саджанці знайшли в собі сили вистояти на горbach перед натиском суховіїв і під пекучим сонцем?

Садівницька бригада підпушшла землю навколо кожного деревця. Суховії чергувались із тихими сонячними днями. Пройшов невеликий дощ і освіжив листя. За два тижні було зроблено повторне підпушування. Це замінювало поливку, але Софія бачила, як з-під заступів летіла курява. Не можна було без кінця пушити суху землю, яка перетворювалась на гарячий порох. Кошиками, мішками зносили на горби перегній, засипали зверху лунки. Малий Андрійко лазив навколошках і вищипував біля стовбурів бур'янець, який ледве встиг вилізти на світ. Хлоп'я, мабуть, добре запам'ятало слова тьоті Софії, що бур'яни висушують ґрунт, а малюку так же хотілось, щоб тут виріс зелений сад!

Прийшов і дід Калина. Його кілька щеп теж було посаджено в ряду, і він тупцював навколо них, сухорявлів і сивий, наче хотів пересвідчитись, а чи добре ж буде його вихованцям на новосіллі. Старий уже не здужав робити, то хоч допомагав порадами: ось ця гілочка, мовляв, дуже низько виросла, треба б її зрізати; а тут, гляньте, чи не глибоко сидить коренева шийка — може б, трохи відгорнути земельку?

Внизу, на дорозі, загудів грузовик, який привіз перегноєм. Уже смеркало, а люди все ще працювали на горбах. Світло від фар сковзнуло узгір'ям. Дві сестри з садівничої бригади, Наталка і Явдоха Гладкосок, перші танцюристки на вечорах самодіяльності, тягли на горба лантух із перегноєм.

— Софійко,— гукнула Явдоха,— а яблука буде легше зносити, бо тоді ж із горба вниз!

Дзвінким голосом вона почала: «Ой летіла горлиця через сад...»

— «Розпустила пір'ячко на весь сад...» — підхопила сміхотлива Наталка.

Софія розгребла в лунці землю. Перший шар ґрунту був сухий, але глибше волога ще залишилась, і люди на горбах боролися за те, щоб затримати її якнайдовше. Дивлячись, як колгоспники підпушують землю і присипають лунки перегноєм, Софія співчутливо і водночас із досадою поглядала на смугу молодих лісових дерев та ліщини. Їх посадили колгоспники тільки весною, і низькі кущики ледве здіймалися в сутінках над землею, наче пнулися навшпиньки, щоб краще роздивитись, що робиться навколо. Колись вони встануть могутньою густою стіною, а зараз... Ні, ще рано чекати від них допомоги проти суховіїв.

Тепер була надія на ті залишки вологи, яку ще жадібно смоктало коріння, напуваючи спрагле деревце. Вистоїть сад чи загине? Наступних років, змужнілій, він легше витримає суховії. Та й підросте захисна смуга — на неї можна покластись, вона не зрадить, на свої груди прийме палючий подих згубних вітрів.

Літо стояло задушливе. Ночі були холодні, вранці з'являлась роса — все це віщувало продовження спеки. З сумом і надією поглядала Софія на небо. Іноді десь на обрії спалахувала вночі блискавка. Але хмар не було, зорі миготіли прозоро і ясно. Дівчина ловила себе на тому, що ось вона мимохіть чекає милості від природи. І вона злостилась на себе, вичитувала собі в думках:

«Ні, дорогенька, милості не буде. Надійся на те, що ти сама зробила, щоб урятувати насадження».

Так, вона зробила все, що треба і можна було зробити.

В колгоспі скінчилися жнива. Загула на току моло-

тарка. Саме в цей час Софії довелося виїхати до Києва на двотижневий семінар агрономів-дослідників. Перед від'їздом вона зайдла до Колодяжного.

Він був заклопотаний, у нього трапилася якась заминка з роботою на току.

— А, садоводе, драстуй,— привітався він.— Ідеш? Ну що ж, ідь. Та не барися...

І, як завжди, глянув поверх окулярів.

— Григорію Пилиповичу,— сказала Софія,— сад же...

Було щось таке в її голосі, що Колодяжний відсунув папери і якусь мить пильно дивився дівчині в вічі.

— Ось що, дорогенька,— промовив.— Ти ідь спокійно. Без тебе зробимо все, що треба. Міжряддя, гадаю, обов'язково треба зорати. Не турбуйся, доглянемо. Може... може, все буде гаразд.

З Києва Софія поверталась пароплавом, сповнена незабутніх вражень від зустрічі з видатними майстрами урожаїв, з відомими всій країні дослідниками-селекціонерами, лекції яких вона слухала, боячись пропустити хоч одне слово. Але її глибоко турбувала доля саду, і, не дочекавшись закінчення курсів, вона виїхала додому.

Дівчина вийшла на палубу. Красунь-пароплав швидко йшов широким плесом могутньої ріки. Довгий слід за ним закипав білою піною, і здавалось, що то б'уться за здобич на міліні срібні чайки.

Та думками Софія була в рідному колгоспі, звідки за цей час не мала ніякої звістки. Що з садом? Газети повідомляли, що по всій Україні пройшли рясні дощі. З високої палуби було видно, як працювали на полях трактори. Здалека вони здавались ляльковими. Чорніли довгі смуги зораної землі, і граки падали на свіжу ріллю.

Софійчину увагу привернула розмова в гуртку колгоспників, які зібралися на кормі. Дівчина підійшла ближче. Якась жінка в синій хустці розповідала:

— Скрізь навколо дощі, а в нашему районі хоч би бризнуло. Так пече, аж млосно. Та оце як розгулявся суховій — такого ще й не бачили. Три дні просвітку не було — крутить пилогу, аж сонце затьмарило. Добре, що хліб благополучно зняли, а то куди там, спалив би...

У Софії похолонуло в грудях. Жінка була з сусіднього колгоспу.

— А як садки? — тихо спитала в неї.

— Та як же? Де лишилась яка груша на дереві чи яблуко, то так і спеклися на гілці, мов у печі. Земля геть-чисто порепалась, наче на ній чорти горох молотили.

Сама не своя зійшла Софія на знайомій пристані. Звідси до колгоспу було п'ять кілометрів.

Не чекаючи попутної машини, дівчина схопила свій чемоданчик і подалася додому пішки.

Останній кілометр пути Софія не йшла, а майже бігла. Шалено билося серце, вона задихалась від хвилювання. Раптом їй спало на думку, що краще буде, коли вона поверне зараз в інший бік і городами, щоб ніхто не бачив її, дійде до своєї хати і впаде матері на груди. З материних уст легше почути слова про загибель саду, ніж побачити це на власні очі.

Але вся істота її рвалась туди, де височіли над Дніпром нерівні горби, наче зазубні далеких гір. Вони все наближались. Ось уже знайомий ручай, який перетинав дорогу, і місток через нього. Де ж ручай? Від нього залишився самий рівчак з камінцями на дні та коричневе сухе баговиння. Чиєсь палюче немилосердне дихання випило, висушило воду до останньої краплині, спалило придорожні лопухи.

Софії вважалось, що вона вже бачить вдалини, в сизому димку, ряди щеп — сірих, мертвих. А біля них стоїть чомусь дідусь Калина, і його губи ворушаться, та слів не чути, і невідомо, що він каже. «Він же розповідає про яблуню, про єдину яблуню, яка витримала пекучий мороз!» Може, й у неї, в Софії, залишилась хоч одна яблунька, хоч одна, яка витримала і посуху, і гарячий суховій. Що ж, коли так, вона розпочне все спочатку, вона викохає цю єдину яблуньку, робитиме досліди, не спатиме ночей. Але чому ж така порожнеча у всьому тілі, немов утрачено щось найдорожче в світі?

Софія не помітила, як нахмарило. Враз стемніло, і густий краплистий дощ, прибиваючи дорожній пил, зашумів навколо. «Пізно... Спізнився, рясний...»

За кілька хвилин дівчина промокла до нитки. Сковзаючись і падаючи на слизькій стежі, Софія видряпалась на горби. Крізь густу сітку дощу вона побачила стрункі ряди саджанців. Важкі краплини того бараба-

нили по зеленому, обмитому листі, і молоді, буйні деревця весело пнулися вгору кучерявими верхівками, ловили дощ розпростертими ніжними гілочками.

Наче від поштовху, дівчина похитнулась і простягла вперед руку. Ні, це не марення — рідний сад, вимріаний, неушкоджений, стояв перед очима.

Софія вже не розбирала — дощ чи радісні сльози зрошують її щоки. Вона перебігала від одного деревця до другого, тулила до обличчя їхнє мокре свіже листя. Тільки тепер вона помітила, що міжряддя скрізь було зорано, ніде ні бур'янця, і навіть лунки підправили скрізь чиєсь дбайливі руки.

Дівчина швидко стала навколошки і розгорнула в лунці шар перегною. Так і є, під перегноєм зовсім мокра земля — ні, це не від дощу, сад поливали!..

Все, все вже знала тепер Софія. З буйною радістю, яка вщерть сповнювала серце, перехоплювала дихання, дівчина зрозуміла, що в найбільш небезпечний для молодого саду час всі колгоспники вийшли його захищати. Рятуючи саджанці від лихого суховію, вони цеберками носили з Дніпра воду на високі горби, поливали деревця, везли на машинах перегній, притрушували лунки... Не злякались важкої праці, не шкодували сил, щоб тільки жив і зеленів їхній сад на Дніпрових кручах... З ними піонери підпушували землю, з лійок оббрізкували листя, збирали гусінь...

— Спасибі вам, спасибі, рідні мої,— з ніжною вдячністю шепотіли її губи. І слова Софійчині були гарячою подякою людям, що працювали з нею, що перемогли голі сухі горби.

Кожне деревце було таке знайоме і рідне: вона ж власними руками обрізувала пошкоджені корінці, долонями пригортала до ніжних мочок, схожих на дитяче волоссячко, пухнасту землю, пальцями визбирувала камінці, щоб жодний не муляв коріння. Нищила гусінь із школярами, оббрізкувала крони розчином — тут кожний саджанець зігріто її любов'ю, кожна галузка чула її дихання.

«Вистояли, вистояли, хороші ви, кучеряві!»

Вона не йшла, а на крилах летіла між стрункими рядами. Ось антонівка мічурінська шестисотграмова, пепін-шафран, боровинка... А далі — ренети, кальвіль сніжний, груші бери... Пам'ятала кожний ряд, і не було

деревця, на якому б не спинився її вдячний, щасливий погляд.

А дощ ішов не вщухаючи, і за його густим серпанком склався і Дніпро, і далекий ліс, і тільки молодий сад стояв перед очима — живий, свіжий і прекрасний...

1950 р.

ХЛОПЧИК З ДИТБУДИНКУ

*Про Бубу і його товаришів: Шуру, Юру, Колю, Олю, Полю,
Саню, Маню і Ваню*

Буба прокинувся, бо сонячний промінь солодко за-
лоскотав йому кінчик носа. Хлопчик розплющив очі і
подивився на своїх товаришів Шуру і Юрі. Вони ще
спали в своїх ліжках. Шура підмостила долоню під щоку
і тихенько посвистував уві сні, як щиглик. А Юрі не-
чутно цмокав губами, немов смакував щось дуже со-
лодке.

Потім Буба глянув на промінь, який його розбудив.
Це був зовсім тоненький промінчик, увесь зелений-зе-
ленісінський. Зелений він був від того, що проходив
крізь бузковий кущ за вікном.

Спати вже не хотілось, та вставати ще було рано.
Буба знов, що встануть усі тоді, як промінчик перелізе
через його ковдру і засвітить на ліжку срібну шишечку.

І справді, як тільки шишечка засвітилась, почулися
швидкі кроки Катерини Петрівни.

— Діти, пора вставати,— говорила вона в тій кімна-
ті, що була найдалі.

— Діти, вставати, вставати! — повторила вона вже
за стіною.

А через мить Катерина Петрівна розчинила двері до
кімнати, де були Буба, Юрі і Шура.

— Доброго ранку! — посміхалась вона.— Сонце дав-
но встало, зозуля кує! Чуєте?

Вона розчинила навстіж вікно, і Буба почув, що зозуля й справді кує в садку і до неї з усіх кутків села голосисто озываються півні.

Тут Буба скинув ковдру і босими ногами ляпнув об підлогу.

Правду сказати, звали його зовсім не Буба, а Боря. Його, дворічного хлопчика, знайшли біля руїн невеликого будинку. Це було в дні війни. Недавно скінчився наліт фашистських бомбардувальників, навколо ще все диміло. Батьки хлопчика, напевне, загинули під руїнами.

— Як тебе звати? — спитали радянські бійці.

— Боря, — відповіла дитина.

Але коли Боря потрапив у дитячий будинок, діти його стали звати Бубою. І він нічого — не сердився за це. Було як забубукає Буба якусь пісеньку, як замугиче під носа, тільки й чути: бу-бу-бу, бу-бу-бу! А часто й зовсім не пісеньку він співав, а таке: «Бу-бу, я не буду пити молока! Я не хочу білої бу-лочки, дайте мені бубблика!»

Дитячий будинок, де жив Буба, був у селі, в колгоспі, і разом з Бубою, Юрою та Шурою в ньому жили ще шестеро хлопчиків і дівчаток: Коля, Оля, Поля, Саня, Маня й Ваня.

Ні в кого з них не було ні тата, ні мами. Колгосп збудував для дітей-сиріт будинок, і тільки одного Бубу привезли сюди з міста.

Колись Катерина Петрівна почитала дітям книжечку про льотчиків. Буба дуже уважно слухав, а потім сказав:

— Ага, а мій тато — теж льотчик!

— Ні, в тебе немає тата, — обізвались Шура і Юрі.

І Коля, Оля, Поля, Саня, Маня й Ваня теж добре знали, що в Буби немає тата.

— Ні, мій тато — льотчик! — уперто повторив Буба, бо йому так хотілося, щоб у нього й справді був тато і щоб він був льотчик. Скоро хлопчик уже й сам повірив своїй вигадці. З того часу він часто розповідав Шурі і Юрі про свого вигаданого тата льотчика. Буба показував, як гуде мотор літака, і в нього виходило так: бу-бу-бу, бу-бу-бу!..

Вже кінчався сніданок, як Катерина Петрівна сказала:

— Діти, зараз усі підемо в поле, подивимось, як цукор у колгоспі росте.

Жартує Катерина Петрівна! Цукор на заводі виробляють з буряків. А проте як би було добре, щоб і справді на колгоспному полі росли кущі з грудочками солодкого білого цукру!

Тут усі дев'ятеро хлопчиків і дівчаток зняли радісний галас, а Буба почав плескати в долоні. І тоді всі теж дружно заплескали, а Катерина Петрівна засміялась і сказала:

— Підемо всі, не піде тільки той, хто не допив молока.

Всі глянули на чашки і побачили, що недопите молоко тільки в Буби. І всі дуже пожаліли:

— Бідний Буба, не піде!

Але Буба схопив чашку обома руками і за одну мить випив усе молоко. Ні крапельки не лишилось на дні! І, випивши молоко, він почав марширувати по кімнаті:

— Бу-ба піде, Бу-ба піде!

Про агронома дядю Васю і про війну з довгоносиками

Ой-ой, як же людно на колгоспному полі! І дорослі, і піонери з червоними галстуками! По дорозі біжать машини, поспішають привезти добриво. А ген-ген працює трактор. Здалека він здається маленьким, наче він зовсім не трактор, а чорний жук. А людей скільки, людей! У весь колгосп вийшов на поле. А назустріч уже йде агроном дядя Вася; іде дядя Вася і підкручує чорні вуса. Він часто буває в дитячому будинку і так цікаво грається з дітьми!

— Драстуйте, Катерино Петрівно! Драстуйте, діти! — сказав дядя Вася і скинув картузу. — Ого-го, цілий полк прийшов! Воювати допоможете! У нас тут — війна, бій гримить.

Буба озирнувся: яка ще війна? Ні пострілів не чути, і ніде ні єдиної гармати!..

А дядя Вася стоїть високий, стрункий, у близкучих чоботях, у військовому одязі, і сумка офіцерська збоку. А на плечах, де були колись погони, лишились на

злинялій гімнастъорці два довгастих і темних чотирикутники та петлички.

— Дядю Вася, а ви — командир? — спитав Буба.

— Найсправжнісінський, бо командую цілою армією.

У мене ѹ піхота, і артилерія, і авіація.

— А де ж війна? — допитувався Буба.

— Еге, де ж війна? — спитали діти.

— Ходімте покажу, — сказав дядя Вася. — Довгоносики напали. Хочуть відняти в нас цукор!

А цукор ріс просто перед очима в Буби. Тільки це були не кущі з білими грудочками, а довгі-довгі зелені стрічки сходів. Вони немов тікали через усе поле аж туди, де ввечері сідає сонце.

— Цукрові буряки! — сказала Катерина Петрівна.

Вона вирвала одну маленьку рослинку. Це був бурячок. Який же він ще ніжний і слабенький!

— Дивіться, — гукав Буба, — у нього тільки два листочки! А корінець який — білий і тоненький, як хвостик!

І ледве цей маленький бурячок визирнув з землі, ледве розправив свої перші два листочки, як на нього напали люті вороги..

Щось ударило Бубу в лоба — ччик! Глянув — жучок. Сірий, з довгим хоботком, схожий на слоника. Ччик! Ще жучок вдарив у груди.

— Оце він і є, довгоносик, — сказав дядя Вася. — Напав на наші буряки. А не буде буряків — не буде й цукру. Та ми цим довгоносикам таку війну оголосили, що не їсти їм нашого цукру! Гляньте, які ми окопи вирили!

Тільки це були не окопи, а канави — довгі-предовгі, що й краю їм не видно.

— Від зорі до зорі працювали, а вирили! — гордо сказав дядя Вася. — Рано-вранці, ще й півні не співають, а вся колгоспна армія вже на ногах!

«Ой, які ж довгі канави! — подумав Буба. — От би отак піти рівчаком. День іти, другий іти, щоб побачити: де ж йому кінець?»

Та канави вирили зовсім не для того, щоб ними ходити. Вони захищали цукрові поля від довгоносиків. Упаде в такий рівчак жук — не вилізе.

А довгоносики летіли і падали на сходи. Буба бачив, як здригались бурякові листочки, коли в них влун

чали жуки. Один довгоносик цмокнув у носа Шуру, а інший влетів просто в жменю до Юри.

Буба з тривогою сіпнув дядю Васю за рукав:

— Дядю, а вони не з'їдять цукру?

— Не дамо їм і грудочки! — твердо промовив дядя Вася.— Всіх жуків знищимо!

В цю хвилину Катерина Петрівна закричала:

— Тікайте, тікайте! З дороги!

Просто на дітей ішов високий білий кінь, запряжений у візок. Тільки візок був дуже дивний: з обох його боків виростили довгі крила. А коли кінь порівнявся з дітьми, всі побачили, що то не крила, а такий прилад, з якого весело било багато срібних фонтанчиків.

— Дивіться, яка машина! — гукнув Буба.

— З крилами! — зауважив Юра.— Як літак!

— А з крил дощик іде! — додав Шура.

— Зовсім це не дощик,— сказала Катерина Петрівна,— а отрута для довгоносиків.

Поганяла коня дівчина в червоній косинці. Ззаду кінчик косинки лопотів на вітрі, як пррапорець.

Дівчина зупинила коня, перехилилась назад і крутнула якусь ручку. І враз усі фонтанчики зникли.

— Куди тепер, Василю Павловичу? — спитала дівчина.

Дядя Вася подумав і сказав:

— Ось що, Марисю. Ідь зараз на Зелену балку. Там, кажуть, довгоносики знову пішли в атаку.

Дівчина смикнула віжки, на ходу крутнула ручку, і враз знову пирхнули срібні фонтанчики.

— Сідай, покатаю! — підморгнула вона бровами до Буби.

Буба з недовірою глянув на її дивний візок з крилами і сховав голову за Катерину Петрівну.

— Ач, який! — засміялась дівчина.— Ховаєшся! А я хотіла, щоб ти допоміг мені коня поганяти!

Поганяти коня Буба згодний. Він не раз катався верхи на хворостині, поганяючи її батіжком. Та коли хлопчик визирнув з-за спідниці Катерини Петрівни, дівчина вже від'їхала.

На бурякових листочках тремтіли дрібні крапельки.

— Добре оприскала Марися,— сказав дядя Вася.— Чим не артилерія? Бачите, як стріляє!

Фонтанчики і справді немов стріляли на всі боки.

— Як «катюші», стріляють! — вигукнув Буба.
Та дядя Вася не відповів, а тільки посміхнувся і сказав:

— Окопи бачили, артилерію бачили. А тепер ходімте до піхоти.

Про піхоту, про дівчинку з торбинкою і про дивний будиночок на колесах

Піхота наступала через усе поле довгою шеренгою. Це були піонери з червоними галстуками. Вони йшли полем, щоразу нахиляючись і визбируючи у пляшки їх торбинки довгоносиків.

У двох кrokах від Буби йшла низенька дівчинка з полотняною торбинкою, і ця торбинка була вже майже повною.

Дівчинка порівнялася з Бубою й підняла на нього голубі, як небо, очі.

— У-у, соромно байдикувати! Хіба не бачиш, скільки жуків?

Вона враз пошукала у себе в кишені й простягла йому порожню торбинку.

— На, візьми!

Буба взяв торбинку і глянув на Катерину Петрівну:

— Можна?

Хлопчикові дуже захотілось допомогти піонерам, дяді Васі, цій дівчинці з голубими очима... Довгоносики все летіли, і це була війна з ними, з лютими ворогами молодих буряків.

Шура, Юрій і всі діти з дитячого будинку заздрili Бубі, що в нього є торбинка. Але Катерина Петрівна посміхнулась, поставила на землю кошик, якого принесла з собою, і витягla з нього кілька пляшок і торбинок.

— I mi будемо збирати! — радісно загукали діти.— I mi!

— Дайте мені торбинку!

— A мені — пляшку!

— I мені!

— Почекайте, не всі разом,— сказала Катерина Петрівна.

Вона роздала дітям пляшки й торбинки. Всі стали збирати довгоносиків.

Враз над сусіднім полем загуркотів літак. Він лішив за собою сріблясті хмарки, які танули в повітрі.

— Ось і авіація вступила в бій! — радісно вигукнув дядя Вася.

— А хмарки з літака — отрута для довгоносиків, і вона розсівається по всьому полю,— пояснила Катерина Петрівна.

Дівчинка, яка дала Бубі торбинку, теж побачила літак. Вона підняла вгору руку і закричала:

— Ага! Тепер наша перемога! Наша перемога!

Бубина торбинка швидко наповнювалась жуками. Хитрі довгоносики удавали, що вони неживі. Та Бубу не одуриш! Він хапав жуків одного за одним.

Непомітно для себе хлопчик відійшов убік. Тут трапилася долинка, яка зовсім заховала Бубу від його друзів. Якраз через долинку проходила канава, що її дядя Вася називав окопом. Буба зацікавився, як довгоносики повзли, повзли і падали вниз. Та вони не здавались, а повзли далі канавою і потрапляли в ще глибші ямки, звідки їм ніколи не вилізти.

Буба сам заліз у канаву і замугикав пісню:

— Бу-ба жуків збирає!
А ви, жуки, погані!
Не бу-будете їсти бу-бурияків!

Коли чує: хтось мавпує його: «Бу-бу-бу! Бу-бу-бу!»

Глянув, а воно чорний волохатий чміль прилетів, гуде над канавою і таким басом бубонить... Мабуть, це був дуже сердитий чміль.

Тут Буба згадав про своїх товаришів і визирнув з канави. Та ні Катерини Петрівни і нікого з дітей не було видно.

— Де ж це вони? — подумав хлопчик і побіг вузькою канавою. Біг він довго. Та не знав Буба, що біжить зовсім в інший бік і що його вже давно шукає Катерина Петрівна.

Аж ось долинка скінчилася. Буба вибіг на рівне поле і просто перед собою несподівано побачив дерев'яний будиночок. Зовсім дивний будиночок! Був він на колесах, з маленьким віконечком. Наче хатина на ку-

рячих ніжках, про яку розповідається в казці. А навколо будиночка курей-курей, та все білі, наче вкрилося поле полотняними хустинками.

Біля дверей стояла бабуся і, з'ятуючись долонею від сонця, дивилася на Бубу.

— Драстуйте,—привітався хлопчик.—Це ваші кури?

— А чиї ж? Наші, з колгоспу імені Леніна,—відповіла бабуся.—А ти чий будеш?

— Я — Буба з дитбудинку. А Катерини Петрівни ви не бачили?

Бабуся похитала головою:

— Далеко ж ти зайшов, хлопче!

— Я не йшов, а біг. Аж захекався.

Буба підійшов ближче. Бабусине обличчя було в дрібних зморшках, наче відбились на ньому курячі лапки.

— Дорогу до будинку я тобі покажу,—сказала бабуся.—І проведу тебе, щоб ти не заблудився. Тільки спочатку молока вип'еш, голубе.

— Я вже снідав, бабусю,—відмовив Буба.—І молоко випив усе, до крапелиnochки.

Але бабуся подала йому чашку й відрізала шматок пшеничного хліба. Яким же смачним здалося зараз хлопчикові густе молоко з рожевою пінкою!

— Ач, як проголодався! Пий, пий! — примовляла бабуся.

Вона висипала жуків з Бубиної торбинки в цебро з водою.

— Багато назбирав! Молодець! — похвалила.—І-і, голубе, а скільки цих клятих довгоносиків кури нищать! Для того їх і вивезли в поле. Подивись, яке туте воло в кожній.

Потім вона вивела Бубу на дорогу і показала, куди йому треба йти.

Про те, як Буба літав і як він знайшов тата

Напевне, без усяких пригод дійшов би Буба додому. Але в повітрі почувся шум літака. Машина з виключеним мотором низько пролетіла над Бубою і сіла недалеко від дороги.

Хлопчик здогадався, що це той самий літак, який оприскував бурякові лани отрутою. І самі Бубині ноги кинулись бігти до літака. Та Буба іх і не тримав,— нехай біжать! І ноги бігли, бігли, перестрибували через ряди бурякових сходів, через канави...

Літак підрулів до залізних бочок у полі, біля яких клопотались два робітники в синіх спецівках. З ними був хлопчина з нашивкою на рукаві, яку носять ланкові піонерського загону. Поблизу на жердині лопотів червоний прапорець.

Буба підбіг до літака в ту хвилину, коли з нього тільки що вийшов льотчик. Льотчик скинув з голови шолом, пригладив долонею волосся і зустрівся з захопленими гарячими очима Буби.

— Драстуй, карапуз! Ти звідки взявся?

— Я не карапуз,— поважно відповів хлопчик.— Я — Буба з дитбудинку. Тільки насправді мене звуть Боря. А мій тато теж льотчик.

— Ось як! Справді?

— Ні, не справді,— зітхнув Буба.— Тата моого вбили фашисти. І маму теж.

Обличчя льотчика засмутилось.

— «Мій тато льотчик...— стиха повторив він Бубині слова.— Ні, не справді...»

Потім він трусонув головою, немов проганяючи якісь важкі думки.

— Т-так, Буба-Боря. А чи не хочеш політати зі мною?

Серце у хлопчика застукало, як ковалік: тук-тук-тук... Політати на справжньому літаку! Хіба кожному малюкові може трапитись таке щастя? Буба аж занімів з радощів. Ось хоче промовити слово, а яzik не ворушиться...

— Може, ти боїшся? — спитав посміхаючись льотчик.

Ще й справді подумають, що він боягуз!

— Я, як виросту, сам буду льотчиком,— промовив Буба.— Тільки Катерина Петрівна, мабуть, турбується за мене.

— А й справді!

Тут льотчик, якого звали Степан Васильович, покликав піонера з нашивкою на рукаві.

— Ось що, Петъко,— сказав йому,— біжи в дитбу-

динок до Катерини Петрівни і скажи, що Буба знайшовся. Скажи, що він прилетить на літаку.

Буба навіть не помітив, як літак одірвався від землі. Першу мить всю його увагу захопили прилади в кабіні льотчика — рулі, стрілки, які тримали під склом. Потім хлопчик помітив, що земля немов зрушила з місця. Ось майнули залізні бочонки, поле, попливла назад дорога. Ще мить, і вже далеко внизу з'явився будиночок на колесах і навколо білі крапки — кури. Та ось будиночок теж зник. Буба побачив сіру хмарку, яка дуже швидко мчала назустріч літакові. Хмарка майнула вгорі неясною тінню і теж зникла...

Іноді ласкова рука льотчика лягала на плечі хлопчикові. Буба незчувся, як знову швидко полетіла назустріч земля, дорога, польовий аеродром...

Коли хлоп'я знову опинилось на землі, у нього тихо і солодко крутилась голова. За десять хвилин було стільки пережито!

Льотчик узяв Бубу на руки.

— Ах ти ж, карапуз!

— Я не карапуз. Я...

— Знаю, знаю: Буба з дитбудинку. Прекрасно. Ще хочеш полетіти?

— Ой, хочу, дядю льотчик!..

— Гм... дядю. Т-так... А що коли б ти називав мене татом? Га? Як ти думаєш, Бубо?

Хлопчик несміливо провів долонею по засмаглому обвітреному обличчю льотчика.

— А чому у вас такі великі брови? А ви будете моїм справжнім татом?

— Аякже,— відповів льотчик.— Справжнісіньким!

У полі дув теплий весняний вітер, і весело лопотів червоний прaporець на жердині. І тільки один Буба помітив, як, мабуть, від того вітру блиснула в його тата на вії слюза і він швидко змахнув її.

В цю хвилину на дорозі з'явилися діти, які йшли просто до літака. Буба ще здалека впізнав їх — і Юру, і Шуру, і Олю в червоній хустинці, і Катерину Петрівну, і всіх, всіх...

Та хіба ж міг чекати хлопчик, доки вони підійдуть ближче? І він щодуху побіг до них назустріч. Вітер весело співав йому у вухах, забивав дихання, зірвав з голови картузик. Та хлопчик сам летів, як цей весняний

вітер, почуваючи, що велика бурхлива радість не може вміститися в його дитячих грудях... І діти, побачивши Бубу, теж усі побігли йому назустріч.

Буба підбіг до них захеканий, простоволосий, з сяючими очима.

— Катерино Петрівно! — гукнув він, задихаючись.— Юро, Шуро! У мене є вже справжній тато, і я літав з ним на справжньому літаку!

1950 р.

ГОЛУБИЙ ГВИНТИК

Про віщо сперечались діти

Це Софійка розказала про голубий гвинтик — чорнява дівчинка в нових рипучих черевичках. Над лобом у неї був чубчик, перев'язаний червоною стьожкою. Цей чубчик завжди стримів угору і при кожному кроці кланявся: «Здрастуйте, здрастуйте, здрастуйте! А черевички поважно відповідали: «Дрррасте! Дрррасте!»

— А знаєте що? — сказала Софійка. — Мою маму звати Олена Іванівна, і вона робить трактори! Ось як!

Товстий Топа подивився на дівчинку й відповів:

— Ну то й що? А мій тато теж робить трактори!

В дитячому садку тільки що скінчився обід, і на третє їли вишневий кисіль. Тому в Топи кінчик носа був трошки замазаний.

— Моя мама вкручує в трактори гвинтики! — похвалилась Софійка. — Такий манюній-манюній. Він зовсім зовсім голубий, і на ньому срібна шапочка.

І вона стрибнула на одній ніжці, і чубчик її весело закивав: «Здрастуйте, здрастуйте, здрастуйте!»

Насправді ж дівчинка ніколи не бачила того гвинтика. Мама тільки розповідала їй про свою роботу. Але Софійці чомусь здавалося, що гвинтик неодмінно голубий і такий брязкотливий, як срібний дзвіночок.

— Ха-ха, гвинтик! — пирхнув Топа. — А мій тато колеса робить! Еге ж, справжні великі колеса для трактора. Тільки вони звуться котками, і на них вдягається

гусениця. Гур-р-р!.. А без котків ніякий трактор не поїде.

Він хотів пальцем витерти носа, та глянув на виховательку Зою Дмитрівну і витяг хусточку.

— От ще! Котки! — вигукнув Петрунь, той хлопчик, що найкраще за всіх умів робити з паперу кораблики.— Ще й хвалиться! А мій тато плавить у печі сталь! Якби не мій тато, то й котків не було б! Ну, скажи, з чого б робили котки?

Топа збентежено заморгав повіками. Він бачив трактора — і котки, і гусениці в нього справді сталальні. Із дерева ж їх не зробиш! Треба, щоб міцні були...

— А піч велика-велика! — розповідав Петрунь. — І сталь клекоче-клекоче — така палюча, що й глянути не можна. Еге ж, мені тато казав. На неї тільки крізь темні окуляри можна дивитись!

Топа позирнув на Софійку, Софійка — на Топу. Позирнула і засоромлено сіла в куточек. Навіщо вона похвалилась про гвинтик? Топин тато робить величезні котки, а Петрунів — плавить сталь. Гарячу-гарячу, як сонце. І дівчинці стало шкода своєї мамі, яка тільки й знає, що вкручує в трактори маленький голубий гвинтик. І гвинтик той здався вже не голубим, а сірим, як попіл, і таким непомітним і непотрібним...

Перев'язаний стъожкою чубчик уже не казав «здрастуйте», а теж засоромлено схилився Софійші на лоба.

Аж тут несподівано обізвалася ще й Тася — білого-лова, з коротким волоссячком, схожа на хлопчика.

— А ви не хвастайтесь,— сказала вона, діловито прибираючи з столу ложки.— Моя мама теж на заводі. І вона найдужча за всіх. Вона підіймає величезний ківш із гарячою сталлю. А схоче, то й трактора підніме...

Тася не доказала, бо Топа враз зареготовав:

— Ха-ха!.. Хіба може людина підняти трактор?

Софійка теж засміялась, мотнула головою, і її чубчик знову весело закивав: «Здрастуйте, здрастуйте! От видумує!»

Діти знали Тасину маму — невеличку на зріст, худорляву. І це ж було справді смішно, щоб така маленька мама могла підняти такого великого трактора!

Але Тася так і спалахнула:

— Смійтесь! А це — справді! Мені мама говорила! Вона найдужча на заводі!

— Зою Дмитрівно! — гукнув Топа. — Навіщо Тася каже неправду! Скажіть їй! Ех ти, думаєш, що ми повіримо!

Зоя Дмитрівна поклала на голову хлопчикові руки:

— Топо, не треба так кричати.

— А коли вона... Ви ж чули?

— Чула,— промовила Зоя Дмитрівна.— Тася сказала правду.

І, помітивши, як недовірливо глянув Топа, як здивовано кивнув Софійчин чубчик, вона посміхнулась:

— А ви б хотіли побачити, як працюють ваші батьки й матері? Правда ж? От я подзвоню директорові Петру Гнатовичу, може він дозволить нам побувати завтра на заводі.

Що було на заводі

От і прийшло те «завтра», і директор дозволив пропустити дітей на завод. Дитячий садок був недалеко від тракторного заводу, і Петро Гнатович сам часто заходив до дітей, розпитував, як вони живуть, бавився з ними.

Хлопчики й дівчатка опинились на заводському подвір'ї, прикрашенному клумбами з яскравими квітами. З-за рогу будівлі, гуркочучі і клацаючи, виїхав новенький зелений трактор. Його недавно зробили і зараз випробовували — перед тим, як відправити в колгосп.

Діти захоплено дивились, яка це слухняна машина. Тракторист тільки ледь-ледь крутне руль, а трактор уже завертає, куди йому наказують. Натисне якусь педаль — трактор «чмих!» і щосили рвоне вперед. Гусениці стъожкою слалися під котки, а вони — по ній, як по залізній доріжці. Немов чобітки акуратного хлопчика, який боїться їх забруднити.

Раптом трактор зупинився і, скрегочучи гусеницями, не сходячи з місця, обернувся навколо себе. Діти так і охнули:

— От машина!

Всі вони дуже заздрили трактористові і мовчали. Тільки Топа непевно промовив:

— А я, коли виросту, може й на паровозі поїду.

Зоя Дмитрівна розказала, як трактор оре землю, як молотить хліб і возить вантажі. І, дивлячись на трактор, Топа з гордістю подумав: «Це мій тато зробив для нього котки!» А Петрунь і собі: «Це мій тато виплавив для нього сталь!» І тільки Софійка зітхнула, коли згадала про маленький гвинтик.

А трактор, пихнувши перегаром, уже зникнув з очей, і тільки здалека було чути, як він торохкотів: «Трактор-трактор-трактор, трак-трак-трак...»

— Трак-трак! — гукнув йому вслід Топа, намацав у кишенні грудочку цукру й почав смоктати. Він завжди смоктав щось солодке.

Зоя Дмитрівна повела дітей у цех. Взявшись за руки, хлопчики й дівчатка перейшли подвір'я — пара за парою, як гусенята.

Вони обережно переступили поріг і зупинилися скраю біля цехових воріт. Але далі в цех Зоя Дмитрівна нікого не пустила, дозволивши дивитись тільки здалека. Топі дуже хотілось підійти хоч трошечки ближче, та він не насмілився не послухатись.

Кілька величезних башт гоготіли, сичали, гули, прискаючи полум'ям і золотими зірками. Біля них метушились робітники в масках з темними окулярами і з довгими піками в руках.

— Електричні печі! — гукнула Зоя Дмитрівна, показуючи на огнедишні башти. І коли б не гукнула, а промовила звичайним голосом, ніхто б її не почув у цьому гуркоті й шумі.

Діти розгублено збилися докупи. Було страшнувато з незвички. Всі догадались, що це є ті печі, в яких плавлять сталь.

З гудінням проплив над головами величезний ківш. Топа глянув і загубив свою грудочку цукру, Софійка схопилась рукою за капелюшок, який тепер прикривав її веселий чубчик. А ківш опустився перед піччю. Робітник довгою пікою пробив отвір, і всі раптом примружились від сліпучого сяйва. З печі полинув палючий білий потік, золотим дощем сипнули навколо іскри.

І враз Софійка завмерла: вона побачила, як піч почала нахилятись набік. Вона повільно нахилялась,

як величезний чайник, з якого хочуть вилити всю воду.

Дівчинка злякалася, бо вона спочатку подумала, що піч падає. Потім побачила сталевара, який крутив колесо, схоже на руль в автомобілі, і піч нахилялась нижче й нижче, а розпечена сталь з грізним гудінням усе лилася й лилася. Іскри сипались на робітників — золоті, червоні, білі, схожі на зорі.

Мов зачарована, дивилась Софійка, забувши, де вона і що з нею.

Сталевар, спорожнивши піч, відійшов набік. Він скинув окуляри і провів долонею по лобі. І в ту ж мить Петрунь голосно крикнув:

— Тату!

Софійка побачила, як сталевар підійшов, обняв сина за плечі, а Петрунь ніжно гладив його широкі долоні.

Дівчинка озирнулась, їй дуже захотілось побачити її свою маму. Та мами ніде не було.

З гудінням ківш поплив від печі, ледь-ледь похитуючись на заліznім гаку. У Софійки захолонуло серце: що як зірветися? І хто цей велетень, що так легко несе величезний ківш, сповнений розплавленою сталлю?

Зоя Дмитрівна показала рукою вгору. Діти глянули туди й побачили невеличку кабінку, немов причеплену до стелі. Кабінка рухалася разом з ковшем, але здавалася проти нього маленькою коробочкою. Із цієї коробочки визирала голова жінки.

Діти догадались, що це ж вона керує краном, який несе ківш. Жінка враз виглянула з кабінки й махнула комусь рукою. І всі діти впізнали її: це була Тасина маті!

— Ну, що? Тепер бачиш, що я казала правду?! — гукнула Тася до Топи.

Незабаром ківш спинився, до нього підскочили робітники й почали робити щось дуже дивне. Вони розливали сліпучу сталь в якіс скриньки, сповнені землею. А скриньки не стояли на місці, а пливли й пливли мимо, як пропливають по воді човни.

Топі дуже захотілося побігти, скочити на якусь скриньку й собі попливти, але він ніколи б цього не зробив — хтозна-куди отак запливеш!

Тільки хлопчик про це подумав, як до нього хтось схилився, і він почув у себе над вухом:

— Топо! Топтигін Іванович!

Так його звав тільки тато. Справді, це був він — як завжди, веселий, з такою знайомою рідною усмішкою!

А тато вже оглянув дітвору, привітав Зою Дмитрівну й голосно сказав:

— Ого, скільки сьогодні до мене помічників прийшло! А хто ж тут у вас бригадир?

— Нема, нема бригадира! — гукав Топа. — Ми прийшли подивитись, як роблять трактори!

— Та невже? — засміявся тато. — А я думав — на роботу! Ну, ну, зараз покажу своє хазяйство. Ось воно!

І він показав на скриньки з землею. В кожній скриньці, мов око, світилась посередині дірка, сповнена гарячою сталлю.

— Хіба це твоє? Неправда, це не твоє, це — заводу! — гукав Топа.

Тато випростався, глянув на сина й промовив:

— А завод чий? Він стоїть на нашій землі, в Радянській державі. Значить — наш завод, і ми на ньому хазяйни. Ось воно як, Топтигін Іванович!

І всі діти помітили, як гордо й весело заблищають Топиного тата очі.

— Тату, а де ж котки? — враз згадав Топа.

— Гм... котки катаються, — пожартував тато.

Він був майстер і пояснив, що скриньки з землею — це форми, які заповнюються сталлю. Потім, коли сталь захолоне, з форми виймають готовий, відлитий коток.

Софійка заздрісно глянула на Топу: ось який у нього тато! Вміє робити котки. А Петрунів тато і сталь плавить, і навіть отаку вогневу піч може нахилити.

«А де ж моя мама?» думала дівчинка. Їй і хотілось побачити матір, і вона боялась, що діти насміхатимуться: вкручує якогось маленького гвинтика!

А найбільше, мабуть, насміхатиметься Топа — він такий! І тепер Софійка вже збоку нишком позирнула на хлопчика. А він, мабуть, помітив той погляд, бо надув губи і зробив ними отак: «Пхе!»

«Ну, стривай, — подумала дівчинка, — ось я попрошу маму, щоб і вона навчила плавити сталь або робити котки. А може, вона й руля зробить або мотора!»

— Ходімте, ходімте,— сказала в цей час Зоя Дмитрівна,— нам ще треба на великий конвеєр глянути. Ставайте по двоє! Топо, йди сюди!

Вона озиралась на всі боки і, немов курчат, збирала дітей докупи.

Софійка стала в одній парі з Тасею.

— Ти бачила кон... конвеєр? — спитала Тася.

— Ніколи.

— І я ніколи,— призналася Тася.— Мабуть, він дуже гуде, як піч? Правда?

Ні, конвеєр ніяк не був схожий на піч. Він скидався на довгу-довгу дорогу з залізними рейками. Скільки Софійка не дивилася вперед, а кінця тій дорозі не було видно. Навколо гримів, гуркотів, гудів довгий-предовгий цех. Тут ніщо не стояло на місці: швидко працювали робітники, крутились мотори, все поспішало кудись уперед. І сам конвеєр раптом зрушив з місця і тихо посунув уперед. Ніколи ще не бачила Софійка такого дива, щоб дорога з рейками сама ходила!

— Діти, тут складають трактори! — гукнула, нахилившись, Зоя Дмитрівна.— Дивіться!

Спочатку це була тільки стальна рама, але Софійка бачила, як цю раму робітники немов одягали в металевий одяг. На неї ставили якісь підйоми, коліщата, наділи котки.

З кожною хвилиною машина ставала ще більше схожою на трактор. Ось уже вдягли на котки гусениці...

І кожний трактор, перед тим як зійти з конвеєра, пропливав мимо чорнявої жінки в синьому одязі. Але Софійка не помічала її. Тоді Зоя Дмитрівна взяла дівчинку за руку й підвела до жінки.

— Мамо! — скрикнула вражена Софійка.— Мамо, а я тебе скрізь шукала!

— Ой доню! — зраділа жінка.— А я й не знала, що ти прийдеш. О, тутувесь дитячий садок!

— Ні, тільки старша група,— поважно промовив Топа.— Малих ми не взяли.

А сіра, замощена маслом доріжка конвеєра повільно рухалася вперед, і на ній немов пливли один за одним трактори. І Софійчина мати уважно оглядала кожний трактор, теж ставила на нього якісь деталі і вправно її швидко вкручувала невеличкий гвинтик.

— Це... це той гвинтик?.. — запитав Топа.

— Так, це той гвинтик, про який розповідала Софійка,— сказала Зоя Дмитрівна.— Бачите, все на тракторі є: і мотор, і котки, і гусениці. Та без цього маленького гвинтика жодний трактор не може зрушити з місця.

— Ніколи не зрушить! — підтвердила Софійчина ма-ти.— Це такий гвинтик... Мотор без нього не працюва-тиме. Маленький на вигляд, а без нього не обійдешся...

Вона відірвалась на мить од роботи, зняла з дочки капелюшок і долонею провела по волоссу дівчинки. А неслухняний чубчик тільки цього й чекав. Зрадівши, що вискочив на волю, він весело привітався: «Здрастуй-те, здрастуйте, здрастуйте!»

Софійка нахилилась і взяла один гвинтик. Він був зовсім не сірий, а голубий, сріблястий, схожий у своїй шапочці на грибок. Дівчинка високо підняла його вгору, щоб усі діти побачили, який чудесний гвинтик вкручує в трактори її мама.

1950 р.

ПОЧАТОК ДРУЖБИ

— Ой хлопці, що було вчора зо мною! Ні, ви тільки послухайте!

Кілька учнів-п'ятикласників поверталися з школи. Присадкуватий Мишко Зарудний, розмахуючи сумкою з книжками, з запалом розповідав, яка з ним сталася пригода. Школяреві було дуже весело на серці, бо він сьогодні одержав аж дві п'ятірки, ще й учителька Людмила Степанівна похвалила перед усім класом:

— Молодець, Мишко, добре почав навчальний рік!

Мишкові хотілося зробити щось таке, щоб аж дух захопило: стрибнути з парашутом, забити чудового гола або просто пройтися на руках дотори ногами. Але, на жаль, не було під рукою ні парашута, ні футбольного м'яча, і тому всю енергію хлопчина віддавав сумці. Він так махнув нею в повітрі, що ледве не зачепив Дмитруся Колодяжного. Дмитрусь відхилився й гукнув:

— Гляди, книжки погубиш!

— Не погублю! — відповів Мишко.— Ох, і пригода ж була!

Слова так і просилися з язика, і хлопець почував гостру насолоду від того, що зараз безмірно здивує товаришів своєю відважністю. Нехай знають, який він є, Мишко Зарудний!

— Учора я пас на узлісці телицю,— розповідав Мишко.— Знаєте, яка там паша?

— Добра паша,— обізвався Демко Коровайний, намагаючись іти поруч Мишка, бо почував, що той роз-

повість щось дуже цікаве. А Демко найбільше любив слухати оповідання та читати цікаві книжки.

— Ну, от,— продовжував Мишко,— пасу собі, пасу і в книжку заглядаю, бо уроків було багато. От уже й смеркати стало, час і додому. Коли це щось як вискочить з лісу — одно, за ним друге... Вовки! Аж два вовки! А навколо ж нікогісінько!

Школярі притихли, і Мишко почав розповідати ще з більшим запалом. Він аж почервонів, очі розширились, наче хлопець бачив вовків цієї хвилини просто перед собою.

— Правду скажу: у мене так і похолонуло серце. Повесні ж загризли вовки теля в колгоспній череді!

— Справді, загризли, — стверджив Демко, боячись пропустити хоч одне слово.

— Ну, думаю, пропав! — Мишко раптом знизив голос до шепотіння.— В мене була тільки велика ломака. Як гукну я на вовків! Як свисну! Та з ломакою — просто до них! Еге ж, біжу їм навпереди, а вони зупинились, підібрали хвости і скалять на мене зуби. Ух, і страшно ж було! Та я знову як закричу, як свисну! Ось так!

Мишко враз пронизливо свиснув. Демко Коровайний затулив вуха.

— Ой, оглушив!

Зарудний з запалом продовжував:

— Вовки крутонулись — і в ліс! А я за ними! Так налякав сірих, що тепер і носа з кущів не покажуть!

Мишко замовк і глянув на товаришів. І раптом обізвався високий мовчазний Павлик Зимогор:

— А знаєш, як тих вовків звали?

Мишко, не розуміючи, знизав плечима:

— Як же? Вовки — та й годі!

— А я знаю,— сказав поважно Павлик.— Одного — Рябко, а другого — Полкан.

Гучний регіт школярів укрив його слова. Мишко зрозумів, що в одну мить розвіялося враження від його розповіді. Знову цей Павлик!

Мишко насупився і замовк — що ж йому далі казати? Проте буркнув:

— Шкода, що тебе не було. Ти б від переляку на дерево заліз...

Усі школярі в п'ятому класі знали, що Мишко Зарудний — хвалько і любить вигадувати неймовірні істо-

рії. Послухати, так немає школяра, хоробрішого за нього! Герой — та й годі! Проте слухати Мишка любили. Добре він умів розповідати. А як розказує, то сам усе переживає, аж зблідне!

Один тільки Павлик Зимогор завжди мовчки, уважно слухає, а тоді, ніби між іншим, і докине якесь слівце. І таке те слівце дошкульне, що всім відразу стає зрозуміло: все вигадує Мишко, ніякої страшної пригоди з ним не трапилося.

Павлик Зимогор — новий учень у п'ятому класі. Батько в нього залізничник. Він тільки місяць тому переїхав з Полтави до того містечка, де живе й Мишко Зарудний. Павлик вступив до п'ятого класу вже тоді, як у школі почалося навчання. Та він швидко наздогнав своїх нових товаришів і навіть одержав кілька п'ятірок. Він не дуже любив базікати, більше мовчав і про себе майже нічого не розказував. Проте він відразу сподобався п'ятикласникам, бо був привітний, лагідний, ніколи не відмовлявся допомогти однокласникові вивчити урок, завжди пояснював чи правило якесь, чи розв'язання задачі.

Не сподобався він тільки Мишкові Зарудному. І саме за те не сподобався, що завжди при всіх товарищах висміював Мишкові розповіді про незвичайні пригоди.

«Заздрить мені,— думав Мишко про Павлика Зимогора.— Мабуть, дуже хоче бути героєм, а тільки ніяких пригод з ним не буває. От і заздрить!»

У такі хвилини Мишко забував, що й свої подвиги він вигадував і що тільки в мріях хлоп'ячих був відважним героєм.

І от одного разу Мишко не прийшов до школи.

— Хто знає, чому немає Зарудного? — спитала Людмила Степанівна.

Але ніхто цього не знати.

— Може, він захворів? — сказала вчителька.— Заїдіть сьогодні до нього після уроків.

Дмитрусь Колодяжний, голова ради піонерського загону, хвилювався:

— А може, він зовсім не хворий! Учора ввечері бачили його — грав у довгої лози з хлопцями. Якщо буде пропускати уроки, то з його п'ятірок самі двояни залишаться!

— Почекай, не гарячись,— заспокоювала хлопця во-

жата Катря.— Ось підемо до нього додому, довідаємось, що сталося.

Катря сама вирішила піти до Мишка. Вона хотіла подивитись, як живе школяр, чи ніщо не заважає йому готувати уроки. Вожата взяла з собою і Павлика Зимогора.

Мишко Зарудний жив на околиці містечка вдвох з матір'ю. Батько його загинув на війні.

Відразу ж за парканом починається степ. На жовтій стерні виблискували довгі струни осіннього павутиння. Вдалині чорнів ліс, де влітку колгоспівська дітвора ласувала полуницями та шукала грибів, а восени збирала жолуді.

Вожата і Павлик зайдли до сіней. Ніхто їм не вийшов назустріч. У всьому будиночку, здавалось, залягла глибока тиша. Ні кроків, ні звуку...

— Тут щось не гаразд, — промовила з тривогою Катря і, швидко відчинивши двері, увійшла до кухні.

Кухня була порожня, тільки з запічка вилізла кішка і жалібно занявчала.

Тепер уже стривожився й Павлик.

— Справді, щось трапилося,— прошепотів він. — Нікогісінько!

Але в сусідній кімнаті на ліжку лежала жінка. Це була Мишкова мати, Олена Федорівна. Виявилось, що вона хвора.

Катря й Павлик привіталися і сіли біля ліжка. Олена Федорівна дуже здивувалась, коли вожата спітала, чому Мишка не було сьогодні в школі.

— Як це так — не було? Адже він узяв уранці книжки, попрощався і сказав, що йде до школи. І досі його немає!

В голосі Олени Федорівни забринів неспокій.

— Де ж він? Увесь день його не було.

Катря теж стурбувалася, проте заспокоїла жінку:

— Десь забарився. Але він, напевне, незабаром повернеться. От тільки погано, що в школі не був.

Уже почало смеркяти, і вожата пішла, не дочекавшись Мишка. Вона і Павлик пообіцяли, що завтра до Олени Федорівни прийдуть піонери і допоможуть їй — нарubaють дров, виберуть картоплю на городі.

Павлика Зимогора теж стурбувала відсутність Миш-

ка. «А що коли з ним насправді сталася якась небезпечна пригода?» думав хлопець. Він вирішив будь-що відшукати товариша.

* * *

Мишкова мати з тривогою прислухалась до кожного звуку за вікном. Вона чекала знайомих, легких кроків сина. Одна думка не давала спокою: «Мишко не було в школі! Що з ним трапилось? Куди зник хлопчик?»

Жінка підвелаєсь на лікті й визирнула у вікно. На вечірньому небі блиснула перша несмілова зірка. На містечко сунула чорна хмара, гасячи останнє проміння від заходу. Зникла й зірка, що її побачила Олена Федорівна. Стало на серці сумно й незатишно. Вожата казала, що піонери зараз підуть розшукувати Мишка і що він обов'язково знайдеться.

Різні тривожні й страшні думки непокоїли серце матери. Згадалося, що сьогодні вранці Мишко був якийсь дивний. Просив у матери дозволу залишитись у дома, а потім — на вимогу Олени Федорівни — пішов до школи. Вигляд у нього тієї хвилини був такий, ніби ховав Мишко від неї якусь таємницю.

Коли Олена Федорівна, перемагаючи гострий біль голови, вирішила встати, за вікном почулися швидкі кроки і наче застукали колеса візка...

Мишко увійшов до кімнати, засвітив електрику і кинувся до матери:

— Матусю, рідненька! Чи перестала боліти голова?

Мати зустріла сина докорами:

— Як тобі не соромно! Де ти сьогодні був? Чому так пізно повернувся?

Мишко похнюпився, почервонів.

— Де ж мені бути? У школі... був. А запізнився тому, що у нас...

Олена Федорівна пильно стежила за Мишковим обличчям.

— Ти правду кажеш? Ану, глянь мені у вічі!

Мишко глянув на матір, але не міг витримати її допитливих, стурбованих очей і відвернувся.

— От бачиш, ти сказав неправду! — промовила Олена Федорівна. — Ти залишив мене на весь день саму-

самісін'ку, не пішов до школи, десь гуляв з товаришами...

Раптом жінка побачила, що в сина повільно викотилася з-під вій блискуча слюза.

— Де ж ти був? — спитала вона вже лагіdnіше.

Мишко зітхнув і тихо промовив:

— Картоплю вибирає на городі... Дощі незабаром почнуться, а ти захворіла...

Ніжність і любов до сина теплою хвилею торкнула серце матері. «Ось він який у мене!» ворухнулась думка.

А Мишко продовжував далі:

— Візок у дорозі поламався, бо я навантажив на нього аж три мішки. От і забарився... Зарах засиплю в погріб. Де ж свічка?

Вчинок сина зворушив Олену Федорівну, однак вона сказала:

— Дякую, що ти піклуєшся про мене, синку, але ти зробив неправильно. Картоплю вибрали б нам і сусіди. А ти не пішов до школи, пропустив уроки. Твоє ж найперше школярське діло — вчитися, от що!

Наступного ранку перед початком уроків до Мишка підійшли Дмитрусь Колодяжний, Демко Коровайний і ще кілька учнів.

— Чому тебе вчора не було в школі? — спитав Дмитрусь. — А Людмила Степанівна нове правило пояснювала. І з арифметики цікаву задачу розв'язували.

«Ой, шкода,— майнула в Мишка думка,— нове правило прогавив!» Проте він набрав байдужого вигляду і промовив:

— Не міг прийти. За мною таке трапилось, що...

Він озирнувся. Павлик Зимогор не слухав, він сидів за партою і повторював завдання.

— Таке трапилось... — повторив Мишко. — Ото йду я до школи, переходжу через місток, коли чую — хтось кричить, гукає на поміч.

Хлопчик враз замовк. Він помітив, що Зимогор покинув книжку і прислухається до Мишкової розповіді.

Але цього разу Павлик не сказав ані слова. Він і не думав насміхатися. Лише підійшов до Мишка і відвів його вбік.

— Слухай, Мишко,— сказав тихо, щоб ніхто з товаришів не міг почути. — Навіщо ти розповідаєш таку... таку неправду? Я тебе бачив увечері з візком. А героєм

ти й так станеш. Справді, станеш. Може, ми, як виростемо, невідомі землі відкриємо або ракетоплан збудуємо...

Говорив Павлик переконливо, наче старший брат. Мишко відчув у його словах таку глибоку щирість і проникливість, що тільки зніяковіло пробурмотів:

— Хіба ж я що? Пожартував, та й годі. А вчительці та вожатій я всю правду сказав...

І в серці школяра несподівано з'явилось якесь нове почуття до цього високого й неговіркого Павлика Зимогора. Хлопчик не знав, як назвати це почуття, ще неясне, несміливе, але було воно тепле, хороше, як початок великої дружби.

Того ж дня, після уроків, був у п'ятому класі піонерський збір. Піонери говорили про те, що треба допомогти хворій Мишковій матері зібрати овочі на городі та привезти їй дров. А Мишко не повинен пропускати жодного уроку!

Наприкінці збору попросила слово вчителька Людмила Степанівна.

— Ти бачиш, Мишко,— звернулась вона до школяра,— які в тебе чудові товариші, як піонери хочуть допомогти твоїй матері й тобі. Треба, щоб і ти подумав про свою поведінку, про свій характер. Навіщо ти вигадуєш різні неймовірні пригоди, яких ніколи насправді з тобою не бувало? Ти любиш похвастати. А от Павлик Зимогор помітив одного разу попсовану рейку на залізниці. Могла статися аварія. Павлик побіг назустріч поїздові, піднявши над головою піонерський галстук. Машиніст углядів сигнал і зупинив поїзд. Це не вигаданий, а справжній, благородний вчинок школяра-піонера. Та ви, діти, ніколи не чули, щоб Павлик хвастав. Ви, мабуть, і досі не знаєте про цей його вчинок.

Мишко, затамувавши подих, слухав учительку.

«Так ось який Павлик! — билася у нього гаряча, схвилювана думка.— Врятував поїзд!»

— Ваш найперший обов'язок — добре вчитися, — продовжувала вчителька.— А вивчтесь, тоді кожний з вас вибере собі трудовий шлях у житті. Усі ви будете робити славні діла на користь нашій Батьківщині...

Мишко глянув на Павлика Зимогора, який сидів поруч нього. Павлик теж уважно слухав учительку, і в

його сірих очах світилися живі іскорки. І Мишкові було радісно, що Зимогор сів поруч з ним, і хороше почуття приязні й дружби до цього хлопця все тепліше гріло серце.

1950 р.

МЕТАЛЬНИК НОЖІВ

Майор Хоуард і струнка дівчина в золотому пенсне зупинились біля вуличного балагана. Кольорова афіша сповіщала, що сьогодні виступає відомий металевник ножів Ван-Ві-Ян.

Майор глянув на свою супутницю й нерішуче промовив:

— Чи не зайди нам сюди? Як ви гадаєте, міс Гарріет?

— О містер Хоуард, що б сказали про нас дома, в Нью-Йорку, коли б хто довідався, що ми були в китайському балагані, поруч із цими жовтошкірими?

— Але ж треба розуміти, міс Гарріет, що в цьому проклятому провінціальному місті немає ніяких інших розваг!

Вони купили квитки і сіли в першому ряду перед невеликою естрадою. Балаган був майже порожній: кілька китайців-ремісників, вантажники-кулі в синіх робах, дрібні торговці і рикша в коротких, вище колін, коленкорових штанях.

Майор Хоуард відкинувся на спинку лави і, поклавши ногу на ногу, злегка поляскував себе стеком по близькучих жовтих крагах. Його широкі плечі щільно облягала теж жовта куза шкіряна куртка льотчика. Гарріет глянула на нього:

— Містер Хоуард, ви полюбляєте жовту шкіру — чи не так? Можна подумати, що ви її здерли з цих жовтошкірих...

Вона посміхнулась, цілком задоволена з свого дотепу.

— Що ви, міс, адже ми культурні люди... Хоча, треба вам правду сказати, я трохи жалкую, що в китайців зникає звичай носити довгі коси. Певне, дуже зручно було зв'язувати цих дикунів за їх коси докупи і вести стинати їм голови. І, уявіть, тоді тут не було комуністів... Ні, ви тільки подумайте, міс Гарріет: учора мій друг, капітан Кенн, допитував одного китайця-студента. У нього знайшли маленьку зірку...

— Зірку? Це якийсь символ, правда?

— Так. Він носив її біля серця. Звичайна зірка, але на ній мініатюрний портрет Леніна. Ось про кого вони думають, міс Гарріет!..

Майор Хоуард ніколи б у світі не признався дівчині, що його літак вже одного разу збили зенітники Народно-визвольної армії.

На естраді поставили біля стінки широку дошку і принесли скриньку з блискучими ножами. Вискочив маленький розкосий хлопчик, голий до пояса, і притулився до дошки спиною. Вклоняючись до публіки, на авансцену вийшов Ван-Ві-Ян у жовтому тріко, з підмальованими бровами і передчасними глибокими зморшками. Хлопчик біля дошки приготувався. Він розпростер хрестом худі, як палички, дитячі руки, і вимушена усмішка застигла на його обличчі.

Ван-Ві-Ян відступив кілька кроків назад і взяв із скриньки першого ножа. Примірюючись, він примружив око і враз із силою метнув ніж у хлопчика. Ніж застромився вістрям біля самісінької щоки. Не встигло ще припинитись тремтіння його рукоятки, як услід полетів другий ніж, третій... Гострі леза, одно за одним, блиснувши в повітрі, вгрузали в дошку, і в скорому часі голова хлопчика, його руки і весь тулуб були обтикані, як частоколом, ножами.

Ван-Ві-Ян, усміхаючись, повернувся до глядачів і низько вклонився. На його голому черепі виступили рясні краплини поту, він важко дихав і тримав від величезної напруги, намагаючись приховати це привітною усмішкою. Хлопчик спритно висмікував ножі і складав їх до скриньки.

Балаган сповнився гамором, вигуками, глядачі шумно висловлювали своє задоволення.

— Це непогано лоскоче нерви, — сказала Гарріет, поправляючи на носі пенсне,— мені здалося, що навіть ви хвилювались, містер Хоуард.

— Ви помилились, дорога міс, — відмовив майор, — але я охоче заплатив би зайвий долар за те, щоб побачити, як рука цього китайця схібить. Розумієте, всього на одну йоту. Цього буде досить.

— Ви ніколи цього не побачите, містере Хоуард. Будьте певні, цей фокусник дуже добре натренований.

Вона не встигла доказати. Майор голосно, на весь балаган вигукнув:

— Ще раз!

Ван-Ві-Ян зрозумів і мовчки заперечливо похитав головою. Ні, він занадто стомився сьогодні, і хай не думає пан американець, що це легка справа.

Рикша несподівано схопився з місця і, зиркнувши на чужинця, поспішно замахав руками:

— Не треба! Досить! Не треба!

Його підтримали ще кілька голосів.

Але майор знову голосно і вимогливо крикнув:

— Ще раз!

Він трохи підвівся і кинув до ніг металевика ножів кілька крупних монет.

Усі затихли. Ван-Ві-Ян глянув на гроші і перевів свій погляд на хлопчика. Це був його син, його Чен, завжди напівголодний, із запалими очицями. Тільки вдвох вони заробляли на всю велику сім'ю. Але хіба цим багато заробиш?..

Монети підкотились до самісінських ніг, варто було тільки нахилитись і підняти. О, за них чимало можна було купити рису і м'яса.

Ван-Ві-Ян зробив синові знак. Хлопчик слухняно підбіг до дошки і знову, розпростерши руки, застиг із вимушеною блідою усмішкою.

В глибокій тиші метнулися перші ножі. Поблизу чи в повітрі, як живі срібні гадючки, один за одним, вони впивались у дошку,— цілий каскад гострих, смертельних лез. З кожною хвилиною спорожнялась скринька.

Майор Хоуард рвучко сіпнувся, і раптом напружену тишу, як постріл, розірвав гучний вилясок стеком по шкіряній кразі... Рука Ван-Ві-Яна здригнулась, і всі по-

бачили, як хлопчик хитнувся і побілів, мов крейда. Ніж зачепив йому плече...

Тъмно поблискуючи жовтими крагами, Хоуард хутко встав і торкнувся руки тремтячої дівчини.

— Пробачте, міс Гарріет, мій стек налякав і вас. Але я звик виконувати свої бажання.

Він не доказав. Його погляд зустрівся з палючими очима Ван-Ві-Яна. Рука майора мимохіть потяглась до револьвера, та він не встиг його вихопити. Майнув останній ніж, і Хоуард, хапаючи руками повітря, важко, всім тілом, звалився на лаву.

Це був найулучніший удар металевника ножів Ван-Ві-Яна.

1950 р.

РОЗІРВАНИЙ ЗОШИТ

Вікно виходило в шкільний садок. Ганні Василівні було видно вечірне небо над голими тополями — холодне, з зеленим відсвітом. Ліворуч, на горбі, сіріла в сутінках будівля нової двоповерхової школи, вся в риштованні. З-за неї повільно виповзала важка хмара. Була вона непроглядна, чорносиня, з рожевою каймою від заходу. Хмара сунулась просто на слобідку, і назустріч їй зашуміло, захвилювалось море. Навіть сюди, в кімнату, було чути, як круто розбивалися об берег буруни.

Швидко темніло. Рясний краплистий дощ застукав у вікно. Вчителька дивилась, як по шибках повільно скочувались важкі краплини, а на серці в неї було журно й неспокійно.

Але не осінній вечір викликав цей неспокій. Навпаки, коли за вікном шуміла негода, Ганна Василівна глибше відчувала затишок кімнати, і навіть приємно бувало в такі вечори сидіти над шкільними зошитами.

Ні, інше тривожило стару вчительку...

Вона підійшла до столу, де стояла тарілка з яблуками, і вибрала собі запашну ренету. Обрізувала ножем шкірку, але думками витала десь далеко, дивилась на яблуко й не бачила його.

В уяві зринув русявий школляр із ясними зухвалими очима. Кольнула в серце болюча згадка...

Це трапилось на останньому уроці. Ганна Василівна роздавала учням зошити з домашнім завданням з ро-

сійської мови. «Бурма!» викликала вона. Коли хлопчина підійшов до столу, вчителька простягла йому зошит.

— Ти, Бурма, соромився б подавати таку роботу,— сказала вона.— Брудно, неохайно і до того ж кілька помилок.

Ганна Василівна й зараз пам'ятає вираз школяревого обличчя, коли він розгорнув зошит і побачив двійку. Кров кинулась йому в обличчя, почервоніли навіть кінчики вух. Школяр спідлоба метнув на вчительку швидкий погляд і враз розірвав зошита надвое...

Напружена тиша залягла в класі. Але Ганна Василівна всім своїм серцем зрозуміла — це не тиша перед грозою, коли школярі чекають, що зараз буде покарано їхнього товариша. Ні, це була інша тиша, приголомшуюча, коли весь клас відчув, що трапилось щось тяжке, що глибоко вразило серце кожного школяра.

Стримуючи себе, міцно стискаючи долоні, вчителька сказала:

— Бурма, я і твої товариші не чекали від тебе такого ганебного вчинку. Можеш ходити в клас, але з сьогоднішнього дня я не буду тебе викликати, доки ти не відновиш зошита і не перепишеш заново всі домашні роботи. А на піонерському зборі поговоримо про твою поведінку.

Знала Ганна Василівна, що Бурма не такий учень, який би зрадів: «Ага, тепер не треба чити уроків, однаково мене не викликатиме вчителька!» Школяр дуже любив свій клас, був кращим танцюристом у гуртку художньої самодіяльності і завзятим юним художником. І те, що зараз сказала Ганна Василівна, напевне було для нього однаково, що виключення з шкільного колективу. Коли закінчився урок, в коридорі вчительку догнали збентежені школярі.

— Ганно Василівно! — схвильовано промовив Юрко Гавриш з колючим, як у їжака, волоссям.— Ми просимо у вас прощення...

— Пробачте, Ганно Василівно,— просила смаглява Оля Бондаренко.— Не думайте, що ми... що ми...

Дівчина не домовила, щось перехопило їй дихання, вона відвернулася.

Вчителька поклала їй на плече руку:

— Ні, діти, я не думаю про вас погано. Мені просто зараз... дуже тяжко...

Схиливши голову, вона пішла в учительську кімнату. Ганну Василівну вразило, що школярі просили вибачити не Бурму, а весь їхній клас за те, що серед них знайшовся такий учень...

Минулого року вчителька вперше прийшла в цей клас — п'ятий «А». Він вважався найгіршим у школі. Ганна Василівна довго придивлялась до своїх нових вихованців і, нарешті, зрозуміла, що їм невистачає чудесного почуття дружби, товариства.

Скільки думок передумала вчителька! Треба було створити в класі дружний дитячий колектив. Але яка стежка найкоротша до вразливого дитячого серця?

Стара вчителька сидить і згадує. Надворі вже зовсім темно, за вікном розгулявся рвучкий вітер, дощ переїшов у справжню зливу. Здалека долітав глухий гуркіт моря, і вся рибальська слобідка, здавалось, прислухалась до нього — напружено і чуйно.

Така була ніч і тоді, багато-багато років тому... Маленька Ганнуся йшла стежкою над морем. Ліворуч, унизу, шуміли хвилі, праворуч чорнів неозорий степ. Свистів вітер, колючий дощ сік обличчя, дівчинка охрипла від плачу. Ще з ранку вона пішла шукати чарівну колиску, куди щовечора лягає спочивати сонце. Це зовсім недалечко, відразу ж за морем, треба тільки ось так піти стежкою... Хіба не розповідала бабуся про ту сонячну колиску — всю в сліпучих зірочках, усю розмальовану дивними фарбами...

Ніяк не впізнати тепер у Ганні Василівні маленької Ганнусі. Але з юних літ на все життя зберегла вчителька любов до художнього слова, з дитячих років відчула на собі могутню його силу...

Вірну стежку знала Ганна Василівна. І сьогодні, під виття бурі і шум злив, пригадалось їй, як уперше прочитала вона своїм п'ятикласникам оповідання про подвиг Зої. Уже й дзвоник продзеленчав, і дочитала вчителька останню сторінку, а ніхто й не поворухнувся в класі.

— Можна йти, діти,— сказала Ганна Василівна. І всі вийшли тихо, без розмов. І коли мимо проходила Оля, вчителька побачила, як щось бліснуло на вії в дівчинки дорогоцінним діамантом...

Наступного дня троє школярів підійшли до Ганни Василівни.

— Ми вас дуже просимо... Допоможіть нам... Клас хоче написати листа Зоїній мамі...

В числі цих трьох школярів був і Андрій Бурма...

Півтора року минуло з того часу, п'ятикласники давно вже стали шестикласниками. Це був дружний і хороший клас. І раптом учень розриває зошит на очах у вчительки...

Звичайно, Ганна Василівна розповіла про цей випадок директорові. Він уважно вислухав учительку.

— А ви не помилились, Ганно Василівно? — задумливо спитав він. — Що коли цьому учневі тільки того й треба, щоб його не викликали? От, мовляв, яке спокійне життя настане!

— Ні, він не такий, — упевнено промовила вчителька. — Це я знаю...

— І потім, — продовжував директор, — уявіть собі, що Бурма буде відновлювати зошит, скажімо, місяць чи й два... І ви увесь цей час не викликатимете його? Як же це? Адже він лишився вашим учнем...

— Іване Михайловичу, — гаряче заговорила вчителька, — я не могла інакше. Зрозумійте мене. Адже вчинок Бурми це... це така образа... І... я не одна. Зі мною — клас. Клас! Школярі обурені цим вчинком... А це — найтяжча кара, коли весь колектив засуджує тебе. Я певна, що Бурма подасть мені відновлений зошит цими ж днями...

Ганна Василівна була на зборі, де піонери обговорювали вчинок свого товариша. Багато гірких, хоч і справедливих слів почув Андрій Бурма.

— Як ти смів так обидити нашу Ганну Василівну? — обурено питала Оля. — Своєму батькові ти, мабуть, не зробив би так! А що ж тобі — п'ятірку ставити за таку роботу? Ти ж усіх нас ганьбиш, увесь клас!

Піонери вимагали, щоб Андрій тут же при всіх попросив прощення у вчительки і в найближчі дні відновив зошит.

Школяр устав з місця. Він був такий червоний, що навіть сльози виступили в нього від сорому. Підійшов до вчительки й низько опустив голову.

— Пробачте, — прошепотів.

— Я нічого не чую, — відповіла Ганна Василівна.

— Пробачте, — голосніше повторив глухим голосом Андрій. — Я... я... мені дуже шкода...

Він замовк, наче ковтнув гарячу бульбашку, яка підступала до горла.

— Сідай,— ніби це було в класі на уроці, сказала вчителька.

Сьогодні Андрій повинен був принести відновлений зошит. Але Ганна Василівна, як тільки ввійшла в клас, відразу побачила, що Бурми немає. Він зовсім сьогодні не прийшов у школу, і ніхто з учнів не знав, що з ним.

Це чомусь дуже стурбувало вчительку. Їй спало на думку, що з хлопцем сталося щось негарне. Ганна Василівна після кожного уроку заходила в клас. Вона надіялась, що школляр ще може прийти. Аж ось скінчився останній урок, учні розійшлися... Вчителька попросила Олю, Бурмину сусідку, зйти до Андрія й довідатись, чому він не прийшов у школу.

Завтра вона знатиме, що трапилося з хлопцем. Проте тривога не зникала. Чому Андрій не прийшов саме в той день, коли повинен був принести відновленого зошита?

Знайомий стукіт у двері.

— Ввійдіть,— гукає вчителька, щільно кутаючи пле-чі в пухову хустку.

Входить шкільній сторож Петрович.

— Що надворі робиться, Ганно Василівно! Та що ви в темряві? Засвітити?

Клацає вимикач, і Петрович прикриває долонею очі від яскравого світла.

— Чистісінський штурм на вісім балів!

. Він розправляє на обидва боки довгі вуса й сердито дивиться на вікно. Дивиться й Ганна Василівна. Надворі нічого не видно, тільки чути шум зливи і далекий гуркіт моря. Обое — і вчителька, і сторож — якусь хвилину мовчки вдивляються в чорні шибки.

— Гуркоче... — перший порушує коротку мовчанку Петрович.— Пам'ятаю, плавав я на «Святому Пантелеймоні»... Молодий ще був. І довелось в такий штурм стояти на вахті. Натерпівся страху...

Вчителька рада погомоніти. В таку негоду хочеться чути коло себе людський голос.

— Сідайте, Петровичу. Вгощайтесь.

Старий узяв яблуко, потримав його на долоні.

— Антонівка. Добрячий сорт. І в післу гарний, і в лежку на зиму.

Він покосився на вчительку:

— А ви все тривожитесь, кха-кха... Не в формі...

— Атож, така вже я, нічого не вдієш. Знаєте, думаю про Бурму. Чому він сьогодні не прийшов? Таке ввижається... А повинен же був принести зошит...

— І не принесе він, Ганно Василівно.

— Це ж чому? — шарпнулася вчителька.

Петрович сердито кахикнув:

— Гм... гм... Педагогічний непорядок. Ось що. Потураєте ви їм. Я б з класу вигнав, а то б і з школи... А ви... Пам'ятаю, був у нас на «Святославі» капітан. Як вийде, як поведе бровами та гаркне — у всіх жилки затрусяться. Ось як треба по морських правилах!

— Школа — не військовий корабель, Петровичу. Це — діти.

— Діти, а строгість потрібна. Мене б за таке діло з зошитом батько, як сидорову козу, драв. І драв, усього бувало. А вийшла людина справжня: боцман морського флоту і впослідствії шкільний сторож з десятирічним, так сказати, стажем.

— Стаж-то у вас великий,— посміхнулась Ганна Василівна,— згодна, але до дітей має бути інший підхід. Любити їх треба.

— А я хіба не люблю? — сердито насупив брови Петрович.— Тільки фантазії до добра не призводять. Вчора гурток у шостому засідав. Астрономи, сказати б. Насмітили скрізь. «Ми,— говорять,— на Марса збираємося летіти». «Летіть,— кажу,— але папір кидати на підлогу і на Марсі заборонено».

— Даремне ви так думаете. Ленін сказав, що фантазія навіть у науці потрібна.

— Так і сказав? Гм... гм... Не заперечую. А все ж таки — баловство!

— Діти люблять веселощі, — сказала вчителька. — А гурток — зовсім не баловство. І знаєте, Петровичу, дітям дуже потрібна ласка. Ось гляньте...— Ганна Василівна взяла два яблука.— Гляньте, яке це велике зросло, жовтобоке. Чому? Його пригрівало сонце, обвівав теплий вітрець. А ось вам друге — маленьке, зморшкувате, бо росло в гущавині, в затишку. Без ласки сонячної зросло.

— А дайте мені це велике та жовтобоке, дайте.

Петрович узяв ніж і розрізав яблуко надвое.

— Ось вам і сонце, і ласка: черв'ячок усередині!

Догляду справжнього не було. «Ах, яблучко, ах, яке гарне!» А що в ньому черв'ячок, ніхто й не помітив. От і в Андрія вашого щось є в серці. Черв'ячок заувівся. А Ленін ще сказав: «Учитись, учитись і учитись!»

— Навчання в нас — найперший заповіт, — посміхнулась куточками уст Ганна Василівна. — І вчитель — так наче капітан. Корабель у нього — клас, Петровичу. Треба його вміло і вірно вести по курсу, обминаючи підводні скелі. Держава доручила нам виховувати юне покоління, ми за нього відповідаємо перед усім народом! Ми їм крила готовимо, дорогий мій Петровичу. Їм у майбутнє летіти!

Ганна Василівна швидким кроком підійшла до книжкової шафи й розчинила її навстіж. На полицях, поряд з книжками, лежали акуратні стопки учнівських зошитів.

— Подивіться, Петровичу, це ж — цілий дитячий світ. Кожний зошит — поема дитячого серця! Ось так перегортаєш сторінки, списані школянською рукою, і скільки виникає думок... Ростуть майбутні громадяни великої держави. Як же не тривожитись, не вболівати за їхні перші кроки? Адже в кожного учня — свій характер, свої дитячі мрії...

Петрович уважно слухав, потім зітхнув:

— Що вірно, то — вірно. Наші морячки — гарний народ. А все ж баловства в них багато. Взяти хоча б цього Бурму. Його б із школи вигнати хоч на місяць за зошит... А словами що вдієш?

Петрович посидів ще трохи й пішов у свою кімнатку біля роздягальні. Ганна Василівна лишилась сама. Деякий час вона прислухалась до тієї особливої тиші, яка буває лише в порожній школі, коли розійдуться школярі. Цю тишу порушували тільки шум дощу за вікном і далекий глухий рев морських бурунів.

Несподіване рішення народилось у серці. Треба самій піти додому до Андрія. І це треба зробити зараз же, не відкладаючи ні на хвилину... Було дивно, як ця звичайна думка не прийшла в голову раніше.

Враз майнула згадка про холодний дощ надворі, про бурю й глибокі калюжі. Але Ганна Василівна вже рішуче зняла з вішалки пальто. Вона зрозуміла, що не може чекати до завтрашнього дня.

В коридорі на мить зупинилась. Тут бриніла та ж особливатиша порожньої школи. Високі білі двері, за якими були порожні мовчазні класи, німов стежили за кожним кроком учительки. Немічно блимала під стелею лампочка.

Ганна Василівна навшпиньках пішла коридором. Вона не хотіла, щоб почув Петрович. «Те, що я зараз роблю,— подумала з внутрішньою усмішкою,— напевне, теж «педагогічний непорядок»!»

Тихо пройшла мимо роздягальні. На вішалці са-мотньо висів забутий дитячий шарф. Учителька втягла голову в плечі, зіщулилась і безшумно розчинила двері.

Непроглядна темрява обгорнула жінку. Шалений вітер люто шарпнув за полі пальто, скісний дощ різонув в обличчя. Далеко, на околиці слобідки, гриміло море.

Обережно намацуючи ногою кожний східець, Ганна Василівна спустилась з ганку. Хлюпаючи чобітами в калюжах, вона ледве добралася до воріт і зупинилась, важко дихаючи. «Де ж тут хвіртка?» міркувала вона, натрапляючи на мокрі й слизькі дошки паркана.

І враз з несподіванки скрикнула. Її рука діткнулася в темряві до густої мокрої вовни, і та вовна належала живій істоті...

— Хто тут? — гукнула Ганна Василівна, почиваючи, що хтось невідомий притаївся біля хвіртки.

У відповідь рвучкий порив вітру забив їй дихання.

— Хто тут? — знову гукнула в морок учителька, перемагаючи мимовільний страх.

І так само несподівано почула біля себе вигук, повний подиву:

— Це ви? Ви, Ганно Василівно?

Вітер відніс слова вбік, дощ заглушив їх, але жінка впізнала цей знайомий дитячий голос. І тоді вона похапцем простягла обидві руки вперед і намацала кудлату шапку й мокрі плечі хлопчика...

— Андрій! Чого ти тут?

Незабаром школяр стояв уже в кімнаті Ганни Василівни, мружився на світло й ніяково поглядає на брудні чоботи. Він соромився своєї забръюханої одежі, мокрої шапки. А потім швидким рухом розстебнув пальто й витяг загорнутий у хусточку зошит.

— Ось... приніс, Ганно Василівно. А в школі не був, бо загубив аркушка з зошита... Не знав, як і в вічі вам

глянути... Та навідалась Оля Бондаренко... Ну, ми з нею вдвох по пам'яті все відновили...

— Прийшов у таку негоду? — покачала головою вчителька.

— Я ж слово дав... — тихо промовив Андрій.

В одну мить Ганна Василівна уявила всю путь, яку тільки що переміг школяр — греблю, довгувулицю, вибалок, де, напевне, повно води, і цей чорний морок, повний бурі і зливи... Вона ледве стримала бажання підійти до цього хлопчика, взяти його голову в обидві долоні і ніжно, як мати, поцілувати в чистий опуклий лоб. І щоб сковати своє хвилювання, вчителька почала розглядати новий зошит з акуратно переписаними сторінками і з візерунками на обкладинці, які зробив сам Андрій.

1950 р.

ЛЮБИМА КНИЖКА

Катруся вже справжня школлярка! Вчиться вона в першому класі і вміє читати: «Оса мала. Мамо, тут оса».

Ого, Катруся вміє не тільки читати, а вже й букви пише. У неї є зошит, і в ньому кожну сторінку розліновано на рядки — це зошит для письма. Є ще в школлярки і другий зошит — для арифметики. Його розліновано клітинками. А третій зошит — для малювання. На першій сторінці Катруся намалювала яблуко й гриб. Яблуко розмалювала червоним олівцем, а шапочку на грибі — жовтим. Чудовий вийшов грибок! Справжнісінський маслючок — молоденький, тугий, ніжка товста і шапочка трохи набік.

Та найбільше подобається Катрусі новий буквар. Яка ж це хороша книжка! Ви тільки погляньте, який малюнок на обкладинці: він так і світиться фарбами! Ідуть на малюнку діти до школи. У кожного сумка з книжками. Попереду всіх дві дівчинки.

— Дивися,— каже Катруся до своєї подруги Натаочки,— це — я, а це — ти. Правда ж? І ти розповідаеш мені щось дуже-дуже цікаве!

І в середині букваря багато малюнків. Ось на зеленій стеблині сидить оса. Черевце в неї жовте з чорними смужечками, крильця прозорі. А навколо квіти — і голубі, і лілові, і рожеві. А ось велика буква «С», і під нею намальовано сову, сніп, серп, стіл, сани, сапку. Всі слова починаються на букву «С». А Катруся придумала ще: соловейко, сорока, сонечко.

А букви в букварі не мертві, а живісінькі. Катруся здається, що «О» — це обручик, який ось візьме і покотиться... «Ж» — сердитий жук з гострими кігтями. «Н» — це драбинка, «Р» — сокирка, а «С» — гадючка.

Дуже любить свій буквар Катруся. Розглядає і бойтися, щоб плямочку не зробити. Обгорнула його білим папером і не букварем його зве, а буквариком — такий він їй милий.

Прийде хто в гості до мами, а Катруся зараз:

— Тьотю, а в мене — букварик! Учителька загадала на завтра ось це прочитати і це...

Сяде і голосно читає:

— На су-ку ку-ку! На ти-ну кар! кар!

І ось сталося лихо: Катруся загубила свого букваря.

А було це так. Катруся з Наталею поверталися з школи. Накрапав дощ, і дівчатка поспішали. Біля міського саду Наталя попрощалася; звідси їй додому біжче. Катруся побігла далі стежкою через сад.

Дівчинка знала таку вузеньку стежку, яка вела навпростець додому. Треба тільки звернути з головної алеї і минути кіоск, де продаються книжки. Тут і починається знайома стежка.

Ну от, прибігла додому, а дощ уже затарабанив у вікна.

По обіді Катруся сіла вчити уроки, розкрила сумку і хотіла витягти буквар. Але... букваря в сумці не було!

Ви чуєте — буквар зник!

Дівчинка похапцем витрусила із сумки все, що в ній лежало. На стіл випали три зошити: один — для письма, другий, у клітинку, — для арифметики, третій — для малювання. Стукнув пенал, розкрився, і з нього вискочили гумка й олівець.

Катруся зазирнула і під стіл, і під стілець — ні, букваря нема.

— Загубила, — прошепотіла дівчинка. Серце в неї стиснулось, на очі навернулися слізози.

А як це сталося? Коли?

Катруся пам'ятала, як вона після останнього уроку склала зошити, поклала в сумку буквар. З коридора гукнула Наталочка: «Катруся, швидше!»

Катруся вискочила з класу вслід за подружкою, закрила в коридорі сумку...

Згадалося дівчинці: тікаючи від дощу, вона бігла стежкою через міський сад...

Катруся скопилась. Ось де вона загубила буквар! На стежці!

Ну, ясно, вона бігла й розмахувала сумкою — буквар і вискочив. А вона й не помітила.

Школярка накинула на себе жакет і вийшла надвір. Дощ перестав, але з дерев зривалися великі краплини. Дівчинка хутко йшла стежкою в саду, уважно озираючись навколо. Стежка була росяна, холодні краплини з дерев іноді влучали просто за комірець.

«Що ж сталося з моїм буквариком? — гірко думала Катруся. — Адже він, напевно, розмок, зовсім розмок під дошем!»

Додому повернулася дівчинка тоді, коли почало смеркати. Була вона стомлена, в мокрих, брудних черевиках. Ale букваря так і не знайшла.

«Що ж тепер буде? — думала Катруся. — Що скаже вчителька Марія Пилипівна?»

А як згадала про те, що в усіх, в усіх у класі є букварі, тільки одна вона, Катруся, залишилася без свого чудового букварика, слізоз самі покотилися по щоках.

Дівчинка розповіла мамі про своє горе.

Мати похитала головою:

— Хіба ж можна бути такою розгuboю? Завтра ти мусиш про все розказати вчительці. А плакати, Катруся, не треба. Будь мужньою!

Звісно, Катруся дуже хочеться бути мужньою, сміливовою. I вона буде такою. Яке б лихо не сталося, Катруся ніколи, ніколи не стане плакати. Вона сама не любить плаксій. Ale ж як шкода букваря!

Наступного дня вранці про загублений буквар уже знала й Наталочка. Вона одвела Катруся в найдальший куточек класу — між дверима й шафою — і, щоб ніхто не почув, зашепотіла подружці:

— Ой, Катрусенько, нікому ж, нікому не кажи про буквар! Bo як скажеш Марії Пилипівні, то, може, і в піонери тебе ніколи не приймуть! I ти ніколи не носитимеш червоного галстука. A якщо довідається Мишко Лобода або Стьопа Шевчук, ото дражнитимуть «роззываю!»

Очі в Катруся стали великими й сумними.

— A як же я... Як же я вчитиму уроки без букваря?

— Нічого,—прошепотіла Наталя,—вчитимеш. Я тобі свій буквар даватиму! Хай мій буквар буде й твоїм.

З ніжністю і любов'ю дивиться Катруся на подружку. Яка хороша ця Наталочка! Звісно, краще нічого не казати вчительці. Соромно признатися Марії Пилипівні, що ось я, мовляв, така розсява, буквар загубила! Та ще й справді ніколи в піонери не приймуть.

Марія Пилипівна, весело посміхаючись, зайдла в клас.

Усі школярі, дівчатка й хлопчики, дружно встали.

— Здрастуйте, — привіталася вчителька. — Сідайте.

Вона розгорнула класний журнал, зробила перекличку, а тоді глянула на всіх і спитала:

— Діти, скажіть мені, чи ніхто з вас нічого не загубив?

У Катрусі так і тъхнуло серце. Вона дуже почервоніла, але, позирнувши на Мишка Лободу та на Стъопу Шевчука, потупилась. Мишко і Стъопа були найбільшими задирами в першому класі. А що вже насмішники — хтозна-які! Проходу не дадуть!

Тут піднесла руку маленька чорнява дівчинка з двома кісками, звали її Оля Калюжна.

— Я загубила гумку! — сказала вона.

— А я — олівець! — повідомив Дмитрик Шумило.

Катруся ворухнулась, і Наталочці здалося, що вона теж хоче піднести руку. Наталочка швидко сіпнула подружку за рукав:

— Мовчи!

— Погано, що ви загубили гумку й олівець, — докірливо сказала Марія Пилипівна. — Треба бути уважними і берегти свої речі. Більше ніхто нічого не губив?

Усі мовчали. Катруся, зашарівши, намагалася не дивитись на вчительку.

Марія Пилипівна пройшлася між партами, а тоді сказала:

— Ну, тепер кожний покладіть перед собою буквар, і будемо читати.

Всі взяли книжки. Тільки Катруся сиділа мов на голках. Наталочка присунула до неї свій буквар.

— Будемо вдвох! — шепнула вона.

Вчителька підійшла близче й зупинилася просто біля Катрусиної парті.

— А де, Кatre, твій буквар? — спитала вона раптом.

Катруся кинуло в жар: ой, як соромно перед усім класом! Вона вже хотіла відповісти, що забула буквар у дома, але, глянувши у вічі Марії Пилипівні, не змогла сказати неправду.

— Я... Я загубила... — прошепотіла вона.

— А я ж питала. Чому ти притайлася? — промовила вчителька.

Катруся мовчала. Їй хотілось заплакати, розповісти Марії Пилипівні про все — як вона шукала буквар учора на росяній стежці в саду, як хвилювалась, але вирішила мовчати, щоб не насміхались Мишко й Стёпопа, як боялась, що її не приймуть у піонери. Про все хотілось розповісти вчительці, але Катрусі перехопило дихання. Вона мовчала, тільки серце її билось, як пташка в клітці.

— Як же можна загубити свій буквар? — сказала вчителька. — Адже і буквар, і кожний зошит, і навіть гумка й олівець — це ваша школярська зброя. Що було б, якби наші хоробрі солдати губили свою зброю?

У класі було так тихо, що, здавалось, задзижчи муха, і то б її почули.

— А що коли ти будеш піонеркою, — продовжувала вчителька, — і тобі доручать віднести важливий пакет у штаб юних розвідників. Ти й пакет загубиш?

Катруся враз підняла голову і, глянувши просто в очі вчительці, голосно сказала:

— Ні, я б ніколи не загубила!

Вчителька якусь мить мовчала, а тоді промовила:

— Добре. Щоб це було останній раз! І запам'ятайте, діти: що б не сталося, не треба тайтися! Говоріть завжди правду. Нічого не бійтесь!

Марія Пилипівна пішла до столу, розкрила свій портфель і вийняла такий знайомий Катрусі буквар.

— Ось твій буквар, Катре. Ти загубила його вчора в коридорі. Візьми! Будемо читати, діти...

РОЖЕВИЙ ЛЕБІДЬ

1

— Поїхали, Стьопо, — сказала Марина Павлівна, зруочно вмощуючись у кабінці поруч із шофером.

Грузовик виїхав за ворота і помчав мимо запилених старих акацій, які живою огорожею обступали садибу селекційної станції. Колись тут був поміщицький маєток, обкопаний рівчаком, акації росли тут з давніх-давен. Весною, коли вони цвіли, від млосних паходів крутилась голова, а восени з них звисали схожі на гадючок довгі стручки.

З розгону грузовик вискочив на греблю з кривими вербами, заревів і вихопився на горб. Тут починалось поле. Хліб уже звезли, тільки де-не-де ще мружились на сонці руді полукипки, схожі здалека на горбатих бабусь.

— Ви чемоданчик зніміть з колін,— порадив білобровий і червоногубий шофер Стьопа.— Ніхто не вкраде.

— Е ні, боюсь! — посміхнулась Марина Павлівна.— Тут у мене скарб. Не вірите? Насіння многолітньої пшеници везу. Один раз посішь, а три врожаї збереш.

— Мудрственні ви люди,— покрутів головою Стьопа.— Я собі жінку думаю взяти з агрономів. Посадить у піч одну паляницю, а вийме — три.

— Сватайте мене, Стьопо.

— Коли б же ви тільки по пшеничній лінії, а то ще й гарбузами займаєтесь. Такого піднесете, що свині всю дорогу за машину бігтимуть. Хіба, може, вдома гарбузову кашу зварю.

Марина Павлівна не витримала того світлого, радісного збудження, яке переповнювало її серце. Вона похапцем розкрила чемоданчик.

— Ех Стьопо, ви гляньте, яке насіння! На вигляд — нічого незвичайного, а в кожній зернині — революція! Ось через кілька років, як піде наша многолітня пшениця на колгоспні лани, доведеться печі переробляти — тісні станутъ.

— Про те не клопочіться. Аби борошно, Марино Павлівно, а паляниці зуміємо спекти.

Було душно, дрібний пил проникав навіть у кабіну і тріщав на зубах. Біля степового яру, який підповзував до гори, Стьопа зупинив машину.

— Тут зараз є криничка,— сказав він.— Вода крижана, аж зуби ломить. Побіжу нап'юсь.

Він витяг з-під сидіння кухоль, зроблений із консервної банки.

— І я з вами,— вийшла з кабіни Марина Павлівна.— Які ви, Стьопо, нечесні. З вами іде молода жінка, а ви навіть не спітаєте — може, їй вона хоче глянути на чудесну криницю.

— А мені не шкода, — знизав Стьопа плечима. — Ходімте. Машини ніхто не займе.

Вдвох вони пішли стернею до яру. В обличчя війнуло прохолодою, увесь яр заріс ліщиною й молодими осиками. До криниці вела ледве помітна стежка. І раптом у двох кроках розітнувся, як постріл, тріск, шум, ляскіт. Марина Павлівна схопилась за серце і в ту ж мить побачила зграю великих сірих птахів, які важко полетіли над кущами і зникли з очей.

— Фу-у,— вихопилось у жінки.— Що воно, Стьопо?

— Налякали? — стурбуувався Стьопа.— Це — курпіки. Хороша птиця. Тільки полювати на них заборонено. От не знаю, чи їдять вони многолітню пшеницю, чи ні. А ось і криничка. Нате кухлик.

У місті Марина Павлівна здала куди треба насіння, але їй необхідно було ще поговорити з завідуючим земельним відділом. Його затримали справи, і він подзво-

нів, що буде лише наприкінці робочого дня. Отже, молодій жінці доводилось чекати кілька годин. Тимчасом вона згадала, що їй треба дешо купити, і, щоб у чеканні не гаяти марно час, вирішила піти на базар.

Марина Павлівна звикла до своєї тихої дослідницької праці, давно не була в місті, і її оглушив тисячоголосий гамір і шум. Вона ледве проштовхувалась крізь густий базарний натовп.

Жінка швидко вправилася із своїми покупками і глянула на годинник. Повертатись у земвідділ було ще дуже рано. Вона зупинилася, міркуючи, куди ще можна піти, щоб згаяти час. Її увагу привернула кругла будівля з дощок з величезним написом «Цирк».

Марина Павлівна підійшла ближче й прочитала яскраву жовту афішу, яка сповіщала, що в цирку виступає Лола Каретті, «незвичайна й неповторна жінка-колесо».

«Ну ѿ чудесно, мені нема куди поспішати», подумала Марина Павлівна й купила квиток.

Вона сіла на своє місце й почала чекати. Двоє хлопчиків у червоних куртках розіслали на арені старий облізлий килим. Збоку кілька музикантів бринькали й цигикали, настроюючи скрипки. «Наче гопака прийшли грati на весіллі», посміхнулась Марина Павлівна.

Глядачі сходились дуже повільно. Поруч із Мариною Павлівною сів дідусь у засмальцюваному чорному капелюсі, в окулярах і з цапиною борідкою. На ньому був чорний старомодний піджак, латаний на ліктях, і дідусь дуже скидався на вчителя грецької мови за чеховських часів.

— Сей колізей,— промовив він, озираючи стіни цирку,— внутрішнім убраним своїм аж ніяк не сприяє вихованню молодого покоління в дусі належної пошани до високого мистецтва арени. Да-с, мадам.

Він сердито блиснув на Марину Павлівну окулярами, наче саме вона була винна в тому, що цирк не сприяє вихованню.

Аж ось музиканти заграли якогось веселого маршу, й вистава почалася.

На арену вискочили два рудих клоуни. В одного ніс був довгий і червоний, як морква, у другого — кирпатий, як груша глива. З вигуками, з верещанням та реготом клоуни помчали аrenoю, ганяючись один за одним. Той

клоун, у якого замість носа була груша глива, мав у руці замашний дрючок. Він наздогнав клоуна, у котрого ніс скидався на моркув, і огрів його дрючком по тім'ю. Потерпілій гепнувся на килим, розчепіривши ноги і вирячивши очі.

Переможець, гордо позираючи на глядачів, пішов з арени. Та в цей час переможений вийняв з кишени міліцейський сюрчик і засюрчав. Переможець хутко повернувся і відняв сюрчка. Але клоун з носом-морквою виходив пищик і запищав. Клоун з носом-грушою відняв і пищика. Тоді переможений витяг зного рудого волосся гребінець і заграв на ньому.

В цей час на арену викотився на велосипеді товстун у циліндрі, з моноклем у оці і з підзорною трубою в руці. Він побачив у трубу клоунів і погнався за ними, щосили крутячи педалі. Велосипед був чудернацький — переднє колесо було манісіньке, з тарілку, а заднє — з величезний обруч.

Клоуни з жахом кинулись навтіки, спотикаючись і плутаючись ногами. Вони двічі отак оббігли аrenoю і зникли, а за ними викотився і велосипедист у циліндрі.

Вийшов конферансє й оголосив:

— Відомий жонглер Нікколо Ферраре!

І на арену вийшов низенький чоловічок у чорному фраці, з галстуком-метеликом.

Жонглював він легко, невимушено, з веселим посміхом, і ніхто, мабуть, у ту хвилину не подумав у цирку, що цієї легкості досягнуто роками впертої напруженої роботи. Але чеховському дідусею жонглер чомусь не сподобався. Він кахикнув і пробурмотів:

— Се не олімп, а псевдонім-с! Да-с, мадам.

І він сердито смикнув себе за цапину борідку.

Аж ось конферансє оголосив, що зараз виступить неповторна Лола Каратті, жінка-колесо. «Подивлюся ще на цю жінку й піду», вирішила Марина Павлівна.

Музиканти забринькали, зацигикали, настроюючи скрипки, і враз ушкварили «Тачанку». Тут вискочила молода жінка в зеленому трико, махнула рукою глядачам і пішла крутитися колесом через усю арену. В повітрі мигали то її руки, то ноги, то чорні кучері. «Що ж тут неповторного?» дивувалась Марина Павлівна. Вона згадала, як була якось на районній олімпіаді самодіяльного мистецтва і там виступали дівчата-акробатки.

I, слово честі, вправи молодих колгоспниць були посправжньому талановиті й далеко цікавіші, ніж у цієї жінки. А музика? До чого тут «Тачанка»?

Важко дихаючи, жінка-колесо зупинилась. Видавлюючи на нарум'яненому обличчі усмішку, вона кланялась у відповідь на ріденькі аплодисменти. Тепер Марина Павлівна мала змогу роздивитись її краще. Де ж вона бачила цей нестримний літ тонких брів, ці очі, цей крутий лоб? Боже мій, та невже ж це Антося?

Першим поривом було схопитись і кинутись на арену до цієї жінки в зеленому трико, яка продовжувала кланятись і посміхатись вимушеною блідою посмішкою. Але Марина Павлівна стримала себе і, притиснувши руку до серця, з болючою радістю, з страхом і тривогою дивилася на акробатку.

Без сумніву, це була Антося. Але як змінили її обличчя невмолимі літа й рум'яна!

3

Бувають такі хвилини — короткі й мигтючі, як метеор, коли людина забуде на мить свої роки і страшною силою уяви, кожною клітинкою своєї істоти відтворить і знову переживе те, що давно минуло. З такою незвичайною, хвилюючою яскравістю Марина Павлівна раптом побачила себе п'ятнадцятирічною дівчинкою. Вона вчилася у восьмому класі, і кращою її подружкою була непосидюча, сміхотлива, свавільна баламутка Антося. Батьків Антося не пам'ятала і жила в скупої бурмотливої тітки Меланки, в якої збирала нишком у погребі вершки з молока.

Разом з хлопцями Антося любила видирати у верболові гнізда чайок і тут же залюбки пила сирі яйця. На превеликий жах своїх товаришок, вона могла голими руками ловити в ковбанях чорних п'явок або витрішуватих жаб. Одного разу вона переодяглась циганкою, розмалювала обличчя сажею і прийшла до своєї тітки ворожити. Дівчинка так добре грала свою роль, що тітка не впізнала племінниці. А «ворожка» докладно розповіла всю тітчину біографію, сказала, як звати всіх її родичів і пообіцяла таке багатство в майбутньому,

що стало м'яке, як віск, скупе серце тітки Меланки і вона виявила надзвичайну щедрість, «позолотивши ручку» мнимій циганці цілою куркою. (Щоправда, справедливість вимагає зазначити, що згадана курка була далеко не повноцінна, бо напередодні заспівала півнем і, як годиться в таких випадках, тітка лагодилася відрубати їй іржавою сокирою голову на порозі хати).

Вчилася Антося чудово, і вчення давалось їй легко. Бувало перед іспитами всі школярки клопочутися, з ранку до вечора не розлучаються з книжкою, ходять одна до одної вчитися. Хтось із них, не надіючись на власний розум, записує формулу на долоні, а котрась гукне: «Швидше, дівчатка, в якому вусі дзвенить? Ех, не вгадали! Зріжуся». Були й такі, що придавали собі чудесні талісмани, засовуючи під перо якусь трісочку або кусочек воску.

Антося було сміється:

— І чого ви, дівчатка, розквохталися? Треба тільки все вивчити добре, та й уже.

А сама прочитає завдання раз, у друге, і глянь — уже гайнула на ставок, катається на човні. «Ой, Антосько, плаватимеш на іспитах!» — «Не каркай, Маринко, я все знаю!» І дивись — складає іспити на відмінно.

Улюбленим заняттям Антосі було малювання. Її малюнки не раз потрапляли на виставку творчості юних художників. Завпед Ольга Василівна, яка сама добре малювала, радила Антосі розвивати свій талант, працювати над малюнками терпеливо й уперто. Вона перегортала сторінки Антосиного альбома. Тут були зарисовки з натури, були квіти, малюнки тварин, портрети, зроблені олівцем. І в кожній рисці владно подавав голос яскравий талант художника. Мабуть, сама Ольга Василівна не могла б сказати: талант видно ось у цій лінії шиї або ось у цьому виразі очей. Ні, він тайно дихав з кожного малюнка, відчувався в якісь ледве вловимій тіні — чи в повороті голови на портреті, чи, може, в якісь незначній, майже непомітній крапці, якої могло б і не бути, але яка несподівано живим світлом зігрівала весь малюнок. «Після десятирічки обов'язково йди в художню школу,— казала вчителька.— Це твоє покликання!»

Школа-десятирічка містилась у колишньому будинку цукрозаводчика Терещенка, серед густого парку. За

парком вабив світлими плесами й тихими затонами вельичезний ставок з хащами очерету. Золоті і сніжнобілі квіти латаття спали з розкритими зінницями, притуливши щічками до блакитного водяного лона.

Старий дивак-сторож Ян, який служив ще в Терещенка садівником, розвів на ставку зграю лебедів, і ти-хой днини вони здавались відбитками білих хмарин у прозорому плесі.

Одного разу Антося прибігла збуджена, радісно-схвильована, як зеленоокий весняний ручай. Так хвильються в п'ятнадцять років від тайни, в якій звірилась найлюбіша подружка, від клятви на вічну дружбу, від первого дитячого поцілунку — чистого й соромливого, як несміливий місячний промінь, що світить крізь віття розквітлої яблуні.

— Маринко! — зашептала дівчинка. — Ти знаєш... Ні, ти нічого не знаєш... Слухай і — нічичир!

І вона розповіла найвну й зворушливу казку.

Давним-давно в цьому будинку, де зараз школа, жив старий пан. А в нього була дочка — панночка. Її звали Юзя. Вона любила гуляти самотньо в густому парку. Якось сонячним ранком вона побачила на ставку дивовижного лебедя. Він був рожевий, зовсім рожевий, і такої ніжної краси, що навіть вітрець боявся дмухнути на нього.

Панна почала кликати його й манити до себе. Та чарівний птах усе віддалявся й віддалявся. Панні Юзі здалося, що це тікає від неї її дівоче щастя. Вона вскочила в човен і попливла навздогін за лебедем. З того часу вже ніхто ніколи не бачив панни. Серед ставка знайшли тільки самітний порожній човен.

Невідомо, де почула цю легенду Антося. Може, розповів її дівчинці старий Ян, а може, й сама вона вигадала її.

— Маринко, ти чуєш, Маринко? — шепотіла Антося. — Хочеш його побачити?

— Кого?

— Та лебедя ж, рожевого лебедя. Тільки треба встati рано-ранісінько, до схід сонця. Маринко, голубко, ходімо завтра вдвох, ходімо!

Марина Павлівна згадала і той юний ранок у червні, коли вдвох з Антосею вона пробиралась росяною стежкою до ставка. Сонні тюльпани в траві проридали очіці,

і в кожному ліловому дзвонику тремтіла прозора краплина.

Дві подружки, обнявшись, сиділи за кущем на березі ставка і тремтіли — і від вранішньої прохолоди, і від тайного страху. А на воді, як біле вітрило, гойдався туман, і в затоні скинулась спросоння риба. Ще жодна пташка не подавала голосу, достигала велика тиша, тільки в селі заіржало лоша і заскрипів журавель.

Місяць ще живтів на небі, і біля нього востаннє блиснула запізніла зірка. І тоді дмухнув жвавий вітрець-парубійко, наче він тільки й чекав того, щоб погасла ця остання зірка. Розбуджений дід-очерет у кошлатій шапці почав чухмаритись, десь далеко обізвався грак, за ним — другий, і пішов-покотився грачиний ранковий передзвін на високих вербах край шляху. Туман надувся, як бульба, піднявся над водою і луснув на тисячу клаптиків, і вітрець-парубійко, вхопивши мітлу з верболозу, почав мести на всі боки, аж доки жодного клаптика не лишилось над ставком.

Ось тоді й трапилось диво: з очерету виплив лебідь. Він увесь мінівся таємничими барвами — від ніжнорожевого до малинового, і все плесо навколо нього затріпотіло рожевими відсвітами. Лебідь виплив на середину ставка, розправив широкі крила і вдарив ними по воді. Бризки розсипались райдужними діамантами, і весь ставок спалахнув золотим вогнем. А коли ошелешені дівчатка отямились, лебедя вже не було, і над ставком уставало полум'яне сонце.

Наступного дня Антося принесла малюнок: гордо вигнувши круту шию, синім плесом пливе лебідь, увесь рожевий від вранішнього сонця.

— Маринко, це — тобі, візьми, — сказала вона. — Я всю ніч малювала. Гляди ж, не загуби. Хай буде тобі на спомин про мене.

Малюнок було зроблено фарбами на аркуші паперу, видертому із звичайного зошита для малювання. Але від нього не можна було відвести очей — такий він був свіжий, барвистий і живий. І Марина Павлівна подумала, що, мабуть, і зараз він зберігається в ній десь на дні скриньки з паперами — запилений і забутий подарунок її любої подружки юних літ.

За рік по цьому трапилась подія, яка схвилювала всіх школярок: Антося покинула школу, тітку Меланку

і поїхала до міста, де поступила в цирк. Перед тим вона вперше в своєму житті побувала на цирковій виставі, і дівчинку-підлітка вразило ѹ безмірно захопило все, що вона побачила на арені. Яскраві вогні, гучна музика, безстрашні акробати ѹ танцюристи на дротині, дресировані коні — все це здалося Антосям казковим, прекрасним сном.

Особливо її зачарувала дівчина-їздець у сріблястому трико, яка гарçовала на білому оксамитному коні. Від важна вершиця показувала такі карколомні трюки, що цирк гримів і стогнав від оплесків. Тоді ж Антося вирішила, що вона негайно поступає в цирк, щоб стати такою ж вершицею в сріблому трико і гарçовати на білому коні.

Про свій намір вона звірилась тільки Маринці.

— Любенька подружечко моя, не вмовляй мене, — казала Антося. — Я помру без цирку, втоплюся, як панна Юзя.

Нишком від усіх вона поїхала до міста, і незабаром у школу прийшла звістка, що Антося вже працює у цирку.

Директор школи поїхав до колишньої учениці, щоб вплинути на неї ѹ забрати назад у школу. Та в цьому не пощастило, бо цирковий колектив уже виїхав кудись до іншого міста. Скоро по тому сім'я Марини Павлівни теж переїхала до іншої області, і Марина Павлівна з того часу не мала ніякої звістки про свою колишню подругу. Аж ось сьогодні, через десять років, вона знову побачила Антося.

Марина Павлівна ледве дочекалась кінця вистави ѹ пішла за куліси...

4

Коли минули перші хвилини радісної зустрічі, з поцілунками і обіймами, Антося повела Марину Павлівну до себе, в маленьку кімнатку на другому поверсі облупленого, нечепурного будинку.

У цій молодій жінці із стомленими очима мало що залишилось від колишньої екзальтованої баламутки Антося. Марина Павлівна з болем вдивлялася в обличчя

подруги і не могла позбутися причепливої думки, що Антося забула стерти грим. Їй уявилось, як довгі, безко-нечні години сидить перед дзеркалом жінка в зеленому трико і повільно, з тяжким роздумом, кладе собі на обличчя риску за рискою. Ось вона торкнулася пензлем опуклого лоба — і лягла на ньому борозенкою зморшка — така глибока їй несподівана; ось і синці з'явились під очима, і невимовна гіркість затаїлась у куточках рота. А жінка невмолимо вишкує нові їй нові риси...

— Ну ось, Маринко,— сказала Антося,— ось бачиш, як я живу! Чула, як мені плескали? Знаєш, дорога, це так звеличує серце. Ой, яка я щаслива, що стріла тебе! Чи ти думала колись, що побачиш мене артисткою, що я стану відомою Лолою Каретті? Чи могла ти про це думати, Маринко, коли ми сиділи з тобою колись за однією партою? Розумієш — аrena! Як звучить це слово! А ти — як? Ах, я забула,— новий сорт пшениці. Скажи, ти знаходиш насолоду в своїй праці, захоплюєшся нею?

Вона глянула у вічі Марині Павлівні ѹ раптом замовкла. І в кімнатці постало на мить глибоке мовчання. За відчиненим вікном прогуркотіли бруком drogi бен-дюжника, пронизливо крикнуло авто. Марина Павлівна сказала пошепки, з тугою, і шепіт її прозвучав, як здав-лений стогін:

— Навіщо ти.. навіщо ти кажеш неправду?

Антося не відповіла. Вона тихо опустилась на стілець і, затуливши обличчя руками, заплакала нестримно і беззвучно, як людина, що лишилась віч-на-віч із не-втішним горем.

Марина Павлівна поривчасто притулила до грудей її голову з чорними кучерями, гладила плечі, які здригались і тремтіли під рукою, і в її уяві знову зринув світлий образ дівчинки-подружки, і росяна стежка, і туман над ставком, схожий на біле вітрило, і лебідь у рожевому промінні ранкової зірки. Та це було таке далеке її неповторне, що здавалося півзабутим сном, казкою.

— Не треба, не треба, Антося,— пошепки вмовляла Марина Павлівна, почуваючи, як серце її переповнюють жаль і ніжність.

Антося довго не могла заспокоїтися. Нарешті вона

забрала руки з обличчя і, судорожно схлипуючи, промовила:

— Не вір мені, Маринко, не вір... Але яке щастя, що я знову зустріла тебе...

Мокре обличчя її було скривлене й некрасиве, фарба з губ червоніла на щоці, на підборідді. Витираючись хустинкою, вона заговорила швидко й похапцем, наче боялась, що Марина Павлівна не вислухає її піде:

— Ти не знаєш, Марино, що зо мною було ці десять років. Цирк, куди я поступила, був справжній, хороший цирк, у ньому працювало багато відомих талановитих артистів. Ах, Маринко, які там були митці! Я з побожністю дивилась на них і вважала за щастя, коли хтось із них звертав на мене увагу. Спочатку я подавала жонглерові під час його виступу м'ячі й кільця, а згодом він почав мене вчити жонглювання. Вчилась я погано, і жонглер із мене не вийшов. Я марила стати цирковою вершицею.

Антося схопила руку Марини Павлівни й міцно притисла її до грудей. Антосине серце билоє нерівно, воно то завмирало, то враз обзвивалось бурхливими поштовхами. На віконну лутку скочив чорногрудий горобець і, не помічаючи двох жінок, енергійно стріпнув забрьоханими крильцями — мабуть, він тільки що купався в калюжі. Потім він глянув у кімнату, злякано цвірінкнув і спурхнув.

— Я марила стати вершицею,— повторила Антося.— І тут виявилось, що я, така шалапутка, боюся їздити на коні. Верхи — ще сяк-так, а стати на весь зріст на сіdlі — нізащо! Та до всього зрештою можна привчитись, і, напевне, я таки стала б вершицею. Тільки незабаром це перестало мене захоплювати. Тоді я почала вчитись працювати акробаткою. Навчилась ходити на руках, брала участь у живих пірамідах. Але й акробатка з мене вийшла погана. Я працювала неохоче, без вогника. І мені, нарешті, відкрилася страшна істина: я помилилась! Я пішла не своїм шляхом, Маринко. Цирк, музика, аrena — все було тільки тимчасовим захопленням дівчинки-підлітка. Я знаю, що цирк — велике, радісне мистецтво, це горіння, вперта, творча робота над собою. Але в мене не було творчого захоплення, не було хисту...

Антося рвучко схопилась із стільця, підійшла до вік-

на і дихнула глибоко, на повні груди, наче їй раптом забракло повітря.

— Не було хисту, Маринко! Я зробила ще одну помилку, ще гіршу, ніж перша: я не пішла з цирку. Я відразу примирилася сама з собою. Згодом я перейшла сюди, в мандрівний цирк. Іноді я малювала. Мене, як і раніше, тягло до фарб. Бувало, що я ночами сиділа над папером, малювала і плакала. Тепер я сама бачила, що в мене був хист, справжній талант художника, хоч малюнки мої були ще такі недосконалі. Знала, що мені треба вчитися. Та в той час я вже була заміжня, мій чоловік тяжко захворів, і я не могла його залишити. В дні війни він помер у Казахстані. А я знову залишилась у цирку...

Вона схопилась і нервово пройшлася по кімнаті.

— I ось я нарешті вирішила, Маринко, вирішила безповоротно: я йду звідси! Йду вчитися, поступлю в художній технікум, буду малювати, йду звідси, щоб стати художником, віддатись своїй улюбленій праці! Я ж знаю — я ще повна сил, і вчитись ніколи не пізно, ніколи, люба моя Маринко!

Очі Антосі горіли натхненням, запалом і надією.

— Як я жалкую, що змарнувала стільки часу! Та то нічого, я вчитимусь день і ніч, я розвиватиму свій хист... Я вся тремчу, коли бачу фарби, коли беру в руки пензель. Тільки в цьому моє покликання, моя справжня любов! Скажи ж мені щось хороше, щось радісне...

Вона гарячково зазирала в очі подругі, немов шукаючи підтримки й поради. Марина Павлівна дуже хотіла з подробицями розповісти Антосі про себе, про те, як вона кілька років працювала над насінням пшениці, які в неї були невдачі й успіхи. Але зараз було б нечулого говорити про своє власне життя, словнене улюбленої праці.

Вона обняла подругу і гаряче й ніжно поцілуvala її в лоба:

— Щастя тобі доле, Антосю! Бажаю тобі успіхів і великої творчої радості в житті! Їди вчитися, люба моя! Але знаєш... Мені оце щойно спало на думку: що б сталося з тобою, коли б це було в безпросвітні кoliшні часи?..

Антося глянула на годинник, і враз зникла її гарячковість.

— Що трапилось? — тривожно спитала Марина Павлівна.

— Треба йти. Туди... в цирк. На черговий сеанс.

Вона хутко попудрилась перед дзеркалом і накинула на голову косинку.

— Так, треба йти,— повторила за Антосею Марина Павлівна.— І ти йдеш туди востаннє?

Антося швидко позирнула на подругу, і в тому погляді Марина Павлівна прочитала тріпотливу надію і таку безмежну вдячність, що в неї радісно ѹокнуло серце.

— Востаннє, люба моя подружко!

Вони вийшли на гарячу, запилену вулицю, повну гласу, стукоту коліс і оглушливого цвірінчання. І обом жінкам здалося, що вони впізнали на паркані колишнього заброханого горобця. Він уже почистився і обсохнув і, сп'янівши від сонця, посилив зухвалий виклик всьому неосяжному світу.

* * *

*

— Ну, як? Нагостювались? Тепер — додому? — спітав Стьопа, відчиняючи перед Мариною Павлівною дверцята кабіні.

— Додому, Стьопо, додому. Тепер усе. Тільки що розмовляла з завідуючим. І, знаєте, конфуз настанку трапився.

— Та ну? З вами чи з многолітньою?

Марина Павлівна сіла поруч з шофером, машина рушила.

— Питає мене завідуючий: а яка ж назва цієї пшениці? А я — ні в сих ні в тих... Сорт вивела, а про порядну назву ще й не подумала.

— А ви її своїм ім'ям назвіть. А що? Скажімо, к приміру: «Многолітня Марина Павлівна». Е ні, так буде трохи незручно.

— Ай Стьопо, я не знала, що ви такий злий! А все ж таки назву треба вигадати.

Грузовик тряслось на кам'янці. Та несподівано він круто завернув ліворуч і помчав рівним асфальтованим шосе.

— А що, Стьопо, коли б дати таку назву: «Рожевий лебідь»? Як по-вашому? Або «Рожева мрія»? Ви помітили, як рожево світиться на сонці зерно?

— Ну, яка ж це мрія! — відповів Стьопа. — Це — пшениця, справжня пшениця!

— Так, це справжня пшениця, — задумливо, тихо повторила Марія Павлівна. — Але я ніколи не розлучуся з своєю мрією...

— З якою? Можна знати?

— Вивести новий сорт пшениці. Ще кращий...

1950 р.

КОТИГОРОШОК

Шевчук глянув на цю низеньку й опецькувату, круглу, як качан, дівчину, що стояла перед ним, і подумав: «Влучне прізвище: Котигорошок. Справжній котигорошок! Та її вітром здме з комбайна. І що вона вміє? Прислали на мою голову».

— Ви скінчили курси комбайнерів? — спитав, розглядаючи документ дівчини. — Так, так. На комбайні ще не працювала. Умгу.

Дівчина побачила незадоволений вираз Шевчукового обличчя і поспішила запевнити:

— Ви, дядечку, не сумнівайтесь. Я беручка. Старатимусь ось як... Я ще до курсів знала комбайн. Як ремонтують бувало, то я цілими днями не відходжу, кожну гаечку було роздивлюсь. Цікавилась дуже, дядечку.

— По-перше, не «дядечко», а товариш директор. Подруге, до жнив недалеко, план робіт величезний, а комбайн ще як слід не відремонтовано. Мені потрібно досвідченого робітника.

— Я допоможу відремонтувати, дяд... товаришу директор. Я тільки про те й мрію, щоб ремонтувати.

Це було сказано з таким дитячим простосердям, що директор машинно-тракторної станції широко посміхнувся.

— Гаразд. Як вас?.. Люба? Ідіть до товариша СтоНоги. Так і спитаєте. Скажете, що ви з сьогоднішнього дня — штурвальний на його комбайні.

Круглощоке личко дівчини просіяло, великі очі з синявою волошко глянули весело і вдячно. Котигорошок побоювалась: а що, мовляв, коли цей такий суворий дядечко в окулярах візьме та й не прийме її на комбайн, а дасть якусь іншу роботу?

Шевчук глянув услід дівчині, уявив, як стоятиме вона, такий котигорошок, на містку поряд із вусатим довготелесим комбайнером Стоногою, і знову не зміг стримати усмішки...

За кропіткою працею директор незабаром забув про дівчину. Аж ось до нього якось прийшов Стонога. По його обличчю Шевчук зрозумів, що старий комбайнер чимсь схвильаний.

— Драстуйте, Миколо Андрійовичу, — привітався Стонога. — Що ж це таке робиться, скажіть, будь ласка?

— А що трапилося, Кузьмо Кузьмичу?

— Та як же! Якого ви мені штурвального прислали?

Спочатку Шевчук не зрозумів, у чому річ.

— Ви сідайте, будь ласка. Не гарячіться. Зараз розберемося, Кузьмо Кузьмичу. Це ж ви про якого штурвального?

— Та про Любку, про дівчину.

— А-а, — враз пригадав Шевчук, — це ви про ту... Про Котигорошку?

— От іменно, про Котигорошка. Що ж це таке, питаю: з якої це пори яйця стали курку вчити? І хто взагалі комбайнер на агрегаті: я чи вона?

Шевчук устав з-за столу, обережно, обома руками, взяв Стоногу за плечі і посадив його на стільця.

— Ось так. А тепер спокійненько розповідайте, в чому річ.

— Еге ж, спокійненько, коли в серці кипить. Розумієте, як прийшла на комбайн, усе догори дном перевернула. «Що це ви, — питає, — ремонтуєте?» — «Барaban, — кажу. — А ти, як є штурвальний, мій помічник, то повинна сама знати, яку це я частину агрегату ремонтую». «Я, — відповідає, — знаю, дядечку, та тільки ви неправильно ремонтуєте». Ви чуете? Я неправильно ремонтую. Кузьма Кузьмич Стонога неправильно ремонтує!

— Гм... Справді... — непевно обізвався Шевчук.

— Та от слухайте далі. «В чому ж, — питаю, — неправильність? Яку це ти береш на себе сміливість мені вказувати? Години не минуло, як прийшла, а вже почина-

наєш гнути амбіцію». — «Я,— каже,— дядечку, знаю, що барабан при ремонті треба виймати з машини, а ви не виймаєте. А воно так більше часу витрачається». Чуєте? Почала мій час лічити. Ось як. А навіщо мені виймати барабан, коли ремонт єрундовий, не щось там.

Шевчук нетерпеливо пересмикнув плечима.

— А знаєте,— зауважив,— вона ж... цей Котигорошок має рацію. У правилах технічного догляду за комбайном так і сказано, що барабан треба виймати.

Стонога трохи зніяковів.

— Воно вірно, Миколо Андрійовичу. Щодо правил, то це — факт. Ну тільки ж, кажу, ремонт незначний, а виймати барабан зайва морока. Ці правила писані для таких молокососів, як Любка Котигорошок, а коли старай комбайнєр, то він буває й без правил добрий ремонт відчубуєть. І потім така ж ото халепа, що штифтів невистачає. Доведеться трохи почекати, доки прибудуть нові.

— Повинні незабаром прибути, Кузьмо Кузьмичу. А що як бува затримаються в дорозі? А час гарячий, і так запізнююємось із ремонтом.

— Нема ж виходу, Миколо Андрійовичу.

Шевчук глянув у вікно. Густий сад підбігав до контори. Квітуче віття дерев немов махало білими хусточками: «Прощай, прощай! Завтра ми відцвітаємо. Вже перепілки кричать у колосистому житі, вже літо бреде до порога по коліна в ромені, в зелених травах». З-за яблуні шугнула стрілою ластівка. Вона приліпила дзвібом до свого гнізда в кутку над вікном кульку мокрої землі і зникла. Бджола з жовтим пилком на ніжках влетіла у відчинену кватирку і почала стурбовано повзати по склу.

Шевчук з досадою подумав, що в цього досвідченого комбайнєра Стоноги невистачає в характері дуже важливої риси: глибокої турботи за доручену справу. «Ні, він тільки ремісник, а не капітан на своєму кораблі. І вже зовсім погано, що в нього відразу ж почалися суперечки з новим штурвальним».

— Гаразд,— сказав Шевчук,— я цю дівчину заберу від вас. Бачу, що ви не помиритесь і зірвете ремонт агрегату.

— От і добре, що так вирішили,— зрадів Стонога.— Чи їй комбайні ремонтувати? Йі треба...

Він не доказав. Двері з грюком розчинилися навстіж, і на порозі з'явилася Котигорошок з величезним кошиком у руках — розчервоніла, захекана. Струмочки рясного поту проклали борозенки на її запиленому обличчі.

— Дяд... чи той — Кузьмо Кузьмичу! — радісно закричала вона.— І ви, товаришу директор! Ви дивіться, що я знайшла. Усю комору перетрусила, а знайшла. Комірник мене хотів мітлою вигнати — такий! А пилюги наїлась, аж на зубах тріщить...

Сяючи від щастя, вона підкотилася до столу й розкрила кошик. Шевчук і Стонога разом зазирнули всередину. В кошику поблизували металом нові штифти.

Один вус у Стоноги поліз угору, а другий опустився вниз.

— Де ж ти знайшла? — прохрипів він.

— Кажу ж — у коморі, між усякого брухту. А комірник лається й лається. А тоді як схопить мітлу...

— Почекай,— промовив Стонога.— Тут однаково нехватить. Єрунда.

Шевчук побачив, як дівчина враз спалахнула:

— А ви не лайтесь такими словами! Мене ще ніхто єрундою не взвивав. «Нехватить, нехватить». Уже хватило. Доки ви ходили, я всі негодяці штифти на барабані змінила. А це ще лишилось.

Вона враз замовкла й тихо додала:

— Тільки я барабан зняла з комбайна. Аякже. Треба ж по правилах.

* * *

*

Опівдні Шевчук верхи поїхав на поле. Дорога здіймалася усе вгору і вгору, і, лише вихопившись на горба, він побачив удалині комбайн Стоноги. Скрізь по полю було розкидано купки соломи. Золотиста стерня, тъмяно поблизуючи, стояла густою щіткою.

Шевчук підвівся на стременах і, захищаючи очі долонею від сліпучого сонця, вдивлявся в далечінню.

— Ячмінь почали, — вголос сказав він.— Добре, добре.

Але його здивувало, що комбайн не рухався. Якусь хвилину Шевчук оглядав поле. Так, комбайн стояв... «Чи не трапилось чого?» майнула тривожна думка.

Він погнав коня учвал. Ще не доїжджаючи до комбайна, Шевчук зрозумів, що його тривога недаремна. Стонога сердито розмахував руками, Котигорошок і тракторист порпались у машині.

— Спитайте її, спитайте,— буркнув Стонога у відповідь на Шевчукове запитання.— Бучу зняла. Та хто ж? Котигорошок! Казав, що неможливо з нею робити — не послухали, одмінили рішення. А треба було її кудись на іншу роботу...

— Та що тут у вас, розкажіть толком? — гукнув Шевчук.

Котигорошок ураз обернулась, і директор побачив її схвильоване, червоне обличчя.

— Це я... я зупинила комбайн! — уривчасто промовила вона.— А вони... Кузьмо Кузьмичу, не хотіли... Та я сказала, що за таке діло — під суд! Зерно розсипаємо по полю. Ячмінь не проходить повністю крізь решето, лиxo б його взяло! Сходом іде з половою.

— Комбайн на заводі збудовано,— сердито загомонів Стонога.— Тут нічого не поробиш, бо рясний ячмінь, зверх усякої норми вродив. От воно й той... Втрата незначна.

— А підрахуйте, скільки ми отакечки зерна за день втеряємо! — вигукнула Котигорошок.— Серце болить!

Кузьма Кузьмич голосно зітхнув і взяв дівчину за лікоть...

— Та що ж ти тут зробиш, дурненька? Чим зарадиш? — лагідним голосом промовив він.— Чи нам з тобою комбайн переробляти, чи що? Сама подумай. Затримка яка. Ось ти під суд підеш за затримку — факт. І тракторист піде, що послухав не мене, а тебе — зупинився.

Котигорошок ураз рвонулась до Шевчука.

— Товаришу директор! А що коли зробити довшим решето? Давайте спробуємо, може буде краще. Дозвольте, товаришу директор! За дві години й управимось...

У волошкових очах дівчини тримтіли слізози.

* * *

Котигорошок хутко видряпалась на місток і взялася за штурвал...

— Давай! — гукнула вона трактористові.

Заскрготіли, заляскали гусениці, трактор рушив, і за ним, м'яко здригаючись на колесах, поплив, як крабель, комбайн. Закрутилось величезне мотовило, підганяючи стебла і вкладаючи їх рівними рядами на транспортер. А гостра коса вже пішла зрізувати густу ячмінну гриву.

Шевчук побачив, як напружено вдивлялась Котигорошок перед собою. Ось серед хлібного океану вигулькнув горбóк, і вона вправною рукою вище підняла штурвал. «Боїться, щоб не зачепилась коса», подумав Шевчук, відчуваючи, як несподівана ніжність до цієї дівчини ворухнулась у серці.

«А вона як капітан на містку,— майнула думка.— Маленький капітан Котигорошок...»

Дрібно стугоніло решето. Тепер, після переробки, воно легко пропускало всю масу ячменю, половина йшла без жодної зернини.

Шевчук піднявся на місток і став поруч із дівчиною. Місток здригався, а часом, коли колеса комбайна потрапляли в якусь заглибину, він наче провалювався вниз, мов і справді гойдало його на морських хвилях. І, як на справжньому морі, степом пробігали швидкі, невловимі тіні — чи то від хмарин, чи, може, від перелітного птаха.

Котигорошок повернула голову і глянула тривожним очима:

— Товаришу директор, як там із зерном? Скажіть, бо душа не на місці.

Замість відповіді Шевчук мовчки взяв її руку й потиснув міцно, з глибокою вдячністю. Рука в дівчини була маленька, тепла й зашкарубла від роботи.

1950 р.

ВЕСНА

Синиця співала по-весняному, а ця пташка ніколи не дурила діда Охріма Півня. Вже коли прокаже синиця тричі своє дзвінке «ціві-ціві-ціві», та коли ще буває й колінце при цьому покотить униз, наче горох розсипле, то вже тут хоч-не-хоч, а скидай кожух! Нам і не до тями, а дід Півень добре чує, що приказує синиця: «Кидай сани, бери віз!»

Поглянув Охрім Захарович на небо — хмарки на ньому білі, немов сивий смушок з тижневого ягняті. І поміж цими смушками такі ясні вікна, до чого ж сині — здається, самої синьки синіше.

Сніг ще лежить, та який це сніг — несправжній, не жилець він, солом'яним димом прокіпчений, як шинка, і наче покололи його гострими шпичаками наскрізь. І вишняк почорнів, пахне вишневим глеєм, стоїть мокрий і вмивається молочною парою.

Ні, не збрехала синиця, прийшла весна. Не сьогодні завтра зашумлять, загуторять каламутні струмки в ярах, і Дніпро посиніє, надметтється, лусне його жупан, облямований білим горностайовим хутром, і пройде з Києва, шелепаючи колесами по жовтій воді, перший пароплав — «Чапаєв» або «Комсомол».

Романтична натура в Охріма Захаровича Півня. Він вам усі пташині голоси знає — і як посмітюха співає, і як зеленушка, і як висвистує вівсянка або теревені править дрізд. Знає, де і яку рибу можна впіймати, і сам майстерно ловить сомів. Він ловить їх особливим

способом, на «квок». Пливе бувало тихим вечором і зрідка гучно б'є по воді дерев'яшкою — «квоком». Сомів чомусь непокоють ці звуки, і вусаті богатирі поспішають до Охріма Захаровича із дніпровської глибочини до гачка, на котому висить чудесна наживка: жарений горобець у пір'ї.

Давно колись, у молоді роки, Охрім Півень пізнав хвилюючу й непереможну пристрасть: він шукав скарби. Бувало, що й за квіткою папороті ходив уночі і заступ кропив кров'ю чорної курки. Та все дарма — скарб не давався Охріму. Стоять на кручах велетенські дідугани-дуби, мовчазні й повні таємниці. Вони-то багато чого бачили на своєму віку і знають, де є закопані скарби. Але не скажуть вони про те ні кому на світі. І бувало на лісовій галлявині погрожував їм кулаком Охрім:

— У, старі дуки! Мовчите?

Багато з того часу води спливло у Дніпрі. Працює Охрім Захарович у колгоспі ковалем, посивів, як степовий ковиль.

Усі знали, що не було Охріму Захаровичу в житті удачі. Хату поставив нову, очеретом криту, і лелеки помостили на ній гніздо. Та невдовзі згоріла від блискавки хата. Жінку взяв — померла в молодих літах жінка. Залишився Охрім Захарович сам-самісінський. Так і живе.

...Коли зрозумів дід, що не збрехала синиця, то відразу й почав міркувати собі: коли ж на поле? Мабуть, так, що незабаром почнеться рання сівба.

І коваль іде на колгоспне подвір'я, де під навісом (щоб ані сніг, ані дощ не пошкодили) рівними рядами вишикувались плуги, ніби велетенські коники, готові стрибнути; де простягли неоковирні клешні рала; де притулились одна до одної червонобокі сівалки, а борони, як їжаки, настовбурчились залізними голками. А далі вишикувались вози. Тут немає жодного плуга, жодної сівалки, яка б не побувала в кузні діда Охріма Півня. Всю зиму старий коваль з бригадою ремонтував інвентар, і тепер приємно було йому пройти перед фронтом усіх цих таких знайомих машин.

Дід насупив брови і сувро оглянув усю колгоспну машинерію. А сам навіть руки опустив по-військовому, наче ось-ось вигукне слова команди. Потім його зір зупинився на возах, і обличчя коваля потеплішло, і навіть зморшки розгладились, як під невидимим утюгом.

Змайструвати воза — це улюблена робота діда Півня, якій він віddaє всю душу. Поговоріть з ним, і він розкриє вам такі таємниці свого майстерства, що ви тільки здивовано похитаєте головою й подумаете, що ніколи до цього часу не знали, який це поетичний і важливий витвір — віз!

А думаєте, це не важливо — які голоблі поставити? Пошли вас у ліс, то ви осику принесете. А треба бересток, обов'язково бересток, бо жила в ньому лісова, живуча і, як корінь, чіпка. І не в гущавині треба такий берест шукати, а на прозорому узліссі, на вільному вітрі, де сонце з дерева всяку хворобу вигонить. (Правду сказати, немає миліше дідовій душі дерева, як липа. І легка вона, і ліс звеселяє, і бджола її любить, і в обробітку липа м'яка та покірлива, від неї серце майстра тане, як віск. Тільки моці, шкода, у ній справжньої немає).

А попроси вас отоси поставить, то й гляди, що віз у вас боком піде і в рівчак звалиться. Ні-і, отоси — це як рулі-елерони в аероплані. Дід Півень сорок разів примірить та вивірить кожний отос, сам у голоблі впряжеться, так задом наперед по всьому широкому подвір'ї і катає віз. Що не кажіть, отоси — мудра штука, тут особливе око й хист треба мати, і коли ти, приміром, швець чи мірошник, а не коваль, не берись за цю справу — осоромишся!

Ну та хай уже — голоблі та отоси. А хто вміє краще за Охріма Захаровича заліznі шини натягти на колеса? Вже коли скує дід Півень воза, то це не віз, а танк! Усе дебеле, жодна гайка не задеренчить, і лише колеса по кам'янці здіймають такий чистий передзвін, що перехожий довго оцирається й думає: «В якому ж це колгоспі такі добрячі вози роблять? Ніколи в житті не доводилось на такому веселому ході їхати!»

І ось дивиться дід Півень, що йде до нього голова колгоспу Докія Зотівна Калина і з нею ще народу чоловік п'ятеро чи шестero — всі як один бригадири. А переду всіх агроном із райземвідділу Метелиця (той самий, що позаминулого осені під час оранки підрівався на німецькій міні. Трактор пошкодило, а агронома тільки по щоці дряпнуло, й досі шрам залишився).

— Зустрічай комісію, Охріме Захаровичу, — сказала Докія Зотівна, — показуй, що ти тут накував.

Агроном за руку з дідом, посміхається — ось подивимось, мовляв, як тут підготувалися до посівної. І всі пішли під навіс. А синиця, знай, співає по-весняному, все співає. «Слівай, — думає дід, — амуніція у нас справна».

— Агроном Метелиця рукою за сошники — чи в порядку?

— Переживаєш, Охріме Захаровичу? — сміється.

А дід ковалъ йому:

— Стоймо на висоте положення, товариш агроном. Можна в поле хоч і зараз.

Ходить комісія од сівалки до сівалки, від плуга до плуга. Охрім Захарович турбується:

— Невже десь прослабленіє?

— Ні, діду, — кажуть, — болти міцно насаджені, і лемеші на плугах гострі.

...Увечері Докія Зотівна Қалина діловідала на загальних зборах колгоспників. Жінка вона немолода, двоє синів були на фронті. Головою її обрали недавно, до того була бригадиром рільничої бригади.

Діловідала вона про те, як треба працювати, щоб вирости двохсотпудовий урожай.

«Що ж, це можна, — думав Охрім Півень. — Двісті пудів — сума кругла. Тільки б із сівбою дружно впоратись — днів за вісім або за десять».

Легкий шелест пройшов по кімнаті після слів голови, що при гарному врожаї в новому році колгосп стане мільйонером.

«Авжеж. На висоте положення, — подумав Охрім Захарович. — Земля все може, в ній родючість незмірна».

Він сидів у самісінькому кутку, під стіною, і коли Докія Зотівна почала називати цифри — скільки центнерів намічено одержати по кожній культурі, дід задрімав. Потім він раптом почув своє наймення й закліпав очима. Це завжди так бувало з дідом Півнем — як би міцно не спав, та коли балакали про нього, відразу ж просипався.

Прислухався. Докія Зотівна говорила, що колгосп добре підготувався до весняної сівби, що зерно очищене й перевірене на схожість.

— Та найкраще підготував до весни реманент наш Охрім Захарович, — зненацька сказала вона. — Так і вся комісія вирішила. Спасибі тобі, Охріме Захаровичу, від усіх колгоспників за те, що добре потрудився!

— Золоті в нього руки! — голосно вигукнув хтось із присутніх.

Заплескали всі в долоні, і тут хтось устав, а за ним і всі встали і обернулися до діда і так, стоячи, били в долоні що було сили. Тепер стало зовсім ніякovo сидіти Охріму Захаровичу, і він теж устав. І те, що його руки прилюдно назвали золотими, і те, що всі стояли й так гучно вітали його, наче він дуже велика людина, чомусь сьогодні особливо схвилювало Охріма Півня. Може, він ще не встиг як слід проснуться і йому здалося, що за вікном, за горбами, в теплій весняній ночі рушив, напрещі, Дніпро, затріщала невидима в темряві крига. А це вже — справжня весна, і тепер скоро, зовсім скоро всі плуги, і сівалки, і борони підуть на поле, і, на щастя колгоспному народові, така ярина зазеленіє, що краще немає нічого на світі. І старий коваль подумав, що, напевно, він теж щаслива людина, коли ось оці його руки так добре послужили людям.

1950 р.

ЗОЗУЛИН БІР

У Красногорському лісництві готувалися до зустрічі Нового року. Столи було зсунуто докути й застелено сніжнобілими скатертинами. На них уже розташувалася батарея прозорих іскристих пляшок і новорічних страв.

Лісництво містилося в колишній поміщицькій дачі, на галевині старого заповідного лісу, відомого в народі як «Зозулин бір». Засніжені ведмежі лапи ялин зазирали в шибки. Урочиста і заворожена, проходила за високими вікнами синя лісова ніч.

Біля каміна, де яскраво палав вогонь, зібралися знатні робітники й службовці заповідника, лісники, об'їждчики.

Чекали професора Виноградського, відомого дослідника-лісовода, який працював на Україні над акліматизацією тайгових далекосхідних і сибірських дерев. Він приїхав тільки пізно вночі, коли вже час було сідати за стіл. Рухливий, підстрижений їжачком, із сріблом на скронях, він увійшов до залу, потираючи червоні від морозу руки і мружачись від яскравого світла.

— Пробачте, дорогі, пробачте, я ледве не спізнився... Уявіть собі — заблудив. Потрапив у якийсь яр, і мій Буланий зовсім був загруз у заметах... Ах, ліс, який ліс, дорогі мої! Де, в якій іншій країні ви знайдете такий чудесний, такий казковий і могутній ліс?

Він радісно засміявся, і від цього його бистрі сірі очі звузились у дві сміхотливі щілинки.

Заторготіли стільці, гості з веселим гамором і жартами почали сидати за стіл. Поруч із професором сів старий сивоусий лісничий. Професор довго тиснув йому руку.

— Спасибі вам, дорогий Гнате Гнатовичу! Бачив, бачив, скільки ви посадили нового лісу... Заліковуєте рани. Щире вам спасибі! І всім вам, дорогі друзі!

Потім він звернувся до молодої дівчини-лісовода, яка сиділа поруч, із другого боку.

— І ви, Маріє Григорівно, несказанно порадували мене. Я милувався вашими посадками амурського бархатного дуба. Далекосхідні гості прекрасно себе почують в українському лісі! А ваші сибірські кедри — це ж просто казка! Велику, велику ви робите справу з цими переселенцями. Вітаю, дорога, з успіхом, вітаю!

Він глянув на годинника.

— Лишається двадцять хвилин.

Професор потер широкого лоба, в його очах блиснув незвичайний вогник.

— Цей ліс багато бачив, багато пережив на своєму довгому віку. У нього теж є своя історія, своя доля. Ви тільки послухайте...

Професор обвів задумливим зором присутніх, глянув на сині засніжені вікна, за якими невиразно вимальовувалися постаті лісових велетнів.

— Був час, коли цей ліс мав загинути. І от один лісничий... його прізвище, скажімо, було Петренко. Та навіть справа не тільки в Петренкові...

Тут усе належало великому поміщикові, німцеві Фогелю. Його в губернії звали «Лісовий граф». Казали, що він до нестями кохається в лісах... Він любив прогулюватись тут верхи і розважався тим, що цькував собаками селян і їхню дітвору, коли вони збирали в лісі ягоди й гриби...

І ось, уявіть, прокотилася чутка, що ліс, цей чудовий ліс із віковими дубами «любитель природи» Фогель продав на зруб купцеві Алтинову...

Ця звістка наче ножем у серце вдарила молодого лісничого Петренка... Лісничий знов, чим загрожує знищення лісового масиву. Пересохнуть ріки, затягне на мулом прозорі озера, гарячий суховій почне гуляти по нивах... Ще не вірилось, що це — правда. Зрубати та-кий ліс — та це ж злочинство!

Але лісники розповідали, що справді бачили в лісі Алтінова, їздив він з панським управителем, придивлявся, примірювався... Алтінова добре знали в губернії. Не один ліс повалив цей зажерливий купчина-хижак.

Стривожений Петренко вдвох із своїм кращим другом, лісником Кошурою, вирішив піти просто до Фогеля. Вони прийшли ось до цього будинку і тут довідалися, що Фогель виїхав до міста. І, розповідали люди, дуже спішно виїхав...

Петренко з Кошурою перезирнулися. Вони почали дещо розуміти. Адже кінчалось перше літо після повалення царя. І хоч скрізь ще на своїх землях сиділи поміщики, але та земля вже горіла в них під ногами.

У всіх кімнатах на підлозі валялась солома, куски вір'ювок, папір, і Петренко з Кошурою вільно зайшли прямісінько ось сюди, до цього залу, в якому ми зараз сидимо з вами...

Професор на мить замовк, обвівши очима простору кімнату з вогнищем у каміні, наче він сам тоді був отут із двома друзями-лісниками.

— Хоч пана й не було,— продовжував він,— але лишився управитель... І він сидів ось тут, за столом вкупі з купцем Алтіновим...

Обидва обернулися до непроханих відвідувачів.

— Ага, до речі,— вигукнув управитель,— я щойно згадував тебе, Петренко. З понеділка треба поставити людей рубати ліс... Домовишся про подробиці з шановним Хомою Лукичем,— він кивнув головою на Алтінова.— А щодо лісників, то їх можна звільнити. Лісу не буде, не потрібні й лісники...

Петренко зблід, і це, мабуть, помітив управитель.

— Ти не турбуйся, голубе,— поблажливо промовив він.— Без роботи не залишишся. Я тобі знайду щось інше...

Петренко ступив крок наперед, і в нього вирвалось із самісінького серця:

— Не треба мені вашої роботи! Яке право ви маєте рубати такий ліс? Чуєте? Хто вам дозволив нищити нашу природу, багатства наші?..

Він задихався, голос його хрипів...

Управитель і купець встали.

— Ого! Ви чули? «Наші багатства!» Це ж мова більшовиків!

Про що було далі говорити з цими хижаками? Круто повернувшись, друзі вийшли. Вони сіли на лісовій галявині під старими кленами. Яким невимовно прекрасним здавався їм тієї хвилини мовчазний суворий ліс, приречений на загибель! У всьому вже почувалось дихання ранньої осені. Починала пломеніти лісова груша, її дрібне жорстке листя було то багряне, то лілове, то оранжове. Світложовтий лапатий листок злетів із дідугана-клена на коліна Петренкові. Ліс, як живий, чуйно до чогось прислухався. Ось-ось зашумлять у цій тиші чийсь зловісні кроки...

Петренко схопився.

— В кого підемо шукати допомоги? Скрізь і досі сидять пани. Закон на їхньому боці. Алтинов заплатив гроши, отже, мовляв, має право рубати ліс... Але він його не зрубає, Сашко!..

— Що ти надумав?

— Поїду в Петроград. Там знайду і правду, і управу!

Петренко озирнувся і тихо промовив:

— До Леніна дійду! Він дасть пораду, він не дозволить...

— Що ти кажеш? — перебив його Кошура. — Хіба Ленінові зараз до твого лісу?

Але Петренко був твердо переконаний, що треба негайно будь-що їхати до Леніна.

— Інакше ліс зрубають, — говорив лісничий. — Алтинов твердо вірить, що більшовиків роздавлять і він ще матиме на цьому лісі величезний прибуток. А ти тут у разі чого підійми селян, не давай рубати. Протримайтесь до моого приїзду.

— Дорогі друзі, — продовжував професор, — я не стану розповідати, як Петренко дістався до Петрограда. Їхати довелось на дахах вагонів, на буферах. Він приїхав у Пітер тієї ночі, коли почалося велике Жовтневе повстання. На вулицях — барикади, стрілянина, мчать броньовики з озброєними солдатами й робітниками... Петренко роздобув гвинтівку і вкупі з іншими штурмував Зимовий палац...

В тому бою щиро потоварищував Петренко з робітником-путьовцем Клімом Парамоновим. І в душевній розмові під час відпочинку розповів йому все — про ліс, про Фогеля, про купця Алтінова.

— Хочу Леніна побачити,— повідав він Парамонову свою завітну думку.— Поради в нього спитати.

— Побачиш, побачиш нашого Ілліча,— птиловець плескав по плечу свого молодого друга.— І слово його обов'язково почуєш... А як же інакше?

Петренко і справді побачив Леніна на мітингу і на віки, на все життя зберіг у серці його світлий, незабутній образ.

Ілліч наче підслухав думки і тривоги лісничого з далеких лісів, одвічні надії всього народу. Хмарою злетіли вгору робітничі кепі й солдатські шапки після слів Леніна про те, що Радянський уряд оголосив декрет про передачу землі трудящим.

Парамонов, у підперезаному ременем старому кощушку з червоною стрічкою на грудях, міцно обняв Петренка.

— Ну, бачиш: пан-поміщик поспішив за безцінь проdatи ліс і втік, а купець Алтинов хотів гарно погендлювати. Хто ж із них кого обдурив? Виходить,— обидва безнадійно програли!

І потім додав:

— Обов'язково врятуй ліс, організуй революційну охорону. Ліси, батечку мій,— це багатство і гордість Росії. Завтра ж вирушай додому.

А коли Петренко повернувся додому, він дізнався, що Алтинов почав-таки рубати ліс, але Кошура з селянами прогнали лісорубів, а незабаром і сам Алтинов виїхав кудись у місто.

Професор глянув на годинника.

— Пробачте, лишилося сім хвилин... Да... В дні Вітчизняної війни Олександр Кошура командував у цих лісах партизанським загоном. Він загинув як герой, але фашистів не пустив... Саша... Мій друг... Нові чудесні ліси виростають на нашій землі. Хай вони будуть пам'яттю про тебе, Кошура. Як би ти зрадів, Сашо, коли б побачив, який величний наступ ми повели на посуху...

Професор замовк. Стало чути в тиші, як потріскують у каміні дрова і гуде полум'я.

І тоді несподівано пролунав голос молодої дівчини-лісовода:

— Професоре, вибачте... Скажіть... Я здогадалась — адже Петренко це були ви?..

— Ну от... — промовив професор. — Хай і так, але це не має значення... Товариші, друзі мої, дванадцять годин!.. Давайте ж виголосимо тост за нашу Вітчизну, за наші поля, ріки і за наші славні й прекрасні могутні ліси!..

1950 р.

СТАЛЕВАРИ

Працювали в нашому цеху два сталевари — Василь Гармаш і Василь Пилипович Загоруйко. Як бачите, обидва — Василі, тільки віком неоднакові: Гармаш — молодий хлопець, недавно став сталеваром, а Василеві Пилиповичу було за п'ятдесят, і він уже добрий десяток років біля електричної печі орудував. У цеху його часом називали «старик». Але це між собою, бо Пилипович ніяк не вважав себе за старого, особливо в роботі, і, напевне, дав би за «старика» прочухана.

Гармаш і Василь Пилипович були сусіди, так удається і на роботу приходили, і печі їхні стояли в цеху поряд. Ще як Гармаш був у нього підручним, Василь Пилипович, мов батько, до його роботи приглядався, давав свої поради і, можна сказати, багато зробив, щоб молодий комсомолець швидше вийшов на сталевара.

Бувало зайде в них розмова про те, як краще плавити сталь, тут уже не переслухаєш Василя Пилиповича. Досвід у нього великий, він вам тільки гляне і температуру плавки визначить без пірометра або візьме пробу металу і вже по зломові знає, скільки вуглецю в сталі.

Особливо не любив старий нехлюйства в роботі.

— На нашій сталі, — каже, — найвища в світі марка — «більшовицька сталь». Хто ж, питаю, має право знижувати її якість? Що записано в Радянській Конституції, пам'ятаєш? Право на труд! Подумай над цими словами, подумай! Велике це право! Гордитись ним

треба і працювати так, щоб не соромно було перед усім народом.

Гарний вийшов сталевар з Василя Гармаша. Слова поганого про нього не скажеш. Отож, ніхто не здивувався, коли викликав він свого вчителья на змагання. Увесь цех стежив за цим змаганням: цікаво, хто ж кого переможе — молодий чи старий?

Ніде правди діти, важкувато доводилось Гармашеві. Обидва сталевари приходили на завод задовго до початку своєї роботи. І інструмент оглянути, і матеріал підготують, і працюють мовби однаково. А наприкінці зміни — глянь, а Василь Пилипович дав на одну плавку більше!

Ми, товариші по роботі, знали, як пристрасно хотів Гармаш вийти з своєю бригадою на перше місце в цеху. Йде плавка, то він ні на хвилину не покине печі. І за економію здорово боровся. Щоб не розсипався дефіцитний магнезит, він придумав такий щит приварити і за піччю, як за дитиною, доглядав. Та наздогнати старого ніяк йому не щастило — досвіду того невистачало.

Був у Василя Пилиповича онук, жвавий такий хлопчишко, звали його Павлуша, вчився в п'ятому класі. Батько й мати його загинули під війну, і старий узяв онука до себе, виховував.

Цей Павлуша часто приходив до діда в цех. Дуже любив дивитися, як випускають з печі розплавлену сталь. Іскри, знаєте, мов золотий дощ, і піч гуде й нахиляється нижче й нижче, і сталь потоком ллється в ківш — сліпуча, як сонце. Звісно, цікаво хлопчині.

А потім довідався Павлуша, що його дід змагається з Василем Гармашем, і ще частіше почав приходити в цех. Як іде з школи, то бувало й зайде до діда, а ще якраз наприкінці зміни. Прийде і зараз — на дошку, де записувались показники змагання.

— Ага, дідусю, ти сьогодні знову перескочив дядю Гармаша! Молодець ти в мене, дідусю! Не піддавайся. Тебе ніхто не може перемогти — правда ж?

І такою дитячою радістю й гордістю за свого дідуся світились хлоп'ячі оченята, що всім нам теж ставало весело й затишно на серці.

Тільки одного разу щось трапилося. Запізнився Василь Пилипович, прийшов перед самим початком зміни і навіть печі як слід не встиг оглянути перед роботою.

Був того дня похмурий і мовчазний, і всі ми зрозуміли — щось дуже схвилювало старого.

Гармаш помітив, що сьогодні не все йде на лад у Василя Пилиповича, і ще дужче натиснув на роботу. Від печі — ні на крок, обличчя йому горить, а в словах стриманість і, сказати б, — суворість. Підручні всі на своїх місцях, як артилеристи біля гармати,— Гармаш тільки бровою поведе, вони вже знають, що треба робити.

Такий лад та порядок — любо глянути.

— Ну, хлопці, що буде! — сказав хтось у цеху. — Пішов Гармаш у рішучий бій на старика!

Наприкінці зміни стало відомо, що Василь Пилипович виконав свою норму, але Гармаш дав на одну плавку більше. Товариши обступили його, голосно вітали з успіхом, та — дивна річ, молодого сталевара, здавалось, не радувала перемога. Він байдуже відповідав на вітання, немов думаючи якусь свою затаєну думку.

— Ти ж чому такий невеселий? — спитав майстер.— Адже твоя піч виходить на перше місце. На тебе рівнятимуться.

Гармаш махнув рукою:

— Шо — я? Ось із старим щось трапилось. Тільки він нічого не скаже, знаю його добре.

Ураз робітники розступились, даючи дорогу Василю Пилиповичу. Він ішов просто до Гармаша. Не можна було його впізнати — йшов він стомленою хodoю, немов постарів за один день. Але коли глянув у вічі своєму колишньому учневі, обличчя старого сталевара просвітліло, здригнулись куточки уст, і він з теплими ширими нотками в голосі промовив:

— Радію за тебе, Василю... Да, голубе. Бажаю, щоб завжди отак працював, як сьогодні. Від усього серця бажаю! Спасибі!

Гармаш обома руками схопив простягнену йому руку:

— Вам спасибі, Василю Пилиповичу! Вам!

Старик підняв кострубаті брови.

— А мені ж за віщо? Ти переміг.

— За віщо? Ще й питаете. Ви ж навчили мене працювати. Це ж і ваша перемога.

В цей час у цех прийшов Павлуша. Ми його побачили ще на порозі. Хлопчик тримав у руках портфелика з книжками і відразу ж попрямував до дошки показни-

ків. Одну мить він стояв розгубившись, немов не вірячи власним очам. Потім мовчки глянув на Василя Пилиповича, і в тому погляді був і подив, і німий докір.

Василь Пилипович одвернувся, сердито кахикнув і потім про віщось запитав онука. Павлуша сказав йому кілька слів, і старий стурбовано поспішив за хлопчиком із цеху.

* * *

Наступного дня, як звичайно, робітники зібралися біля печей задовго до гудка. Але Василя Пилиповича, як і вчора, ще не було. Та Гармаш уже розповів, що трапилося. У старого вже два дні, як тяжко захворіла дружина. Він одвіз її в лікарню, і сьогодні їй мали робити операцію.

— Ну що, Василю, — спитав перший підручний — присадкуватий хлопчина в кепці козирком назад, — і сьогодні покажемо клас?

— Клас нам треба показувати щодня, — сердито відповів Гармаш, — а тільки спочатку треба допомогти старику привести до ладу його піч. Бачиш, він і сьогодні не може прийти раніше.

Гармаш домовився з майстром і підготував піч Василя Пилиповича до безперебійної роботи. Заздалегідь подав матеріал для завантаження, розбив вапняк та вже заодно перевірив і електроди.

Хтось із підручників сказав:

— А чого там, не наша піч! Хай її хазяїн доглядає, а не ми!

Гармаш спалахнув:

— А ти хто? Не хазяїн? Ні, ти мені скажи: ти не хазяїн на своєму заводі? Ти в якій країні живеш?

Василь Пилипович прийшов за хвилину до гудка. Він глянув на піч, озорнувся навколо, покосився на Гармаша і, звичайно, все зрозумів. Але нічого не сказав і почав роботу.

Працював він сьогодні з таким завзяттям, наче хотів у важкій праці знайти розраду своїм думкам і тривогам. Він з особливою увагою стежив за плавкою, лаявся з пультовщицею, наказував своєчасно підкинути матеріал, стежив за роботою підручників.

Василь Пилипович немов забув про все на світі — про все, крім своєї печі, яка, ніби жива, грізно гула,

гоготіла, і здавалось, що старий сталевар, увесь у багрових спалахах, сам вийшов з її розпеченої черева.

— Пилипович плавить, як чорт! — сказав Гармашу один із його бригадників. — Ой, будемо ми сьогодні бідні!

Гармаш і сам бачив, що старик, напевне, вирішив узяти реванш за вчорашнє... Це і радувало хлопця, і водночас піддавало запалу. В напруженій роботі здалося, що сьогодні зміна скінчилася раніше, ніж звичайно.

Хтось сіпнув Гармаша за рукав. Сталевар озирнувся й побачив Павлушу.

— Дядю Гармаш, додому пора!

Як і завжди, хлопчик тримав портфелика з книжками, очі його весело й лукаво сміялись, і якесь слово так і рвалося йому з язика. Нарешті Павлуша не витримав і з торжеством повідомив:

— А мій дідусь вас знову перескочив! Не вірите? Спитайте в майстра! І на дошці написано!

Це було сказано так, наче не дідусь, а сам він, Павлуша, ось зараз переміг у змаганні цього задиркуватого дядю Гармаша.

— Ой-ой, що ти кажеш? — промовив Гармаш таким тоном, наче він справді дуже здивований і збентежений.

— Справді! Ось гляньте на дошку! — запевняв Павлуша. І враз, щось згадавши, він сказав:

— А бабусі вже зробили операцію, і тепер їй краще. І сьогодні по усній арифметиці я одержав п'ятірку...

Незабаром усі троє — Павлуша, Гармаш і Василь Пилипович — стояли біля зупинки трамвая. Старий сталевар збуджено говорив Гармашу:

— Я вранці відразу догадався, хто це мою піч приготував. Пам'ятаєш, Василю, казав я колись тобі про право на труд. Зрозумів ти мене правильно: це право робить нас хазяїнами заводу, всієї країни хазяїнами. Та що тут говорити — хіба б ти допоміг мені, коли б не почував себе хазяїном заводу?..

— Це вірно, — кахикнув Гармаш. — Право на труд я так розумію, що це — право всього нашого народу боротися за спільну мету.

— За комунізм, — додав Василь Пилипович.

Удалини з'явились вогні трамвая.

В ШКОЛІ

Андрій Швець, круглощокий русявий хлопчина, сидів біля вікна й розв'язував задачу. Він списав цифрами вже цілу сторінку в зошиті, але задача не виходила.

За вікнами вітер хитав зчорнілі дерева. Останнє листя повільно злітало з гілок.

Булицею йшов Сергій Демиденко, Андрійків однокласник. Він ніс великий букет жовтого кленового листя.

«Куди ж це він ходив? — заздро подумав Андрійко. — Напевне, в наш колгоспівський парк. Добре йому, мабуть, давно вже всі уроки повчив. І задачу, напевне, розв'язав».

Сергій пройшов повз хату, ще й на вікна подивився.

«Додому пішов, — подумав Андрійко. — Зараз сяде читати цікаву книжку».

Хлопчик притиснув до скронь кулаки і почав знову вчитуватись у задачу. Та правильного рішення не знаходив.

«У чому ж моя помилка? — міркував школляр. — Сергій, мабуть, відразу б сказав, у чому я помиляюсь».

Нова думка виникла в Андрійка. Він навіть відсунув набік зошит і олівець.

«А що як піти до Сергія? От би добре було, щоб він пояснив мені, допоміг!»

Правда, Демиденка не дуже люблять у третьому класі. Він хоч і вчиться на п'ятірки, але ніколи не допоможе товаришеві, ніколи не пояснить ні правила якогось, ні домашнього завдання.

Про таку нетовариську поведінку Сергія говорили вже й на пionерському зборі.

— Треба бути хорошим товаришем, — зауважила пionервожата. — А ти? Ти думаєш тільки про себе!

— Ще й хвастаетесь! — додала Наталка Дорошук. — Як одержить п'ятірку, так і гукає: «А що? П'ятірка в мене! Ага!»

Сергій червонів і обіцяв виправитися, та незабаром забув свою обіцянку.

Про все це знов Андрійко. Але дуже вже хотілося, щоб Сергій допоміг розв'язати задачу.

«Мабуть, я забув якесь арифметичне правило», думав Андрійко.

Коли він прийшов до Сергія, той справді читав книжку і тільки рукою махнув:

— Не заважай! Бачиш, я читаю...

Андрійко спалахнув:

— То ти такий? А ще й обіцянку давав на зборі! Ми з тобою на одній парті сидимо!

Сергій пирхнув:

— На одній парті. Ну то й що? Подумаєш! Ну, гаразд. Завтра вранці перед уроками дам переписати.

— Мені не треба переписувати. Ти поясни!

— Добре, поясню, — буркнув Сергій. — Завтра. А раз не заважай.

Але й наступного ранку він не пояснив Андрійкові задачі. Пояснила вчителька Ольга Миронівна. І справді виявилось, що Андрійко забув правило.

Дуже було досадно на Сергія.

— Тепер знатиму, який ти товариш! — сказав їому Андрійко. — Ось напишу про тебе в стінну газету!

— Ні, ще раз на зборі про нього поговоримо, — вирішила Наталка Дорошук.

Вона була ланковою в пionерському загоні, і Андрійко розповів їй усе про Сергія.

Але незабаром після цього Сергій не прийшов у школу. Не з'явився він і наступного дня.

— Демиденко тяжко захворів, — повідомила Ольга Миронівна. — Вчора його взяли до лікарні.

Всі в класі затихли. Андрійко якось по-особливому відчув, що він сидить сам на парті, а місце поруч — порожнє.

Минув місяць і другий, а Сергій усе лежав у лікар-

ні, і нікого до нього не пускали. Тільки іноді Ольга Миронівна повідомляла:

— Демиденкові погано, серйозне ускладнення. Але лікарі сподіваються, що він видужає.

Місце на парті поруч з Андрійком було порожнє. І не раз хлопчик, з'явившися вранці до школи, насамперед дивився на свою парту: чи не прийшов Сергій?

Аж ось, нарешті, стало відомо, що Сергій уже видужав і його забрали додому. Правда, ходити до школи лікарі ще забороняють.

У класі зраділи. Хоч і хвалько був Демиденко, хоч і не завжди був хорошим товаришем, а всі зраділи, що він видужав.

І ось на піонерському зборі попросив слова Андрійко. Він вийшов наперед і розповів про Сергія.

— Дуже він відстав, — говорив Андрійко. — Два місяці не ходив до школи. Та й зараз ще з місяць сидіти ме вдома. Адже йому дуже важко тепер наздоганяти клас. Давайте будемо ходити до нього і допомагати — хто з арифметики, хто з граматики!

Всі піонери радісно погодилися з Андрійком. А коли після зборів Андрійко виходив з класу, його зупинила вожата Валя.

— Хто тобі порадив допомагати Сергієві? — спитала вона.

— Ніхто, я сам, — відповів Андрійко.

Вожата поклала на плече хлопчикові руку і тихо, схвилювано промовила:

— Хороший ти товариш... Завжди таким будь, Андрійку.

Пішли до Сергія втрьох: вожата, Андрійко і Наталка Дорошук. Дівчинка несла вазон з квітами, які сама виростила.

Надворі випав глибокий сніг, біліли дахи будинків і засніжені дерева. Комсомольці зчищали сніг з ганку клубу, а на тополі сидів чорний грак і голосно кричав: карр, карр, карр...

Двері відчинила Сергійкова мати, доярка в колгоспі.

— Заходьте, заходьте, — запрошуvalа вона до Сергійка.

Ніяковіючи, в кімнату перший увійшов Андрійко.

Сергій сидів на ліжку, обхопивши коліна руками. Як побачив гостей, спалахнув.

— О! — вихопилось радісно в нього.— Андрійко! Наталя! І Валя!

Він дуже зблід за час хвороби і, здавалося, виріс.

— Ми ось... прийшли до тебе, — почав Андрійко. — Як добре, що ти видужав!..

— Це тобі! — сказала Наталя, ставлячи на столик біля ліжка квіти.

Тоді Андрійко розповів про піонерський збір, про те, що піонери вирішили допомогти Сергійкові готовувати уроки.

— Так ти швидше наздоженеш клас,— говорив він.— А то самому тобі буде дуже важко. Ми вже багато проїшли.

Сергій мовчки слухав. Він хотів щось сказати, але не сказав нічого, а тільки раптом затулив обличчя руками.

Андрійко, Наталя і вожата зрозуміли, чому хлопчикові стало так прикро.

— Я ж ніколи вам... не допомагав, — промовив він крізь сльози.

Андрійко підійшов до товариша, обняв його за плечі й тихо шепнув:

— Це давно було, Сергійку, тепер усе буде гаразд. І ти знову сидітимеш на одній парті зі мною. Правда ж?..

Сергій одірвав руки від обличчя і вдячними гарячими очима подивився на друзів.

У кімнаті було тихо, і тільки великий годинник на стіні, якраз над Сергійковою головою, промовляв:

«Буде так... Буде так... Буде так...»

ЗАВТРА КАНІКУЛИ!

Ой, яка хороша весна цього року! Мені здається, що ніколи ще не було такої веселої, такої зеленої й запашної весни!

Я сказала про це мамі, а вона каже, що весна завжди чудова, бо природа просипається від зимового сну, земля вбирається квітами, а на полях зеленіють кучеряві сходи хлібів.

Я навіть віршика написала про весну. Ось послухайте:

Шумлять за вікнами тополі,
Прийшла до нас весна.
Як гарно у саду і в полі,
Яка прозора далина!

Оце йувесь віршик. Я хотіла ще дописати, та більше нічого не придумується.

А в нашему саду справді дуже гарно. У ньому росте аж дві високі тополі, три клени і велика стара яблуня. А в кутку, де паркан, розрісся бузковий кущ.

Завтра останній день навчання в школі. А тоді аж до першого вересня можна відпочивати, ходити в ліс, на річку. Можна поїхати в піонерський табір або кудись на екскурсію. Моя найкраща подружка Люда хоче збирати колекцію метеликів, а я їй обов'язково допомагатиму. Будемо ми й книжки читати, будемо гратись...

Я дуже люблю гратись, особливо в ляльки. А ви любите?

В старому клені, що росте біля лавочки, є дупло. Ось у цьому дуплі я зробила кімнату для моїх ляльок. Їх у мене три — Оленка, Юля і Катя. Вони живуть у дуплі, є в них маленькі ліжка, на яких вони сплять.

Коли я приходжу із школи, мої ляльки йдуть на прогулянку. Посідають на горбочку під кленом, а навколо — молода зелена травиця, джмелі гудуть, літають метелики — і червонясті, і жовті, — їх звуть лимонницями, — і зовсім білі, з чорними крапками. Я спітала у мами, як їх звати, і мама сказала, що це капустянки.

А сьогодні таке сталося. Підійшла я до дупла, взяла своїх ляльок і посадила їх на травицю. Коли чую, хтось гукає:

— Ага, а я все бачив!

Глянула, а верхи на паркані сидить сусідський хлопчик Василько. Він зі мною вчиться в третьому класі.

— Ага, — каже, — ти ляльками граєшся! А ще піонерка! Ось я скажу Галині Дмитрівні!

— Ну, то й що? — відповідаю йому. — Кажи!

А він знову:

— І скажу! Усім піонерам розповім, і ми тебе виключимо з піонерського загону!

— За віщо?

— За те, що в ляльки граєшся!

— А ти ж у футбол граєш?

Василько тільки свиснув:

— Ого, у футбол і дорослі грають. А ляльками оавляться тільки маленькі дівчатка, а ти вже у четвертий клас переходиш.

Сказав отак, свиснув і зник.

А що, думаю, коли й справді мене виключать? Що коли скажуть: «Ти — піонерка, а граєшся в ляльки, мов першокласниця. Не треба нам таких піонерок!»

Сховала я швиденько ляльок у дупло та й зажурилася. «Прошай, Оленко, і ти, Юлю, і ти, Катю, з червоною стьожкою в косі! Пам'ятаєте, як вам було гарно жити, як я розмовляла з вами, як доглядала вас, увечері бажала на добранич? А тепер самі житимете в дуплі, я до вас і не загляну!»

Подумала я так, і в мене аж слози підступили до

очей. Дуже шкода стало мені моїх ляльок. Я ж їх сама робила! І плаття їм шила сама, і обличчя кожній розмалювала теж сама. В Оленки очі намалювала тушшю, вони в неї чорні-чорні. У Юлі — синьою фарбою, а в Каті — блакитною.

Одного разу, коли мої ляльки сиділи на горбочку, з-за клена вискочив «тигр» і хотів схопити Катю. Ледве-ледве я врятувала її. А «тигр» довго потім нявчав і вертів хвостом, мабуть, думав, що я відняла в нього мишу.

Все це згадалось мені. Ще раз глянула я на дупло і тихенько пішла додому.

Наступного дня в школі первого зустріла Василька.

— Ага! Скажу, — похвалився він.

Ось продзеленчав дзвінок, ввійшла в клас Галина Дмитрівна.

— Сьогодні, діти, ви останній день у школі, — сказала вона. — Вітаю вас, всі ви перейшли до четвертого класу. Ви вчилися гарно, на п'ятірки і четвірки, але де в кого є й трійки. Дамо ж слово, що в наступному році ні в кого з вас не буде не тільки двійки, а навіть жодної трійки!

Потім вчителька роздала нам табелі й каже:

— Отже, з завтрашнього дня у вас починаються канікули. Як же ви думаете їх провести, діти?

Тут школярі й школярки почали підіймати руки. Оля Мороз сказала, що відпочиватиме у піонерському таборі. Павлик Гайданенко похвалився, що поїде в гості до дядька в Харків. Дядько його працює інженером на велосипедному заводі і обіцяв показати Павликіві, як там роблять велосипеди. Оксана Ковальчук розповіла, що поїде з старшою сестрою в Каховку, де будують величезну електростанцію, а Люда сказала, що збиратимеме колекцію метеликів.

Галина Дмитрівна підійшла до мене:

— А ти ж, Наталю, як проведеш канікули?

Я встала. Глянула хутко на Василька, а він посміхається і на весь клас:

— Ги-ги-и...

Вчителька обернулася до нього:

— Що це таке, Васильку?

Він встав і каже:

— Я знаю, що робитиме Наталя. Вона в ляльки гратиметься. У неї аж три ляльки, я сам бачив! А ще — піонерка!

— Тебе не питаютъ, — відповіла Галина Дмитрівна. — Наталя сама скаже. Правда, що ти любиш ляльки? Може, сама іх робиш?

Я кивнула головою:

— Сама.

Ось зараз, думаю, вчителька скаже: «Піонерка, в четвертий клас перейшла, а й досі з ляльками бавишся!»

Але Галина Дмитрівна весело посміхнулася:

— Це дуже добре, що ти вмієш робити ляльки. Можна зробити багато цікавих ляльок і влаштувати ляльковий театр. А хто ще вміє робити ляльки?

Тут підняли руки і Оля, і Саня, і Оксана Ковальчук.

— Чудово, — зраділа вчителька. — Ми на канікулах наробимо ляльок і самі придумаємо п'еску. Буде в нас свій ляльковий театр! Я з вами теж буду шити ляльки. Зробимо Петрушку, ведмедиків, довговухого зайця!

— Ой Галино Дмитрівно! — зраділи дівчатка. — Як це буде весело!

Та найбільше, мабуть, зраділа я. Думала, що попрощатись з моїми ляльками доведеться, аж вони ще в ляльковому театрі гратимуть!

— Галино Дмитрівно, — кажу, — моїх ляльок звати Оленка, Юля і Катя. А Юля — синьоока-синьоока! А знаєте, яку можна п'еску придумати? Жили в лісі в хатинці три подружки і збирали жолуді. І їм допомагали і заєць, і білка, та інші звірі, бо всі вони хочуть, щоб у нас росли густі дубові ліси! Три подружки — це будуть мої ляльки!

— А до них прийдуть у гості мої ляльки! — гукнула Оля Мороз. — Як ітимуть вони лісом, то зустрінуть вовка!

І враз Василько не втерпів і гукнув:

— Галино Дмитрівно, я теж хочу робити ляльки! Я зроблю вовка! Добре? Ой, страшний же він буде!

Ніколи ще не було так радісно, як того дня! З школи з нами йшла і Галина Дмитрівна, і ми розмовляли з нею про канікули, про цікаві книжки, про ліс і річку, і про наш майбутній ляльковий театр.

А який чудовий, який запашний був весняний день!
І я знову згадала свого маленького віршика:

Шумлять за вікнами тополі,
Прийшла до нас весна.
Як гарно у саду і в полі,
Яка прозора далина!

1951 р.

«МЕРТВА ГОЛОВА»

— Юрасю, Андрійку, а бджоли знову на ніч барикаду будували!

Очі в хлоп'ят аж заіскрились від цікавості.

— Тату, а для чого? Кого вони бояться? — спитав кругловидий, як яблуко, Івась.

Через плече в нього висіла на шнурку залізна коробка, в руках він тримав сачок на довгій лозині. Сачок був і в його друга Андрійка, біловолосого, з коричневим загаром хлопчика. Вони йшли ловити метеликів.

Юрасів батько, колгоспний пасічник, почепив на кілок сітку, яку надівав на обличчя, оглядаючи вулики, розправив з хитрою усмішкою вуса.

— Від ворога барикади будували, — пояснив він. — З воску. Зовсім закрили на ніч льоток, і соломинки не просунеш у вулик.

— Який же ворог?

— До меду дуже ласий. Ось який! А звати його «мертва голова».

Юрась скинув бриля і сів на траву.

— Ой, як цікаво! Тату, сідайте ось тут та розкажіть!

Був сонячний ранок, сповнений тонких паходів меду й воску, що доносились від пасіки. Пасіка стояла на гallyвині великого колгоспного саду. Між старих яблунь майорили присадкуваті вулики.

— Справді цікаво,— промовив батько, опускаючись на траву коло сина. — «Мертва голова» — це нічний ме-

телик. Великий такий, волохатий. Він дуже любить мед. Тільки смеркне, так і летить на пасіку. Ну, в льоток спроста не влізеш, у кожному вулику є варта з бджіл, злодія не пустять.

— Не пустять? — поцікавився Андрійко. — А якщо злодій тихенько-тихенько?..

— Однаково помітять. Бджоли дуже пильні. На смерть зажалять ворога. Ну, а «мертва голова» вміє подати такий звук, як бджолина матка. Вартові бджоли і впустять її. Тоді розбійниця мерщій до складів з мелом!

— Ой, хитрюча! — захоплено вигукнув Юрась. — От би нам з тобою, Андрійку, впіймати такого метелика!

— Була б справжня колекція! — промовив мрійливо Андрійко.

— Впіймаєте, — сказав батько. — Недарма аж у двох вуликах бджоли заліплюють на ніч льотки. Певно, багато розплодилося цього літа «мертвих голів»...

З того дня у друзів тільки й розмови було, що про «мертву голову». Нічний метелик здавався хлопчикам таємничим і чудесним. Вони мріяли про те, як їм, напрещі, пощастиТЬ упіймати його і він прикрасить їхню колекцію. А тоді вони віднесуть її в школу.

Не раз виходили увечері Юрась з Андрійком на край саду. Вони чіпляли засвічений ліхтар на сучок дерева й терпляче чекали. На світло з полів і далекого гаю летіли нічні метелики: білі, сірі, пухнасті. Вони кружляли навколо ліхтаря, оббивали з ніжних крилець пилок. Хлоп'ята ловили їх. Колекція метеликів швидко поповнювалась, але ні разу не прилітала жодна «мертва голова».

— Краще б тато й не розказував про неї! — з досадою сказав якось Юрась. — Ну що це за колекція без «мертвої голови»?

Андрійко мовчки слухав, але Юрась зновував, що його друг так само гірко переживав невдачу.

А літо, чудове літо щедро наливало зерном хліба, рум'янило яблука в садах, текло медами. На лузі, за колгоспівським садом, кружляли над квітами метелики — барвисті, яскраві, самі схожі на квіти.

— Та й гарні ж! — говорив Юрась. — А кожний з них — шкідник садів і полів. Сьогодні пурхає над лугом,

а завтра покладе на листочку яєчка, і з них вилупиться ненажерлива гусінь.

— Коли обприскували отрутою сад від гусені, — похвалився Андрійко, — садовод Михайло Гаврилович дозволяв мені качати насос!

— Подумаєш! — пирхнув Юрась. — І мені дозволив би! Тільки я не просив!

Хлоп'ята прийшли на луг.

Чи бачили ви коли сонячний широкий луг? Навколо нього ростуть похилі дуплисті верби, схожі здалека на бабусь. Здрастуйте, старенькі! Скільки десятків років отак бредете ви одна за одною?..

В зелених вербових шапках туркочуть горлички, в дуплах цвірінкають горобенята, а одуд усе скаржиться, що йому «худо тут». Ну й брехун же ти, чубатий одуде! Живеш серед лугів, серед квіткових килимів, пишніше яких немає нічого в світі! Чого ж тобі ще треба?

Здається, ніколи ще не було на лузі стільки метеликів, як сьогодні! Легенькі марльові сачки Юрася й Андрійка так і миготіли в повітрі, мов барвиsti прапорці.

Юрась уже впіймав жовту лимонницю, білу з крапками капусницю, а Андрійко — «адмірала». Правду кажучи, Юрась трохи позаздрив, що не він упіймав такого красуня. «Адмірал» був наче з чорного оксамиту, червоні стьожки так і горіли на ньому.

Андрійкові дуже пощастило. Він раптом побачив великого чудового метелика з синіми вічками на жовтих крильцях і з чорними смужками. Хлопчик враз упізнав його: це був махаон. Він спокійно сидів на розквітлій подушечці червоної конюшини.

Махаона в колекції у хлопчиків ще не було. У Андрійка застукало серце. Затамувавши подих, він обережно підкрався з сачком до метелика. Але той стріпнув крильцями і злетів з конюшини.

«Невже я злякав його? — майнула в Андрійка думка. — Невже не впіймаю?»

Махаон сів на жовту кульбабу. Хлопчик бачив, як він, згорнувши крильця, витяг довгий хоботок і почав смоктати з квітки нектар.

Андрійко обережно підняв сачок. Ще мить, і він нарів би здобич. Та цієї хвилини збоку майнув інший сачок — це прибіг Юрась і теж кинувся ловити махаона.

Метелик зірвався з кульбаби і, кружляючи, знявся вгору. Тепер його вже не догнати!

Андрійко гнівно глянув на товариша.

— Ось ти який! Хотів перехопити в мене махаона! Щоб сказати, що не я впіймав, а ти!

Андрійко казав щиру правду. Юрась дійсно хотів упіймати рідкісного метелика раніше за Андрійка. Але хлопчик не визнав себе винним.

— Ну то ѿ ѿ? — зухвало примружився Юрась. — Шкода тобі поступитися товаришеві?

— Не товариш ти мені після цього!

— Ну ѿ нехай! — відповів йому Юрась. — Якщо так, не хочу я тепер удвох з тобою збирати колекцію. Забирай своїх метеликів!

— Ну ѿ заберу! — відрізав Андрійко. — Я сам буду збирати! Побачимо, в кого буде краща!

Так друзі посварились, і з того дня кожний збирав колекцію окремо.

На піонерському зборі школярі розповідали, хто з них які подарунки готує для школи. Петя Шевчук і Дмитрик Павлюченко збирали гербарій, Маня й Люда вишивали портрет Тараса Шевченка, Ніна готувала колекцію насіння лісових дерев.

Тільки Юрась і Андрійко мовчали. Та ось і до них звернулась вожата:

— А ви чому мовчите? Зібрали вже колекцію метеликів?

Юрась відчув, що почервонів, і заїкаючись промовив:

— Зібрали. Ще трохи половимо, то ѿ принесемо.

Йому було соромно розповісти про сварку з своїм другом, і він тільки нишком позирнув на Андрійка. Андрійко теж сидів похнюпившись.

— Ну, гаразд, — сказала вожата. — Мабуть, у вас буде чудова колекція, бо ви збираєте її вдвох.

Сумний прийшов додому Юрась. Він відчув себе винним у сварці. «Я ж перешкодив Андрійкові впіймати махаона!»

Хлопчик відчинив вікно в сад. Вже смеркало. Тихо шелестіло листя яблунь і груш. Але неспокійно було на серці в Юрася. Він увімкнув електрику і сів біля вікна.

«А що коли піти зараз до Андрійка і попросити прощання?»

Щось темне, легкокриле майнуло над головою, вле-

тіло в кімнату і закружляло навколо лампочки. Юрасеві спочатку здалося, що влетів кажан. Та в ту ж мить він побачив, що це був великий метелик.

Хлопчик враз захлопнув вікно і схопив у кутку кімнати сачок. За дверима почулися крохи, і увійшов батько.

— Зачиняйте двері! — схвилювано закричав Юрась. — Метелик! Чудовий!

— Еге-ге, впізнаю гостю! — промовив батько. — Та це ж «мертва голова»!

Незабаром метелика було впіймано.

— Ой, тату, у нього і справді на грудях немов череп намальовано!..

Юрась стрибав від радощів. Та скоро він затих, і одна думка тривожила хлопчину: «Як би це радів зі мною Андрійко! Він ще ніколи не бачив такого метелика!»

Хлопчик поклав «мертву голову» у баночку з ефіром і надів картуз.

— Це ж куди? — спитав батько.

— Татусю, я скоро повернуся! За п'ять хвилин.

Коли Юрась прийшов до Андрійка, той уже лягав спати.

— Ти? Прийшов? — здивувався Андрійко.

Замість відповіді Юрась простяг своєму другові баночку з метеликом:

— «Мертва голова»! Візьми, Андрійку. Дарую тобі...

Юрась побачив, як у світлих очах друга спалахнули гарячі, радісні лелітки.

— Спасибі, — промовив Андрійко. — Тільки навіщо ж ти мені даєш? Тепер у нас знову буде спільна колекція. І ми подаруємо її школі. Правда ж?

1951 р.

ОСТАННІЙ РЕЙС

Анрі Фонтен визирнув із будки машиніста. Рвучкий вітер скуювдив волосся, шпурнув в обличчя жмут сухого листя й соломи.

Поїзд пересікав самітну осінню долину. Вдалини, де на обрії бовваніла вузенька синя смужка лісів, угадувалась Сена, і здавалось, що цей вітер, холодний і вологий, прiletів звідти, з великої ріки.

Анрі відхилився од віконця й гукнув кочегарові Жаку, який вкидав у топку вугілля:

— Давай, малюк, жвавіше, ми спізнююємося!

Помічник машиніста Поль, присадкуватий і круглий чоловічок, схожий на жука, відчиняв дверцята топки і відразу ж зачиняв їх післяожної нової порції вугілля. Коли дверцята відчинялись, криваві бліки освітлювали на мить бронзовий могутній торс Жака.

— Не знаю, куди так поспішає наш машиніст, — пробурчав кочегар. — Не думаю, щоб він хотів вислужитись перед Труменом.

Анрі знову визирнув у віконце. Вологий вітер холдив голову, шарпав за груди, і в молодого машиніста раптом з'явилася дивна думка: ех, зупинити б поїзд і піти вдалину, назустріч вітрові!

На заокругленні колії Анрі побачив на хвилину весь ешелон — довгу валку платформ, навантажених танками. З-під брезенту визирали стволи гармат.

Машиніст заплющив очі. Так було легше думати. Згадалась остання розмова з матір'ю, коли він збирався

в цей рейс. Як живу, він побачив її перед собою, з сивиною на скронях, з сумним і докірливим поглядом...

Анрі прислухався. Серед гуркоту коліс виразно було чути посвист вітру. То гнівний, то журлівий, він іноді стихав на мить, щоб знову скуювдити волосся і заспівати над вухом щось невідоме, тривожне, як далина, як зграя безпритульних осінніх птахів...

«Ан-рі!.. Си-ну!..»

Анрі затамував дихання. Ні, це не вітер, він упізнав цей рідний голос і відповів беззвучно, але всією своєю істотою:

— Мамо, я чую тебе, мамо!

Мати була тут з ним, у паровозній будці, і треба було тільки розплющити очі й озирнутись, щоб побачити її. Але він і так бачив її, і йому здалося, що її тепла рука лягла на його плече.

— Анрі,— сказала мати так само, як учора, коли, збираючись у дорогу, він узяв з поліції свій старий чемоданчик. — Анрі, ти не повезеш їхні прокляті танки... Я знаю, ти не повезеш, сину. Вчора в мене була Мадлена, ти добре знаєш її. Вона збирала в нашому посьолку підписи за мир. Вона сказала: «Народ не дозволить війни!» Анрі, це ми — народ. Я, ти, наші залізничники, наші виноградарі, шахтарі... І так у кожній країні, сину. Подумай, яка це сила! Яка сила!

Вона стиснула кулаки й підняла вгору руки — ці рідні, сухі, спрацьовані руки матері, які так хочеться цілувати і плакати над ними від ніжності.

І він справді поцілував їх — мовчки, зосереджено, коротко попрощався і вийшов.

Він думав про те, що сказала мати, і ще думав про Мадлену. Цієї дівчини не можна було не любити, і він давно любив її, але не насмілювався звіритись у коханні. Чи здогадувалась вона про це?

«Ан-рі-і!» знову заспівав вітер. А може, й не вітер; Анрі вірив, що мати стоїть біля нього, вона жде його відповіді, хоче почути його слово.

— Мамо, — прошепотів він, — я не хотів брати цей ешелон, я відмовлявся, мамо. Але вони... вони сказали, що коли я відмовлюсь, я вже не повернусь додому. І я уявив тебе саму — голодну, самітну. Я не міг інакше, мамо...

Він здригнувся всім тілом, бо чиясь рука справді лягла йому на плече, і враз розплюшив очі.

— Задрімав, Анрі? — почув голос помічника. — Незабаром Шарантон. Тут завжди можна дістати пляшку доброго вина, і коли б не ці бісові янкі з своїми собачими танками...

— Шарантон! — прошепотів Анрі. Це був його рідний робітничий посьолок, де він жив з старою матір'ю. Вже можна було побачити вдалині будівлю невеликої станції. Пасажирські поїзди зупинялися тут на кілька хвилин, а вантажні проходили без зупинки, повним ходом, перестукуючи колесами на хрестовинах стрілок.

Анрі дав паровозові найвищу швидкість. Сьогодні він хотів би метеором промайнути мимо знайомих місць, щоб жодне око не встигло розглядіти ні його, ні страшний вантаж на платформах.

Паровоз напружуває усі сили. В будці машиніста, сповненій несамовитого гуркоту, немов у пропасниці, тримали стінки, танцювала підлога, а манометри, здавалось, ось-ось розтрусяють свої тендітні стрілки. Увесь поїзд мчав з виттям і громом, як залізний ураган, в хмарі жовтого пилу.

Жак нахилився до Анрі й гукнув йому на вухо:

— Чудова швидкість, щоб пустити в пекло весь поїзд з труменівськими танками!

Анрі не встиг відповісти. Вдалині з'явився Шарантон. Але що це? Не віднати завжди безлюдної самітної станції. На путях стояв великий натовп з прaporами і транспарантами. Люди вимахували руками й кепками назустріч поїзду. Анрі зрозумів: вони вимагали зупинити ешелон. Він рвучко скочився за рукоятку, і могутній довгий гудок розітнув повітря. Не збавляючи швидкості, поїзд мчав уперед. Юрба колихнулась, люди почали розбігатись на обидва боки від залізничного полотна.

Анрі вже вирішив, що це — його останній рейс. Він знайде в собі мужність відмовитись возити воєнні вантажі. Хай роблять, що хочуть, але він не повезе більше жодної гармати проклятих янкі.

Помічник з тривогою вказав на віконце.

— Там — жінка! — гукнув він.

Анрі швидко глянув уперед. Юрба людей, наче морська хвиля, розступилася перед поїздом, який наближався, мов чорна буря. Але одна жінка залишилась. Вона

стояла просто на колії, випростиавшись на весь зріст і обома руками високо піднявши над собою прапор. Вітер розвивав її кучері, зривав з плечей яскраву хустку... «Мадлена!»

Ця думка немов штовхнула його в груди. Анрі не міг упізнати жінки, але це були кучері Мадлени, і тільки вона в посьолку завжди носила таку кольорову хустку.

«Вона не зійде». Він уже зінав це і враз побачив, як жінка опустилась навколошки й лягла на рейки. Тільки прапор рвало у неї з рук, і він здавався червоним языком вогню, якого роздмухує шалений вітер.

Анрі вже не чув ні шуму, ні гуркоту поїзда. Бувають хвилини, коли стукіт власного серця голосніший за гуркіт, що чує наше вухо.

Машиніст різко загальмував. І не встиг затихнути пронизливий скрігіт коліс, нагло стиснутих колодками, як він похапцем вискочив з будки. Паровоз зупинився в кількох метрах від жінки.

Тільки тепер Анрі впізняв її. Ні, це не Мадлена. Як він міг помилитись!

— Мамо! — вихопився в нього здавлений покрик розпачу й болю.

Так, це була мати. Анрі бачив, як вона сперлась тремтячою рукою на рейку, щоб устати; їй було важко, бо в другій руці вона тримала червоний прапор з білим голубом миру, і хустка зсунулась у неї з плечей і впала під ноги.

— Мамо! — він схопив її під руки й підвів, і стояв приголомшений перед нею, не сміючи звести на неї очей.

— Анрі,— почув він крізь посвист вітру її слова,— це ти... ти вів поїзд?..

Він бачив, як люди кинулись до платформи, як сотні рук зривали брезент з металевих потвор. Охорона поїзда безладно стріляла в повітря, відступаючи перед нестримним гнівом людей, охоплених єдиним поривом перетяти шлях війні.

На найближчій платформі раптом з'явилася могутня постать Жака. На чорному від вугільного пилу обличчі біліли тільки зуби та блищали в захваті очі. Він підняв важкий лом і вдарив ним по стволу гармати.

Хтось сіпнув Анрі за рукав. Це був стрілочник.

— Я перевів стрілку в тупик, — гукнув він, — відкривай регулятор!

Анрі зрозумів його з півслова. Вдвох вони побігли до паровоза, і машиніст устиг спитати про Мадлену.

— Її арештовано сьогодні вранці,— на бігу відповів стрілочник,— та нічого, наша візьме!

По крутих знайомих східцях Анрі в одну мить піднявся в паровозну будку і дав довгий застережливий гудок. Потім він відкрив регулятор і, коли поїзд рушив, стрибнув із східців додолу. Увесь ешелон, платформа за платформою, набираючи швидкість і прокресливши повітря стволами гармат, прогrimів мимо Анрі.

Паровоз збив бар'єр, яким закінчувався тупик, врізався в землю й звалився набік. Почувся моторошний гуркіт і скрегіт заліза, оглушливий вибух, тріск платформ, що лізли одна на одну...

Так тривало кілька хвилин, потім усе стихло. З величезної купи уламків і брухту пробилося живте полум'я, шугнуло вгору і заметалось на осінньому вітрі. На одній розбитій платформі, яка стала дібки, чудом затримався танк. Його довга тонка гармата задерлася вгору, як химерна сигара, і з її жерла курив сизий димок...

Анрі кинувся між людей шукати матір, але вона сама окликнула його. В зморшках її обличчя, в її очах струмувало невимовне тепле світло.

— Анрі, ходімо швидше, сину, — з турботою промовила вона. — Тебе чекають друзі!

Він обережно взяв її під руку, і вони попрямували до посьолку. Плечі матері злегка тремтіли, і на них майоріла така знайома кольорова хустка. Анрі легенько погладив її долонею.

Мати помітила цей рух.

— Це хустка Мадлени, — тихо промовила вона. — Дівчина була в мене, коли її арештували.

А здалека, від станції, чути було багатоголосий гамір людської юрби, і, озорнувшись, Анрі побачив чорний рукав диму, який повільно здіймався до осінніх хмар...

1951 р.

ЗОЛОТЕ ЯЄЧКО

Ну й ловко грає Андрійко на пищику!

Ви ніколи не чули, як він грає?

Пищик у нього як живий. Схоче Андрійко — і заспіває він у нього тоненько-тоненько, як комар. Схоче — обізветься товсто, загуде, як джміль. А буває закукурікає, як молодий півник, — і голосисто, і трошки хрипло.

А подумати тільки — звичайний пищик із стручка жвотої акації!

Та самий стручок не запищить, хоч дмухайте в нього цілий день! Треба вміти зробити з нього пищика.

Андрійко робить так. Зірве стручок, який повніший, тоді розкриє його. Тільки обережно розкриває, щоб бува не відломилася половинка від половинки. А тоді вишкрябає нігтем із стручка насіння і знову стулить обидві половинки.

Ось вам і готовий пищик! Тепер тільки взяти кінчик його в рот і дмухати.

Всіх своїх товаришів у дитячому садку навчив Андрійко робити пищики. Добре, що в дворі акації багато.

Коли ж набриднуть пищики, дітвора прополює квіти на клумбі, грається в м'яча, або вихователька Марія Семенівна читає з книжки якусь цікаву казку.

А от як приходить Андрійко додому, то вже й не знає, що йому робити. А що ж, коли ніякої роботи йому не дають у колгоспі. Малий ще. Трактором орати не вміє, комбайном керувати теж іще не навчився. Правда,

комбайнер дядько Овсій обіцяв навчити, та то тільки так, аби було сказано.

Ну, от і лишається хлопчикові тільки на пишику писати та робити прискачки з дудок болиголова.

Правда, інші діти ще виуджують з нірок павуків-тарантулів. Почеплять на нитку кусочек воску і — в нірку. Дратують павука, доки він не вчепиться у віск. Тоді тільки — сіп! І вже витягли павучище!

Але Андрійко павуків не ловить. Вони страшні, сірі, у них аж вісім волохатих ніг, і до того ж усім відомо, що вони отруйні.

Так що боїться їх ловити Андрійко. (Тільки ж, будь ласка, нікому про це не кажіть, а то Андрійко розсердиться. Він вважає себе дуже хоробрим).

От одного разу прийшов хлопчик із дитячого садка. Сонце ще не сіло. Батька й матері не було вдома, припізнились на роботі. Старші хлопці побігли купатися. Дід Лука плете вершу, дядько Степан на пасіці.

Усім є робота, одному тільки Андрійкові нема чого робити.

Ну, він устромив у рот пищик і вийшов на вулицю. А навпроти в кузні стукає молот. Зазирнув хлопчик у кузню. Молот — бум, бум — б'є по розпеченному куску заліза, що його тримає довгими кліщами Микола, старший брат Андрійків.

— Дай я подержу! — гукає Андрійко.

Микола озирнувся:

— Ану, йди звідси! Бо ще обпечешся.

Ну, звісно, дорослим усе можна: і в кузні кувати, і трактором орати, і комбайном пшеницю косити. А як малому — то нічого не можна. А хіба ж Андрійко не зумів би подержати кліщами кусок заліза на ковадлі? Дуже просто! І зовсім не обпікся б.

Та що ж поробиш!

Поплентався Андрійко далі, пищик обзивається на всю вулицю.

«Куди ж піти?» думає хлопчик. І враз вирішує: «Піду на птахоферму». У, там дуже цікаво! Які там кури! Всі білі, як сніг, сокорять, кудкудачуть, а півні кукурікають — такі голосисті!»

Птахофермою завідує бабуся Олена Григорівна. Чув хлопчина, як казали люди, що в неї на птахофермі кури золоті яєчка несуть.

Прийшов Андрійко на птахоферму. Відчинив хвіртку і просто — у двір.

Так ураз і потрапив у курячу країну. Ой, скільки ж тут було курей! Куди не глянь — кури. І в той бік — кури, і в цей — кури. І ген, аж туди, де верба росте — і там кури! Усі білі, з червоними гребінцями. В одних гребінь угору, в інших звисає, як сережка. Ця курка щось клює, інша щипає якусь билинку. А одна все бігає за подружкою, намагається відняти в неї черв'яка. Але подружка — моторна, не випускає здобичі.

Де не взявся півень — теж білий, тільки дуже хвостатий, як скочить на корито, як кукурікне!

«Це він поздоровкався зо мною», подумав Андрійко, вstromив у рот пищик та як запищить!

Що тут сталося! Всі кури так і чкурунули на всі боки!

От іще, які полохливі! Пищика не чули, чи що?

В цю хвилину хтось закахикав — кха-кха, і на порозі хати з'явилася бабуся Олена Григорівна.

— Хто там порушує порядок? — спитала вона і приставила до очей долоню, щоб краще роздивитись Андрійка. А в другій руці вона тримала торбинку.

От Андрійко підійшов ближче і чемно привітався:

— Здрастуйте, бабусю! Я нічого не порушую, це пищик. Такий уредний. Голосистий, як отой ваш півень!

Тут Олена Григорівна й упізнала хлопчика.

— Здоров, Андрійку! Давно тебе не бачила. Що поболяєш? Може, тебе вже бригадиром настановили в колгоспі, а я й не знаю?

— Ні, я на комбайнера скоро вчитимусь,— сказав Андрійко.— А зараз ніякої роботи в мене немає.

— Отакої! Виходить, що ти байдики б'еш?

— Е ні, я в дитячий садок ходжу і на пищiku граю. Ось послухайте.

Хлопчик хотів уже взяти пищика в рот, та бабуся руками замахала:

— Годі, годі, не треба! Чула вже! Ти мені всіх курей розколошкаєш. Якщо хочеш, я тобі дам справжню роботу.

— Роботу? — так і кинувся Андрійко.— А яку?

— Яку? Кха-кха... Допоможи курей нагодувати.

І вона простягла Андрійкові торбинку, а в ній був ячмінь.

Хлопчик набирав повні жмені зерна і розсипав його по кормушках, гукаючи: «Тю-ті, тю-ті, тю-ті!»

Сколихнулась, заметушилась уся куряча країна. З усіх ніг кинулися кури на голос. Оточили Андрійка, хапають ячмінь просто з-під ніг, а один півник аж підлетів, хотів клонути зернину із жмені.

Спорожнив хлопчик торбинку, а Олена Григорівна приказує:

— Молодець, Андрійку! Я й не знала, що ти такий беручкий до роботи. Де ж ти навчився курей так годувати?

— Яка там наука? — з погордою відповів Андрійко. — Бачив, як мати годували. Тільки в нас півня треба відганяти, бо він такий ненажера, враз усе зерно похапає.

— Ну, коли так, — сказала Олена Григорівна, — то дам я тобі ще одну роботу. Моя помічниця сьогодні захворіла, то ти допоможи мені. Ось візьми сито та ходімо зо мною в сарай позбираємо яєчка. Тільки гляди, щоб не розбив жодного!

У такому великому сараї Андрійко ще ніколи не був. Він з цікавістю розглядався на всі боки. Під стінами у два ряди стояли клітки. Іх було багато, а скільки — невідомо, бо Андрійко вміє рахувати тільки до двадцяти.

— Ой бабусю, скільки тут кліток! — гукнув хлопчик. — Нашо вони?

— Тихенько, Андрійку, — каже бабуся. — Не вигукуй, руками не махай! А навіщо клітки, зараз сам побачиш. Глянь, лишень, на оту курку...

Дивиться хлопчик: підійшла курка до клітки, зазирає у відчинені дверцята. І лівим оком, і правим, — витягла шию, в один бік зиркнула, у другий, немов роздумує: чи зайти їй усередину? А тоді обережно ступнула вперед — ще раз, ще раз ступнула... І тільки опинилася у клітці, дверцята тихенько — хлоп! Самі-самісінські зачинились за нею — без шуму, без грюку, навіть не ринули!

Ще більше здивувався Андрійко, а бабуся Олена Григорівна усміхається:

— У нас кури в клітках несуться, хлопче. Як увійде курка в клітку, то вже не вискочить, аж доки не випустимо її та не запишемо, яка курка знеслася.

Назбирав Андрійко з бабусею багато яєць, жодного не розбив. А які вони — всякі, всякі! І круглі, і довгастенькі. В одних шкарапула темніша, а в інших зовсім біла. Правда, золотих яечок хлопчик не знайшов, бо то ж тільки в казці розповідається, як ряба курочка знесла золоте яечко.

Гордий та щасливий Андрійко. А що, тепер і для нього знайшлася робота!

Як ішов додому, подарувала йому бабуся найбільше яечко. Обережно приніс його Андрійко, хвалиться батькові й матері, як годував на птахофермі курей, як збирав яйця.

— А без мене не впоралась би з роботою бабуся! — розповідає. — Авжеж! Курей багато, а бабуся Олена Григорівна одна!

Батько взяв яечко, поклав на долоню та й каже:

— А воно — не просте! Ти не помітив, синку? Не просте, а золоте!

А мати й собі:

— І справді золоте! Так і сяє!

— Не обманюйте, — махнув рукою хлопчик. — Я ж бачу, що воно біле.

— Е, нічого ти не бачиш, — усміхнувся батько. — А йди-но ближче.

Він підняв яечко проти електричної лампочки.

— Дивися!

Глянув Андрійко і аж рот роззвив з подиву. Простічує яечко наскрізь золотим промінням, спалахує ніжним рожевим світлом. І здалося в ту хвилину, що й справді це яечко не просте, а з золотою шкарапалупою.

Зачаровано дивиться на нього хлопчик, а воно все так і сяє, так і горить!

— Бачиш тепер, — сміється батько. — А ти не вірив! Золоте яечко, бо заробив ти його чесною працею, як справжній роботяг колгоспник.

І всю ніч снилось Андрійкові золоте яечко. Воно сяяло ясним промінням, і від нього було так світло в хаті, як від електрики.

Часто тепер ходить на птахоферму Андрійко, допомагає бабусі. А в дитячому садку він хвалиться таким, як і сам, малюкам:

— Що без мене й робила б бабуся Олена Григорівна!

Ну, а пищиків зараз Андрійко не робить, бо стручки на акації вже засохли, поскручуваючись, і з них із тріском вискакує дрібне насіння. Замість пищика хлопчик знайшов іншу забавку: прикладе двома пальцями листочок до рота й кукурікає, чистісінько, як молодий півник. А йому весело відповідають півні з усіх дворів.

І тепер, коли хтось бува згадає в розмові Андрійка, то питаютъ:

— А який це Андрійко? Чи не той, що приніс із птахоферми золоте яєчко?

1952 р.

АРИФМЕТИКА

Ви, може, думаете, що Євген Олійник — ледар?

Зовсім ні. Спитайте хоч кого з його товаришів у третьому класі. Кожний скаже, що Євгеша завжди старанно вчить уроки.

Оточ і дивно було, що він одержав аж дві двійки з арифметики. Хоч усі щоденники Олійника перегляньте, з усіх предметів у нього четвірки й п'ятірки. А якщо й трійка, то це дуже рідко. Тільки з арифметикою — біда!

— Що ж це таке? — стривожились діти. — Олійникувесь клас назад тягне! Задачі ніколи не розв'яже!

От на зборі запитала у Євгеші вожата Валентина:

— Що тобі заважає? Чому з арифметики в тебе самі двійки?

Євгеша подумав, подивився на стелю, а тоді й каже:

— Якби це влітку в школі вчились, то двійок би цих не було!

Тут усі поцікавились: чому зима заважає Євгеші добре знати арифметику?

— Бо влітку день довгий, усі уроки встигнеш повчити. А взимку прийдеш додому, пообідаєш, аж воно вже незабаром і смеркає.

Ну, звісно, дехто засміявся, а вожата сказала:

— Дивно, що твої товариші не скаржаться на короткий день.

Тут підхопився Пилипко Мороз, такий маленький, метушливий, з ластовинням на носі, і гукнув:

— То тільки на його вулиці короткий день! I пообіцяв Олійник перед усім класом, що обов'язково віправить двійки.

Вожата Валентина сама була ще ученицею, вчилася у восьмому класі. Прийшла вона додому, сіла за книжку, а перед очима все стоять Євгеша. «А що коли завтра піду я до Олійника додому, подивлюсь, як він вчить уроки?» подумала Валентина.

Як надумала, так і зробила. Розійшлися з школи третіокласники, а вожата взяла з собою ланкового Пилипа Мороза, й пішли вони вдвох додому до Олійника.

Увійшли до кімнати й побачили за столом Євгешу. Перед ним лежала книжка, а праворуч стояла тарілка. Хлопчик тримав у правій руці ложку і съорбав борщ, а лівою перегортав сторінки книжки.

Він не чекав гостей і дуже здивувався.

— Що ж ти це робиш, ніяк не доберу,— спитала Валентина.— Чи обідаєш, чи уроки вчиш?

— Еге ж,— відказав Євгеша,— на завтра уроків багато, я поспішаю. Ще ж і двійку з арифметики треба віправити!

— То ти, мабуть, прийшовши із школи, ще й не відпочивав?

— Коли ж тут відпочивати? — здивувався хлопець.— Ніколи!

— А ми оце зайшли, Євгешо, за тобою, щоб піти на ковзанах покататись,— мовила Валентина.

Школяр здивувався:

— А уроки? Арифметика?

Тоді вожата сказала:

— Ти неправильно розподіляєш свій час. Після школи треба відпочити, погуляти. А тоді вже й за уроки сідай. I не з легких уроків треба починати, а з того, що тобі найважче, а то ти наприкінці стомишся, куди ж тут вирішувати задачі!

— Та день же короткий! — вигукнув Євгеша.

— Тому він у тебе й короткий, що ти забув про порядок дня. Треба і відпочити і цікаву книжку прочитати. Тоді тобі ніяка арифметика не страшна.

— Я її не боюся,— сказав Євгеша.— А тільки вона така нудна! То я її й залишаю аж напослідок!

— Так ось, Євгешо, якщо не знатимеш як слід арифметики, не будеш ти інженером! А це ж твоя мрія.

Євгеша розгублено глянув на вожату, потім на Мороза.

— Чому ти так очима смішно кліпаєш? — усміхнувся Мороз. — Мій тато на війні був артилеристом, то він каже, що без арифметики й прицілу правильно вирахувати не можна. А його гармата добре влучала у фашистів.

— Ось що, Євгешо,— сказала Валентина.— Бери папір та олівець, і давай складемо розпорядок дня. Це буде план твоєї роботи. Без плану, знаєш, жодний інженер не працює. І якщо тобі спочатку з арифметикою важко буде, ми тобі допоможемо.

Наступного дня урок з арифметики Євгеша готовував уже вдвох з Пилипком.

— Ну, слухай, я ще раз прочитаю задачу, — говорив Пилипко. — «Два пароплави вийшли одночасно назустріч один одному з двох пристаней. Перший проходив 24 кілометри за годину, другий — 21 кілометр. Пароплави зустрілися через 12 годин. Яка відстань між пристанями?»

Євгеша глибокодумно морщить лоба. Він уявляє, як Дніпром іде пароплав. Минулого літа він з матір'ю їздив на пароплаві «Комсомол» у Київ, у гості до тьоті Люби. Коли вдалині показувався стрічний пароплав, «Комсомол» гудів, а з стрічного пароплава теж відповідали гудком.

— Що спочатку треба взнати? — запитує Пилипко.

Євгеша вчитується в задачу, довго беззвучно ворушить губами, і раптом приходить проста і ясна думка:

— Спочатку взнаємо, скільки кілометрів пройшов до зустрічі перший пароплав! Правда ж?

Він множить 24 на 12. Те ж саме робить у своєму зошиті Пилипко.

— Скільки в тебе? — питає він. — 288? Правильно!

Потім друзі множать 21 на 12 і складають обидва результати.

Задачу розв'язано.

За першою задачею розв'язали другу й третю. Пилипко встає.

— Ну, я піду! А тепер сам працюй і не відкладай ніколи арифметику на кінець.

* *
*

А ви ж і не знаєте, що потім сталося з Євгешою? Минув місяць після того, як до нього приходила вожата з Морозом, і вчителька Ніна Петрівна поставила Євгеші першу четвірку з арифметики.

А одного разу на перерві Олійника зупинила Валентина.

— Ну що, Євгешо, як арифметика? Нудна?

Хлопчик глянув на вожату хорошими ясними очима:

— Тепер інженером буду! Ось побачите.

1952 р.

КНИЖКА З БІБЛІОТЕКИ

Якось на початку літа, коли у школі вже скінчилось навчання, Павлик сидів на лавці під липою в міському саду.

Був свіжий ранок. У дуплистій липі цвірінькали горобці. Волохатий чміль у чорних дорожніх окулярах сердито оглядав кожну стеблину. На траві, обабіч вузенької стежки, яка збігала з кручі вниз, де-не-де близька роса.

Хлопчик зібрався в дитячу бібліотеку, але її відкривали десь о дев'ятій, і можна було ще посидіти ось тут, у садку, і помріяти. Про віщо?

Найперше, звісно,— про мандрівки, про подвиги. Чому б справді, закінчивши школу та інститут, не збудувати підводний човен зовсім нової конструкції і не податись на ньому в Арктику? Просто дивно, що досі мандрівники не додумались до цього. Адже підводному човнові ніякі айсберги не страшні! Пірнув під кригу і по компасу — до самісінського полюса!

«А як же вберегтися від зустрічі з китами? — думає Павлик.— Чого доброго, наскочиш на такого велетня, що й човен пошкодить!

Зрештою, це не така вже складна перепона. Можна, приміром, винайти промінь, який би намацуав дорогу і прогонив китів подалі.

А потім піднятись десь біля полюса на поверхню і обов'язково зазимувати в кризі. Ех, яке там полювання! Звідти можна привезти шкуру білого ведмедя, зробити з неї чучело і подарувати школі».

Чміль підлетів до Павликівих ніг, опустився на квітку кульбаби. Але кульбаба ще не зовсім проснулась, не хотіла розкривати свого жовтого личка і тільки сонно похитувалась на тонкій ніжці. Чміль полетів далі.

Хлопчик стежив за його льотом і враз побачив край стежки щось яскраве, синє, як шматочок чистого неба.

«Хтось загубив хусточку», майнула думка.

Та ні, це була не хусточка! В траві лежала книжка в чудовій синій оправі.

Павлик швидко нахилився і схопив її. Здивований і трохи розгублений, він зацікавлено розглядав знахідку. Книжка була про радянських дослідників Арктики. Радісно застукало серце. Давно вже хотів Павлик прочитати таку книжку!

У нього вдома була невелика бібліотечка з улюблених книжок. І не було для Павлика щасливішого дня, коли він приносив з крамниці нову книжку з малюнками...

Як радісно, повчивши уроки, затишно вмоститись на дивані, розкрити книжку і враз перенестися в Москву, на Красну площа, побачити мавзолей, високі вежі Кремля... Як радісно вести в Антарктику флотилію «Слава», сходити на пік Сталіна, шукати на Уралі коштовне каміння, летіти в ракетоплані на місяць!

Хлопчик притиснув книжку до грудей і озирнувся. Нікого нема навколо, тільки з дупла вискочив горобець і зацвірінькав:

— Чия? Чия? Чия?

«Справді, чия вона?» подумав Павлик, перегортаючи сторінки. І в ту ж хвилину побачив печатку дитячої бібліотеки. Павлик давно вже перевірив, що кожна бібліотечна книжка обов'язково позначена печаткою.

Треба віднести книжку в бібліотеку. Правда, її можна взяти почитати, але потім усе ж доведеться віддати. А може, ще й чекати треба, може, бібліотекарка скаже, що на книжку записана черга?

І раптом блиснула думка:

«А що коли її залишити в себе?»

— Я ж її знайшов! — уолос подумав хлопчик. — А ти не будь роззываю, не губи!

Але роззыва поблизу не було, і ці слова, мабуть, тільки розбудили сонну кульбабу: вона вже розкрилась і горіла, як жовтий вогник, у траві.

...Увесь день читав Павлик знайдену книжку. Він забув про все на світі, навіть обідати сів до столу тільки тоді, коли мати пригрозила, що далі не дозволить читати. Вкупі з відважними дослідниками хлопчик переживав цікаві пригоди, боровся з полярною кригою, провадив метеорологічні спостереження, діставав з морського дна зразки ґрунту, полював на білих ведмедів, приймав радіограми. Потім серед безмежних просторів з'явився вдалині димок. Це йшов могутній радянський криголам. Ось він усе ближче, і вже гrimить з палуби салют на честь хоробрих зимівників...

Прочитавши книжку, Павлик поставив її в шафу.

Увечері хлопчик не втерпів, знову взяв книжку і вголос читав з неї найцікавіші сторінки, а його слухали батько й мати і навіть старенька бабуся.

— Цікава повість! — сказав батько. — В бібліотеці взяв? Мабуть, школярі аж б'ються за таку книжку!

— Умгу, — промимрив, червоніючи, Павлик. — У бібліотеці.

Вночі він прокинувся. Хлопчині приснилось, що хтось у пітьмі підкрадається до його бібліотечки. Він тихенько встав і хотів увімкнути електрику, та подумав, що це може розбудити батька й матір, які спали в сусідній кімнаті. Тому він намацав на підвіконні свічку й засвітив її. Затуляючи однією рукою світло, навшпиньках підійшов до шафи. Ні, синя книжка тут. З одного боку в неї сусідою «Тарас Бульба», а з другого — «Тімур і його команда».

— Як сказав сьогодні батько? — пригадує хлопчик. — «Мабуть, школярі аж б'ються за таку книжку!» Ще б пак! Та тепер уже битись не будуть — немає в них цієї книжки.

І раптом йому дуже захотілось, щоб цю книжку прочитали всі його товариші, всі-всі читачі бібліотеки і навіть отої незнайомий червонощокий хлопець, що завжди перший захоплює найцікавіші книжки. Захотілось, щоб і вони, читаючи про пригоди радянських зимівників, пережили те, що переживав Павлик. Щоб і вони так само хвилювались і раділи.

Довго Павлик не міг заснути. І чому так важко на серці? Як було радісно вчора, коли лягав спати, а зараз таке почуття, наче він лишився сам-самісінський на світі: без школи, без піонерів. Згадалось, що на завтра при-

значені піонерську екскурсію на ріку. Павлик заздалегідь радів, готувався до неї, пошив собі навіть туристський мішок. А зараз чомусь здалося, що й іхати йому не обов'язково і що товариші навіть не помітять його відсутності...

Коли Павлик прокинувся, всю кімнату вже пронизувало тріпотливе золоте проміння. Сонячні плями весело тремтіли на підлозі. За вікном чулися жарти і сміх. Так і є! Піонери вже збирались в екскурсію.

— Я зараз! — гукнув їм у вікно Павлик. — Ви йдіть до річки, я дожену! Мені тільки треба на хвилину в бібліотеку. Дуже важлива справа!

У дітей були рюкзаки, ботанічні коробки, сачки, а Стъопа Кочур тримав на плечі з півдесятка будок.

— Не забудь гачків захопити! — гукнув він Павликovi.

По дорозі Павлик забіг на хвилинку в сад. І хлопчик побачив, що тепер уже розцвіли всі кульбабині подружки, і навколо немов постелився ніжний золотий килим, і вже не один чміль, а десятки чмілів і бджіл гули на всі лади над квітами. А обабіч стежки за одну добу ще вище піднялась густа трава, і тільки в тому місці, де лежала вчора загублена книжка, стебельця й досі були прим'яті, і молодий лопушок з трудом розправляв своє зелене вушко.

Коли Павлик прийшов у бібліотеку, він побачив червонощокого хлопчину, який стояв, схиливши голову, і витирав кулаками очі, а бібліотекарка хвилюючись говорила:

— Ну що я тепер робитиму? Що? Де я дістану ще таку книжку?

— Қлавдіє Миронівно,— промовив Павлик,— ось вона, книжечка... Візьміть, я знайшов учора...

1952 р.

ВОГНІ

Вона зовсім була не схожа на дівчину з відомої пісні про Каховку.

Андрій Гайдай бачить її так яскраво, наче вона й зараз стоїть біля нього, розгублена і злякана з несподіванки. Дівчатко років тринацяті з карими оченятами, у благенькій спідничці. А навколо каховський степ і самітна біла хмарина серед бірюзового спекотливого неба. Як давно це було і як недавно!

Гримотливою стрічкою один за одним невпинно пропливають стальні черпаки, розхлюпуючи каламутну воду. Важкий корпус землечерпалкиувесь дрібно тремтить, націлившидовгою стрілою лотка на далекий степ і голубу панорamu будівництва нового міста. З капітанського містка Гайдаєві видно далеко навколо — і рівні струни вулиць, і нові будинки, які суверо поблискують склом під скупим осіннім сонцем. Ось там, ліворуч, за голим горбом, він лежав у рівчаку поранений, безпорадний, помираючи від спраги. А може, то зовсім інший горб, може, це було по той бік старої Каховки? Чи згадаєш тепер, чи впізнаєш те місце серед безмежного степу?

Іх було двоє розвідників. Вони повзли серед тирси, припадаючи до гарячої висхлої землі. Руді яшірки шмигали в пожухлій траві, тонко посвистували ховрахи, завмираючи стовпчиками біля нір.

На світанку з-за горба несподівано вихопилось кілька фашистських танків. Розвідників помітили. Передній

танк пихнув димком, снаряд рвонув чорну землю. Другого пострілу Гайдай не чув. Щось обпекло його, засліпило, кинуло в чорний морок.

Він прийшов до пам'яті у глибокому рівчаку. Нестерпно палало сонце, мучила спрага. Він не міг поворухнутись. Його ніхто б не знайшов, коли б не та дівчинка. В тяжкому півзабутті розвідник розплющив очі, немов від поштовху, і раптом побачив над собою її скілене обличчя.

Вдруге він очуявся в лазареті і спитав про дівчинку. Але ніхто про неї не знов.

...Черпаки вгризаються під водою в мокрий пісок, повзуть угору і, перекинувшись над бункером, пливуть далі. Землечерпалка невтомно, крок за кроком, поглиблює біля причалу дно. Завтра тут стане великий буксирний пароплав «Чапаєв», який має привезти баржі з машинами для будівництва.

«Напевне, і їй було б цікаво довідатись,— думає про дівчинку Гайдай,— що я вижив і ось знову в Каховці, і вже не розвідник, а командир на землечерпалці. А вона, звісно, вже доросла дівчина і...»

Тут літ думок обривався. Справді, хто може сказати, яка доля спіткала дівчинку, що врятувала життя радянському розвідникові? Як знайти її, коли не знаєш навіть її імені? Може, вона вже давно залишила Каховку і зараз вчиться або працює в іншому місті?

Та хотілось думати, що дівчина тут. Де б не була вона, а, напевне, прилетіла в рідний степ, коли зашуміла в ньому весна будівництва. Які ж цеглини вкладає вона у велетенську споруду майбутньої електростанції? Хто вона? Чи знатний муляр на будівництві нового міста, чи відомий бурильник, чи, може, молодий інженер-геолог?

Над Дніпровою широчінню сунуть непривітні хмари, заступають сонце, і вода в Дніпрі олов'яна, мережана зеленими смугами на швидкій течії, вкрита живими плямами перекатів. Осінній вітер засіває річкову гладінь ряботинням, від якого стає холодно і людині, і самітному кущеві шипшини на крутом схилі берега. Ну що ж, недовго тобі, Дніпре, отак без діла котити своїх хвилі. Потече твоя вода в голі степи, утолить їхню одвічну спрагу, і встане оновлений степ в небаченій красі і цвітінні.

Мерзлякувато пересмикуючи плечима, Гайдай опустився в машинний відділ. Гудіння маховиків глушило тут і голоси, і стукіт ніг по залізних плитах.

Знайшовши помічника Сашу Лялича, командир проішов з ним у маленьку каюту, яка служила складом запасних частин і мастила. Тут уже шум не заважав розмові, і, присівши на скрученому тросі, Гайдай запитав про хід роботи.

— Чи встигнемо поглибити дно до приходу «Чапаєва»?

Землечерпалка працювала досі на очищенні малих річок і своєю конструкцією та потужністю ніяк не могла дорівняти до могутніх велетнів-земснарядів, які зараз намивали в Каховці дослідну греблю. Гайдай захоплювався їхньою роботою, але це не заважало йому любити її свою землечерпалку, на якій був командиром уже четвертий рік.

— Якщо домоглися, — посміхнувся Лялич, — що й нас прислали сюди, то треба бути на височині.

Засмаглий, з зухвалими хлоп'ячими очима, помічник вкинув у рота кінчик папіроси і з нотками образи додав:

— А на греблю нас усе ж не поставили. Що ж, потужність не та. Дали чорну роботу: колупай дно.

Гайдай зіткнув:

— Тут, Сашо, немає чорної роботи. Однаково потрібні будівництву і трактор, і екскаватор. На малих річках працювали з честю і на Дніпрі свою користь принесемо. Комусь же треба і дно поглиблювати, не всім греблі насипати.

Увійшов механік Зайцев, кучерявий красунь із смоляними вусиками, і подав Гайдаєві газету.

— Гляньте, товаришу командир, яка краля!

— Може, твоя наречена?

— Ну, моя наречена ще краща. Скоро всіх проситиму на весілля.

Гайдай уважно вдивлявся у фото, вміщене в газеті. Це була молода дівчина, знатний бригадир штукатурів. І враз радісною тривогою застукало серце. Чи не здається тобі, Гайдаю, що за гордими дівочими рисами вгадується карooke обличчя каховської дівчинки?

Він поклав газету набік, потім знову схопив її і знову довго вдивлявся в дівочі риси.

У весь день після цього Гайдай відчував незрозумілий

неспокій, і чомусь здавалось, що мусить статися в його житті щось нове і дуже важливе.

Він намагався прогнати хвилювання. Справді, які дурниці! Чим може нагадувати обличчя дорослої дівчини його маленьку рятівницю?

«Нічим, — відповідав він сам собі. — Просто мені хочеться, щоб це було так...»

Перша його згадка, коли він прибув до Каховки з своєю землечерпалкою, була про жорстокі бої з німецькими фашистами у цих голих колись степах. Його не залишало радісне відчуття, що йому випало щастя будувати величеську споруду на Дніпрі, саме на цій землі, яку він полив колись власною кров'ю, захищаючи від лютого ворога. Образ дівчинки, яка врятувала його в цьому степу від смерті, стояв перед Гайдаєм, як живий...

У нього з'явилася думка, що він обов'язково знайде її, він мусить знайти її...

Як це станеться? Гайдай не думав про це. Напевне, трапиться якась несподіванка, може — несподівана зустріч, а може... ось таке фото в газеті...

Він озирався, виймав газету з кишені. Красива дівчина, горда, знатний бригадир... З тієї маленької кароткої, з тієї відважної тільки така і могла вирости...

Увечері ще дужче похолодало, свистів пронизливий вітер, зривався колючий сніжок. На землечерпалці заступила нова зміна, спалахнули ліхтарі, і їхнє світло заметалось у чорних розбурханих хвилях. І коли Гайдай зійшов на берег, ліхтарі ще довго світили йому вслід, і гуркотіли черпаки.

Дівчина, бригадир штукатурів, жила на другому поверсі нового будинку. Запросивши командира землечерпалки сісти в крісло, вона сіла напроти, пробачившись, що має незабаром іти на репетицію драмгуртка. Проте уважно вислухала гостя.

— Справді, — сказала дівчина, — коли мені було два надцять років, я врятувала полковий прапор. Я переховувала його від гітлерівців, аж доки не повернулись наші...

Її очі спалахнули:

— А знаєте, я заздрю вашій дівчинці. І мені... мені навіть шкода, що то була не я...

Пізно вночі Гайдай повертається додому, на баржу з будиночком, де жила команда землечерпалки. Тепер,

коли з'ясувалось, що він помилився і що всі сподіванки і неспокій були марні, його знову опанувала звичайна рівновага.

Сузір'я вогнів гаптували степову ніч золотом, цяцькували візерунками. Гули і свистіли од вітру невидимі дроти, глухо шумів Дніпро. Гайдай ішов берегом, орієнтуючись по численних ліхтарях. Несподівано для себе він опинився між штабелів дощок, скриньок, заливізних рейок, між довгих чотирикутників цегли і якихось машин.

«Еге, це ж я потрапив на склад,— подумав Гайдай.— Треба взяти вліво».

Але його зупинив суворий оклик, і перед ним з'явилася постать у кожусі, з гвинтівкою:

— Пред'явіть документи!

Довелося зайти в сторожку. Гайдай побачив, що грізна постать у кожусі — молода дівчина. Довідавшись, що перед нею командир землечерпалки, вона суворо насупила брови:

— Ну ось! Командир, а порядок порушуєте. Чого на склад потрапили?

— Заблудив! Розумієте, і сам не знаю, як це сталося. Вибачте, будь ласка.

Дівчина враз весело посміхнулась такою хорошиною, білозубою усмішкою, немов розцвіла на очах:

— Щоб це було востаннє, товаришу командир!

— Востаннє! Сьогодні зарок дав. Я вам скажу: дівчину одну шукав...

— Не знайшли?

— Не знайшов і навіть надію знайти залишив. Дуже це важко... А думаю, що вона, мабуть, тут, у Каховці.

— Даремно. Треба шукати, аж доки знайдете.

— І ви думаете, що знайду?

— А чому ж ні? — впевнено промовила дівчина.

— Важко знайти,— сказав Гайдай. — Це було десять років тому, і я не знаю навіть її імені.

Дівчина на мить замислилась.

— А от я теж... шукаю, — сказала вона. — І теж імені не знаю... А так би хотілось знати, що з ним сталося, чи видужав...

Вона глянула на чорне віконце. За ним сяяли вогні нового міста. Гайдай зрозумів, що за степовою пітьмою

і тими далекими вогнями дівчина бачить чиєсь хороше, любе обличчя, яке ніколи їй не забути.

Вона раптом глянула Гайдаєві у вічі:

— А хто вона? Не секрет?

— О, ні. Қаховська дівчинка, підліток.

— Я теж тоді була підлітком,— задумливо промовила дівчина.— А він — поранений боєць, якого я знайшла в цьому степу...

— То це були ви? — скрикнув Гайдай.

Дівчина якусь мить пильно вдивлялась Гайдаєві в обличчя, потім мовчки схопила його за руку і опустилась на табурет.

— Ми таки зустрілись! — нарешті вихопилось у неї.

Рвучкий вітер сіпнув двері, з посвистом влетів у сторожку. З ріки долинув глухий шум — хвилі розбивались об берег.

І знову Гайдай і дівчина мовчки дивились одне на одного.

— Як же ви змінились! — сказала вона. — Тільки очі ті самі... А знаєте, скільки я мріяла про цю зустріч!.. Не можу забути хвилини, коли ваш літак підбили і я побачила, як розкрився парашут, а вітер гнав його все далі в степ...

Вона затулила рукою обличчя.

— А потім, коли ви впали, і я добігла... я бачила ваш парашут... І що виувесь скривавлений... Попросили води... Я побігла в село, не чула під собою ніг. А літак гітлерівський низько пролетів надо мною, і раптом мене опекло, я впала... А все-таки доповзла до першої хати, гукнула, щоб ішли мерщій до вас...

— Потім я прийшов до пам'яті вже в польовому лазареті і більше вас не бачив, — тихо сказав Гайдай, розуміючи, що не бачив цієї дівчини ніколи і що той, кого вона врятувала, — інший...

Дівчина, хвилюючись, усталла.

— Мені пора в обхід. Ну от... А ви ж якою думали мене стрінути? Та що ж, була дівчисько, а зараз, бачите, на державному посту стою! Тут у мене, знаєте, і екскаватори, і бульдозери! Вся, як є, техніка! Одні машини на роботу йдуть, інші прибувають. Усе на мій берег вивантажують, я за кожний гвинтик відповідаю.

Вона опустила голову, немов вагаючись, чи казати.

А потім знову глянула в обличчя Гайдаєві і з соромливою усмішкою промовила:

— Тільки ви не думайте, що я так сторожем і залишусь... Завідуючий каже, що це теж почесний пост. Ну, я розумію, а тільки вчуся у заочному технікумі... Дуже... дуже мені хочеться піти по ремонту машин...

Її обличчя сяяло такою невимовною радістю, таким щастям від цієї зустрічі, що Гайдай відвів убік очі, безсилий сказати дівчині правду.

Ну як, як він міг зараз сказати їй, що то був не він?

А дівчина дивилася на нього сяючими очима і враз засміялась:

— А я ж і досі не знаю, як вас звати! Давайте знайомитись: Люда!

Гайдай міцно, з почуттям потиснув простягнену гарячу руку:

— Андрій!

— Андрій! — повторила вона. — Андрій!

І так, держачись за руки, вони вийшли з сторожки. Дніпром проходив пароплав. Його сигнальні ліхтарі немов висіли в пітьмі, як невідомі зорі, і здавалось, що вони переморгуються з далекими вогнями Нової Каховки і що назустріч їм усюди в нічному степу спалахують усе нові вогні, вогні, вогні...

1952 р.

ЖОЛУДІ

Стукіт мотора затих, і з катера впав у зелену глибочінь трилапий якір. Буксирний канат обвис, плюснув у воду, але баржа ще деякий час важко рухалась по річковій течії, наче обираючи затишне містечко.

Спустили трап, і Юрій Шевчук зійшов на лісистий берег.

Лише зараз відчув він, яка незвичайнатиша навколо — і на ріці, і в лісі. Здавалось, що голоси матросів на катері дроблять її, як крихкий кришталль. Вода біля берега застигла — без руху, без найменшого тримтіння. Тільки на дні тъмно поблискувало, немов здригаючись, замшіле каміння.

З старих дубів, до яких уже торкнулася осінь, раз у раз булькали в затон важкі жолуді, та від цих звуківтиша ставала ще глибшою і прозорішою.

Шевчук подумав, що тут доведеться й заночувати: десь попереду розчищала перекат землечерпалка, і, мабуть, не пощастиТЬ знятися з якоря раніше ранку.

Мимо пройшов з вудками рудовусий моторист Гарбузенко, уважно вдивляючись у воду.

— А рибка тут водиться, товаришу капітан, — звернувся він до Шевчука. — Ви ж яку найбільше полюбляєте?

— Найбільше ту, яка, правду сказати, уже засмажена на сковороді.

— Ну, це ви даремно натякаете. Мені б ось тільки живців на наживку, а рибки обов'язково наловимо. За-

раз, скажу вам, як є, щуча пора. А в розумінні окуня, то він завжди хапає, без вихідного.

Шевчук з досадою поглянув на затихлий катер. Авеж, тепер тільки й лишається окунів ловити. Коли б не ця зупинка, завтра надвечір були б недалеко від Дніпра. А там уже скоро: троє діб, — і Каховка!

Він озирнувся навколо. Хоч місце гарне, можна поблукати на березі, запалити вогнище. А ліс який — краса!

І згадалось, що востаннє він був у лісі, мабуть, років десять тому, ще підлітком.

Поблизу догоряв осінній клен. Полум'яні листки по вільно зривалися з півголих гілок. Лимонні або з багряною каймою по зазубринах, вони були схожі на великих дивовижних метеликів.

Шевчук назбирав великий букет різноколірного листя, яке пахло лісовою свіжістю і грибами. Ліс манив усе далі й далі. Невидимий дяtel, наче лікар, вистукував серце старої берези. Вона вся, з ніг до голови, тріпотіла холодним золотим сяйвом, як величезна свічка.

Шевчук набрав повні груди духовитого повітря, шумно видихнув і для чогось скинув картуз. Він був сам один на галявині. Кущі шипшини з червоними плодами і суворі стовбури дерев обступали її з усіх боків. Шевчук стояв, прислушаючись до шурхоту листви, яка опадала, і цей сумовитий шурхіт ще більше підкresлював осінню тишу.

«Далеко я зайдов, — подумав він. — Тут, гляди, й вовка зустрінеш». І в ту ж хвилину почув обережні кроки, немов хтось підкрадався. Потім кроки затихли: мабуть, той, кому вони належали — людина чи звір, — сторожко прислухався.

«Невже і справді вовк? — майнула думка. — Ну, дурниці!»

Знову зашелестіло листя під чиеюсь обережною ногою, і тихо хруснув сухий сучок або, може, жолудьова чашечка.

Кроки наблизились, між стовбурів майнуло синє плаття, і на галявину вийшла дівчина з кошиком.

Вона побачила незнайому людину і зупинилась.

— Ви не бійтесь, — сказав Шевчук, — я не вовк.

— Я й не боюся, — просто відповіла дівчина. — Несподіванка, розумієте?

Вони помовчали, розглядаючи одне одного. У дівчини були золотисті сонячні брови і світлі, з просяними крупинками в зіницях, гострі, як у птаха, очі. Кольорова косинка покривала її волосся.

— Ви що, — порушив мовчанку Шевчук, — недалеко тут живете?

— Атож! У лісі. Дід у мене лісник.

— Так і живете? І взимку?

У неї ледве затремтіло від стримуваної усмішки підборіддя, і Шевчук з досадою відчув усю наїvnість свого запитання.

— Нічого, звикла. Взимку, правда, вовки виуть під самими вікнами. Я на них не дуже зважаю. Радіо слухаю, книжки читаю. Та й роботи немало — дідові допомагаю. Планові дільниці дозрілого лісу вирубуються. Треба додивитись. А найбільше роботи восени і влітку. Влітку навіть з літака опиляли ліс гексахлораном. Вонючий страшенно.

Коли вона говорила, брови її злегка злітали вгору, немов дівчину щось дивувало. Сонячний промінь нишком проглянув на галявину і раптом освітив у неї щоку, і щока стала такою ніжною, рожевою, просвітилася наскрізь.

— Краса яка! — кивнула дівчина на букет листя. — Любите?

— Та я так... — зам'явся Шевчук. — Як вам сказати?

— А ви не соромтесь. Що ж тут такого, якщо любити красиве: листя, квіти, птахів? Це хороші люди люблять природу.

Вона поставила на землю кошика, майже до верху наповненого жолудями.

— Ось скільки назбирала...

Шевчук нахилився і занурив у кошика руку. Приємно було відчувати прохолоду дзеркальних відполірованих жолудів.

— А ви, мабуть, з катера? Правда ж? — спитала дівчина. — Я бачила ваш катер і баржу з обриву.

— Подарунки веземо з колгоспу в Каховку. Яблука веземо, борошно... Та ось зупинка. До ранку.

Брови у дівчини здригнулися:

— У Каховку? Щасливі! А правда, що там тільки степ та степ, а над степом — хмари?

Шевчук посміхнувся.

— Степ — це вірно, а з хмарами слабувато.

— А що? Завжди посуха? От нещастя! Це тому, що там лісів немає. Дерево дощ притягає.

Вона замовкла і потім, ніяковіючи, промовила:

— У мене така мрія є... Ліси насаджувати в степах. Часто навіть сниться: куди не глянь — степ, а на ньому маленькі деревця — дуб, клен... і ще шипшина та бере́склет бородавчастий. З його коріння каучук здобувають — чули? Ну, я йду, йду тим степом, торкаюсь гілочок руками... Один лісник казав, що в Каховці ліс машинами будуть насаджувати. А я ж на машині не вмію.

— Ого, там на якій завгодно машині навчать!

На галевину раптово прорвався справжній каскад золотих зайчиків. Світлі плями, тремтячи й переливаючись, заграли на платті лівчини, на обличчі, стрибнули на косинку. Вся вона стояла в сонячних бризках, злегка примружившись, і її очі спалахнули теж таким несподіваним світлом, що Шевчук мовчки і розгублено дивився на неї.

— Гляньте, гляньте,— простягла вона руку,— я спіймала зайчика! Останній у цьому році.

Вона розкривала і знову стискувала долоню і дзвінко сміялась.

— А ви дуже любите сонце? — спитав Шевчук. — Любите?

Дівчина, не відповідаючи, прислухалась і підхопила кошика.

— Дід кличе... Прощайте!

Незабаром її кроки затихли в лісовій гущавині.

Шевчук повернувся на берег. На серці було тривожно і трохи смутно. Букет із кленового листя він поклав на столику в каюті, і здавалось, що вся вона тепер сповнилась вологим і грибним лісовим духом.

Зайшов перший помічник, Мишко Чепель. Він покосився на листя і чомусь дуже уважно подивився Шевчукові у вічі.

— Посилав на землечерпалку, — сказав Чепель, — довідатись, як там у них. Завтра вранці обіцяють дати на перекаті фарватер.

— Ну що ж, і дадуть... Да, брат, а ліс тут чарівний. Просто — хвилюючий ліс!

— Бачу. Красиве листя. Дівчині коханій подарувати не соромно.

— Це ти про кого?

— Та так, взагалі...

— Ну, і я... взагалі.

І несподівано так яскраво уявилась дівчина на лісової галевині, вся в сонячних бліках, що Шевчук, хвильючись, швидко дістав портсигар.

«Як все-таки сталося безглаздо,— подумав.— Навіть імені не дізвався. Дивно, адже зовсім незнайома дівчина, а ось чомусь шкода, що вже ніколи її, напевне, не зустрінусь».

І йому здалося, що він забув сказати дівчині щось дуже потрібне, дуже важливе, і якщо він більше її не побачить, то це буде для нього великим ударом.

Чепель пішов, і чути було, як він гукнув на березі:

— Давай, давай! Усю в казан! Давно юшки не їли.

Це повернувся з рибалки моторист. Коли Шевчук вийшов із каюти, над рікою вже блукав присмерк. На катері блимав ліхтар, і під кормою ліниво цмокала сонна вода.

На березі палало вогнище, біля нього рухались чорні постаті. Ліс темною масою присунувся до ріки, на більчих стовбурах танцювали багрові відблиски.

— Товаришу капітан,— гукнув моторист,— пожалуйте! Юшка готова!

Вечеряли на березі при свіtlі вогнища. Гарбузенко розповідав про свої пригоди на рибалці.

— Ви кажете — щука! А її, не вміючи, не візьмеш. Це ж, скажу вам, річкова акула! Хижак першого рангу. Алігатор, їй-право. Намучився я з нею. Як стала вискачувати з води та трясти головою, ну, думаю,— капут. Дуже просто: порве лъоску і — прощавай! Тільки, звісно, досвід: кінець вудлища у воду — стрібай тепер скільки хочеш...

На вогні оглушливо тріснуло поліно, стрельнувши на всі боки іскрами.

— Не плюйся! — промовив Гарбузенко, відсовуючись, а вогнище спалахнуло на мить ще яскравіше, освітивши схили піщаного обриву.

— Кажуть ще — соми бувають пудів на десять, — обізвався один з матросів.

— Авжеж, бувають,— підхопив моторист.— Люді не брешуть. Мені батько розповідав, а йому — його батько, мій, виходить, дід. Ловив, значить, дід сомів на Дніпрі. А на гачку горобець у пір'ї. Ну, і наскочив сомище, всеньку ніч катав діда в човні. Весело, мабуть, було! А як ось, товаришу капітан,— звернувся до Шевчука,— коли збудуємо Каховську гідростанцію, передбачено, к приміру, щоб рибу не розігнати?

— Там про все подумали,—знову обізвався матрос.— Будова, скажемо, всенародна. Ось і зараз сидимо тут на березі, а думки — там. Веземо, скажемо, від колгоспників їхні трудові подарунки. А це ж треба глибше побачити — увесь народ стоїть за таке діло! Вірно, товаришу капітан?

Шевчук добре знову обізвався матроса. Це був Загоруйко, красивий синьоокий хлопчина; він мріяв працювати на Каховському будівництві. Зараз він сидів, обнявши руками коліна, і задумливо дивився на вогонь.

— Вірно, Загоруйко, — кивнув головою Шевчук. — Гарно сказав. Це ти був сьогодні на землечерпалці? Як там у них?

— Серйозний перекат. Від правого берега вода пісок рве і — на середину. На Дніпрі таке дно земснарядом враз би поглибили. А тут землечерпалка — слабенька, з черпачками, хлюп, хлюп... Капітан їхній розповідав, що коли закінчать Волго-Дон, усю техніку перекинуть на Туркменський і теж, значить, на Каховку... Ну от. А як воно — на крокуючий, щоб машиністом, довго вчи-тись?

— Там, коли хочеш знати, — сказав Гарбузенко, вихлюпуючи з тарілки юшку,— там кожний машиніст — інженер. Сам же казав, яка будова!

— Ну ѿ що ж? Не злякав. Я знаєш який упертий! Захочу — все!

Він стиснув кулаки.

— Е, братіку,— посміхнувся моторист,— кулаками в такій справі нічого не вдіш. Голову треба стиснути, так-то!

— А що ж я — не маю сили волі? Візьмусь за книжки, піду на заочний!

Він ураз замовк і, одвернувшись від вогнища, став вдивлятись у густу сутінь. І всі теж глянули у той бік, куди дивився Загоруйко.

З темряви виринула постать дівчини. Потрапивши в освітлену смугу, вона злегка прикрила долонею очі і обдивилась усіх, що сиділи біля вогнища.

— Здрастуйте. Як би мені поговорити з капітаном...

— Це неважко,— сказав Шевчук і швидко встав.—

І ми вже сьогодні бачились...

— Це ви? — вихопилось у дівчини.— Я так поспішала! Думала, що катер піде... І не знаю, може, й даремно поспішала.

— Ні, недаремно, запевняю вас,— сказав Шевчук.

— От спасибі вам,— гаряче подякувала дівчина.—

Я так і думала, що ви не відмовите, візьмете...

— Це ж... куди?

— Як — куди? В Каховку! Дід бурчав: «Куди ти поїдеш?» Та як же, кажу йому, мрія в мене душевна. Мрії не можна без сліду згоріти. Ну, нічого, заспокоївся. «По радіо,— говорить,— тепер ждатиму про тебе звістки, якою ти станеш бригадиршею».

Вона засміялась неголосним смішком, наче забулькав у лісовому ярку прозорий ручай.

Моторист, підкручуючи вогневий від полум'я вус, теж підійшов до дівчини.

— А як же, скажіть, дорога бригадиршо, папаша і мамаша? Благожелательно?

— Іх у мене немає з сорок першого року. Один дід лишився.

— Т-так, дуже зрозуміло.

— Що ж, місце на катері знайдеться,— сказав Шевчук, вдивляючись в її освітлене полум'ям обличчя.

В зіницях дівчини відбивалися червоні язички від вогнища, вона кутала плечі у велику пухову хустку. Над рікою клубочився туман. У темряві він здавався сивим сувоєм, який то згортався, то розгортався.

Дівчина пересмикнула від вогкості плечима.

— Ну, прощайте. Спасибі, товариші капітан. Мені ще далеко йти, і все лісом...

— Куди ж ви? — злякано промовив Шевчук.

— Додому. Дід чекає. Треба дещо взяти з собою. А рано-вранці прийду.

І не встиг Шевчук запропонувати дівчині провести її, як вона швидко повернулася, легко збігла на крутий схил і зникла в чорному лісі.

— Тепер, мабуть, буде кому подарувати букет,— ска-

зав Чепель, і в його голосі чути було усмішку.— А то лежать осінні листочки в капітанській келії без діла.

Шевчук не відповів. Він дивився на чорну стіну дерев. І ліс здавався йому зараз якось по-особливому мовчазним і похмурим.

Ззаду підійшов Загоруйко:

— А страшно зараз там... у лісі. Правда, товаришу капітан? І знаєш, що ніяких страхів не може бути, а якось — брр!..

Вночі Шевчук прокинувся, наче від поштовху. Першою думкою було: чому стойть катер? І все згадалось: перекат, вимушена зупинка, дівчина в лісі...

В маленькій каюті було задушливо й темно.. Шевчук глянув на віконце й швидко встав. До скла приникло щось сіре й живе. В ту ж мить він уже зрозумів, що це — туман.

Спати не хотілось. Шевчук натягнув чоботи, накинув гімнастюрку й вийшов на палубу.

П'ять років командував він катером, перевозив зерно і не раз в путі спостерігав нічні тумани. Але такого видовища, як зараз, йому ще не доводилось бачити. Шевчук опинився в хвилях білої непроглядної каламуті. Усе зникло: палуба під ногами, катер, відчуття точки опору. Все навколо пливло, клубочилось, здіймалось усе вище й вище — холодне, вогке, невблаганне. Світло самітного ліхтаря не могло пробити цю запону і тут же само губилося в химерних скуювдженіх клубах...

Шевчук мимохіт ухопився за поруччя. З'явилося таке почуття, що ріка перетворилася на громаддя волохатого туману і підхоплює на свої хвилі все, що живе й дихає...

Як не вдивлявся Шевчук перед собою, за непроникною сивою стіною не видно було ні лісу, ні берега.

«Ну, тепер почнеться справжня осінь, — подумав він.— Підуть бурі, непогода... На Дніпрі катер може потріпати».

Він прислухався. В тиші час від часу чути було якісь дивні звуки. Минуло кілька хвилин, доки не догадався, що цепадають з дубів у невидиму воду жолуді. Вони вже не булькали дзвінко і радісно, як удень, а стукали глухо і сумно...

Шевчук знову згадав дівчину, лісову гаявину, сонячні зайчики... Все це, мабуть, було дуже, дуже давно —

все, як сон... І якщо вона справді хотіла поїхати в Каховку, для чого повернулась у ліс? Адже завтра вранці катер піде. Ні, вона вже не з'явиться. І тоді ця зустріч справді стане згодом сном. А далі і сон забудеться.

«Що ж вона зараз робить? — подумав про дівчину. — Ну, звісно ж, спить і навіть носом посвистує, без усякої поезії. І найкраще, що можна зараз зробити, — і собі піти знову спати».

Вранці Шевчука розбудив моторист Гарбузенко.

— Вставайте, товаришу капітан! Перекат розчистили, можна рушати!

І додав:

— А наша каховська бригадирша теж з'явилася. Чекає.

Дівчина прийшла не сама. Поруч з нею на березі стояв високий міцний дідусь з ріжком і металевою бляхою на грудях. Біля нього крутився рудий песик з довгою лисячою мордочкою. Вставало дуже червоне сонце, від нічного туману залишились тільки розірвані сиві пасма.

Старий обняв дівчину, попрощаючись, і вона зійшла на катер, стукаючи підковами високих чобітків по дерев'яному трапу. За спиною в неї висів полотняний, туго набитий мішок.

Моторист поплескав по мішку широкою долонею:

— Великого ви, дорога моя, «сидора» взяли! Мабуть, і сальце, і ковбаска? Тільки надаремне, в Каховці харчів скільки хочеш!

Дівчина з зусиллям зняла важкий мішок.

— Куди б його поставити? Тут таке сальце, що... Одним словом — жолуді! Ви ж чому дивуєтесь? Найкращі, жолудь до жолудя, на посів. Усю ніч перебирала. Адже в степ їду..

За півгодини катер рушив. Стукіт мотора луною відгукнувся в осінньому лісі. Шевчук зійшов на капітанський місток. Катер відходив усе далі й далі по ріці. А на березі стояв дідусь і, притуливши до лоба долоню, нерухомо дивився вслід. У вранішньому промінні виблискувала на грудях бляха. Біля ніг лісника сидів рудий песик і теж уважно дивився.

1952 р.

РОЗПОВІДЬ СТАРОГО ВЧИТЕЛЯ

Василь Якович, класний керівник п'ятого «А», розгорнув журнал, провів пальцем зверху донизу по сторінці і глянув на учнів:

— Що ж ти, Іващенко? Знову сьогодні двійку одержав? Як же ти, га?

Довгов'язий високий хлопчина встав і, похнюючишись, мовчки копирсав пальцем парту.

— От бачиш,— продовжував учитель,— самому тобі соромно перед класом! Полінувався, не вивчив уроку, от тобі її двійка!

— Ні, у мене голова боліла! — пробурмотів школяр.

Василь Якович докірливо позирнув на хлопця.

— Ай-я-яй, ще й неправду кажеш! А я сам бачив учора, як ти грав у футбол!

— І справді грав! — підтверджив хтось із учнів на задній парті.— Він у нас воротарем...

— Чуєш, Іващенко? Грав у футбола, кажеш, що боліла голова. Що ж ти, хотів одурити мене? Це тільки боягуз боїться чесно признатись. Хіба ти боягуз? Так би й сказав: пробачте, полінувався, наступного разу виправлю погану оцінку...

Вчитель немов замислився на хвиличку, тоді, усміхнувшись, промовив:

— Одного разу тільки я радів, коли школяр збрехав. Та ѿт сам я тоді сказав неправду...

— Василю Яковичу, розкажіть! — попросив чорнявий школяр на другій парті.

— Розкажіть, розкажіть! — підхопили інші учні.

— Гм... Що ж вам розказати? Це сталося, бачте, дуже давно, нікого з вас ще тоді й на світі не було...

Василь Якович скинув окуляри, протер скельця краєчком хусточки й почав розповідати.

— Давно це, кажу, сталося. Не тільки вас, а й Радянської влади тоді ще не було... Що тобі, Романюк?

Устав той самий чорнявий хлопчик на другій парті.

— Я знаю, — сказав він, — тоді ще був цар і поміщики...

— Так, так, правильно, сідай. Пам'ятаю, йшов мені двадцятий рік, і от призначили мене вчителем у село на Полтавщині.

Велике село, мало аж дві школи. Одна — церковно-приходська, в якій і директором, і вчителем, і, так би мовити, завучем був піп, отець Лука. А друга — земська, в якій учителював я.

Не думайте тільки, що школа була хоч трошки схожа на нашу. У нас — палац, а то... Одним словом, містилася школа в звичайній сільській хаті під солом'яною стріхою. Підлоги дерев'яної не було. Паркету — теж, сама глинняна долівка. Воском, як відомо, долівку не натирають, а тому сторожиха змазувала її глиною з водичкою, а іноді й кізячка домішувала для моці. Віконця маленькі, підсліпуваті і така вогкість, що на уроці квакали в кутку жаби.

Було в цій школі всього два класи — перший і другий, і містилися вони обидва в одній кімнаті. Клас від класу відокремлював тільки вузький прохід. Був я єдиним учителем на обидва класи. Доки першокласники виводять літери в зошиті, пояснюючи бувало урок другому класові.

А далі сталося таке.

Приходить одного разу до мене батько хлопчика, який учився в церковноприходській школі. «Василю Яковичу, — просить, — прийміть до себе моого Івася, хай вчиться у вас, бо наш батюшка отець Лука вчить школярів тільки молитвам та церковнослов'янській мові...»

Ну що ж, у мене в класі було два чи три вільних місця.

«Хай приходить, — кажу, — ваш Івась».

Згодом з'являється ще хтось: «Прийміть, мовляв, і моого малого до себе. Кириликом звати...»

Прийняв я й Кирилика. А ще трохи пізніше перешла в мою школу й дівчинка, не пам'ятаю вже, як звали...

Думаете; це дуже сподобалось попові, що з його школи тікають діти?

Одного ранку двері в клас з грюком розчинилися навстіж, і на порозі з'явився розгніваний, як лев, отець Лука: І зразу ж до мене:

— У вас читали сьогодні молитву господню?

Треба сказати, що тоді перед початком уроків обов'язково хтось із учнів повинен був прочитати молитву. Якщо вчитель забував про це, його зовсім могли звільнити з школи. Піп на такого вчителя писав донос, і лиха тоді не обберешся.

А того ранку, мов навмисне, я зовсім, зовсім забув про молитву. Так і урок почався без молитви.

Побачив отець Лука, що я розгубився, а може, й злякався з несподіванки, та вже впритул підступив до мене — розлючений, грива на плечі спадає, трусить нею, мов справді лев:

— Я питаю, ви читали молитву господню?

Що тут робити?

І от, уперше і востаннє в своєму житті, я сказав неправду.

— Читали,— кажу.

А сам на клас поглядаю. Що, думаю, як хтось із учнів встане та й бовкне, що сьогодні забули про молитву?

І справді, дивлюсь — підіймає руку один маленький школяр на першій парті. І досі пам'ятаю, що був він сином сільського коваля і звали його Фед'ком.

У мене аж серце похолонуло. Ну, думаю, зараз скаже Фед'ко, тепер усе пропало.

Ступив мершій до його парті, став боком та так рукою, щоб піп не помітив: сиди, мовляв, сиди!

А хлопчик ще вище підіймає руку, на місці не всидить і вже аж сам ось-ось встане...

Глянув піп і помітив школяра.

— Що тобі? — питає.— Що ти хочеш сказати?

У весь клас завмер. У тиші тільки муха дзижчала в павутинні під стелею...

А воно, мале, зрозуміло, що його вчителеві загрожує біда. Встав Фед'ко і заїкаючись промовив:

— Я... я хотів сказати, що сьогодні читали аж дві молитви...

· Ну, от і пішов отець Лука ні з чим. А я й досі, мов живого, бачу перед собою цього малого школярика з піднятою рукою...

Василь Якович замовк, закрив журнал і, коли знову глянув на клас, за скельцями окулярів у старого вчителя поблискували такі сонячні іскорки, що не можна було вгадати: чи очі так у нього блищать, чи справді сонце влучило в скельця золотим промінчиком.

1954 р.

ОСТАННІЙ ДЕНЬ АДАМА АДАМОВИЧА

Адам Адамович Бублик, начальник житлової управи обласного міста, ідучи до себе в установу, наказав шоферові звернути на околицю. Там, на Приміській вулиці, його «Победа» зупинилась перед ворітами невеличкої садиби, обсадженої липами й старими акаціями.

В глибині садиби червонів череп'яний дах чепурного будинку з ляльковими вежами й колонами. Будинок нагадував старовинний палац у мініатюрі. Перед терасою пустував, вириваючись із відкрученого крана, розбишака-струмок.

Був квітень, навколо миготіли чорно-жовті галстуки синиць, казились горобці, і на липі настроював свою скрипку зяблик. Ці милі звуки перекривав пристрасний котячий зойк.

Тонкі паходії розкритих бруньок, вологої землі сповнювали садибу.

Це була околиця міста, дачна місцевість, розташована недалеко від ріки з тихими затонами, повними лінивих, товстих коропів.

Адам Адамович покликав сторожиху й попрохав відімкнути двері.

В порожніх кімнатах стоялатиша й прохолода, і кроки відгукувались луною. Високі вікна, тераса, фруктовий сад — зовсім непогана дачка!

Був і сарай. «Тут моя Софочки зможе розводити цесарок», подумав Адам Адамович.

Він доручив сторожисі посадити грядку полуниць,

власноручно, по-хазяйському закрутів кран перед терасою, звелів помити вікна й підлогу.

— За тиждень перейду сюди,— сказав він.— Ворота замикати і нікого в садибу ні на крок! Та не забудь стежки підмести в саду, посипати піском. І взагалі офорити як слід.

До свого кабінету в установі Адам Адамович зайшов у чудовому настрої, котрого не міг попсувати навіть притишений гамір людей, які прийшли на прийом.

Увійшла секретар-машиністка Аделаїда Авилівна і, відразу помітивши, що її начальник сьогодні, як вона висловлювалась, «у добром гуморі», поспішила розпустити на обличчі найширшу усмішку.

— Добрий день, Адаме Адамовичу! З весною! Деньок сьогодні, як перстеньок.

— Та ви поет,— посміхнувся Адам Адамович.— Подарайте заяву до Спілки письменників.

Адам Адамович і справді сьогодні «в добром гуморі». Він — середніх літ, ставний, з чорною борідкою вахлярчиком, яка красиво облямовує округле підборіддя.

Ця борідка була плодом невсипущих турбот Бублика. Він пестив її й викохував, як викохує в оранжерей талановитий садівник кущик заморської рослини. Він сам підстригав її, пригладжував волосинку до волосинки. Для цього була навіть замовлена спеціальна маленька щіточка, яку Адам Адамович постійно тримав у кишені френча.

Лише очі рішуче не вдалися в Адама Адамовича. Це були нібито звичайні сірі очі, але від їх погляду свіжій, здоровій людині раптом ставало не по собі. Людина мимохіт зіщулювалась, озиралась, і хотілось їй тієї хвилини переконатись, що світить ще на землі сонце й брінить ще живі голоси.

Що ж було в них? Чи лята жорстокість, чи тупе презирство, чи, може, сама матуся-глупість?

Ні, в цих очах не було ні жорстокості, ні презирства, ні глупоти. В них було найстрашніше — в них не було нічого, крім крижаної порожньої байдужості. Вони не відбивали жодного людського почуття. Це були очі рака палеозойської ери, на яких немов застигла вічна холодна плівка. І в кожній людини мимоволі з'являлась думка: взяти б віхоть, засукати рукава та й заходитися крейдою

й цеглою з буряковим квасом шарувати ці очі, аж доки не блісне в них хоч єдиний людський вогник!

Бублик носив чоботи, галіфе і френч захисного кольору, пошитий на військовий взірець. «Кожна епоха має свій одяг,— говорив він знайомим.— Ми — за мир, але на будовах комунізму ми теж солдати, солдати праці!»

Зайнявши місце за широким письмовим столом, Адам Адамович пригладив щіточкою борідку й кивнув на двері:

— Ну що ж, розпочнемо прийом? Впускайте строго по черзі. Та ось що. Там я бачив інваліда і жінку з дитиною. Іх — позачергово. Це мій принцип, не забувайте.

Однак на ділі чомусь завжди виходило так, що в першу чергу в начальницький кабінет заходили люди, які, напевне, могли б і почекати. Так і зараз першими відвідувачами того дня був не інвалід і не жінка з дитиною.

Може, в цьому винна секретар-машиністка? Хтознá.

Аделаїда Авилівна сумлінно виконувала свої службові обов'язки, які полягали, головним чином, у тому, щоб по черзі пропускати в кабінет до Бублика відвідувачів. У прийомній вона була маленьким богом. Від неї залежало, чи зможе відвідувач поговорити з начальником установи, чи ні. Одному вона авторитетно скаже: «Приходьте завтра, сьогодні товариш Бублик не зможе зайнятися вашою справою» (хоч і не знала навіть, у якій справі прийшов відвідувач). Другому накаже зачекати годину, ще іншого пропустить позачергово. Все залежало від інтуїції Аделаїди Авилівни і її натхнення. І без перебільшення можна сказати, що ця молода жінка з мушкою на верхній губі чимало докладала зусиль, щоб служба Адама Адамовича стала для нього синекурою.

До кабінету ввійшло двоє. Вони належали до людей з обличчями настільки невиразними, що, побачивши їх одного разу, вже ніколи не впізнаєш їх у друге. Описати їхню зовнішність важко. Чорняви вони чи біляві, зарослі чи поголені, сухорляві чи округлі — нічогісінько не запам'ятаєш. І вже нізащо не вгадаєш, до якої професії належать ці люди.

Хто вони? Що вони? Чи антрепренери дореволюційного погорілого театру, а тепер адміністратори провінціального кіно; чи власники невеличкого виробництва

церковних свічок десь на Чоботарській або Кладовищенної вулиці (пам'ятаєте на дверях об'яву: «Купуємо віск і огарки по підхожій ціні»)?; а може, це звичайні спекулянти, в яких є для внуків і правнуکів незабутні спогади про фінвідділ?

Отож, до кабінету ввійшло двоє — у кожного в руках злинялий фетровий капелюх, і ці двоє розв'язно наблизились до столу, за яким красувався Адам Адамович.

Один з них хотів поручкатися, але Бублик уже, мабуть, добре знав цих людей і вдав, що не помітив простягненої руки.

Тоді відвідувач сказав:

— Це знову ми, Адаме Адамовичу. Ви ж нас знаєте, це ми.

— Я один, лише один, а вас — сотні, — насупився Адам Адамович. — Усіх не запам'ятаєш. Ви конкретно: хто «ми»?

— Ми конкретна кустарна артіль. Поганяйло й Доганяйло. Ви пам'ятаєте — ми приходили і в середу, і ми-нулої п'ятниці. Ми просимо вас, Адаме Адамовичу, ми знову просимо... Ось і документи наші. Нам потрібне приміщення на Басейній, 12.

Бублик нетерпляче постукав пальцями по столі.

— Знаю, знаю. Басейна, 12. Я віддаю це приміщення під державну хлібну крамницю.

Відвідувач притулив до грудей капелюх:

— Та хіба ж ми не державні? Кустарна артіль «Своя праця» — хіба то щось непотрібне? Хіба вам невідомі постанови уряду про кустарну промисловість? Я вам доповім — хлібну крамницю знайдуть і десь на задвірках, а нам треба на розі вулиці і щоб з вітриною. На лівій половині — ремонт портфелів і дамських сумочок, на правій — американка: утюжка брюк за п'ять хвилин в присутності замовця. Ось і Доганяйло вам скаже.

Другий відвідувач, що, певне, й був Доганяйло, змахнув капелюхом у повітрі, мов хотів злетіти, але, мабуть, за браком красномовства лише похапцем дістав хусточку й, обмотавши нею ніс, протрубив.

— Бачите, й Доганяйло каже, — продовжував перший відвідувач. — Утюжка само собою, а коли штопка чи латка...

— Все! — рішуче прирік Адам Адамович. — Слідуючий.

Поганяйло з жалем знидав плечима. Що ж, він нічого не може більше зробити. У нього був такий вигляд, наче він складає з себе всяку відповідальність за наслідки цих переговорів.

— Ходімте, Доганяйло,— сказав він.— Як ви думаєте, ми ще зайдемо сюди? Чи не розкусив він, що у нас фіктивна артіль?

Доганяйло у відповідь протрубив у хусточку, як носорог, і вони обидва зникли, бо в кабінет заходив уже новий відвідувач.

Це був високий і стрункий сухорлявий юнак з римським носом і довгим волоссям, у сірому пальті.

— Дозвольте познайомитись,— сказав відвідувач.— Аполлон Саламандра. Прийшов до вас у важливій справі.

Адам Адамович ще з дитинства (за свідченням його матусі) не любив важливих справ і тому відразу ж інстинктивно відчув до відвідувача глуху неприязнь. Не запрошуючи сісти, він холодно спітав:

— Що вам потрібно?

— Мені, власне кажучи, потрібна квартира,— сказав юнак.— У мене велика сім'я. Старі батьки, сестри... А живу я в таких умовах, що... До того ж... бачте, я трохи скульптор. Друзі кажуть, що в мене хист. Отож, була б можливість творити. В цьому моє життя. Коли б, знаете, простора й сонячна кімната.

— Умгу,— муркнув Адам Адамович. — Скульптор. Ви, звичайно, не із заслужених? Так, так, продовжуйте.

— Тимчасом,— вів далі юнак,— на Приміській вулиці є гарне приміщення, придатне для майстерні...

І він назвав номер будинку.

Адам Адамович з досадою почервонів. Відвідувач просив ордер на той самий будинок, який Бублик уже намітив собі для дачі. І що їм той будинок? Учора дотмагалися віддати його для дитячого будинку, сьогодні підтаскало цього скульптора.

І тут Адам Адамович ураз змінив свою холодність на витончену чесність і люб'язність.

— Так, так. Сідайте, прошу вас... як ви сказали, про бачте,— Антон Яшірка?

— Саламандра, Аполлон Ярославович Саламандра.

— Ви палите, Аполлоне Ярославовичу? Не палите? Шкода. Як же, як же, чув і захоплювався. Саламандра! Які у вас умови для праці? Погані? Немає ніяких? О, це неприпустимо. Ви хоч і не із заслужених, але й ваш кусочек глини в загальній купі робить, так би мовити, свою справу. Щось додає до загального мистецтва. Як же, як же, Мельпомена, Пегас і так далі, і так далі. Одно слово, я вам видам ордерок на чудову квартиру. Ні, не там, де ви просите. Той будинок уже призначено для дитячого будинку. Ви розумієте — сироти 1944 року.

Він натиснув на кнопку. Ввійшла Аделаїда Авилівна.

— Негайно оформити житлоплощу для скульптора Саламандри.

Це був наказ начальника, і його було негайно виконано. Аделаїда Авилівна власноручно вписала ордер і власноручно вручила його юнакові. На її обличчі сяяла догідлива усмішка.

— Бажаю щасливого новосілля, — потиснула вона Саламандрі руку. — Моє серце завжди тримтить, коли я бачу живого скульптора.

Але...

Чи помітили ви, любий читачу, як часто трапляється в творах оце коротке слівце з трьох літер? У розмірену ходу подій воно вскачує, як комбінація з трьох пальців. Коротко кажучи, не минуло й години, як скульптор знову стояв у кабінеті Адама Адамовича.

— Трапилось, певно, приkre непорозуміння, товариш Бублик, — хвилювався він. — Я просив ордер на квартиру, а не на сарай. Уявіть собі: стеля — рукою дістати, ні вікон, ні дверей, навіть дошки з підлоги розтягнено. Не знати, що й робити — чи ремонтувати, чи будувати все з самого початку.

Адам Адамович вислухав, дуже уважно вислухав, розвів руками, і в порожніх очах його не блиснуло жодного промінчика, не майнуло жодного почуття.

— Знаю. Я все знаю, — відповів він. — Ви правильно сказали: потрібний чималий ремонт. То й зробіть його. Я нічого не маю проти.

— Але кошти? — скрикнув Саламандра. — До того ж у вас є інші квартири. Я закінчу ліпіти одну річ, яка...

— Пробачте, я не можу вислухати зараз вашого творчого звіту, — відрізав Бублик. — Зверніться в цій справі

до мистецьких організацій. Коли я всім даватиму при-
датні для житла квартири, я не виконаю плану. Слідую-
чий!

Молодий скульптор якусь мить стояв ошелешений.
Потім він виструнчився і став ще довший і тихо, стри-
муючи себе, промовив:

— Ви розмовляєте зі мною не як радянська людина,
а як бюрократ і вельможа!

Адам Адамович скинувся:

— Ось як! Що ви сказали? Ви це насмілились вимо-
вити вголос? Мені, мені отаке сказати. В такому разі
ви... Хто ви? Скульптор! Ось хто ви!

В це слово Бублик вклав стільки саркастичної гли-
бини, що добрий гумор керівника установи було сьогодні
вичерпано до самісінького dna.

— Вельможа й чиновник! — глухо повторив юнак.

Дві пари очей стрілися. Одні — страшні своєю по-
рожнявою й холодом, очі древнього ящура, і другі — га-
рячі від обурення, повні синіх іскор.

Вираз порожніх очей Адама Адамовича не мінявся
навіть тоді, коли їхній власник гнівався.

— Чиновник, а не ваш брат митець,— відповів Буб-
лик,— за всіх часів у державах вершив долю народу
й мав перший кусень. Чиновник, а не ваш брат! — повто-
рив з притиском.

— Але не в нашій державі! — спалахнув скульптор
і хутко вийшов.

Адам Адамович зіткнув з полегшенням і відразу ж
заспокоївся. «Інші квартири... Чиновник... — бурмотів
він.— Інші квартири — для інших. План — це основа
прогресу».

Незабаром мали приїхати зять і двоє сестер Бублика.
Для них уже були приготовлені квартири. З десяток
квартир Адам Адамович тримав для знайомих і «на вся-
кий випадок».

Hi, все ж таки «добрий гумор» мов рукою зняло. Як
припікає сонце! «Завтра ж треба переїздити на дачу»,
вирішує Бублик.

Він покликав Аделайду Авилівну.

— Сьогодні більше прийому не буде,— сказав він.

«Победа» вже чекала біля під'їзду. За п'ять хвилин
він був у домі. І вже того дня весь час провів у лоні
сім'ї, лагодячись до завтрашнього переїзду на дачу.

Довго міркував Саламандра над питанням, де дістати грошей на ремонт. Він запросив на нараду двірника, тесляра, слюсаря і муляра. Ці чотири мужі ходили з кімнати до кімнати і вистукували облуплені стіни. Весняний вітрець вільно дмухав у поетичні дірки, де колись були вікна й двері. Здавалось, у кутках тут ще й досі залишилась тінь від волосатої руки гітлерівця, який руйнував цей будинок. Потім чотири мужі назвали таку круглу суму, що серце бідного скульптора покотилось у прірву. А двірник зауважив, що коли сюди прийде ще й скляр, то сума, безумовно, стане далеко круглішою.

Тоді Саламандра закрив нараду й пішов до своєї професійної організації. Він повернувся звідти, весело висвистуючи арію з опери «Кармен», бо тепер мав змогу почати ремонт. Ale щоб закінчити його, ще невистачало рівно половини тієї круглої суми, яку назвав двірник.

Аполлон Саламандра знов, що коли б він був визнаним митцем, Бублик створив би йому всі умови для праці. Він мав би вже чудову майстерню, його оточили б піклуванням і увагою. Ale творче ім'я його, Саламандри, досі ще не було широко відоме. До недавнього часу він жив у тихому провінціальному місті, де викладав у школі малювання.

Коли в молодого скульптора було неспокійно на серці, він ішов блукати містом. Так він зробив і цього разу.

На майдані юнак зупинився перед вітриною комісійної крамниці, яка зборищем різноманітних речей нагадувала провінціальний музей. I тоді в голові Саламандри народилась близкучка ідея. Він принесе сюди, в цю крамницю, свою останню скульптуру.

Три роки працював молодий скульптор над цим натхненним творінням, в якому тісно сплелися дивовижний терпець і юне талановите дерзання. Це був «Спартак в бою».

«Я продам свій твір для того, щоб творити далі», думав Саламандра. В його уяві зринали хвилюючі образи, він бачив себе за роботою в сонячній майстерні. Він тужив за натхненною працею, за безсонними ночами, за мукою й радістю творчості.

Вдома він загорнув у газету свого «Спартака» й виїшов на вулицю. Йому було трохи сумно, він розлучався з своїм витвором, якого любив кожною клітою

серця. Але нові твори чекали свого народження, і моло-
дий скульптор швидкими кроками подався до комісійної
крамниці.

* * *

Днів за три після цього Адам Адамович (який уже жив на дачі в прекрасному особняку на Приміській вулиці), повернувшись після роботи додому, був дуже здивований. На його письмовому столі стояла скульптура. Вона зображала Спартака з піднятим мечем і щитом — повсталій раб іде в бій. Як вона потрапила сюди, було таємницею. Нічого про це не знала ні хатня робітниця, ні сторожиха, ні дружина, яка саме підсипала цесарку.

Адам Адамович уважно розглядав скульптуру.

— Непогана штучка. М-да... Коштує, напевне, чималі гроші. Оформлено правильно. Але від кого це?

Все пояснила знайдена на столі записка. «Це — ми. Поганяйло і Доганяйло».

— А, це ви? — із злою іронією промовив Адам Адамович. — Це ви, милі йолопи? Скульптуру підсунули. Що я з нею робитиму?

Весь той вечір Адам Адамович думав про те, що можна зробити з подарунком. Коли б це не «Спартак», а конкретні кілька тисяч, можна було б зробити на дачі басейн з фонтаном, збудувати оранжерейку...

Ми не знаємо, як спалося тієї ночі Адаму Адамовичу. Але нам відомо, що скульптура залишилась на письмовому столі Бублика, і він (не стіл, а Бублик), приїхавши другого дня в установу, удавано байдужим тоном сказав Аделаїді Павлівні:

— Між іншим, щоб не забути. Треба оформити прі-
міщення на Басейній, 12 для Поганяйла й Доганяйла.

Увечері до Адама Адамовича на новосілля приїхав його родич і товариш по чарці, директор міського музею Тарас Тарасович Бунчук-Запорізький. Він побачив скульптуру й захопився:

— Адаме! Голубчику! Де ти дістав цього «Спартака»? Та це ж геніально! Скільки сили, експресії! Скільки монументальності! Автор? Хто автор? Як, ти не знаєш, хто автор цього шедевра?

Адам Адамович почервонів.

— Цього ніхто не знає,— сказав він.— Цей твір ми-

стецтва дістався мені ще від покійного прадіда. А прадід, як каже наш сімейний переказ, вивіз цього «Спартака» з Італії.

Бунчук-Запорізький зблід від хвилювання.

— Твір невідомого скульптора! — прошепотів він. — Як це звучить! А що коли це — Мікеланджело? Твір невідомого італійського скульптора! Мене ніколи не обдурює інтуїція. Я тільки глянув і відразу ж відчув у цих сміливих рисах руку Мікеланджело. Леонардо да Вінчі. Від цієї постави голови так і віє духом Челліні. Невже ти не відчуваєш? Невже ти остільки захряс у квартирних справах, що тебе не хвилює знахідка для музею?

— Почекай, яка знахідка? — здивувався Адам Адамович. — Про який музей ти говориш?

— Хіба ти не розумієш? Про наш міський музей. Адже тримати таку геніальну річ у приватного власника — злочин. Ти — людина культурна, навіть висококультурна. Ти мусиш або продати, або пожертвувати «Спартака» в музей.

— Дозволь, голубе, як ти поспішаєш усе оформити. Я не збираюсь ні продавати, ні жертвувати. Ця річ — фамільна, пам'ять моого прадіда.

— Ні, ні, не думай відмовити, — замахав руками Бунчук-Запорізький. — Ти людина культурна, навіть висококультурна. Ти пішов у свого прадіда.

Найгеніальніші плани приходять полководцеві в голову на полі бою. Так і зараз Тараса Тарасовича несподівано осяяла блискуча думка. Він схопився обома руками за голову, волосся його піднялося від екстазу.

— Адаме, дорогий мій! Що я придумав! Слухайте, слухайте всі. Ми водрузимо «Спартака» на найвиднішому місці й почепимо таблицю. І на тій таблиці золотими літерами: «Офіра Адама Адамовича Бублика». Не пожертва, не подарунок, а саме чудесне слово «офіра», яке так пасує до мистецького твору.

Треба віддати належне директорові міського музею. Він досконало знову слабі струни свого родича. Адам Адамович сперечався недовго. Прощаючись з Бунчук-Запорізьким, він передав йому скульптуру.

— Прийми, Тарасе. Жертву для рідного міста.

Зворушений Бунчук-Запорізький губами ткнувся своєму приятелеві у вилекану борідку й голосом, у якому петляв чад новосілля, промовив:

— Спасибі... Вдячний народ... Не забудемо ніколи, ік... Яка офіра!..

* * *

Виставлений на видному місці, освітлений з усіх боків сонцем, майстерно зроблений «Спартак» привертає у музеї загальну увагу. Цьому сприяло також і те, що над скульптурою було вивішено таблицю:

«Спартак». Скульптура невідомого італійського майстра XV—XVI віків. Офірував для музею Адам Адамович Бублик».

Екскурсовод докладно розповідав відвідувачам, як прадід Бублика придбав цей твір в Італії в антикварній крамниці, як скульптуру зберігав увесь рід Бубликів, як вона переходила з покоління в покоління.

І ось...

Ви помітили, що жодний порядний письменник не обійтеться без цього «і ось»? Отож, боячись відстати від своїх братів по перу, я теж вживаю цей вислів.

І ось одного чудесного погожого дня в кабінет Тараса Тарасовича Бунчук-Запорізького увійшов високий і су-хорлявий юнак і скромно зажадав побачити директора музею.

Юнак здавався дуже схвильованим.

— Я в справі скульптури,— сказав він.— Річ у тому, що я — автор «Спартака».

Хоч директор відразу здогадався, з ким має справу, він і вусом не повів.

— Прошу, сідайте,— запросив він невідомого.— Як ваше прізвище?

— Аполлон Саламандра.

— Чудесне прізвище! Отже, ви — невідомий автор скульптури, який жив в Італії приблизно триста-чотириста років тому?

— Досі я дійсно був невідомий, але зараз... Навіть наша обласна газета й та вмістила замітку про мій твір.

— Що ж ви хочете, прошу вас?

— Насамперед хотів би трошки справедливості,— щоб було знято таблицю про невідомого автора. З огляду на те, що справжній автор з'явився.

І знову Бунчук-Запорізький навіть не моргнув.

— Можна. А чому ж? — відповів він. «Добре ще,—

подумав,— що цей маніяк не встиг розтрощити скульптуру!»

Директорові згадалося, як у Третьяковській галереї божевільний розпанахав ножем відому картину Рєпіна.

— До речі, яке сьогодні число? От, уявіть собі, забув. Така пам'ять стала. Забуваю навіть, хто написав «Війну і мир» і хто був Пушкін. А ви пам'ятаєте?

Юнак знизвав плечима:

— Коли про це може забути директор музею, то що можна сказати про мене... невідомого італійського скульптора п'ятнадцятого століття?

Раптом він зареготав.

— Ах, ось воно що! А я відразу й не догадався. Ви вважаєте мене за божевільного. Але тут, м'яко висловлюючись, сталося прикре непорозуміння. Послухайте.

І він спокійно розповів усе про себе й про свій твір.

* * *

У секретаря партійного комітету сидів начальник у справах мистецтв, а також директор музею Тарас Бунчук-Запорізький. «Ага,— подумав Адам Адамович,— якась нарада з приводу мистецької освіти трудящих. Тільки чому це Тарас немов одвертається від мене?»

Начальник житлоуправи не здивувався, що його теж запрошено на цю нараду. З того часу, як він подарував музеєві скульптуру, його постійно запрошують на всі перегляди театральних прем'єр, на відкриття художніх виставок і закладини пам'ятників, навіть на обговорення нових книжок. Репортери домагалися записати з його власних уст висловлення з приводу мистецьких явищ сьогоднішнього дня, дізнатися про його мистецькі смаки й уподобання. Наче «Спартак» був власним твором Адама Адамовича.

Секретар парткомітету — присадкуватий мужчина з широким і опуклим лисніочим лобом, схожим на глобус, — відкрив нараду.

— Ми сьогодні поставимо крапки над «і», — сказав він. — Мали це зробити раніше, але дещо потребувало перевірки. І декого доведеться нагородити по заслугах.

У Адама Адамовича солодко тъхнуло серце: «Орден!»

— Розкажіть усе, що знаєте про скульптуру «Спартак», — попросив секретар.

Адам Адамович недбало відклав набік портфель, вийняв щіточку і перед кишеневим дзеркальцем любовно причесав борідку.

— Що ж тут розповідати? Адже все відомо. Мій прадід був в Італії. Якось в Римі чи у Венеції він зайдов до антикварної крамниці.

— Чи не можете все ж таки уточнити, де саме: чи у Венеції, чи в Римі? — спитав секретар, і очі в нього дивно бліснули.

«Знак пошани» чи Трудовий Червоний Пропор?» бриніла в Адама Адамовича думка.

Він з подробицями розповів, як прадід купив чудесну скульптуру, бо відразу ж упізнав у ній генія епохи Відродження, як привіз її в Росію, як покоління Бубликів зберігало її протягом віку.

Він говорив повільно, кожне його слово було на вагу золота. Говорив, як старий меценат. Він пригадував усе нові й нові подробиці. Його пррабабка, наприклад, закохалась у скульптуру й збожеволіла, її потім вилікував відомий професор фон-Крозве. Хтось із членів родини Бубликів врятував скульптуру з палаючого будинку. Одного разу її було вкрадено, й поліція знайшла геніальний твір аж у Парижі.

— Наше завдання, — закінчив Бублик, — озброївшись науковим арсеналом ерудиції, виявити ім'я славетного автора скульптури. Моя особиста думка, що це — безсмертний Мікланджело.

— О, це неважко. виявити, — знову дивно бліснув очима секретар парткому. — А втім, досить. Поговоримо тепер про інше, що безпосередньо стосується ваших обов'язків, товаришу Бублик.

Адам Адамович насторожився. Він інстинктивно відчув щось недобре.

— Ви знаєте, Бублик, — сказав секретар парткому, — що в наш час боротьба за житловий фонд держави — одна з найважливіших справ. А я маю перевірені відомості, що кращі квартири у вас одержують ваші приятелі й спекулянти, а робітників та інвалідів війни ви запиХаєте в сараї. Вдови по дванадцять разів приходять у житлоуправу і не можуть потрапити до вас на прийом. Дитячому будинку ви дали якусь хатку на курячих ніж-

ках. Ви самі маєте не одну чудову квартиру, записану на ім'я ваших родичів, не рахуючи вашої дачі.

Адам Адамович похитнувся на стільці. Щось важке навалилося раптом йому на спину, і вона зігнулась. Щось стукнуло по голові, і вона увійшла в плечі. Щось ударило голоблею по ногах, і вони розпухли, наллялись оловом.

«Катастрофа! — майнуло в голові. — Невже це катастрофа? Боже мій, як страшно і як несподівано!»

— А які у вас стосунки з Поганяйлом і Доганяйлом? — немов загнав осиковий кілок у могилу секретар парткому.

Адам Адамович хотів щось відповісти, але язик не ворушився.

Тоді встав начальник у справах мистецтв, скинув окуляри, дмухнув на скельця і сказав, звертаючись до Бублика:

— Наприкінці ми вирішили дати вам можливість переконатися, хто справжній талановитий автор «Спартака».

Він відчинив двері до сусідньої кімнати й неголосно запросив:

— Зайдіть, товаришу Саламандра.

* * *

Білі акації на дачі в Адама Адамовича вже одцвіли, і на них кетягами висіли довгі стручки. Горобці вже не казились, бо кожний із них був тепер поважним батьком численної цвіркотливої родини голодних горобенят. Спекотливе літо вмочило свої блакитні рукави в задумливу ріку і прислухалось, як цмокали в баговинні горбаті вельможі — коропи.

В саду, під кущем смородини, поховались від спеки бронзові індики й сірі цесарки. Та ось вони побачили свого господаря й сполошилися. А найстаріший індик голосно вигукнув привітання.

Бублик ішов по саду простоволосий, без портфеля. На грудях до гудзика його піджака було пришпилено білий папірець. Не будемо дратувати вас, любий читачу, ѹ відразу ж скажемо, що це — грізна повістка від прокурора.

Адам Адамович ішов, не розбираючи дороги. Зне-

нацька він побачив індичачу зграю. Бублик зупинився й озирнувся навколо, мов людина, яка щойно прокинулась від сну. Потім він зліз на білий п'єдестал, якого було приготовано в саду для статуї Венери Мілоської.

Мудрі індики й екзотичні цесарки зацікавлено дивились на Адама Адамовича. Він величним рухом простяг руку вперед.

— Звершилося! — вигукнув він. — Не дивіться на мене, заплющте очі, бо мене нема. Я вже не начальник житлоуправи, я не Адам Адамович Бублик, я вже не господар цієї дачі! Хто ж я? Що я? Я сам цього тепер не знаю. Пилинка я, піщана грудочка, тля! Ліпи з мене постать, друже мій Мікеланджело, оформи сьогодні, бо завтра вже буде пізно. А, ти не хочеш! Ти волієш ліпити Мадонну? Ну, чорт з тобою! Не заважай мені попроща-тися з моїми друзями-однодумцями в останній день Помпей. Прощавайте, шановна куряча громадо! Простіть мене, генерал-індик третього рангу!

Він незgrabно махнув рукою і впав з п'єдесталу. Маленька щіточка і дзеркальце випорснули в нього з кишені.

Індик з тугим волом і ліловою шиею в зморшках (справді схожий на царського генерала) обережно наблизився до нерухомого Адама Адамовича, постояв, подумав і клюнув його в чорну скуйовджену борідку...

1954 р.

КОРЕСПОНДЕНТ І ПАСІЧНИК

Я, знаєте, працюю рахівником у конторі Заготльону. Але дуже кортить мені стати ще й... Знаєте ким? Ану, чи вгадаєте?.. Кореспондентом газети! Правда, я сам собі усвідомлюю, що треба мені підучитись по цій лінії, бо що не кажіть, а газета — це вже вам не «кредит-дебет».

Задумавши підучитись, я згадав, що на нашій-таки вулиці живе справжній кореспондент. Прізвище його Рябоштанченко Сергій Олександрович, але він каже, що підписує свої дописи вигаданим ім'ям, а яким — не скажав. Так що як почнеш читати газету, то нізащо не взнаєш, де його допис, а де не його.

От одного разу у вихідний день узяли ми вудки, сіли на човна та й попливли аж за наше містечко, кілометрів за сім, на рибалку. Риба не ловилася, то ми вирішили піти в сусідній колгосп купити сметани й молока.

На околиці села ми зустріли колгоспника, з яким Сергій Олександрович відразу ж, за своюю кореспондентською професією, почав довгу й ґрунтовну розмову про успіхи й досягнення колгоспу.

— Найбільше наш колгосп уславився пасікою,— скажав колгоспник.— У всій області немає такої зразкової пасіки, як наша. Одне те, що правління наше добре про неї дбає, а друге те, що пасічник у нас дуже гарний. Бджолу любить, турбується про неї, кожний вулик у нього, як картинка... Вірне мое слово, про це навіть у газеті писали. Дуже знаменитий пасічник. Дід! Такого пошукати!

Він показав нам стежку, якою ми й пішли. І справді, незабаром на галявині в старому яблуневому саду замиготіли вулики. Чудові вулики! Новенькі, і відразу видно, що найновішої системи. Я не пасічник, а й то зрозумів, що діло тут ведеться в повному балансі.

Назустріч нам вибігла дівчинка років десяти.

— А де ж пасічник? — спитав у неї Рябоштанченко.

— Скоро прийде,— відповіла вона.— А я на пасіці допомагаю!

— Та ну? — спитав я.— І бджіл не боїшся?

— Вони ж не кусючі,— промовила дівчинка.— А у вас закурити нема?

— Отакої! Хіба ти куриш, чи що?

— Та ні, дядю. Це я, щоб ви не курили, бо наша бджола страх як не любить тютюну. Ще вжалити може!

Дівчинка стала під яблунею і звідти зацікавлено стежила за нами меткими оченятами.

— Т-так,— зітхнув мій приятель і опустився на траву.— Що ж, почекаємо.

І не гаючись витяг блокнот і ручку-самописку.

— Вчися, голубе мій,— це до мене,— кореспондентської справи на практиці. Доки прийде пасічник, я вже про нього більшу половину допису напишу!

Ну, тут же почав писати. Ой, і перо ж у нього! До чого жваве! Не встиг я з подиву й моргнути як слід, а він уже й написав. Та ще й як! Ви тільки послухайте:

«Ми сиділи на чудовій пасіці в колгоспі імені Чапаєва. Які тут бджоли! Свідомі свого обов'язку, вони з трудовим ентузіазмом носили мед і віск у своїх дзьобах. Аж ось із-за дерев з'явився знаменитий пасічник, про якого нам розповів колгоспник. Це був сивий мудрий дід, який на своєму довгому віку навчився розуміти звичай бджіл і їхню мову. Дід був у солом'яному брилі і широких полотняних штанях — білих, як сніг...»

— Ну що? Як? — згорда спитав мене приятель.

— Ще й питаете! — широко вигукнув я.— Талант! Що й казати — талант!

Дивимось — іде до нас якась дівчина — вродлива, ясноока... Дівчатко, що нас зустрічало, зраділо:

— Моя сестричка йде! — гукнуло та й побігло йї назустріч. Ми, звичайно, догадалися, що це теж, мабуть, помічниця дідова. Аякже, на великій пасіці без помічників не можна.

Підійшла дівчина ближче, привіталаась.

— Пасікою цікавитесь?

— Більш усього на світі! — сказав Рябоштанченко.— А може, ѿ ви, громадяночко, могли б нам дещо пояснити, доки прийде ваш дід?

— А чому ж,— посміхнулась дівчина,— це можна. Що ж вас цікавить? Тут усього ѹ за день не перекажеш. Ходімте...

— А вони, себто бджоли, не той? — запитав я.

— Руками не розмахуйте, вони не зайдуть, — сказала дівчина. — Та їм не до того зараз, щоб жалити. У них саме гаряча пора — липа викинула медовий цвїт...

Дівчина глянула вгору, підняла руку і простежила політ бджіл, які немов простягли в ясному повітрі золоті струни.

— Це з дев'яносто другого, — радісно сказала вона. — Трудівниці мої любі! Найкраща сім'я! Ви тільки подумайте: бува, що вже смеркає, всі вулики затихають, а ці — летять! Розумієте — летять, щоб устигнути ще раз повернутися із взятком.

— Почекайте, — сказав Рябоштанченко. — Це дуже цікаво.

Він почав щось записувати в блокнот, і я встиг через його плече прочитати:

«Мудрий дід-пасічник показав нам передовий вулик № 92, бджоли з якого самовіддано, не покладаючи крилець, працюють з ранку до вечора...»

Дівчина розповіла, який величезний прибуток має колгосп від пасіки, скільки меду одержали колгоспники на трудодень...

— А ви теж... у курсі! — промовив мій приятель. — Вчилися, мабуть?

— Не без того, — скромно сказала дівчина. — В технікумі бджільництво вивчала. Люблю цю справу.

— Ну, мабуть, і в діда проходите науку та практику, — додав Рябоштанченко.

— Не розумію, — знизала плечима дівчина, — чому в діда? Мій дід ніколи не був пасічником.

— Я кажу не про вашого діда, а про діда-пасічника з цієї пасіки.

Дівчина дзвінко засміялася.

— Я ж і є пасічник! З цієї пасіки!

Я глянув на приятеля і, скажу вам, ніколи не бачив дурнішого обличчя.

— Доз... Дозвольте... — бурмотів він,— нам сказали, що тут пасічник — дід. І взагалі... пасічник повинен бути дідом...

— Може, ще й у солом'яному брилі, в полотняних штанях? — знову зареготала дівчина.— Але я вас заспокою. Я таки справді Дід. Це мое прізвище!

Коли ми поверталися з пасіки, Рябоштанченко зупинився, видер з блокнота зроблені записи про мудрого діда-пасічника і роздер аркушки на дрібні клапті. Вітрець підхопив їх і розвіяв навколо.

А я подумав собі... знаєте що? Я подумав, що коли я буду кореспондентом, то ніколи не писатиму так, як Рябоштанченко!..

1955 р.

ЕДИНА СІМ'Я

Після зупинки в селі, де зійшло багато пасажирів, автобус круто звернув убік, на лісовий шлях.

— Бори почалися,— сказала бабуся в пуховій хустці, виглядаючи в автобусне віконце.— Далеко ще до Харкова!

— Так і спізнились можна,— обізвався пасажир з сивою борідкою, в рогових окулярах.— У нас у школі новорічна ялинка. А я маю честь бути директором школи. І зовсім незручно, коли директор не з'явиться.

— Ще б пак, — посміхнувся рожевошокий юнак, зручиніше вмошуючись в кутку автобуса.— Новий рік буває всього один раз... на рік! А у нас в інституті сьогодні новорічний вечір... Усі товариші зберуться. Всього три дні був у командировці, а вже занудьгував за ними.

Засніжені волохаті сосни стіною пропливали обабіч дороги. Вершини лісових велетнів ледве рожевіли — десь заходило холодне зимове сонце. Назустріч автобусові засвистів тонкий пронизливий вітер і полетіли густі сніжинки. Бабуся в пуховій хустці з досадою загомоніла:

— Цього ще невистачало: хуртовина зривається! А мені ніяк не можна спізнитися. Я, знаєте, мати-геройня. Сім'я в мене велика, і так уже повелося, що на Новий рік з'їжджаються до мене і сини, і дочки... Хто має змогу, звичайно. Писав і Андрійко, що цього року приїде.— Голос у старої пом'якшав, набрав теплих, задушевних відтінків. — Андрійко — це мій наймолодший. Працює інженером-лісоводом. Тепер скрізь по лісозахисних стан-

ціях роз'їжджає. Сказати б, як інструктор. Два роки його не бачила... А радісно зустріти Новий рік серед своєї сім'ї!

Четвертий пасажир — літня людина в котиковій шапці і новому чорному пальті,— що досі дрімав, раптом обізвався:

— Боюся, що ми затримаємося. Я теж поспішаю додому, на новорічний вечір. Зберуться друзі-художники. Але гляньте, що робиться!

Справді, хуртовина розбиралася дедалі дужче. Сніг заліплював віконця в автобусі, і тільки придивившись, можна було помітити за ними рухливу снігову завісу, яка запинала смугу мовчазних, суворих сосен.

— Не уявляю, як тут можна жити в цих лісах! — продовжував пасажир у чорному пальті. — А живуть люди! Лісовики! Все терплять: нудьгу, непроглядні лісові ночі. Ні кіно, ні свіжої газети, ні хорошої картини...

І тоді зненацька завовтузився і обізвався ще один, п'ятий пасажир, який сидів поруч з директором школи. Це була молода дівчина в чорній смушевій шапочці і в чоботях.

— Ви помиляєтесь,— різко промовила вона.— У вас зовсім невірне уявлення про працівників наших лісів. У них теж є і електрика, і свіжі газети, і улюблена робота. І сьогодні вони так само весело зустрічатимуть Новий рік, як і ви.

— Ви маєте рацію,— сказав рожевощокий юнак.— Я теж працюю в інституті лісового господарства, і мені доводиться бувати в лісництвах. Але лісники все ж таки... лісовий народ. Не завжди їм вистачає, знаєте, освіти, потрібного знання... Ну, і взагалі культури.

— Бувають окремі люди,—насупила чорні брови дівчина.— А в основному «лісовий народ», як ви висловились,— освічені, прекрасні радянські люди. З яким запалом працюють вони над збагаченням природи!

Юнак нічого не відповів і тільки знизав плечима.

Дівчину підтримала бабуся:

— Ось і мій Андрійко: освічений, розумний... Як говорить, любо послухати. А теж увесь час живе в лісах...

Наступила мовчанка. Всі прислухались до виття вітру. Автобус просувався зовсім повільно. Часом він зупинявся, шофер виходив з кабіни і розглядав дорогу, яку

все більше замітало снігом. З'явилися перші замети, через які автобус переповзав з величезним зусиллям. Нарешті він зовсім забуксував, і шофер заявив, що їхати далі неможливо.

Серед пасажирів залягло мовчання. Потім усі загомоніли разом, обговорюючи своє становище.

— Що ж робити? — хвилювався директор школи. — Невже ночувати в автобусі?

— А як же з Новим роком? — вихопилось у юнака.

— Доведеться зустрічати в автобусі, — сказав шофер. — А завтра дорогу розчистять.

Дівчина в смушевій шапочці вийшла з машини і, вгрзуаючи чобітами в замети, обійшла навколо автобуса, розглядаючи місцевість. Холодний колючий сніг різвав її обличчя, вітер люто завихрив кучерик чорного волосся, який вибився з-під шапочки.

— Я можу запросити всіх вас до себе в гості, дорогі товариші, — несподівано сказала дівчина, повернувшись до пасажирів. — До зупинки кілометрів вісім. Але навпростець до моого лісництва вдвоє ближче. Обіцяю, що буде тепло, культурно, — вона блиснула очима на рожевошокого юнака, — і... навіть зустрінемо Новий рік за святковим столом!

— Дуже дякую, — сказав юнак, — але я піду. Так, так, усього вісім кілометрів — і село. А там я знайду підводу і надіюсь, що за кілька годин буду вже дома.

— Хуртовина, товаришу, — сказав шофер.

— Це не страшно. Дорога тут рівна, а ходак я гарний. Хто хоче зі мною?

Йому ніхто не відповів. Юнак дужче насунув шапку, помахав рукою і незабаром зник у каламутній звіріосі.

Дівчина в смушевій шапочці теж пішла, але в інший бік. Вона пообіцяла прислати з лісництва підводу.

Троє пасажирів, що залишилися, і шофер, зручно вмостившись на своїх місцях, стали чекати, прислухаючись до завивання хуртовини. Інколи вони перемовлялись короткими, уривчастими словами. Настрій був невеселий. Особливо переживала цю пригоду і хвилювалась бабуся, яку звали Олена Гнатівна. Вона уявляла, як збереться за новорічним столом її сім'я, приїде й Андрійко, а її не буде... «Хоч би ж вісточку передати! — думала бабуся. — Та як уже тут передаси, сказано — ліс!»

Насунулась лісова ніч, а обіцяної підводи все не було. Нарешті, коли вже Олена Гнатівна зовсім смирилась з думкою, що доведеться ночувати в автобусі, заприпіли положзя.

— Ви живі тут? — гукнув знайомий голос дівчини.— Виходьте, поїхали!

Олена Гнатівна першою вийшла з машини й побачила, що завірюха перестала бити, зійшов місяць і тільки легка поземка сріблялась на снігових заметах.

Усі посідали в сани, і лишився в автобусі тільки шофер.

— Я тут зустріну Новий рік,— сказав він.— У мене є й пляшка і шинка. Так що вип'ю й за ваше здоров'я!

Кучер гукнув, добре коні рвонули вперед. Мимо попливли стовбури дерев, ялини часом скидали на сани пригорщі пухнастого снігу, над верховинами світив повний місяць, і на лісових галявинах виблискували самонцвіти. Пасажири ніколи в своєму житті не бачили такої краси. А коли раптом засяяв серед лісу великий будинок, заллятий електрикою, Олені Гнатівні здалося, що все це — казка.

— Ось і лісництво,— весело сказала дівчина.— Заходьте!

У великому залі весело тріщали в старовинному каміні дрова. Довгий стіл іскрився пляшками і був заповнений святковими стравами. Гості — лісники й лісничі, обіжлчики, інженери лісового господарства й агрономи, намагаючись із ввічливої скромності не поглядати на стіл, розмовляли один з одним, жартували, голосно сміялись.

Троє пасажирів, мружачись від яскравого світла, розглядали присутніх. Дівчина вже роздяглася і тепер, без пальта, була тоненькою і тендітною. Замість чобіт на ній уже поблизували лакові черевички, і здавалось, що ця жвава дівчина ось-ось піде у веселий танець. Очі її так і мінились бісиками.

— Давайте ж познайомимося! — весело простягла вона руку.— Марія Голубенко. А звіть мене просто — Маруся!

Вона повела всіх трьох у невеличку кімнату з телефоном.

— Дзвоніть! — запросила, сяючи карими очима.— Поскаржіться своїм рідним на завірюху!

Яким же дорогим здався подорожнім звичайний телефонний апарат!

Незабаром гості знову повернулись до залу.

— А мій Андрій чому не приїхав,— стурбовано говорила Олена Гнатівна. — Невже так і не побачу скоро?

Раптом вона тихо скрикнула і, розпістерши руки, кинулась назустріч чубатому юнакові, який щойно ввійшов до залу.

— Андрійко!

— Мамо! Мамочко! Як ти сюди потрапила?

Всі присутні з радісними усмішками дивились на цю зустріч.

— Мамочко, — пояснював юнак, пригладжуючи неслухняного чуба,— а я приїхав сюди в командировку і затримався. Завтра хотів додому, в Харків... Чи міг я подумати!..

Олена Гнатівна не відривала очей від сина, тулила йому до грудей сиву голову, а він ніжно гладив її плечі, руки...

Підійшов, поблизукоючи роговими окулярами, директор школи.

— Молодий чоловіче,— промовив він,— ваше обличчя мені теж дуже знайоме. Чи не в мене кілька років тому ви закінчили десятий клас? I ваше прізвище, якщо не помиляюсь...

Юнак не дав йому домовити.

— Юрію Петровичу! — вигукнув він. — Дорогий Юрію Петровичу! Яка радість! I ви, і мамочка... Чи можна було чекати?

Тимчасом той пасажир, що поспішав стрічати Новий рік з друзями-художниками, зупинився перед великою картиною. Тугими хвилями ходив пшеничний океан, а по ньому плив степовий корабель — комбайн... Усю картину заливали потоки сонячного сяйва.

— Шо ви тут розглядаєте? — підійшла до нього Маруся.— Подобається вам? Ми купили цю картину на виставці. Хоч дехто й думає, що в лісі картин нє знайдеш, але... Малював її дуже гарний художник. Прізвище його Корецький.

Вона не доказала і глянула в обличчя гостей. Воно було збентежене, і водночас на ньому світилася неприхована радість.

— Я... я дуже радий,— промовив гість,— що бачу цю картину... Вона, очевидно, так вам сподобалась... Справа в тому, що я є художник Корецький...

До Нового року лишилось чверть години. Гості шумно сідали за стіл. У цей час хтось відчайно заторготів у двері.

— Що таке? Хто це? — Маруся вискочила мерцій відчинити.

— Це... ви? — вихопилось у неї.

На порозі стояв рожевощокий юнак...

За хвилину він уже сидів за новорічним столом і розповідав, як збився з дороги, заблукав і тільки випадково натрапив на будинок лісництва.

— Отже, вам таки доведеться зустріти Новий рік з нами, з лісовим народом... — сміялась Маруся. —Хоч, може, в нас і не дуже культурно, проте дозвольте нам наповнити бокал!

Юнак почервонів і пильно вдивлявся в Марусине обличчя.

— Я тепер пригадав, де вас бачив,— нарешті промовив він, ще більше ніяковіючи. Ви Марія Голубенко... Лісничий. Ви колись читали в нашему інституті лекції про свій метод роботи...

Стінний годинник урочисто пробив дванадцять.

Директор школи нахилився до Олени Гнатівни і шепнув:

— Бачте, виявляється, що ми й тут серед своєї сім'ї. Які зустрічі! Які чудові люди... свої, радянські люди!..

Він устав і високо підніс бокал:

— Друзі! Товариші! За Комуністичну партію, за дружну, велику сім'ю радянських людей! З Новим роком! З новим щастям!..

РАССКАЗЫ
и
ОЧЕРКИ

МАРТА

Враг приближался. Как-то на рассвете совсем недалеко загремели пушки, застрочил пулемет. Марта побежала на огород. Оттуда хорошо было видно поле, озаренное утренним солнцем. Рожь желтела, сливаясь на горизонте с синеватой полосой бора. Вдали, возле ветряной мельницы, цепью шли красноармейцы, от взрывов снарядов подымались столбы черной земли.

Марта хотела бежать в погреб, но в это время увидела красноармейца, который пробирался через огород. Приблизившись, красноармеец прохрипел:

— Где перевязочный?

Девушка помогла раненому дойти до школы, где над крыльцом развевался белый флаг с красным крестом.

— Спасибо,—тихо промолвил красноармеец.— Там еще двое... На опушке... Возле озера. Немцы замучат...

Девушка беспомощно оглянулась. Пулеметы строчили совсем близко, почти на окраине села. На миг представилось, что один из тех двоих — он, ее Василь.

Что делать? Почему так беспорядочно мечутся мысли?

Марта побежала напрямик через огороды. Цвели подсолнухи и обсыпали плечи девушки солнечной золотой пыльцой.

Вот и окраина села. Простором глянули необозримые поля. Что-то свистнуло над головой, щелкнуло

в придорожный камень, коротко звякнуло. Догадалась — пули!

Дальше бежать нельзя. Упала на траву и поползла. Еще немного, и спряталась в высокой ржи. «Как он сказал? На опушке, возле озера...»

Раздвигала руками колосья, ползла. Спешила, задыхалась. Сколько осталось до опушки? Вспомнила: три километра, не ближе. Хватала ртом воздух. Глаза заливало потом. Капли — крупные, как слезы. Ох, далеко еще, далеко...

Струя пуль из автомата резнула по ржи. Девушка догадалась, что ее заметили. Но, странно — в ту минуту она не почувствовала никакого страха.

За оврагом началась пшеница. Отсюда до опушки бора оставалось с полкилометра. Но девушка выбилась из сил. В изнеможении легла навзничь, раскинув руки. Над ней наклонились, качаясь, тяжелые усатые колосья. Синие васильки обступили удивленной стайкой ее из головье.

«А там те двое. Ждут помощи...» И снова поползла.

Вот, наконец, и озеро, и опушка бора. Первого раненого Марта нашла возле старой березы над озером. Девушка дала ему напиться и как умела перевязала рану. Ее глаза искали второго бойца. Раненый шевельнул губами, прошептал:

— Василий там... дальше...

Девушка вздрогнула. «Василь! Неужели он, ее любимый?»

В пяти шагах за кустом Марта увидела воронку от снаряда. Опрокинутый вверх сошками пулемет был похож на огромного мертвого кузнеца. Возле него, спрятав лицо в траве, лежал красноармеец. Чувствуя, как к горлу подкатывается горячий клубок, стиснув зубы, девушка осторожно перевернула раненого на спину. И в эту минуту уже поняла, что Василий не тот, не ее желанный Василь...

Красноармеец открыл глаза, и Марта увидела, что эти глаза были синие, как два оконца степного неба, как два василька. Белые льняные волосы прилипли у него к выпуклому потному лбу, юношеские губы были раскрыты. Он был ранен в грудь.

Пулеметчик понял, что пришла помощь, и улыбнулся ясной, доверчивой улыбкой. Теперь надо было поду-

мать, как доставить бойца к своим на перевязочный пункт.

На поле боя не стихал треск пулеметов, пущечные залпы сливались в один зловещий гул. Надо было опять ползти, но уже не одной, а таща на спине раненого. Когда красноармеец увидел, что Марта хочет его забрать, тревога мелькнула в его глазах, и он покачал головой.

— Нет, нет... Сначала его... И захвати пулемет. Не бросать же?

Он говорил о своем товарище-пулеметчике.

— Нет, нет,— повторил и опять улыбнулся.— Я могу подождать, а он...

Марта колебалась. Она не могла оставить его здесь одного. А как же сразу взять обоих? И эта его улыбка... Нет, нужно сначала доставить на пункт первого бойца, он еле дышит, а этот... милый, еще находит в себе силу улыбаться!

Она опять поползла к первому пулеметчику. Едва осилила взвалить его себе на спину и привязать ремнем и шнурками от сумки противогаза.

Как ни старалась девушка ползти осторожно, каждое движение заставляло раненого стонать. Их могли услышать немецкие пикеты. Тогда Марта останавливалась и ждала.

— Не нужно,— успокаивала она бойца,— еще чуточку потерпи, еще совсем-совсем немного...

Солнце уже повернуло на запад, когда, наконец, она сдала раненого на перевязочный пункт и отправилась за Василем.

Знакомая воронка... Опрокинутый взрывом пулемет... Задыхаясь, спешит девушка.

Вот и он, синеглазый. Вечернее солнце светит сквозь сосны, стволы вспыхивают багровым пламенем. Его от света мирно играет на лице раненого бойца.

Но что это?

— Василь! Василь! — тормошит его Марта, чувствуя, как ее руки и ноги наливаются холодным, тяжелым свинцом.

С тоской всматривается в его неподвижное, спокойное лицо девушка. Потом она наклоняется и целует бойца в раскрытые губы.

— Прощай, Василь! Спи спокойно.

Она закрывает его мертвые очи, берет пулемет и возвращается знакомой дорогой к своим.

Сжимая рукой холодную сталь, девушка теперь знала, что ей надо делать...

1941 г.

ЖИЗНЬ

На косогоре, на окраине села дед Лука рыл яму. Два немецких солдата сидели на траве, наблюдая за его работой. Дрожал за рекой раскаленный от зноя воздух, была обеденная пора, и оба часовые люто ненавидели осужденного — из-за него пришлось им сидеть здесь не обедавши, под горячим солнцем.

Часовым казалось, что дед нарочно едва-едва шевелит руками, и они время от времени подгоняли его окриками и ударами приклада.

Сегодня утром, когда немецкий отряд занял село, кто-то донес, что сын деда Луки пошел в партизаны. Деда били, и, когда он плюнул офицеру в лицо, взбешенный фашист приказал закопать старика живым в землю..

Дед Лука отмерил два шага в длину, шаг в ширину и начал копать. Он осторожно клал рядом каждую плитку дерна, пронизанную сплетенными корнями полыни и душистого чебреца. Дед привык все делать по-хозяйски, и свежий дерн должен был лечь сверху, как и полагается, чтобы холмик над могилой был аккуратный и зеленый.

Старик копал и пытался думать о близкой смерти. Он начал вспоминать все свои грехи и провинь на этом свете. Но, может быть, потому, что вокруг весело чирикали воробы, или потому, что солнце слишком горячо припекало непокрытую голову, дед никак не мог сосредоточиться. Мысли о смерти беспорядочно разлетались,

как пух одуванчика, а вместо них всплывали картины недавнего прошлого.

Старик вспомнил свой перемет, который он поставил вчера на ночь. Кто ж теперь найдет его и вынет рыбу?

И словно не лопата была в дедовых руках, а весло, и вот он вместе с сыном плывет по тихой реке. Чуть слышно плещет вода за челном, шепчет камыш, и дед видит, как лениво бьются в сетях тяжелые лини, как ослепительно блестит на солнце зеленая чешуя. Но все это было теперь как сон. А действительность — вот она: влажный чернозем, лопата в руках и двое немцев с винтовками.

И снова старается думать дед Лука о смерти, но родной и тревожный дух чернозема перехватывает дыхание. Он напоминает о черной борозде в степи, и у деда тихо кружится голова, будто пьянеет дед от крепкого, как вино, запаха вспаханной земли. Он хочет твердо встретить смерть и пытается представить себя на дне вот этой ямы. Но ему делается страшно, мороз пробегает по спине, и лопата с землей кажется вдруг такой тяжелой, что старик уже не в силах удержать ее.

В эту же минуту один из солдат — длиннорукий, с водянистыми выпуклыми глазами — толкает осужденного винтовкой в спину. Старик тяжело екает всей грудью и, наклонившись, снова берет упавшую лопату.

С необыкновенной ясностью дед Лука, наконец, понял, что никогда, никогда он не сможет спокойно думать о смерти и что он обязательно должен жить, жить во что бы то ни стало, чтобы, сколько хватит силы, бить проклятого врага, бить за истоптанные поля, за поругание, за кровь...

Старику показалось величайшим горем и страшной несправедливостью, что он остался в селе в то время, когда сын пошел с партизанами. Он, дед Лука, — старик. Это правда. Но разве он уж совсем не способен помочь своим в тяжелую годину? Разве он не сумеет нажать на курок ружья?

Непобедимое желание жизни наполнило все существо деда. Он выпрямился и глянул вокруг. Внизу, шагов за двести, извивалась река. Вон там, в заливчике, стоят челны, за рекой луга с копнами сена. Налево — глухие камышовые чащи, а дальше синеют леса — там сын... Ларион...

Затуманился взор, и что-то горячее капнуло деду на руку. Старик испуганно оглянулся — нет, этого никто никто не должен увидеть.

С каждой минутой надежда на освобождение крепла в груди. И неизвестно было, откуда она пришла, эта надежда. Ведь вокруг ничего не изменилось, только могила стала глубже, уж и колен дедовых в ней не видно.

Ежеминутно дед украдкой поглядывал за реку. Вот-вот затрешишт оттуда выстрелы, и немцы ошелой толпой кинутся прочь из села.

— Ларивон, — шепчет дед. — Эх, Ларивон... Побыстрей бы!

Но спокойна, ясна даль, и только ласточки беззаботно реют в глубокой синеве.

Один из солдат поднялся, сладко зевнул и, что-то сказав товарищу, пошел в село. Он должен был выполнить приказ и позвать офицера, потому что яма уже почти готова, а господин офицер непременно хотел присутствовать собственной персоной, когда будут засыпать старика.

Что-то вздрогнуло в груди у деда. Остался один часовой, тот длиннорукий и пучеглазый. Вот он достал папиросу и закурил. Он сидит, его ноги почти свисают в яму.

Удерживая дыхание, прикинувшись, что усердно работает, дед, незаметно пятясь, приближался к немцу. Кровь гулко стучала в висках, а ноги вдруг стали совсем легкие, их словно не чувствовал дед, только мелко дрожали напряженные руки.

Солдат неожиданно шевельнулся. Этого не видел старик, но он почувствовал это всем своим телом.

Неужели что-то заметил немец?

Нет, он только удобнее уселся, и дымок от его папиросы низко проплыл над дедовой головой.

Вот так. Еще совсем, совсем немного... Еще чуть-чуть... Четверть шага...

Дед Лука вдруг резко повернулся, поднял лопату и что есть силы ударили ею часового по голове.

Словно в тумане видел старик, как немец тяжело свалился набок и медленно осунулся в яму. Дед подхватил его винтовку и не оглядываясь побежал вниз к реке.

Вскоре он был уже возле челна. Всплеснуло весло, и густой камыш спрятал деда. Уже на другом берегу дед быстро оглянулся, прислушался и, перебираясь с кочки на кочку, пошел в ту сторону, где синел за лугами густой бор. И только ласточки, как и прежде, реяли над рекой в прозрачной синеве.

1941 г.

ДОПРОС

Сергей и Алексей попали в одну роту. Сергей был лейтенантом, Алексей — сержантом. Их давняя дружба на фронте, под огнем неприятеля, окрепла еще больше.

Как-то им обоим пришлось вместе пойти в разведку. Это было ответственное и опасное задание. Надо было проникнуть в занятое немцами большое селение, определить их силы, количество сосредоточенных танков и артиллерию, узнать расположение огневых точек.

Оба разведчика, собрав ценные сведения о неприятеле, возвращались в свою часть. Возле бывшего дома отдыха, в старом парке, они были внезапно окружены и захвачены фашистами.

Сергея и Алешу со связанными руками бросили в погреб. Лежа в непроглядной тьме на сырой земле, друзья знали, что осталось им жить считанные часы... На рассвете они услышали шаги. Двою приближались к погребу.

— Сюда!.. Уже!.. — прошептал Алеша.

Да, это были немцы. Они грубо выволокли Сергея из погреба и повели на допрос.

Он готовился увидеть мрачный застенок для пыток, свирепые лица палачей. Шел, едва передвигая отяженевшие ноги. Но его ввели в светлую уютную комнату с мягкой мебелью и голубыми обоями. Совсем юный, безусый офицер с перстнем, на котором были изображены череп и скрещенные кости, указал на кресло.

Сергей сел. Неожиданная надежда будто разбудила его.

— Не бойтесь,— сказал офицер.— Я не кровожаден. Я больше всего люблю правду и подарю вам за нее жизнь. Но это должна быть только правда. «Хлеб ешь, а правду режь», как говорит пословица. Мне нужен небольшой рассказ о вашей части и вооружении. И еще немножко — с какой целью вас послали в расположение наших войск.

Офицер свободно говорил по-русски и с особенным удовольствием произносил заученные пословицы.

— Я — лейтенант. Мне тяжело нарушать военную тайну. Война сделала нас врагами, но сейчас, когда я только ваш пленный...

— О да, прекрасно понимаю,— сказал оживляясь офицер. Он закурил и протянул Сергею портсигар.

— Прошу вас...

Дрожащими пальцами Сергей взял папиросу и затянулся. Взглянув в окно, увидел парк. Осенние каштаны и клены, багряно-желтые, торжественные, молчаливо уходили вдаль ровной, длинной аллеей. Мучительная тоска затуманила взор.

— Я вас слушаю,— нетерпеливо потер руки офицер.— Вы, конечно, любите жизнь. О, она слишком прекрасна, чтобы можно было пренебрегать ею.

— Я согласен... Я скажу,— проронил Сергей и сам испугался своих слов.— Но мой товарищ... Понимаете, господин офицер, он только сержант, но он мне спас в бою жизнь. Я прошу отпустить его. И тогда... Тогда я могу рассказать вам о многом. И должен сказать, что все равно вы от него не добьетесь ни слова, он ничего не знает и очень упрям. А мне... что угодно... Только бы жить...

— Да, да, очень хорошо, — странно улыбнулся немец. — Вместо него останетесь вы и будете отвечать мне только правду. Но предупреждаю: за обман вам будет так жарко, что даже небо заплачет от жажды.

Сергея отвели в погреб, но вместо него офицер вызвал к себе Алешу. Пленный не отвечал ни на один вопрос. Он только молчал, молчал угрюмо и упорно, нахмурив широкие брови.

Фашист приказал пытать его. Алешу били, топтали

ногами, кололи тело. Но он, стиснув зубы, продолжал молчать.

«Да, он был прав», подумал офицер о Сергееве. Фашист вспомнил его просьбу, вспомнил сверкнувшие жаждостью глаза плленного, когда ему была обещана жизнь. «Пожалуй, такой не обманет, такой добровольно расскажет больше, чем под пыткой. Конечно, можно рискнуть».

Молодой фашист только начинал свою военную службу, он мечтал о карьере, о награде за ценные сведения, добытые у противника.

«Но все же отпустить разведчика? О, нет. Это было бы уж слишком...»

Офицер задумался, потом велел позвать врача.

Офицер совещался с ним недолго. Пожимая на прощанье руку, он задержал его на минуту у двери.

— Только не забудьте, пожалуйста, доктор: он должен выйти отсюда, не чувствуя ничего плохого. Понимаете?

Эскулап кивнул головой.

— Я же говорю: доза известна, действие — тоже.

На ночь Алешу отделили от Сергея и дали ему на ужин соленой похлебки с селедкой. До утра промучился он от безумной жажды, когда ему принесли, наконец, воды. С жадностью прильнул Алеша к кружке, хотя вода была странная, сладковатая на вкус.

Утром, перед расставанием, их свели снова. Алеша был мертвенно бледный, окровавленный, в синяках.

— Можете прощаться, — разрешил офицер.

Алеша смотрел непонимающими глазами.

— Тебя отпускает господин офицер, — промолвил Сергей.

Тот все еще не понимал.

— Иди, Алексей, иди скорее.

Сергей вдруг обнял его за шею и порывисто поцеловал в губы.

Освобожденному дали вместо флага белый носовой платок. Офицер и Сергей смотрели с высокого балкона дома отдыха. Алеша спотыкался, шел медленно, с трудом. Воспаленными глазами всматривался Сергей. Ему казалось, что это не Алеша, а он сам идет туда... идет к своим. Вот он спустился в лощину... Вот перешел ручей, пересек поле.

Но что это? Он остановился!

— Иди же, иди, — стиснул Сергей кулаки. Алеша вдруг бросился бежать, но вскоре упал. Он поднялся, видимо, с огромным усилием и снова побежал. Потом его не стало видно. Сергей прокусил себе губу, но не почувствовал боли.

Прошло несколько минут, и вот Алеша показался, выползая из небольшой ложбины. Да, он полз, это ясно видел Сергей. «Умри, но ползи, ползи вперед», — прошептал он, впиваясь ногтями в перила балкона.

У опушки леса, где окопались красноармейцы, Алеша неожиданно поднялся во весь рост и в последний раз взмахнул платком, словно белым крылом блеснула на солнце серебристая птица.

Еще через несколько минут он был у своих. Чувствуя, как невыносимая боль сжигает его внутренности, он прохрипел:

— Они отравили меня... Слушайте... Запишите...

И прежде чем смертная поволока опустилась ему на очи, Алеша успел рассказать все о своей разведке.

Офицер сидел в плетеном кресле, курил папиросу и небрежно играл револьвером.

Сергей медленно повернулся к нему и сказал твердо и спокойно:

— Пусть теперь плачет небо, господин офицер. Я не скажу вам ни слова...

1942 г.

ПРОСТАЯ ИСТОРИЯ

(Рассказ командира танка)

Что ж тут рассказывать, товарищи? По-моему, ничего особенного нет в этой истории. Хотя, конечно, надо правду сказать, неприятные были минуты.

Ну вот. Было нас в танке трое: я, Володя Купавин — стрелок и Митя Рыбальченко — водитель танка. А случилась эта история еще в то время, когда фашисты, как одержимые, рвались вперед. Им, видишь ли, в Москве побывать захотелось. Одним словом — хвалилась синица, что море зажжет.

Ну-с, получили мы однажды приказ атаковать вражеские позиции. Помчались наши танки вперед. Рыбальченко Митя пустил машину на полную скорость. Выскочили мы из перелеска, а местность неровная, тут гляди в оба. Мчимся все вперед, скорей бы до врага добраться. А тут, как назло, ныряем с холма на холм. Вскочили в речушку, брызнула во все стороны вода. Не останавливаясь, на полном ходу через кустарники, через мелкий березняк. Березки ломаются под гусеницами, как спички...

Вылетели на луг, а слева и справа тоже наши танки — вперед, в атаку. Открыли немцы ураганный огонь. Вокруг взрывы снарядов, черная земля фонтанами бьет в воздух.

Заметили мы замаскированную батарею фашистов.

На холмике укрылась, в густом кустарнике. Жарит по нас из противотанковых пушек.

Я, конечно, скомандовал Рыбальченко влево взять, прямо на холмик. Решил с наскока подавить вражескую батарею. А Володя Купавин к пулемету прильнул, очередь за очередью шлет в немцев.

И вдруг — что за черт? Понимаете — остановился танк. Ни туда ни сюда. В чем дело?

Бросились мы с Митеем искать повреждение. И сразу же нашли. Только видим — такое повреждение, что скоро его не исправишь, на несколько часов работы.

Признаться, меня даже в пот кинуло. И кулаки сжались — вот так. Кажется, заплакал бы с досады. Однако не бросать же машину. Хорошо еще, что не надо из танка выходить, можно было устранить неисправность изнутри.

Взялся я с Митеем Рыбальченко за работу. А Володя в пулемет впился, все стреляет.

— Побереги, брат, патроны! — крикнул ему. — Может, еще хуже придется.

И не ошибся. Смотрим — нет наших танков, все взяли куда-то правее, мы одни в остановившейся машине перед вражеской батареей. Только батарея немецкая тоже не стреляет. Видят фашисты, что можно военный трофей захватить и, значит, не к чему танк разбивать.

Вот проходит так минут двадцать, а может, и больше. На часы некогда было глядеть. «Будь начеку!» — бросаю Володе, а сам помогаю Мите исправлять повреждение.

Ясное дело, что немцы тоже не зевали. Застрочил Володя из пулемета — это фашисты попробовали подобраться к нам поближе. Не удалось. Опять ползут. Все ближе, ближе. Снова пустил Володя очередь, другую. Прижались враги к земле, доносит ветерок их крики: «Выходи, русс! Сдавайся, русс!»

Да, как бы не так!

Только умолк пулемет — снова поползли, спешат. Отбили мы их и на этот раз. Десятка два пригвоздили к земле на вечные времена.

Но вот беда — надвигается ночь. Быстро стемнело. И ни луны, ни звезд. Все небо в тучах. Темень такая — хоть глаз вон.

— Ну,— говорю,— теперь держись, ребята. В темноте они легко подкрадутся к нам.

Смотрю, взялся Митя за пистолет.

— Ты что?

А он тихо, сквозь сжатые зубы:

— В плен живым не сдамся.

Похлопал я его по плечу:

— Ты, конечно, прав. Не сдадимся. Только погоди, Митя. Рано еще. Давай скорее ремонт кончать.

Принялись мы опять за работу. Но вот слышим — подъехал немецкий трактор-тягач. Все трое мы сразу поняли, в чем дело: фашисты хотят взять нас на буксир и привезти к себе в гости...

Володя все время стреляет из пулемета в темноту, да толку мало, ведь цели-то не видно. А ремонт мы уже почти закончили. Вот-вот, еще немножко, и пойдет наш танк.

Вдруг рывок. Снова и еще раз... Вот мы и на буксире.

— Спокойно, ребята,— говорю,— спокойно. Завинчивай последние гайки.

Между тем трактор тащит нас уже в расположение вражеских частей. И что-то кричат немцы.

— Готово! — в сильном волнении шепчет Митя. — Можно ехать!

Почему шепчет — неизвестно, словно о военной тайне сообщает. Впрочем, у меня тоже дыхание перехватило. Что, думаю, если опять откажет машина? Конец ведь тогда.

Тянет нас трактор к немцам, будто в раскрытую пасть зверя. Прошло несколько коротких секунд, но вся моя жизнь промелькнула в эти мгновения перед взором. И вспомнилось все-все, даже давно минувшее. Страшная тоска скала грудь: ведь скоро конец, конец всему...

Но тем сильней вспыхнула воля к жизни. Есть еще надежда — горячая, пламенная. И сдавленным, хриплым голосом, которого сам не узнал, я крикнул:

— Давай, Митя! Давай в противоположную сторону!

Еще две секунды, полные томительного ожидания. Двинул Митя рычаг, танк рванулся и... потащил за собой немецкий трактор!

У фашистов полная растерянность. Захлопали нам вдогонку одиночные выстрелы, беспорядочные залпы.

Поздно! Теперь положение изменилось, и ночная темнота стала уже нашим союзником.

Так мы и к своим возвратились, таща на буксире трофеи — вражеский тягач.

Вот и все. Простая история, ничего особенного...

1942 г.

ВЫСОКИЙ ПОСТ

(Рассказ стрелочкицы)

Пост у меня высокий. Не каждому такую работу доверят. Да и то сказать: ни один поезд без меня не пройдет. Стану с сигналом возле стрелки, а все вагоны мимо идут — на стыках постукивают, все, как на параде, рапорт мне отдают. А машинист выглядывает из окна, рукой помашет, и по губам узнаю, что крикнет: «Здорово, Наташа!»

Но было время, что думала я не так. Думала, что пост у меня маленький, совсем незаметный.

Как началась война, затосковала я — неужели, думаю, стрелочницей век вековать? Неужели не могу на фронте свою военную храбрость над подлым врагом показать? Брошу все — пойду в медицинские сестры!

Вот тут-то и произошел со мной один случай, и все мои мысли вверх тормашками перевернуло.

Как сейчас помню: дело было зимой, в вечернюю пору, пурга разыгралась, волком воет, засыпает снегом будку. А я — на дежурстве.

И словно забылась, задумалась на минуту под вой метели. Вспомнила своего любимого — где-то он сейчас? В гвардейской дивизии сражается, немчуру бьет. Герой ведь, думаю, и что ему я — простая стрелочница на маленьком посту?

И так мне тоскливо и больно стало. Ушел, думаю, далеко-далеко, ушел на подвиги, на большие дела,

а здесь только стрелки да метель, и такая я девушка одинокая и степная — уйти бы и мне отсюда поскорей!

Вышла в тоске из будки, а буря — страшное дело, с ног сбивает, шагу нельзя ступить. Снег, свист, темень — ни зги не видать! Эх, буря волчья, остуди грудь горячую!

Нагнула голову и вперед — к стрелке. Ветер фонарь вырывает из рук, в сугробы толкает. А надо вам сказать, что будка моя стоит в степи, вокруг безлюдье, и до нашей небольшой станции не меньше километра пути. Жутко одной.

Еле-еле добрела к стрелке, очистила крестовину от снега. Пурга — вот-вот с ног събьет. Устала, передохнуть бы минутку. Некогда, скоро поезд должен пройти. Надо стрелку перевести на свободный путь. Ну, это дело знакомое, мигом управлюсь.

Достала из кармана ключ, фонарем присвечиваю. Да что ж это такое с замком? Дергаю туда-сюда, пальцы примерзают к железу...

Понимаете, что случилось? Не могу я открыть замка! Хоть умри — не могу. «Испортился замок-то», — мелькнула мысль. И вдруг представилось мне: что если машинист не заметит в такую пургу сигнала, проедет закрытый семафор? Брежется тогда тяжелый состав в другой поезд на занятом пути. И словно наяву передо мной разбитые вагоны, дым, огонь...

Снова набросилась я на замок — дико набросилась, как волчица. Ногти обломала, лишь бы открыть или сломать...

Замок не открывался...

Одна мысль в мозгу: что делать? Скорее — сигнал!

Выставила я красный огонь, но порыв бури вдруг сорвал мой фонарь и вдребезги разбил его о рельсы.

Надо бежать, бежать к семафору, навстречу поезду,ставить петарды, предупредить крушение!

Но бежать не было силы. Ноги вязли в сугробах, снег колотил в лицо. Я скжала кулаки и закричала, как раненая насмерть. Слезы текли и замерзали на щеках, и ветер уносил звук моего голоса в пустынную степь.

И все же я бросилась вперед. Мне казалось, что я бегу навстречу поезду, хотя ноги мои еле двигались в снежных заметах.

Что-то черное выступило вдруг из мрака. С трудом узнала: моя будка!

Открыла дверь, и тут словно осенило меня. Схватила бидон с керосином, облила им тряпку и снова — обратно к стрелке. Обмотала тряпкой замок, зажгла. Вспыхнул керосин, мечется пламя на ветру, а я держу ключ в окоченевших пальцах, дрожу.

Нагрелся замок, вставляю ключ в скважину, а руки не слушаются, прыгают. Повернула ключ раз, другой... Замок с жалобным скрипом открылся.

И в это время сквозь завыванье метели почудился мне далекий гудок паровоза. Нет, не почудился. Едва успела перевести стрелку и отскочить в сторону, а поезд — вот он, прогремел, простучал мимо будки.

Машинист и взаправду не заметил сигнала, проехал закрытый семафор. Ведь пурга поднялась неожиданно, никто не успел выставить дополнительных сигналов. А маршрут-то был с важным оборонным грузом.

И многое я тогда передумала, и многое поняла. Работаю вот и сейчас, работаю, как никогда. Видели мои стрелки? Ну-ка, скажите, у кого найдете чище, у кого лучше?

Наградили меня, и крепко я этим горжусь, потому что пост у меня высокий и не каждому такую работу доверят...

1942 г.

НОВОГОДНИЙ МАЛЬЧИК

Рассказ командира

Мы, несколько командиров, остановились на ночлег в уцелевшей от огня избе. Село недавно было очищено от немцев. Фашисты в панике бежали под напором наших частей, стремясь укрыться в лесах.

Было это накануне Нового года, и естественно, что мы, собравшись в теплой избе, несколько размечтались. Вспомнилось, как встречали прошлый Новый год на заводе, какие были карнавалы...

Беседа разгоняла сон. Мы курили и прислушивались, как трещали за окошком от крепкого мороза сосны. Кто-то заговорил о новогоднем мальчике. Ведь такой мальчик, замерзающий в ночь под Новый год, был традиционным героем всех дореволюционных новогодних рассказов.

Надо сказать, что при Советской власти эти мальчики исчезли. Не найдешь их теперь и днем с огнем. Говорят, что давным-давно последний новогодний мальчуган пошел на елку в ярко освещенный Дворец пионеров и октябрят.

Ну вот, так мы разговаривали, как вдруг...

Ничего особенного не случилось. Это был обыкновенный тихий, робкий стук. Кто-то осторожно постучал к нам в окошко...

Я встал с соломы, на которой лежал, и тут, совершенно неожиданно, при свете бледной неполной луны уви-

дел под окном самого настоящего новогоднего мальчика...

Он стоял в рваном пиджачишке, скрючившись от холода. Одним словом, как сказано у поэта:

Шел по улице мальчишка,
Посинел и весь дрожал.

Правда, мальчик был немного странен: он стоял, почему-то подняв вверх обе руки.

Мы впустили его в избу. Как-никак, а все-таки в наши дни это музейная редкость, каждому охота поглядеть. И тут мы заметили вторую странность: наш новогодний мальчик зарос колючей щетиной. Да, да, он был с лохматой, сбившейся в клок рыжеватой бородой.

Но в конце концов в этом нет ничего удивительного. Ведь должен же когда-нибудь мальчик вырасти. Не весь же век оставаться ему невинным ребенком, пора и честь знать.

Ну-с, хорошо. Закусив и отогревшись немного, наш гость вдруг заговорил на чистейшем немецком языке...

Мы все так и ахнули. Оказывается, этот новогодний мальчионка был импортный, доставленный к нам из Германии. Однако ничего не поделаешь. Это даже интереснее. Я хорошо знаю немецкий язык, и мне пришлось стать переводчиком.

И вот что нам рассказал новогодний мальчик:

— Меня зовут не то Ганс, не то Карл. Точно не помню — от взрыва вашего снаряда меня чуточку оглушило и память отшибло. И я есть немецкий солдат, который удираю от ваших солдат. Но теперь, конечно, сдаюсь. Понимаете, обстоятельства сложились несколько не в нашу пользу, а даже совсем наоборот. Наш фюрер заявлял, что уже видел Москву в бинокль, но мне кажется, что сейчас он не увидит ее даже в самый сильный телескоп. Одним словом, Москва для него сейчас не ближе, чем Марс от Земли. Планета, недосыгаемая во всех отношениях.

Вы смотрите на мое крестьянское платье. Не удивляйтесь, некоторые из наших солдат не стыдятся даже женских теплых душегреек. Какой тут стыд, когда фюрер обещал валенки и полуушубки, а вместо них получили мы огромнейший фюреровский шиш. И кроме того, в крестьянской одежде легче спрятаться от ваших пар-

тизан. Весьма сожалею, что не умею говорить по-русски. Очень приятный язык и хорошо помогает на случай встречи с партизанским отрядом. Впрочем, в какую бы шкуру мы ни рядились, нас все равно знают. Что ни говорите — неблагодарное у вас население. Наш Геббельс пишет, что оно засыпает нас цветами. К сожалению, он забыл написать, что цветы эти чересчур колючие. И пахнут они весьма неприятно для нашего берлинского носа.

Конечно, правильно, что нас засыпают, но, увы, совсем не цветами, а уже вполне созревшими ягодками... металлического происхождения.

Вы спрашиваете, кто я — не новогодний ли мальчик? Куда там, во много раз хуже. Во-первых, я не слыхал, чтобы новогоднего мальчика заедали вши. А на мне нет живого места.

Во-вторых, мне здорово не повезло, я не получил ни одной царапины. А как замечательно было бы лежать сейчас без руки или без ноги в уютном, теплом госпитале. Это ведь счастье для нашего немецкого солдата. Многие из нас об этом мечтают, лишь бы быть не тут, не на фронте. Нет, коли не везет, ничего не поделаешь.

Не уродился я счастливчиком...

Новогодний мальчик горестно покачал головой, почесал в лохматой бороденке и продолжал:

— А возвратишься домой, нах хаузе, тоже счастье небольшое. Даже совсем, надо правду сказать, сомнительное счастье. Пишет мне жена, что питается она исключительно эрзацами. Одним словом, это суррогат, по-вашему, заменитель. Вместо хлеба — эрзац из прессованной соломы, вместо мяса — эрзац из лошадиных копыт. Пойдешь купить круп — пожалуйста, есть эрзац из пороха и дроби. А вместо молока — вытяжка из коровьего дермы. О картошке и не спрашивай. Вместо нее продают эрзац из булыжника, химически обработанного в лаборатории. Осталось сделать эрзац из нашего упитанного фюрера...

Тут бородатый новогодний мальчик замолчал и задумался.

— У кого из наших нашлось сало,— заговорил он после паузы,— те успели себе смазать пятки, их теперь трудно догнать. Наконец-то у них появилась настоящая молниеносность. А я вот остался, не было у меня сала.

Не найдется ли у вас кусочек для воина фюреровской армии?

Ну, вот и все. Сдали мы немца в штаб и завалились спать. И никто из нас уже больше не заводил разговора о новогодних мальчиках...

1942 г.

ВЗРЫВ

Никита Григорьевич вышел на крыльце и, приложив к уху ладонь, прислушался. В вечернем морозном сумраке ясно был слышен гул далекой канонады.

От волнения у старика дрожали руки. Ему показалось, что сегодня весь железнодорожный поселок живет особенной, напряженной жизнью. В каждом доме будто притаилось огромное трепетное ожидание.

Он возвратился в комнату, сбросил с плеч старую черную шинель и, крякнув, тихо произнес:

— Праздник у нас скоро будет, Ванюша!

Пятилетний малыш взобрался к старику на колени.

— Дед, давай пускать волчок... А мамка скоро приедет?

Никита Григорьевич завел металлический волчок и пустил его на стол.

— Скоро приедет. Обязательно скоро. Что ей там делать, в гостях...

На минуту глаза старика затуманились... Он знал, что невестка никогда уже не возвратится.

Ему вспомнился тот день, когда он в последний раз видел Анну. Женщины и девушки-подростки стояли, сбившись тесной кучкой. Никите Григорьевичу казалось тогда, что он видит одно огромное лицо, обезумевшее от горя и отчаяния. Эти люди были обречены. Немцы отправляли их в Германию, и каждая знала, что в последний раз видит она своих родных и близких.

...Старик смотрел, как вертелся волчок, и ему чудилось мельканье колес вагона, увозившего невестку.

Ему стало горько, что он старик и ничем не мог помочь этим людям, жителям его поселка. Сам он — пенсионер, всю жизнь работал паровозным машинистом. Сын Михайло в Красной Армии, и вот теперь он, старик, остался вдвоем с внуком.

Никита Григорьевич понимал, что означает приближающаяся канонада. Советские войска наступают, освобождая станцию за станцией. Кто знает, может быть, с наступающими советскими бойцами явится и Михайло...

Старый машинист наклонился к внуку.

— За батькой скучаешь? Обожди маленько. Уж дед что-то примечает. Вот оно как. Давай еще пустим волчок...

В сенях вдруг послышался шум. Дверь раскрылась, и на пороге показался немецкий офицер в сопровождении двух солдат.

Офицер подошел к старику.

— Ты есть машинист? Собирайся ехать дорогу!

На лесенке Никита Григорьевич оглянулся и увидел направленное ему в лицо дуло пистолета.

— Шнеллер! Скорее! — сказал немец. — Ты — ехать, или смерть...

Неторопливо, по-стариковски Никита Григорьевич поднялся в будку машиниста. Невольно втягивал знакомый щекочущий запах мазута, будто только вчера оставил свое место возле регулятора.

Паровоз стоял под парами.

Старик заглянул в топку. Красные блики пламени заиграли на щеке офицера, стекла манометров порозовели. Солдат с автоматом стоял сбоку, вытянувшись в струнку.

Тяжелый состав этот со снарядами шел на фронт; налетели советские бомбардировщики, машинист и его помощник были убиты, но немцы отремонтировали паровоз, и на степной станции офицер с лентой «железного креста» на груди пришел к Никите Григорьевичу. Машинистов не было, и старика-пенсионера заставили вести состав дальше.

Никита Григорьевич открыл регулятор. Поезд тихо тронулся. Старый машинист почувствовал, что сердце

его словно сорвалось и странно отяжелели ноги — ни поднять их, ни пошевелить. Казалось, только теперь он понял до конца, что от него требовали.

Его охватил ужас. Неужели он взаправду вот этими своими руками повезет снаряды для немецких орудий?

Тридцать лет водил по этой дороге Никита Григорьевич поезда. Он хорошо знал здесь каждый полустанок и мостик на пути, каждый уклон и подъем. Не думал старый механик, что придется ему так вот закончить свою долгую службу.

Взглянул в окошко и увидел во тьме лица друзей, товарищей — будто вот они все сейчас перед ним. И неизвестно почему вспомнились даже те из них, с кем расстался давным-давно, кого не встречал многие годы.

Частый перебойный стук колес ворвался в сознание. Влетевший ветер развеивал седые волосы. Поезд мчался в ночь. Отсветы пламени вспыхивали по обочинам дороги.

«Вот здесь, в этих местах, — соображал старик, — было месяца два тому назад крушение. Партизаны взорвали путь. Что если и сейчас... Вот бы выручили хлопцы!»

Но тут же он подумал, что партизаны найдут его труп и узнают, кто вел поезд. Его сочтут за предателя.

Сердце мучительно сжалось.

А не предатель ли он в самом деле?

Эта мысль, словно молния, обожгла машиниста. Почему-то сейчас особенно ярко представилось ему лицо Анны там, на станции, когда видел ее в последний раз... «Дед, а мамка скоро приедет?» — прозвучал детский голос внука...

— Предатель и есть. Немецкого офицера испугался! Смерти испугался и везешь тысячу смертей для своих, для Михайлы!..

Никита Григорьевич потянулся к ручке инжектора. Нужно добавить в котел воды. Солдат, прислонив к стенке автомат, подбрасывал в топку уголь. Он это делал неумело, пот заливал ему лицо. Офицер следил за каждым движением машиниста, зажав в руке пистолет.

Рука Никиты Григорьевича на миг застыла в воздухе и медленно опустилась. Он взглянул на водомерное стекло. С трепетом увидел, что воды в кotle оставалось

совсем немного. Прикинул в уме: минут через десять оголится потолок топки.

Из вихря беспорядочных мыслей вдруг прорвалась одна... Она и испугала, и поразила старика. Поразила своей неожиданной простотой и ясностью. Было так, будто раскрылась глубокая загадка, над которой приходилось долго и мучительно думать. Испугала тем, что решение надо было принять сразу, не медля ни секунды, и это был вопрос смерти или жизни.

Никита Григорьевич понял, что вот сейчас он должен заглянуть себе в душу и до конца узнать самого себя. Он неожиданно очутился перед грозным испытанием своей воли и характера.

Но старик уже знал свое решение. Поезд нельзя пустить на фронт. Теперь самое главное состояло в том, чтобы решение выполнить.

Загрохотали колеса на стрелках — проехали станцию. И снова поле, и перелески, и ночь, ночь.

С каждой минутой уменьшалось количество воды в котле. Прижимая руку к груди, к тому месту, где гулко колотилось сердце, машинист украдкой глянул на водомерное стекло. Только бы ничего не заметили немцы! Только бы не вызвать никаких подозрений!

Неожиданно он нашупал в кармане пиджака какоето твердый предмет. Это был волчок, и Никита Григорьевич вспомнил, что в то время, когда к нему на квартиру пришли немцы, он держал на коленях внука...

Нехитрая детская игрушка показалась старому машинисту единственной нитью, которая еще связывала его с родным домом, с семьей. Желание жить внезапно с огромной силой проснулось в его груди. И вместе с тем движения его стали спокойны и уверены. Медленно он повернулся к офицеру и, стараясь улыбнуться, показал ему волчок.

Офицер молча в недоумении смотрел на старика. Никита Григорьевич завел волчок и пустил его по полу.

— Надо смотреть за паровозной топка, — наконец строго произнес офицер, но машинист видел, что последняя тень настороженности и недоверия к нему исчезла.

— Все в порядке, — сказал он офицеру, — все «гут», — и сделал вид, что хочет похлопать по плечу солдата. Потом взял волчок и спрятал его в карман. Открыл дверку

и заглянул в топку. Топка была полна белого, шипящего пара.

«Расплавились контрольные пробки, — мелькнуло в мозгу.— Котел без воды...»

— Давай уголь! — громко крикнул он солдату. Тот понял, взял лопату и полез на тендер.

«Пора!» — решил машинист и качнул в котел холодной воды...

Рывком выскочил он на лесенку и быстро спустился вниз. Выстрел офицера прозвучал над самой головой. Но было уже поздно. Никита Григорьевич зажмурился и прыгнул. С грохотом промчались мимо него черные вагоны.

Через минуту оглушительный взрыв потряс воздух. За первым взрывом последовал второй, третий, заглушая скрежет железа и треск. Желтое пламя взметнулось над причудливой и страшной грудой разбитых вагонов.

— Снаряды рвутся,— прошептал Никита Григорьевич.

Он лежал в сугробе у насыпи и ощупывал себя после падения.

— Ничего, цел. Хоть и старые кости, а выдержали...

Нашел в кармане волчок и, сжимая его в руке, поднялся и побрел в ночное пустынное поле, проваливаясь в рыхлый, глубокий снег.

1943 г.

ДРУЖБА

Ранним утром каменистые сопки вспыхивали нежным розовым светом от восходящего солнца. И тогда вся степь, еще полная ночной росы, светилась алмазной россыпью. Но к вечеру, когда спадал зной, сопки покрывались густой лиловой кисеей. И тогда Ивану Кринице казалось, что на их склонах расцвели вдруг миллионы сиреневых кустов. В такие минуты он всегда с особым, волнующим чувством вспоминал родную Украину, которую терзал кровожадный и ненасытный враг.

В бесконечной степи затерялась маленькая белостенная станция. Здесь, в смене старшего осмотрщика вагонов Сарбаса Тайнбекова, работал украинский слесарь Иван Криница.

В полынной казахстанской степи крепко подружились, казах Тайнбеков и украинец Криница. Оба они были бойцы великой армии железнодорожников, оба были сыны одной матери — любимой советской Родины.

С Украины приходили радостные вести — Красная Армия перешла в наступление, и бежали перед грозной поступью ее дивизий гитлеровские орды. Там, на родине Ивана Криницы, уже началась весна. Хлопотливо кричали грачи, и расцветали первые подснежники, а здесь, у подножья голых каменистых сопок, еще была зима. И однажды ночью на одинокую степную станцию налетела дикая пурга.

В эту ночь дежурила смена Тайнбекова. Колючий снег бил в лицо, засыпал глаза, воющий леденящий

ветер валил с ног. Тайнбеков и Криница, поддерживая друг друга, стояли на путях, поджиная состав. Сквозь тучу вертящегося снега мелькнули два желтых глаза. Не успел поезд остановиться, как вся бригада осмотрщиков уже принялась за работу.

В одном из вагонов была обнаружена неисправная букса.

— Сменить! — решает Тайнбеков.— Сменить без отцепки вагона!

Рядом с Тайнбековым, рука об руку, работал Криница. Ветер леденил кровь, обжигал пальцы и лицо. Но буксу надо было сменить как можно скорее, чтобы ни на одну лишнюю минуту не задержать поезда с военным грузом.

Как жжет ледяное железо! Рукавицы порвались, и пальцы словно прикипают к холодной стали. При свете факела Тайнбеков взглянул на Криницу и вдруг, захватив горсть снега, стал крепко тереть щеки своему другу.

— Некогда, Сарбас,— сказал Криница.— Пусть, потом. Ведь букса... понимаешь сам...

Да и сам Тайнбеков уже не чувствовал своих щек, и руки его казались деревянными. Но надо было спешить. Ни на минуту не бросили своего поста осмотрщики.

...Завывала пурга, дико свистел ветер.. Со станции уходил поезд. Он уходил на пылающий запад, он шел без задержки сквозь ночь и пургу. Ему любовно и самоотверженно прокладывали путь русские и украинцы, казахи и белорусы.

Поезд спешил на фронт...

1944 г.

ВОЗВРАЩЕНИЕ

В старом пальто, с лопатой в руках, он очищал тротуар от снега и время от времени отдыхал. Ему было лет пятьдесят. Когда мимо проходили немецкие офицеры, стариk бросал на них из-под густых бровей хмурые взгляды.

Неожиданно он увидал знакомое лицо, удивленное и обрадованное: перед ним стоял подросток лет пятнадцати, худой, с лихорадочно блестевшими глазами.

— Дмитрий Филиппович? Я Ковальчук Сережа. — Мальчик внимательно и с тревогой смотрел на старика. Тот огляделся и быстро сказал:

— Да, был директором школы, а теперь, при немцах, стал дворником.

Так встретились однажды бывший директор средней школы и отличник седьмого класса Сережа Ковальчук.

— Не учишься? — спросил Дмитрий Филиппович. — Да и чему сейчас учиться, какую премудрость изучать: день рождения фюрера или новый порядок в Европе? А что они со школой сделали, видел?

Старый директор и подросток сдружились. Часто вместе приходили посмотреть на знакомое здание школы. В этом здании немцы устроили казармы. Уже не слышно было в нем веселых голосов детворы. В саду школы теперь стучали топоры: это рубили старые клены и березы на топливо.

— Уйдем, Сергей,— шептал стариk.— Не могу слышать.

По вечерам Сережа приходил к старику в гости, расстапливал железную печку, а Дмитрий Филиппович читал вслух. В этом чтении была для обоих неизъяснимая прелесть, жадно воспринималось каждое слово великих писателей родной земли.

Кончилась зима. В один из солнечных дней весны Сергей исчез. Стариk не знал адреса Сережи и тщетно исходил весь город в надежде встретить своего юного друга.

Старый директор затосковал. Он любил Сережу, тот был живым воспоминанием о школе, последней связывающей нитью. Теперь и она оборвалась.

Наступил июль. Стояла жара. Увядали запыленные листья в скверах. Однажды ночью стариk проснулся от тихого стука в окно.

— Кто там? — задыхаясь, спросил он. Чье-то лицо прильнуло к стеклу. Это был Сережа, худой, оборванный. Он рассказал о своих приключениях. Немцы схватили его во время облавы и отправили на работу в Германию. Но уже за Киевом он выпрыгнул из вагона и пешком пробрался обратно в город. Сереже было опасно жить дома, и мальчик остался у Дмитрия Филипповича.

В августе началось беспорядочное отступление фашистов из города. Жадно следил Сережа за бесконечным потоком грузовиков, тянувшимся по улицам. Трепетала радостная мысль: дождались.

Дмитрий Филиппович часами вслушивался в гул приближающейся канонады.

В городе начались взрывы и пожары. Гитлеровцы уничтожали лучшие здания.

Однажды Сережа и Дмитрий Филиппович не выдергали и пошли посмотреть, цела ли школа. Они увидали, как туда подъехал грузовик и несколько немцев внесли в здание большие ящики. Потом грузовик поехал дальше.

— Школу взрывают! — вскрикнул Сережа и бросился к зданию.

— Цурюк! — гаркнул часовой.

Сережа забежал в переулок. Перелез через забор и очутился во дворе. В открытую дверь он увидел гору поломанных парт, бутылки, жестянки. Судорожно искал ящики. Он знал, какой смертельный груз хранился в них. Напрасно он заглядывал в каждый класс, в каждый

угол — ящиков нигде не было. Тогда мальчик побежал обратно. Вот они под лестницей, и к ним протянут шнур. Еще несколько минут, и взрыв разрушит здание. Сережа выхватил перочинный нож и быстро перерезал шнур. В ту же минуту он услыхал быстрые шаги.

«Это немцы, — подумал Сережа. — Конец мне...» — и холод пробежал по его телу. Мальчик быстро оглянулся: перед ним стоял Дмитрий Филиппович.

— Фашисты удрали, и часовой удрали! — крикнул он.

Старик и мальчик вышли на улицу. Тут они услыхали грохот. Из-за поворота выскочил танк, и даже в вечернем сумраке они разглядели на грозной машине пятиконечную звезду.

1944 г.

Статті
и
спогади

СТАТТІ ОЛЕСЯ ДОНЧЕНКА

ТВОРЧИЙ ЗВІТ

Пам'ятаю, якось у гімназії нам було загадано написати «сочіненіє» на тему: «Як я провів канікули». Безліч книжок, що я читав запоєм, страшенно впливали на мене, хвилювали, викликали бажання й собі написати щось так, як Чехов, Тютчев, Бунін... У своїх дитячих «творах» я намагався наслідувати найулюбленіших моїх авторів. У згаданому «сочіненії» в мене було таке речення: «Жизнь готовит нам разные сюрпризы: ведь на свете столько разных неожиданностей». Вчителеві словесності така «філософія» в класному творі одинадцятілітнього хлопчини здалася, мабуть, дуже заумною, і він (жартівник і улюбленик гімназистів) у зшитку написав: «На свете пишут разно, лучше чисто, чем грязно», а трохи збоку червоним олівцем стояло 5.

«Сочіненія» я дуже любив і меншого балу як п'ять ніколи не одержував. Мій батько часто допомагав мені писати твори на загадані теми. Батько — мій перший учитель на літературній ниві.

Писати я почав рано і, як звичайно, вірші. Перший вірш мій видрукувала лубенська газета, коли мені було 16 років. Писав я тоді й п'єски. Пам'ятаю, як мій етюд «В останню ніч» ставив у гімназії драматичний гурток. Я сам виконував головну роль. Писав я ці етюди під впливом творів Метерлінка, повно було в них символіки, містичності, потойбічного...

В центральній пресі почав друкуватись з 1923 року — в журналі «Червоний шлях». У 1926 році вийшла перша збірка моїх поезій — «Червона писанка», потім «Околиці» — друга збірка.

1928 року в Держвидаві України виходять дві мої комсомольські повісті «Сурми» та «Золотий павучок», потім велика повість «Дим над Яругами». Гостро негативна оцінка, що її зазнали від критики перші мої два прозові твори, змусила мене замислитись над подальшими шляхами моєї творчості, зокрема над тематикою.

У «Сурмах» та в «Золотому павучкові» я показав ворога в комсомолі, але зробив це однобічно, не змалювавши позитивних героїв або змалювавши їх надто поверхово. В цьому — головний недолік згаданих творів. Замість того щоб розкрити боротьбу осередку з ворогом, я обмежився показом «психологізування» цього ворога.

В 1930 році я пишу невеличку повість «Ондратра» і збираю на ХПЗ матеріали до нового твору. В 1931 році пишу повість «Дві весни». В цьому творі сюжет іде двома лініями: 1) боротьба комсомольської бригади за радицьке магнето, 2) як народжується поет, робітник-підліток. Цю повість я побудував на матеріалі, що здобув на ХПЗ, та використав нариси Шувалова й Вагіна про ударні бригади молоді. (Досвід Ленінграда).

Як і «Ондратра», ця повість має організувати читача, мобілізувати його на виконання завдань п'ятирічки.

«Ондратру» я написав під час моого перебування в «Пролітфронті». Я тоді не усвідомлював, що організація ця мала ворожий, націоналістичний характер. Була думка, що в «Пролітфронті» можна навчитися у «видатних майстрів художнього слова», можна піднести свої твори на вищу ступінь досконалості. Та мушу тут сказати, що ця організація не вплинула на ідеологію моєї творчості (хоч така небезпека була). Я виносив сюжет, опанував матеріал і з любов'ю й запалом написав два романи — «Зоряна фортеця» й «Море відступає» та кілька повістей для дітей. (Про ці книжки скажу далі).

Ше з 1927 року я захопився творчістю для дітей. Писав спочатку під впливом і навзірець відомих сучасних авторів — Маршака, Чуковського, Новикова («По губі», «Молотьба», «Про кота-воркота» та ін.). Потім ці впливи переборов. З того часу написав понад 30 віршованих

книжечок для дошкільного та молодшого шкільного віку. Ці книжечки можна знайти в кожній дитячій книго-збирці, в кожній школі. Такі мої речі, як «Півень у звіринці», «Казка про м'яча-шарокота», «По губи», «Туки-бан-барабан», малюки знають напам'ять.

У «Казці про м'яча-шарокота» та в «Півні у звіринці» є в мене жахлива крамола — півень і звірі розмовляють, а м'яч-шарокот сам (сам-самісінький, без жодної участі людини) котиться й стрибає вулицями міста. Цю «крамолу» помітили, але пізно, згадані книжки хутко розійшлися, незважаючи на великий тираж. Проте, щоб діти не подумали, що тварини справді розмовляли людською мовою (а діти наші, знаєте, можуть цьому широко відразу повірити — сказано, кретини!), дорослі мудреці вирішили за краще від повторних видань крамольних книжок утримуватись. Але зараз «Казку про шарокота» перевидає «Молодий більшовик».

Написав я кілька повістей і для середнього та старшого віку: «Веселі кролі», «Аул Іргіз», «Оаза в степу», «Ударний загін». «Оазу в степу» відзначено на всеукраїнському конкурсі на кращу дитячу повість. «Ударний загін» на тому ж таки конкурсі премійовано другою премією (першої, на жаль, не дістав ніхто). Ці повісті вийшли також білоруською мовою в Державному видавництві Білорусії. Остання моя повість для дітей «Розвідувачі нетрів» має незабаром вийти з друку у видавництві «Молодий більшовик».

1931 року влітку їду на Магнітобуд, живу там і збиравю матеріал для першого свого великого полотнища — роману «Зоряна фортеця».

Мене вабили дикі зауральські степи, де тоді розгоряється завзятий бій за фортецю соціалізму на Сході, що виростала серед безмежних просторів тирсового незайманого степу, де недавно ще блукали кочовики-казахи, літали степові орли й стрибали ночами довгохвості тушканчики.

І ще тому вабив мене Магнітобуд, що це — справжнє інтернаціональне будівництво. Магнітогорський металургійний комбінат збудовано російськими, казахськими, українськими, башкирськими, татарськими, чуваськими робітниками. І коли додати ще кількість об'єктів — славетна гора Магнітна з її 270 мільйонами тонн залізної руди, найбільші в світі домни, коксохімі,

мартени, — стане зрозуміло, чому мене так притягав Магнітобуд. Не лише сила матеріалу для творчості (матеріал можна здобути, не виїжджаючи з Харкова), а найкраща в світі школа життя й боротьби мене вабила, вабив процес зміни обличчя напівдикої країни, процес перетоплювання колишнього кочовика у вирі найбільшого в світі будівництва.

З запалом я сів до писання «Зоряної фортеці». На жаль, я ще не чув від критики оцінки цього твору (крім читацьких листів), але думаю, що найсильніше в моєму романі — це показ величезного топлення людського матеріалу і розгорнуті картини будівництва, найслабше ж — переобтяженість зайлівими, непотрібними технічними подробицями, що можуть бути нецікаві для масового читача, а для будівників-фахівців нічого нового не дадуть. Незабаром роман виходить також російською мовою — у видавництві «Молодая гвардия», білоруською — у Держвидаві Білорусії, та взяв його для перекладу німецькою мовою Нацменвидав.

Мене захоплює боротьба людини з природою, освоєння стихійних сил природи. В 1932 році я їду до Баку, де збираю матеріал до нового романа, що його задумав, — про боротьбу за нафту. Я був свідком важкої й упертої боротьби більшовиків з морем у Бібі-Ейбаті. Засипання Бібі-Ейбатської бухти, щоб здобути з морського дна дорогоцінну «кров землі», боротьба ударних бригад за темпи нафтового видобутку на відвійованій у моря новій території, який має бути комсомолець-активіст, організатор перемог, — ось кістяк мого останнього великого романа «Море відступає», що його друкує тепер «Лім». Для цього твору я зібрав величезний матеріал. Крім безпосереднього перебування на промислі, довелося вивчати історію громадянської війни в Азербайджані, широко використовувати газетний матеріал, відповідні брошури, починаючи від «Чорної книги нафтовориків» до «Війни майбутнього» Лесевицького. «Комсомольська правда» прислужилася мені нарисом Парішьяні «Ната». Я використав обговорення читачами цього нарису, що зачіпає одну з цікавих комсомольських проблем.

Над чим працюю зараз? Мої плани на найближче майбутнє?

На замовлення НКО виготовував п'єсу для ТЮГ'у

«Притулок св. Терези» на тему: дитина класу й дитина нації. П'єсу ухвалено включити до репертуару ТЮГ'ів.

Зараз працюю над великою повістю про життя й пerekовку підлітків-правопорушників у трудколонії. Збираю матеріал до твору про родину робітника ХПЗ т. Ульянова (сини в цього робітника — відомий скульптор; лікар). Водночас працюю у творчій бригаді по написанню історії ХПЗ.

Наша доба така багата, така розмаїта, вона дає безліч матеріалу для творчості. Почесне завдання — показати незабутні роки побудови соціалізму. Почесне, але й важке завдання. Підійти до нього треба, озбройвшись досконалою зброєю марксо-ленінського світорозуміння. Це допоможе перемогти труднощі, що стоять перед письменником у його відповідальній роботі. І зусилля, скероване на те, щоб дати полотнище, гідне нашого часу, не може не хвилювати й не запалювати письменника, що має від своєї праці велику творчу радість.

1934 р.

ТВОРиться ПОВІСТЬ ПРО ПІОНЕРСЬКУ МУЖНІСТЬ І ЧЕСНІСТЬ

Любі читачі!

Щороку дитяче видавництво друкує для вас, мільйонів юних читачів, багато нових хороших книжок. Узявши в бібліотеці якусь повість чи оповідання, ви не раз перегортаєте сторінки книжки; ви розглядаєте малюнки, читаєте початок, зазираєте всередину. З окремих рядків, з уривків і цілих сторінок ви намагаєтесь угадати, які події описано в книжці, чи цікава вона. Ви чекаєте від твору не тільки розваги або відпочинку. Ви хочете знайти в книжці цікавий і яскравий зміст, хочете знайти улюблених героїв, які захопили б вас своїми вчинками, хочете довідатись про нові речі, про нові країни...

У вашому житті багато безмежної радості, багато захоплення. Сірий нудний твір, який не хвилює вас, це — поганий твір. Ми знаємо ваші великі вимоги до книжки. Отож зрозуміло, яку відповідальність і хвилювання по-

чуває письменник, пишучи новий твір. Пильно обмірковує він тему, старанно добирає героїв твору. Але мало цього. Треба показати цих героїв так, щоб вони були справді живими людьми, щоб вони були справді героями, а не якимись ляльками, за яких промовляє автор і смикає їх за ниточки, щоб вони рухались. Багато зусиль і праці повинен докласти письменник, щоб написати хорошу, цікаву книжку. І ви, любі читачі, теж можете допомогти письменникові в його роботі.

Зараз я обмірковую нову повість про дітей у колгоспі. Це буде твір про піонерську мужність і чесність. Я був би дуже радий, коли б ви написали мені, чи цікавить вас така тема, якими повинні бути, на вашу думку, герої цього твору, про які пригоди з ними, про які їхні вчинки вам цікаво було б прочитати. Я розумію, що не кожний з вас легко відповість на ці запитання. Тут треба поміркувати. А книжку про дітей у колгоспі обіцяю вам написати хорошу.

1936 р.

ЛИСТ ДО ДРУГА

Деякі думки про дитячу літературу

Дуже мій, твій лист викликав у мене велике занепокоєння. Ти пишеш, що розпочинаєш роботу над новою повістю для дітей, і я мав би привітати тебе з початком праці й побажати тобі успіху. Але в листі твоєму прозвучали якісь нові для мене, не властиві тобі нотки, які дуже мене схвилювали.

Ти кажеш, що ми занадто багато писали у своїх творах для дітей про жахи війни й жертви Баб'ячого Яру і що майбутня повість твоя має бути «особливою», що ти «дерзаєш» написати твір «без війни, барабанів і без Гітлера». Ти пишеш, що з фашизмом покінчено, що ти хочеш показати юним читачам «блакитні ранки, трепет росяних дзвіночків конвалії і метушливого муравейчика з білою лялечкою в щелепах» і що «треба повернути нашій дітворі дитинство».

Мене особливо дивує це твоє останнє речення. Адже ніхто ніколи не збирався віднімати в наших дітей їхні

золоті роки дитинства. Я маю по-дружньому застерегти тебе. Ти допускаєш серйозну помилку. Ніхто не віднімав у нашої дітвори ні блакитних ранків, ні конвалій. Навпаки, навчивши дітей пристрасно любити нашу рідну природу, бачити її розуміти прекрасне, ми тим самим прищеплюємо юному поколінню любов до Батьківщини, виховуємо в дитині майбутнюю гуманну людину, громадянина та будівника.

Але, розкриваючи перед юним читачем усю красу і ніжність росяної конвалії, чи маємо ж ми право мовчати про те, що на рідні простори нашої радянської Батьківщини з її красою природи й природними скарбами і зараз ще зазіхають жадібні булькаті очі і кігтясті руки, які тягнуться до нас через океани, ріки й гори? Чи ж маємо ми право хоч на хвилину замовчати перед юним поколінням те, що війна триває, що палає Китай і Греція, Індонезія і Франція і що коли знову підступить пожежа до наших кордонів, наші сини мають бути готовими взяти зброю в руки і громити ворога так, як громили його їхні батьки й старші брати.

Не аполітичних мрійників, сліпо закоханих у природу, має виховувати дитяча література, а майбутніх борців за комунізм, за незалежність любимої Батьківщини. Ти пишеш, що з озброєним до зубів фашизмом покінчено. Але чому ти забуваєш про те оскаженіле виття, яке лунає з-за кордону? Ні, друже мій, ніколи не забуде історія людства тих років, коли всьому світові загрожувала тлетворна пошесть німецького фашизму. Богнище фашистської пошесті було погашене з допомогою десятків тисяч танків, гармат і літаків. Та ти добре розумієш, що найкраща військова техніка нічого не здіяла б проти націстської сарани, коли б ця техніка не була в руках наших, радянських людей, які воліли краще загинути, ніж пустити коричневу потвору вільно гуляти по всій земній кулі.

Людина не народжується есесівцем. Гітлер виховував есесівців з дитячого віку. Це найогидливіший, найпідліший злочин — сказати дитині: «Ти повинен ненавидіти хлопчика-сусіда, бо він іншої національності. І коли ти виростеш, ти переріжеш йому за це горлянку».

Це одвічний закон вовчої зграї. Фашизм учинив страшний злочин перед усім людством, бо вовчий закон він зробив державним законом.

Але людина є людиною. Закони тварин і звірів викликають у неї огиду. Щоб прищепити людині коричневий сказ, Гітлер і його підручні не тільки створили звірячу расову «теорію», але й впорскували її токсини у кров і мозок з допомогою потворної націстської «літератури», з допомогою фашистських романів, кінофільмів, картин, скульптур...

Немає нічого небезпечнішого за те, коли людина пише пером, на вістрі якого тремтить краплина націоналістичної слини. Друже мій, я пам'ятаю, як ти прийшов одного разу до мене схвильований, обурений і злий. Ти кинув на стіл останню книжку «Валіте». Буржуазний український націоналіст Хвильовий написав фашистський роман «Вальдшнепи»... Я пам'ятаю, як ти сказав: «Що це? Мені здається, що я почув голос із джунглів». Так, ми згадуємо про цей «твір» з огидливим холодком, який пробігає по спині.

Пам'ятаєш, у своїх нарисах про тодішнє село Хвильовий називав українських селян тубільцями. Це була не тільки зоологічна ненависть до тих, хто починав тоді організовуватись у колгоспи і громити куркульню. В це слово дійшлий український націоналіст уклав ще й інший зміст. Тубільці — це мешканці колоній. Так мерзеньний зрадник замасковано висловив свою думку про те, що, мовляв, Україна — це не суверена радянська республіка, де український народ під проводом партії більшовиків буде свою державність, своє щасливе життя, а тільки колонія, населена тубільцями...

З того часу минуло багато років...

І цілком закономірно і зрозумілою стає та хвиля обурення, яка знялася серед нашої радянської громадськості проти рецидивів українського буржуазного націоналізму...

Дорогою ціною дісталась нашему народові перемога над новітніми гуннами. Ось чому такий гнів і огиду викликали в нас твори, на сторінках яких майнула зловісна тінь Хвильового...

Як бачиш, мій друже, нам ще занадто рано заспокоюватись. Ще тисячі тисяч сердец ятряться незагоєними ранами. Повір мені, що для цих ран дуже ненадійні ліки — дзвіночки конвалій. І мені дуже б хотілось, щоб нова твоя повість була присвячена не просто блакитним ранкам і росяним дзвіночкам конвалій, а такій, напри-

клад, темі, як велика дружба народів. Прекрасна тема!

Наша партія поставила нас, письменників, на високий пост. Ніколи до цього часу в жодній державі не шанувалася так праця письменника, як у нашій країні. Письменників називають інженерами людських душ. У цьому визначенні з вичерпуючою ясністю і глибиною розкрито благородну суть письменницької професії. Виховувати людські душі. Виховувати народ. У художніх творах і образах відтворювати наш неповторний час. Палким словом освітлювати шлях до нового, комуністичного буття...

Дитячі письменники з особливою гордістю носять ім'я інженерів людських душ. На дитячих письменників партія поклала найскладніший, найвідповідальніший обов'язок — виховувати душі дітей, які є нашим майбутнім, нашою надією й гордістю.

Високе, почесне й надзвичайно важке завдання — ліпити характер дитини, виховувати в юного покоління патріотизм, безмежну відданість соціалістичній Батьківщині, розпалювати ненависть до ворогів радянської землі, до насильства людини над людиною. Хіба не найперший і не найсвятіший обов'язок насамперед дитячих письменників — виховати в дитині майбутнього сміливого, чесного громадянина, борця за свободу людства?

Тема інтернаціоналізму, дружби народів — це заповітна тема нашої літератури. На жаль, ми, українські письменники, ще не спромоглися створити справді великого, масштабного полотнища для дітей — книги, яка б стала настільною для кожного піонера і школяра.

За останні роки дитячі письменники на Україні дуже зросли, голоси їхні змужніли. Але як же високо піднеслися і духовні запити молодого покоління!

В наших школах і в Суворовських училищах можна зустріти учнів, нагороджених орденами й медалями за участь у Великій Вітчизняній війні. Юні читачі хочуть мати книжки про цих своїх товаришів-героїв — і не поверхові, сірі книжки, в яких письменник не пише, а описує, а твори, які брали б за серце, твори з героями, які б оживали на сторінках книги, щоб школяр почув їхнє пристрасне дихання і хвилюючу мову...

Друже мій, коли вже говорити про нові теми, то скажи мені: чому наші дитячі письменники нічогісінько

не пишуть про зарубіжжя? Де наші оповідання й повісті про негритянського хлопчика, батько якого був солдатом американської армії, воював з фашистами, а повернувшись з війни, зазнав жорстоких переслідувань від місцевих фашистів-людиноненависників? Чому не пишуть дитячі письменники про рабську працю дітей за кордоном, про життя малих китайців та індійців, про боротьбу грецьких партизанів?

І завжди новою лишається стара тема про школу. В школах вчаться мільйони наших дітей, школа — це друга мати дитини. А пошукай, лишень, у шкільних бібліотеках нові повісті й оповідання про школу! Дарма, друже. Не знайдеш. Так само як не знайдеш ти повісті про дітей у колгоспі, про їхню участь у відбудові господарства.

Зараз я пишу повість про школу. Але є в мене одна заповітна тема, яка хвилює мене вже давно. Це моя тема-мрія, яка, нарешті, наблизилась до свого здійснення. Я почав роботу над великим твором про життєвий шлях молодої людини, який вона пройшла від батрака до знатного, відомого всій країні сталевара. Я хочу показати, з якою ніжною, батьківською турботою виховувала наша партія цю людину... Прообразом героя моого твору буде Макар Мазай.

Так, друже мій, усе це гострі політичні теми, кожна з них відтворює боротьбу радянських людей за своє світле майбутнє, за комунізм. І малі герої цих творів повинні бути помічниками своїх батьків, вони повинні виховуватись і рости, як майбутні знатні громадяни соціалістичної Вітчизни.

Є великий недолік у наших дитячих письменників. Вони мало вивчають дійсність і в основу своїх творів кладуть або вигаданий, отже відірваний від справжнього життя матеріал, або тільки те, що вони спостерігають з вікна своєї робочої кімнати. Дитячий письменник повинен побувати у всіх кутках нашої неосяжної Батьківщини. Хіба не ганьба, що більшість наших дитячих письменників не були у братніх республіках — Білорусії, Грузії?! А чому б не поїхати українському дитячому письменникові на рік чи півроку в грузинський колгосп і не написати книжку про грузинських піонерів? А хіба б ти не поїхав, друже, на сивий кам'яний пояс — на Урал? А хіба не можуть привабити нашого письменника могут-

ній Донбас, Дніпрогес, домни Магнітки, Владивосток, Мурманськ?

Я думаю, що українському дитячому письменникові обов'язково треба дати можливість подорожувати з творчою метою. Юному читачеві потрібні хороші книжки, написані на матеріалі, зібраниму під час таких подорожей.

Погана у нас справа і з виданням шкільної бібліотеки. Чому з українських дитячих письменників до плану видання цієї бібліотеки потрапляють лише поодинокі імена?

І, нарешті, мені хочеться поділитись з тобою, друге, думкою ще про одне питання, дуже важливе для дальнього розвитку радянської дитячої літератури на Україні.

Міністерство освіти РРФСР, згідно з постановою Ради Міністрів РРФСР від 30 квітня 1947 року, організувало конкурс на кращу книгу для дітей дошкільного і шкільного віку. Конкурс оголошено на три роки — з 1 травня 1947 року до 1 травня 1950 року. Присудження премій буде провадитись щорічно. На конкурс можна подавати рукописи й книжки, що вийдуть з друку в Державному дитячому видавництві. На кожний рік визнано 25 премій. Безумовно, цей конкурс матиме велике стимулююче значення для піднесення й розвитку дитячої літератури.

Чому б і на Україні не організувати такого постійно діючого конкурсу?

Друже мій, я пристрасно вірю, що ми простуємо до нечуваного ще розквіту найпередовішої в світі великої радянської літератури, в тому числі й дитячої. До нас прийдуть нові молоді дитячі письменники, у нас будуть створені книги, які стануть художнім надбанням усього передового людства.

...Вже світає. Над рідним індустріальним містом лунає радісна ранкова симфонія гудків. Перший трамвай продзвенів за вікном, робітники поспішають на заводи. Я включив радіоприймач, і знайомий голос диктора вітає з добрым ранком школярів — наших читачів, наших маленьких дорогих друзів. З добрым ранком, діти!

З добрым ранком, мій друже!

Харків, 1947 р.

ДУМКИ ПРО ШКІЛЬНУ ПОВІСТЬ

Ми, дорослі, не завжди пам'ятаємо те, що прочитали рік чи навіть місяць тому. Але ми пам'ятаємо здебільшого й досі книжки, прочитані в дитинстві. Вони залишають враження і спогад про себе майже на все життя. В серці дитини правдивий художній образ лишає глибокий, незгладимий слід. Виховання характеру майбутнього громадянина у великій мірі залежить від книжок, які потрапляють йому в дитинстві.

У дитини є цікава властивість — наслідування, і саме це часто керує власною поведінкою дитини.

Отже, створення в літературі образу героя, якого б пристрасно полюбив малий читач, створення образу героя, якому б наслідували мільйони наших дітей, є нашим найпершим важливим завданням.

Але, щоб створити таку високоідейну і захоплюючу книжку, нам, дитячим письменникам, треба дуже добре знати свого юного читача.

На жаль, ми, дитячі письменники, ще недосить добре знаємо сьогоднішніх наших школярів і піонерів, не знаємо, як суворо й вимогливо ставляться вони доожної нової книжки. І не тільки старшокласники, але й десятирічні діти. Та ніде правди сковати: ми часто забуваємо дорогу до школи, до вчителя, до шкільного колективу, до піонервожатих.

У житті кожної дитини велике значення мають сім'я і школа. Але школа в нас не та, зовсім не та, що була раніше. Роздільне навчання хлопчиків і дівчаток, атестат зріlostі, золота медаль, високі вимоги щодо зміцнення дисципліни і засвоєння знань, утворення спеціальних Суворовських училищ... Ні, не та школа, що була, і цю нову школу ми повинні добре знати.

Саме про школу, яка посідає таке важливе місце в житті наших дітей, ми написали найменше. Справді, книжок про школу немає: одна-дві — і все. Ми всі розуміємо, що це — серйозний прорив. Чому ж ми, письменники і насамперед дитячі письменники, не пишемо повістей і оповідань про школу? Чи не тому перш за все, що погано знаємо її?

Кажуть, що шкільна повість — це дуже важкий жанр. Це справді так. Адже в шкільній повісті, може, як ні в якій іншій, всі персонажі — і вчителька, і директор,

На фото: учасники «Декади українського мистецтва й літератури в Москві» в 1951 році. Стоять (зліва направо): М. Носов, З. Александрова, Л. Кон (працівник Будинку дитячої книги в Москві), О. Донченко, І. Нехода, А. Шиян. Сидять (зліва направо): А. Кравченко (редактор Детиза), В. Компанієць (головний редактор Детиза).

і школярі, і піонервожатий — мають бути реальними, відчутними людьми; юний читач має виразно побачити їх перед собою, а побачивши і зрозумівши — полюбити, наслідувати їхні вчинки. Образ піонервожатого ще майже не створений у нашій літературі.

У шкільній повісті є ще один дуже важливий чинник: це конфлікт. Відомо, що це — компонент кожного твору, але в шкільній повісті, як і в п'єсі, він набуває винятково важливого значення. Без справжнього, глибокого конфлікту не може бути шкільної повісті.

Що ж може стати конфліктом у шкільній повісті? Конфлікт між класом і вчителем? Такий мотив ми відразу ж відкидаємо, як антипедагогічний і шкідливий. Виникає питання: а чи не може це бути конфлікт між окремим недисциплінованим учнем і педагогом? Учитель і піонерська організація допомагають перевиховати школяра. Цей конфлікт переростає в конфлікт між усім класом і учнем і потім розв'язується.

Подібна ситуація в шкільній повісті цілком припустима, не говорячи вже про побудову повісті на конфлікті, скажімо, між двома школярами, які до того були друзями.

Зрозуміло, що конфлікт у шкільній повісті треба будувати, виходячи з тієї проблеми, яку ми хочемо висвітлити. Очевидно, найважливішими питаннями в повісті про школу мають бути питання комуністичної моралі і етики — дружба, повага до старших, правдивість, чесність, благородне стремління закінчiti школу з золотою медаллю, а звідси — боротьба за якість навчання, за виховання характеру майбутнього будівника комуністичного світу.

Перед радянськими письменниками велика благородна мета — виховати у дітей глибоку, беззавітну любов до Радянської Вітчизни. Цій меті, цьому прагненню в повісті про школу, як і в кожному іншому творі, мають бути підпорядковані всі інші лінії твору. Звичайно, коли в повісті не буде створено живих, повнокровних характерів школярів-піонерів, через образи яких ми й маємо сказати юному читачеві своє слово, то твір не матиме свого високого виховного значення.

Бібліотекарі іноді скаржаться на цілковиту відсутність шкільних повістей для дівчаток. Геройнями такого твору мають бути учениці.

Питання про тематичне й жанрове збагачення дитячої літератури дуже важливе. Ми повинні оволодіти всім могутнім арсеналом жанрів і тем. Погано стойте справа із створенням шкільної повісті. Але з науково-фантастичною книжкою — ще гірше. За останні три роки українські дитячі письменники не видрукували жодної такої книжки. Лише останнім часом з'явились «Аргонавти все-світу» В. Владка і то це — перевидання. А саме науково-фантастична література виховує в дітей таку дорогоцінну якість, як уміння дивитись у майбутнє, викликає захоплення невичерпними можливостями розвитку науки і техніки. Ця література водночас дає відповідь дитині на запитання «ким бути?», викликає бажання стати вченим, інженером, винахідником.

Фантастика в науково-фантастичному творі повинна бути здійсненою, корисною, а не безглаздою, непотрібною нам. Справді, що це за наукова проблема: утворення двигуна, який працює силою людської волі? А саме цій «проблемі» письменник Гончаров присвятив цілий роман «Психомашин». Чи не краще було взяти проблему використання енергії сонця, атомної енергії і т. ін.? А хіба не може зацікавити дитячих письменників така тема, як перетворення грандіозної пішаної пустелі в багатющий плодородний край?

Слід серйозно подумати про створення пригодницького романа, якому у нас досі приділяють дуже мало уваги.

Тут треба просто сказати, що наші видавництва, і насамперед «Молодь», мляво борються за жанрове й тематичне збагачення дитячої літератури.

Перед письменником стойте також на всю свою широчінь тема праці. Як ми можемо у роки грандіозних відбудовчих робіт не розкрити перед мільйонами наших дітей високу поезію труда, який робить нашу Батьківщину ще сильнішою й могутнішою? Діти повинні мати книжку, яка в художніх образах показала б їм працю їхніх батьків, розказала б, в ім'я чого так самовіддано трудиться кожний громадянин Радянського Союзу. Але мені здається, що, розробляючи цю тему, тему праці, письменникові найбільш доведеться зважити на те, що він пише для дітей. Мені здається, що цю тему для юного читача треба розробляти по-особливому. Адже, скажімо, виробничий нарис для дітей багато чим відріз-

няється від виробничого нарису для дорослих. У той же час з дітьми треба розмовляти по-серйозному, не припускаючи ніякого сюсюкання. Пригадується чудова повість «Бригада смышлених» Курочкина, в якій автор дуже цікаво розробив тему праці. Цю повість залюбки прочитає і малий, і дорослий читач.

Якщо говорити про збагачення і розширення тематики дитячої літератури, то треба неодмінно згадати про зарубіжну тему, про потребу створення книг, присвячених викриттю імперіалістичного світу, боротьбі демократії проти реакції. Треба показати тяжкий стан дітей трудящих в умовах капіталістичного рабства. Це ж факт, що, наприклад, в Ірані на фабриках шовкових тканин працюють від ранку до вечора діти-раби — шестирічні малюки, які розмотують прядиво. За свою роботу вони одержують платню: в день — один кран. Тут же працює й мати. Вона одержує п'ять кранів. Це в той час, коли кіло цукру коштує сімдесят кранів.

Хіба не зрозуміло, що високохудожня, правдива повість про цих маленьких рабів-мучеників могла б прозвучати на весь світ грізним обвинуваченням рабовласникам-капіталістам!

У тому, що в нас так мало написано книжок для дітей на найважливіші теми, великою мірою винна й наша критика. Ми не зустрічаємо справді серйозних, принципових статей про дитячу літературу, у нас відсутня критика, яка б ставила творчі проблеми, яка б глибоко аналізувала наші твори. Навряд чи знайдемо ми серйозні статті, наприклад, і про те, якою повинна бути сучасна повість про школу.

Юні читачі повинні мати високоідейну, хвилюючу, глибоко правдиву літературу. Велика радянська література невпинно йде до свого розквіту. Треба, щоб і в галузі створення художньої книжки для дітей доклали найбільших зусиль не тільки дитячі письменники, але й автори, які пишуть для дорослих. Це почесний обов'язок кожного радянського письменника.

1948 р.

З ПРОМОВИ ОЛЕСЯ ДОНЧЕНКА
на II з'їзді радянських письменників України.

Товариші! Нешодавно в районному Палаці піонерів на Полтавщині зібралися на свій зліт юні мічурінці. Надовго запам'яталися мені розумні і сяючі дитячі очі, захоплені оповіданням дітей про свої досліди над тайнами природи. В той же день і, можливо, навіть у ту ж годину в іншому кінці світу, в далекому чужому місті, на трибуну зійшла схожа на бульдога, обрюзгла людина з тово-стою сигарою в м'ясистих пальцях і почала закликати свій уряд та уряди інших держав негайно, якнайшвидше послати на нашу країну літаки з атомними бомбами проти наших людей, наших дітей, у тому числі і проти дітей, які так захоплено розповідали в цей день про свою роботу, про навчання, про школу. Людина закінчила промову, ще раз затягнулась сигарою і в блискучому автомобілі поїхала в інше місце так само закликати до вбивства і руйнування нашої країни. І що найстрашніше — цю людину не скопили, не зв'язали її руки, не накинули гамівну сорочку.

Товариші! Доки на земній планеті вільно гуляють людиноподібні з зубами тигра і кігтями Уолл-стріта, ми не можемо бути спокійними. Нас глибоко хвилює доля наших дітей, доля нашого народу-трудівника, який хоче одного — мирної праці. Ми знаємо, що тиграм, яку б вони машкару не наділи, не дозволено жити серед людей, і ми певні, що вони будуть, нарешті, посаджені за гррати.

Але зараз найперший, найсвятіший обов'язок кожного радянського письменника — не покладаючи пера, га-рячим словом боротися за справу миру, за мирну працю мільйонів людей.

Що б ми не писали: повість про колгосп, чи роман про людей заводу, чи книжку для піонерів, — у кожному нашому творі мусить виразно звучати пристрасний голос письменника — борця за мир, за демократію в усьому світі.

Звичайно, йдеться не про голі заклики до миру, не про самі тільки лозунги. В наших творах ми мусимо оспівати творчий і вільний труд радянських людей, ствердити ту найвищу нашу гордість, що ми живемо в країні, де найтяжчим злочином вважається проповідь

расової вищості, де найбільше шанується священний і непорушний закон дружби народів.

Якими словами ми маємо виразити свої почуття глибокої подяки і любові до нашої великої партії, яка допомогла нам розгромити ворожу агентуру буржуазних націоналістів, розбити людожерні «теорії» та «ідеї» Хвильового і його приспішників, які закликали українську культуру рівнятись на буржуазний Захід, які проголошували провокаторський лозунг «далі від Москви»!

Вовча зграя має свої закони, і злочин фашизму — найпідліший злочин перед людством, бо вовчий закон фашизм оголосив державним законом. Немає нічого мерзеннішого за те, коли людина пише пером, на вістрі якого тремтить краплина націоналістичної отрути. Партия допомогла викрити і розгромити цих виродків, за проданців чужоземних розвідок.

Партія! Комуністична партія! Серед нас, письменників, немає і не може бути безпартійних письменників. Незалежно від того, чи маємо ми партійний квиток, чи не маємо, ми йдемо з партією і за партією.

Наша література бореться за нову, соціалістичну людину. Ця людина насамперед — патріот радянської Вітчизни, це людина з широкими державними інтересами, з високою моральною красою. Такі люди здатні творити і творять діла, які здаються чудом. З захопленням зустрів радянський народ чудесний план уряду і партії, який має змінити природу нашої країни.

Перетворення пустині на квітучий край, народження міста в дикій тайзі — це могло б бути темою тільки науково-фантастичного жанру, а сьогодні це реалістична повість про натхненну працею радянських людей.

Партія накреслила великий план перебудови природи, і його, безсумнівно, буде здійснено. Партія може нас спитати: «А які повісті і романі написали ви на цю тему?»

І ми пригадали б лише дві-три книжки. Тільки тепер, після постанови партії та уряду про заходи боротьби з посухою, цю тему чимало письменників відразу внесли до свого творчого плану. А вона ж, ця тема, і раніш була однією з найактуальніших.

Чи не є це деяким показником того, що ми, письменники, ще не завжди вміємо по-більшовицькому зазирати в майбутнє?

Тімурівський рух став масовим, типовим після того, як вийшла книжка Гайдара, бо Гайдар зумів перегорнути одну сторінку життя наперед, втрутитися своїм словом у життя.

Але для того, щоб сказати нове слово, щоб бачити наперед, треба самому бути новою людиною. Радянській людині властиве почуття глибокої відповіальності за свою працю перед Батьківщиною. Проста колгоспна дівчина ночей не спить у тривозі за врожай буряків. А яку ж тривогу, яку турботу повинні відчувати ми, письменники, за свою роботу, за свою творчість?

Ця благородна тривога глибоко зрозуміла нам, адже відповіальність наша перед Батьківщиною в стократ більша, бо ми працюємо на ідеологічному фронті. Ми виховуємо людей.

У нас, у Харкові, живе і працює чимала група письменників. Ми маємо безперечні творчі успіхи, ми написали нові книжки, що знайшли гарячий відгук у читачів, дуже пожвавилася громадська активність письменників. У Харкові є чимало письменників, що пишуть для дітей. Але у всіх нас, харків'ян, є великий борг перед юним читачем. Ми ще не написали книжки, яка б стала настільною книгою для наших школярів і піонерів, книжки, героїв якої наслідували б маленькі громадяни нашої Батьківщини.

Нам потрібні твори для дітей, які б по своїй гостроті та ідейно-виховному значенню дорівнювали і перевершували такі книги, як повісті про Павлика Морозова та Тімура. І великою мірою провина за прорив у цій галузі падає не тільки на письменників, але й на наше керівництво, яке недостатньо займалося справами дитячої літератури.

Наприкінці мені хотілося б сказати ось про що.

Харків — великий індустріальний центр, місто заводів і вищих учебних закладів. Але мало, дуже мало у письменників-харків'ян великих творів про людей наших заводів, мало творів, героем яких був би робітник з його державним почуттям господаря. Буває так, що письменник вважає за краще вигаданий сюжет, вигадані колізії і характери, аніж узяті з життя.

О. Є. Корнійчук у своїй доповіді навів яскраві приклади того, до чого призводить письменників незнання

життя. Такі факти не можуть мати місця в нашому середовищі.

Під керівництвом нашої партії українська радянська література, кровними узами зв'язана з народом, з великою братньою російською літературою, з усіма братніми літературами, відмітаючи все шкідливе й вороже, досягла визначних успіхів. Наша література стала дійсно всенародною справою. Вона з честю виконає високі завдання виховання соціалістичної людини, завдання, що їх поставила перед нами велика Комуністична партія.

1948 р.

ШКОЛА І ЮНІ ЛЕНІНЦІ

Ніде так не люблять дітей і не піклуються про них, як у радянській країні. Діти — наша гордість, наше майбутнє. Комуністична партія і Радянська держава побатьківськи піклуються про щастя наших дітей. Для них збудовані чудові світлі школи, до їх послуг прекрасні палаці піонерів і бібліотеки, дитячі театри і стадіони, будинки відпочинку і піонерські табори.

Перша в світі соціалістична держава робить усе для того, щоб її діти мали справжнє щасливе, золоте дитинство, щоб вони вирости освіченими, чесними і відважними, відданими будівниками комунізму. І тому ми, радянські люди, так високо цінуємо благородний, безмірно відповідальний труд шкільного вчителя, педагога, якому партія і держава доручають навчати і виховувати нашу дітству.

В цій важливій справі навчання й виховання підростаючого покоління кращим помічником учителя давно вже стала шкільна піонерська організація.

Комуністична партія віддає багато сил і уваги вихованню юного покоління. Зрозуміло, що дитячий письменник не має жодного права стояти остроронь життя радянської школи, піонерської роботи, не може не показувати в своїх творах життя і діяльності педагогів, піонервожатих. Вивчення шкільного піонерського життя, постійна дружба з юними ленінцями дають письменникові, який пише для дітей і який хоче показати в своєму творі

сучасну школу, не тільки багатий матеріал для творчості, але й джерело високої творчої наснаги.

В радянській школі народилась нова, пionерська етика. Письменникові, який пише повість про школу, найбільш важливо побачити ці риси нового в житті наших дітей. Уже з малих років у юних ленінців виховуються якості, властиві майбутньому громадянинові Країни Рад, ті якості, що згодом, зміцнившись і розвинувшись, стануть характером вольового, мужнього і невтомного будівника нового суспільства.

Радянська школа, пionерська організація, як і все наше життя, виховують у дітей почуття колективізму, взаємодопомоги, пошану до товаришів, до інтересів колективу.

В п'ятому класі однієї з лубенських шкіл не з'явилася на урок учениця. Це дуже стурбувало і вчителя, і всіх учнів — однокласників дівчинки. Адже до перевідних іспитів лишалося всього три тижні, дорогий кожний день... І ось на великій перерві додому до дівчинки біжить уся рада пionерського загону, щоб довідатися, в чому річ. Виявляється, що в школярки захворіла мати, а треба й город посадити, і обід зварити. Дівчинка й вирішила залишитися вдома.

Того ж дня після уроків до дівчинки прийшов мало не весь пionерський загін. Дівчатка й хлопчики засадили город, прибрали в хаті, навіть побілили крейдою стіни... Хіба можна дозволити, щоб їхня товаришка пропускала уроки?

Колись найганебнішим прізвиськом у школі було слово «ябеда». Справді, нафіскалити класному наглядачеві на товариша, вислужитися перед шкільним начальством — що могло бути мерзеннішим за це?

В радянській школі серед пionерів, де найвище за все стоїть честь класу, честь колективу, не може мати місце ябедництво. Хіба можна назвати ябедою школяра, який розповів учителеві або на пionерському зборі про негідний вчинок свого однокласника, про вчинок, що плямує увесь клас, увесь пionерський загін?

Від порушника вимагають:

— Чесно признайся сам, сам розкажи учителеві про свій вчинок! А коли ти боягуз і шкодиш нишком, ми самі розкажемо про тебе, але не дозволимо тобі кидати пляму на весь клас.

В 36-й школі в Харкові після перевідних іспитів до класного керівника підійшов школяр і сказав:

— Мені неправильно поставили п'ятірку за диктант. Я зробив у ньому грубу помилку.

— Ти зараз помиляєшся, — сказала вчителька, — письмова робота кожного учня уважно перевірена. Ти написав диктант відмінно.

Але учень запевняв, що він добре пам'ятає, як зробив помилку, та зрозумів це вже після того, коли подав роботу.

Перевірили зошит, і виявилося, що ніякої помилки не було. Школяреві тільки здалося, що він зробив помилку. І в хлопця наче гора звалилася з плечей, бо його мучила несправедливо одержана, на його думку, п'ятірка.

Чи можливий такий випадок у старій школі? Звичайно, ні. Піонерську чесність виховала в учня радянська школа, піонерська організація. Педагогам і вожатим немало доводиться працювати, щоб народилася ця свідомість маленького громадянина республіки.

Чи може ж письменник, який пише про школу, пройти мимо нових рис, мимо нових якостей наших дітей? То обов'язок кожного письменника — любовно збирати все нове, світле й хороше в школярів, у юних ленінців і показати його в яскравих, хвилюючих творах.

З книжок про школу й піонерів привертає увагу збірка оповідань Володимира Кашина «Після салюту». Ця книжка саме ї цікава тим, що автор любовно показує в ній нові риси нашої піонерії, молодого підростаючого покоління. Ось оповідання «Піонери». Сюжет його дуже нескладний, але саме ця його простота приваблює читача. Автор дуже просто й невимушено розповідає про те, як у піонерів народжується думка написати листа Олені Миколаївні, матері Олега Кошового. В цьому листі піонери хочуть узяти на себе зобов'язання скласти іспити на добре й відмінно. А коли виконають це зобов'язання — просити райкомом комсомолу присвоїти загонові ім'я Олега Кошового.

Оце йувесь сюжет. Але оповідання написане з такою ширістю, так правдиво, що розумієш: ніяких ускладнень сюжету з метою зацікавити читача тут і не потрібно.

Глибока зацікавленість кожного піонера в тому, щоб увесь клас учився на відмінно, щоб ніхто не осоромив шкільний колектив двійкою,— оце й є однією з нових

прекрасних рис наших школярів — юних ленінців, яку переконливо показує Кашин.

Однак майже в усіх оповіданнях Кашина не бачиш учителя — первого друга й вихователя дітей у школі. Це ми вважаємо їх важливою хибою. Тільки в оповіданні «Новенький» автор приділяє епізодичне місце вчителеві.

Нові риси характеру юних ленінців малює і М. Сказбуш у своєму оповіданні «Важлива справа». Це — глибока, щира любов школярів до своєї вчительки Клавдії Никифорівни. Письменник чітко окреслює образ, юні персонажі його оповідання живі, їх виразно бачиш перед собою. Автор уміє побачити цікаву деталь, розмови школярів у нього такі справжні, що віриш — тільки так і міг сказати школяр.

Проте сюжет «Важливої справи» побудовано так, що вчителька лишилась поза оповіданням. Про неї говорять діти, йдуть її відвідувати, але читач так і не бачить Клавдії Никифорівни. Як би виграло оповідання, коли б у ньому автор показав нам учительку, причому показав би її так, щоб читачеві відразу стало ясно, за віщо її люблять школярі.

З великим інтересом читають наші діти прекрасну повість В. Осеєвої «Васьок Трубачов і його товариші». Ця книжка хвилює насамперед свою глибокою життєвою правдою. Яскраво й переконливо показує автор шкільні й піонерські діла четвертого класу, розкриває образи учнів, піонервожатого Миті. Особливо привабливий образ головного героя повісті школяра Василя Трубачова. Але своїх героїв Осеєва не причісує під гребінець, це далеко не «пай-мальчики», про яких ми могли б прочитати, скажімо, у Чарської. Васькові і його товаришам властиві не тільки позитивні, але й негативні вчинки, як воно й буває в житті дітвори. Адже письменник і повинен показати, як школа і піонерська та комсомольська організації виховують дітей, прищеплюють їм і розвивають у них ті високі якості, з якими вони вийдуть на широкі шляхи життя.

Книжка читається з захопленням, та читач пожалкує, що автор обійшов у повісті такий важливий момент з життя школи, як іспити. У книзі є навіть назва розділу «Іспити», проте іспитів автор так і не показав, лише розповів про них скромовкою. І це тим більш прикро,

що саме чотирикласники вперше в своєму житті складають іспити.

Наша школа систематично виховує в учнів пошану до соціалістичної власності, глибоку любов до праці. Питання про порізану ножиком парту обговорюється і на класних зборах, і на виховній годині, і на піонерському зборі. Немає такого села, де б школярі, насамперед юні ленінці, не допомагали колгоспові. Піонери виловлюють ховрахів, збирають колоски, доглядають за шовковичним черв'яком, беруть шефство над зеленими насадженнями, допомагають боротися з шкідниками полів і садів.

Ця допомога часом дуже значна й важлива. Тільки за один місяць в одному радгоспі (це Оріхівський бурякорадгосп на Лубенщині) школярі і колгоспники зібрали вручну до 10 тонн жуків-довгоносиків.

Змальовуючи в шкільній повісті вчителя, піонерський загін, письменник, зрозуміло, має показати художніми засобами також піонервожатого. Треба просто сказати, що в нашій літературі для дітей образу піонервожатого ще не створено.

Серед піонервожатих є й такі, які, працюючи серед дітей, навіть не виходять з кімнати. А де ж улюблена дітьми романтика мандрівок, кострів у лісі чи на березі ріки, де романтика звичайного човна, перетвореного на «криголам», на якому піонери вивчають «морську справу» і пливуть відкривати таємничий острів? А потім виявляється, що цей острів ось тут, на Пслі чи Дніпрі, і чудовий скарб знайшли на ньому — граніт для будівництва нової школи чи лікарні.

Діти люблять романтику, це властивість дитячої душі, і треба цю романтику вміло скеруввати в потрібне річище. Це й роблять наші кращі піонервожаті. Завдання письменника — створити образ такого піонервожатого в дитячій повісті, підглядівши чудові риси наших піонервожатих і змалювавши типовий образ ватажка юних ленінців. А знайде письменник «готовий» образ — будь ласка, змальовуйте, художньо перетворюйте його на тип. Це буде прекрасно, коли повість про школу допомагатиме також і піонервожатим у їхній роботі.

Школа і піонерська організація дадуть письменникові і високе творче натхнення, і багатющий матеріал для твору. Треба тільки по-справжньому любити дітей, школу

лу і вміти підглядіти й розпізнати в житті і в характерах своїх майбутніх героїв чудесні, благородні риси нової людини нашої епохи.

1950 р.

О ЛЮБВИ К ДЕТЯМ

Всякий раз, когда читаешь «Страсти-мордасти», почти физически ощущаешь то огромное чувство любви к ребенку, которое вложил в этот рассказ великий русский писатель.

Вот тогда и начнешь с волнением вспоминать и трагического Ваньку Жукова, и «Детей подземелья», и маленького Тему, и чудесных героев «Степного солнца». Сколько глубокой, неподдельной любви к детям найдем мы в произведениях наших лучших писателей!

Как-то в разговоре один мой приятель, старый работник лесного хозяйства, заметил: «Я люблю те книги, в которых много места уделено детям. Какой уж это роман или повесть, если в нем ни слова не найдешь о ребятах! Обо всем есть, а вот детей-то автор и не заметил, будто может существовать жизнь без детей — цветов жизни...»

Очень правильное замечание!

В нашей стране по-настоящему любят детей и заботятся о них. Детвора у нас имеет прекрасные школы, дворцы пионеров, детские театры, библиотеки, пионерские лагеря, дома отдыха. Наши дети имеют подлинное золотое детство, они счастливые, жизнерадостные, веселые...

Но неужели нет у них тяжелых переживаний, своего детского горя, душевых мучений, тревог?

Конечно, есть. Ссора с любимым товарищем, конфликт с учителем, потеря библиотечной книжки, двойка, разлад в семье. Ведь ребенок переживает подчас так же глубоко, как и мы, взрослые, и свое детское горе он переносит, как настоящее большое горе.

Ребенок — это маленькое существо с большим сердцем. Это, прежде всего, маленький человек, будущий гражданин нашей родины, со своими большими радостями и печалями, со своими глубокими чувствами, которые надо по-настоящему уважать. «В ребенке надо уважать

человека», — говорил писатель-педагог А. С. Макаренко. А чтобы уважать, надо любить. Дети не могут жить без любви и нежности, как цветы без солнца. Так устроила сама мать-природа.

И нет ничего страшнее, когда родители, любящие своих детей, в то же время наносят их душе непоправимую травму. Я говорю о розге и ремешке, о тяжелых руках, которые сыплют подзатыльники.

Не будем закрывать глаза на действительность: у нас есть еще немало родителей, которые бьют детей. Ремень — вот их оружие воспитания. Позорное оружие!

Невольно припоминается страшная, омерзительная сцена порки маленького Темы. Гарин-Михайловский с потрясающей правдивостью рисует переживания мальчика, когда было растоптано чувство его детского личного достоинства, когда душа ребенка была грубо унижена, исковоркана.

Это было давно... И кажется диким, что подобные сцены случаются еще и сейчас в некоторых наших семьях, что живы еще розга и ремешок — одно из самых темных пятен прошлого...

В буржуазной педагогике большая роль отводится наказаниям. В Америке, например, в специальных исправительных учреждениях детей наказывают так, чтобы причинить им острую боль. Заставить ребенка страдать — вот принцип наказаний буржуазной педагогики. Он ничего общего не имеет с применением наказаний в нашей советской системе воспитания, которая построена не на физическом воздействии на ребенка, а на том, чтобы помочь ему осознать свою вину.

Тем не менее у нас до сих пор, даже в некоторых так называемых культурных, образованных семьях нередко прибегают еще к ремешку.

Один бывший редактор детской литературы сказал мне: «У меня, знаете, сын большой сорванец. Я его так бью, что он кричит: «Папочка, лучше убей меня, чтобы мне не было так больно».

Страшно то, что этот человек рассказывает об этом совершенно спокойно, не стыдясь своих слов, словно это все в порядке вещей. Жестоко избив сына, он садился редактировать книжку для детей.

Вот еще один возмутительный факт. Семья тоже литературного работника. Бабушка побила внучку рем-

нем за какую-то детскую шалость. Приходит с работы мать, спрашивает у дочери, за что ее наказала бабушка. Девочка молчит. «Ага, ты такая упрямая, что не хочешь сознаться мне, матери, за что получила трепку. Ну, получай же за упрямство еще и от меня». И снова свистит ремешок, и детский крик оглашает квартиру.

Понимает ли эта мать психологию ребенка, его живую душу, уважает ли ее? Понимает ли она, что задалась целью сломить с помощью ремня своего собственного ребенка, его волю?

В доме, где я живу, однажды раздался истошный крик мальчика. Оказалось, что его жестоко порола мать. За что? Семилетний Витя взял отцовскую пилу и распилил на части деревянный чемодан. «И вообще он несносный шалун, все горит в его руках...»

Выяснилось, что родители, уходя на работу, просто запирают Витю в квартире. Он, живой, любознательный мальчик, видел не раз, как его отец-столяр работал с пилой. И вот Вите самому захотелось испытать пилу в действии. Подходящей доски не было — благо, что попался под руку чемодан.

Что и говорить, «преступление» налицо, к тому же очень жаль чемодана. А искалеченной поркой души мальчика, очевидно, не жаль.

Отвратительнее и подлеев всего, когда бьют совсем маленьких детей. Учитель семилетки в районном центре часто бил своего трехлетнего сына. Прибежавшая на пронзительный детский вопль соседка увидела плачущего мальчика, с синяками от ремня на худенькой спине и плечах.

— Что заработал, то и получил,— заявил учитель.— Мое дитя, воспитываю его, как хочу!

Нужно ли объяснять, что в советском государстве от подобного «воспитания» детей ограждает строгий закон, забота всей нашей общественности.

Наши дети должны расти жизнерадостными, волевыми, смелыми, настойчивыми. А ремешок уродует детскую психику, унижает, угнетает ребенка, порождает в нем приниженнность, забитость, чувство животного страха, безысходную покорность, озлобленность. Ремешок делает ребенка неискренним, лживым, тупым, убивает жизнерадостность и любовь к самым дорогим людям — отцу и матери.

Есть еще родители, систематически жестоко избивающие детей. С подобными людьми разговор короткий: школа, любая организация или частное лицо должны в таких случаях обратиться в суд, который постановит отобрать ребенка, передать его на воспитание в детское учреждение, а отца обяжет платить алименты.

В нашей статье речь идет не о таких преступниках-истязателях, но уместно спросить: далеко ли отошли от них родители, прибегающие в воспитании своего ребенка к побоям?

При каждом райсовете депутатов трудящихся существуют комиссии по борьбе с детской безнадзорностью. Одни из них работают хорошо, иные плохо. Но почему бы этим комиссиям не возглавить решительную борьбу с мерзким ремешком? Ведь сколько есть случаев, когда именно порка является причиной того, что ребенок уходит из дома, становится беспрizорным. Так называемые безнадзорные дети — это ребятишки, обычно предоставленные самим себе; растут и живут они, как хотят, но именно они время от времени подвергаются зверским расправам, когда при помощи розги или ремня родитель пытается исправить положение, внушить к себе страх и уважение.

У нас много плакатов, призывающих хранить деньги в сберкассе, не цепляться на проходящие трамваи, прятать от детей спички. А вот почему-то нет плакатов, призывающих родителей правильно воспитывать ребенка, помогать в этом деле школе. Почему нет, например, плаката о том, что ремешок — это отвратительный пережиток минувших дней, калечащий душу ребенка, и что позор тем родителям, которые бьют детей?

Конечно, в плакате всего не скажешь. Но где лекции о правильном воспитании детей? Где они? Может ли, например, Общество по распространению политических и научных знаний похвалиться достаточным количеством лекций, прочитанных на эту тему?

А ведь речь идет о вопросе большой государственной важности — о правильном воспитании многих и многих миллионов будущих строителей коммунизма. А. С. Макаренко говорил, что, «воспитывая детей, нынешние родители воспитывают будущую историю нашей страны и, значит, историю мира».

Наряду с педагогами, наряду с родителями первое

место в этом вопросе принадлежит писателям. Создать прекрасные художественные произведения о детях для взрослых, ярко, поэтично воспеть душу нашего юного поколения, правдиво рассказать о детских радостях и горестях, да так рассказать, чтобы наш чудесный пионер и школьник встал перед читателем живой, во всей своей душевной красе, будущий гражданин великого советского государства. Это ли не большой благоденний замысел, который ждет своего скорейшего воплощения в поэмах, повестях и романах!

Нужно побольше таких хороших книг, и тогда самый подлый и самый позорный пережиток — ремешок — исчезнет из нашей обновленной жизни навсегда.

СПОГАДИ ПРО ПИСЬМЕННИКА

П. УСЕНКО

ОЛЕСЬ ДОНЧЕНКО

У молоді роки бува дуже запам'ятується якась, здавалося б, дрібниця. Отак у моїй пам'яті частим спогадом зринають тепер червоні кетяги шипшини на тлі засніженого придоріжжя старого лубенського шляху, яким ішов я на початку березня 1923 року.

Місто Лубни за новим адміністративним районуванням стало центром округу, і я за рішенням губкому комсомолу відряджався з Лохвицької організації на роботу в Лубенську комсомольську організацію.

Я залишив лохвицьку комсомолію, де працював секретарем повітковому, залишив друзів, востаннє навідався до сільських осередків і пішки рушив у невідоме мені місто.

Стояла ще зима, ще лежав сніг, але вже пахло весною. Ішлося і мріялось легко. Мріялось про те, що жде мене, як піде робота, яких друзів зустріну... А по шляху все шипшина та шипшина — її пагіння колюче, як окопний дріт, і по ньому — вогневі разки торішніх плодів.

Лубни — це вже не Лохвиця! Тут є залізничний осередок, хлопці приходять на засідання бюро в мастилі, є осередки робітничої молоді на паровому млині, в друкарні — одним словом, робітничий клас!

Прийом до комсомолу молоді з інших класових прошарків утруднений, та їй зрозуміло — саме завиравав неп, треба було не розслаблювати бойового, класового духу комсомолії, гартувати її до нових боїв. Тому заява про вступ до комсомолу від юнака з сім'ї старої інтелігенції мусила бути всебічно вивченю — її подав син учителя Олександр Донченко.

І ось я, культпроп окружному, чи, як тоді звалося, завполітос, зустрівся з чорнооким юнаком, моїм ровесником. Здається, розмову з бажаючим вступити до комсомолу було доручено мені ще й тому, що окружкомівці вже знали про літературні нахили нас обох, то, мовляв, письменникові легше зрозуміти письменника.

Я запам'ятаав Олександра Донченка дещо сором'язливим, немов усміхненим, неговірким, проте, безумовно, допитливим юнаком з гострим чіпким поглядом. Багато минуло часу відтоді, але таким лишився він у моїй пам'яті й дотепер. І в пізніші, зрілі, творчі роки ця допитливість до всього не згасала в ньому, як не згасали й гострий зір та людяна скромність.

Скоро Олесь було прийнято до комсомолу. В перші місяці він одержував досить-таки оригінальні навантаження. Була весна, і саме наспіli релігійні свята. Комсомол провадив чималу роботу серед трудящої молоді по лінії антирелігійної пропаганди. Ми влаштовували інсценізовані диспути, спрямовані проти релігійних забобонів, проти отруйного дурману ідеалістичного світогляду. І треба сказати — в дні релігійних свят, і православних і цдейських, багато юнацтва сходилося до нашого клубу. А в тих диспушах Олесь за дорученням окружному грав неабияку роль: він виступав як представник вояовничого клерикалізму, як впертий релігійник, що всіляко захищає постулати темноти й облуди.

Не легко було грати таку роль молодому комсомольцю, але нам здавалося, що ніхто не зможе її краще виконати, ніж інтелігент.

Відповідно загримований і зодягнений, Донченко своє доручення виконував блискуче. Диспути, інсценізації, суди проходили з значним успіхом. Так своєрідно Олесь ввійшов до активу комсомольців-пропагандистів і агітаторів.

Я знат, що цей новоприйнятий до організації комсомолець пробує свої сили й у газеті, яка щойно почала виходити під назвою «Червона Лубенщина». Знат, кажу, бо й сам не стояв осторонь, проте питання літератури, мабуть, ще не полонили нас дуже, або ж часу невистачало, бо так і не довелось нам порозмовляти з цього приводу. Та життя лубенської комсомолії, живі образи партійців, радянських робітників Олесь, видно, запам'ятав добре, бо якось при зустрічі в Ірпені дуже яскраво малював мені їх, додаючи неодмінно щоразу: «А пригадуєш?..»

Так, пригадалося багато з тієї вже далекої нам комсомольської юності: люди, місто, весняна Сула, бажання і прагнення...

Потім шляхи наші розійшлися. Незабаром губкомом комсомолу відкликав мене на іншу роботу, а Олесь, попрацювавши деякий час у «Червоній Лубенщині», став кіннотником прикордонної частини Червоної Армії. Однак потяг до літературної творчості, яка в той час хвилювала і захоплювала не одного комсомольця, зблизив наші життєві шляхи.

Працюючи в комсомольській пресі — в газеті «Червоний юнак», у журналі «Молодий більшовик», а потім у журналі «Молодняк», — я почав одержувати з нашого прикордоння тугі конверти з листами. Слав їх Олесь Донченко. Він писав про романтичні будні прикордонника, про навчання, а найбільше слав віршів. Ще мало що йшло з написаного ним до друку. Я шкодую, що не маю тепер жодного з тих листів: вони б воскресили в пам'яті багато, але їх нема — все пожерла війна. Та певна частина з тих поезій раннього періоду все ж увійшла до збірки «Червона писанка», лишаючись в якісь мірі пам'яткою хвилювань і прагнень юного літератора двадцятих років.

Позаминулого року ми відвідали могилу передчасно померлого письменника. Його дружина, товарищі Андрій Головко, Дмитро Косарик і я поклали квіти на мовчазний пагорбок.

Квіти палали вогнями літа й життя.

Всі ми стояли в задумі, а мені все вчуvalось Олесеве «а пригадуєш?..»

Червень, 1957 р.

13 СПОГАДІВ ПРО ОЛЕСЯ ВАСИЛЬОВИЧА ДОНЧЕНКА

Восени 1926 року ЦК комсомолу призначив мене за- відувати сектором юнацької літератури в Державному видавництві України. Хтось із керівників видавництва показав мені мій стіл і познайомив з «апаратом» сектора — скромним юнаком у військовому френчі захисного кольору. Мою увагу привернули його очі — карі, з поволокою, променисті.

— Секретар юнсектора товариш Донченко.

Я знов, що є поет Олесь Донченко, автор збірки віршів «Червона писанка», але невже це той самий Донченко? В моїй уяві якось не вкладалося, що поет може працювати на такій прозаїчній посаді, як секретар сектора.

— Так, той самий, поет... — вимушено усміхнувся мій новий знайомий.

У розмові з'ясувалося, що обидва ми комсомольці, обидва починали свою трудову діяльність педагогами, що Олесь недавно демобілізувався з Червоної Армії. Звичайно комсомольці з першого ж знайомства переходять на «ти», але в нас цього не вийшло: мене стримувало високе громадське становище Донченка — поет; його, очевидно, — моя службова посада: як-не-як, а начальство... Так ми й «викали», мабуть, років три, поки працювали у видавництві.

Олесь Донченко як секретар сектора був ретельним службовцем. Він ніколи не сидів без діла: то переглядав рукописи, які були в нього в блискучому порядку, то писав якісь службові папірці. Інколи, пишучи, він усміхався або якось по-особливому замислювався, і я розумів, що Олесь пише не службові листи... Це, правда, бувало тільки на початку робочого дня, бо пізніше в юнсекторі зчинявся галас від розмов молодих письменників, які приходили сюди з своїми творами, а здебільшого щоб обговорити багате на події літературне життя, що розвивалося в напруженій боротьбі різних течій і напрямків. Саме в ті часи юнсектор ДВУ видав першу книжку Олекси Кундзича «Червону дорогою», збірку оповідань Леоніда Первомайського, що починав свою літературну діяльність як прозаїк, «Степову мідь» Т. Масенка, «Нові

оселі» Л. Смілянського, оповідання і роман «Будинок примусових праць» Льва Скрипника, хрестоматійну збірку «Молодь за кордоном», упорядковану Миколою Трублаїні, першу повість Юрія Шовкопляса «Весна над морем», збірку творів молодих письменників «Барвінковий цвіт», першу збірку поезій Івана Гончаренка «Друзі». «Молодняківці» були бажаними гостями в юнсекторі, але їхні відвідини не сприяли створенню робочої обстановки для апарату юнсектора...

Працюючи в юнсекторі, Олесь Донченко мало писав віршів, а може, й зовсім не писав. У всякому разі «Око-лиці» були його останньою збіркою поезій. Пам'ятаю, тоді гостро стояло питання про книжки для дошкільнят. Юнсектор, у складі якого був відділ і дитячої літератури, надруковував майже все, що можна було вибрати з старої дореволюційної літератури, але сучасної радянської казочки, яка мала б і пізнавальне й виховне значення, не було. Багато разів ми зверталися до поетів з проханням написати хороший віршик для книжки-малюнка, цікаву казочку, віршоване оповідання. Та поети, очевидно, вважали, що такі твори не гідні «вільного» співця.

І от Олесь Васильович Донченко написав свої чудові казки-вірші «Півень у звіринці», «Туки-бан, барабан», «Страхопуд» і інші. Пам'ятаю, як ми всі раділи у видавництві, коли одержали першу віршовану казку Олеся.

За прикладом Олеся Донченка пішло багато інших поетів, і важлива справа була зрушеня з місця.

Цими казками Олесь, мабуть, і закінчив свою діяльність як поет, бо в 1927 році він виступив з своїм першим прозовим твором і віршів більше не друкував.

Одного дня, коли я прийшов на роботу, Олесь, ніяківіючи і червоніючи, дав мені рукопис.

— Подивіться. Якщо погано, то нікому не кажіть нічого. Прошу вас. Я даю вам почитати першому.

Це були «Сурми». Невелика повість про духовну смерть тих ворожих недобитків, які позалишалися десь у глухих кутках, ховаючись під захисними машками.

Я був захоплений умінням Олеся змальовувати найтонші психологічні нюанси, його барвистою поетичною мовою, здатністю так подати людей, речі й природу, що все бачиш, відчуваеш. Я поздоровив письменника з успіхом.

— Це правда? — промовив він схвильовано.

— Та ви ж самі знаєте, що добре написали!

Олесь задоволено засміявся і сів, відкинувшись на спинку стільця, ніби відпочиваючи після великої втоми.

Але моя думка — це думка товариша. Потрібна ще одна, офіційна рецензія, щоб пустити рукопис до другу. Олесь зажадав, щоб я дав «Сурми» найстрогішому критикові. Я назвав прізвище одного з найпопулярніших тоді письменників — людини, яка в оцінці літературного твору не піде ні на який компроміс.

— Добре. Йому! — промовив Олесь, і по його блискучих очах я зрозумів, що він охоплений тією тривогою, яка буває тоді, коли, починаючи боротьбу, хоч і віриш у свої сили, але знаєш, що боротьба буде важка.

Всі наступні дні Олесь був неспокійний, нервувався, і я розумів його, бо сам нетерпляче чекав рецензії.

Нарешті, «Сурми» з листом «метра» в мене на столі.

— Ну, товаришу Донченко,— кажу я, беручи рецензію,— зараз вам буде зачитано вирок.

Олесь мовчить, стримуючи хвилювання, а я пробігаю очима перші рядки і, не в силі витримати характер, пereгортую сторінки й читаю висновок.

— Блискуче! Олесю, блискуче! — Я тисну йому руку, а він на повні груди зітхає.— Найкраща проза, коли її пишуть поети! Вони ж уміють, вони ж знають секрет, як знайти потрібне слово! У них же слова ллються. Товаришу Донченко, відтепер ви повинні писати тільки прозу!

Олесь мовчить і тільки щасливо усміхається.

Працюючи в юнсекторі, Олесь Васильович написав і свою другу повість «Золотий павучок» — про боротьбу за чистоту комсомольського звання. Злободенна, написана в пригодницькому плані, чудовою мовою, ця повість була в ті часи дуже популярною серед молоді.

Людина пізнається по вчинках. Олесь Васильович Донченко був людиною дуже скромною, неговіркою, тихою. Але під цією зовнішністю ховалася глибока громадянська мужність, принципіальність.

Пізніше, коли Олесь Васильович покинув роботу у видавництві, ми не переставали часто зустрічатися. Захоплюючись туризмом, я багато подорожував до найдальших куточків Радянського Союзу, а Олесь Донченко був найуважнішим слухачем моїх розповідей про мандри.

Олесь Васильович не тільки цікавився чужими подорожами, а й сам любив подорожувати, проте свої подорожі підпорядковував суто літературним цілям. Так, він їздив до Баку, щоб побачити, як видобують нафту з морського дна, їздив до гори Магнітної, щоб побачити, як будують металургійний велетень. Наслідком цих подорожувань були повісті «Зоряна фортеця», «Море відступає», «Аул Іргіз», оповідання, нариси.

Після Великої Вітчизняної війни я й Олесь Васильович стали сусідами — одержали квартири поряд. Тепер ми зустрічалися майже щодня, радилися в творчих справах, читали один одному свої оповідання, розповідали сюжети.

Якось, повернувшись з Лубен, Олесь Васильович з захопленням розповідав мені про маленьку дівчинку-лісничиху, що лишилась лісникувати замість батька, який пішов на фронт. Спочатку Донченко написав оповідання про цю дівчинку, а потім створив повість «Лісничиха». В Олеся Донченка була чудова здатність давати отої живий діалог, з якого не тільки розумієш, про що говорять, а й бачиш людей, які розмовляють. Мені запам'яталася одна фраза з його оповідання про «Лісничиху»: хлопці, повертаючись із школи через ліс, розвели багаття й пішли, не загасивши його; письменник зустрів дівчинку, коли та затоптувала вогонь ногами.

— Отакі школярі! — поскаржилася вона на хлопців.

Два слова, а я побачив дівчинку як живу, зрозумів її погляди, відчув її внутрішній зміст.

Мені сподобалося все оповідання, і коли його надрукували в журналі, я взяв, щоб перечитати ще раз. Але що це? Слова «Отакі школярі!» зникли з оповідання. Я зразу ж побіг до Олеся.

— В чому справа?

— Редактор викреслив.

— Чому?

Олесь розвів руками і сумно засміявся:

— Хіба ж можна так осудливо говорити про школярів? Говорити так — це спотворювати образ радянського школяра...

Олесь Васильович часто читав мені першому свої оповідання. Написані вони були майже завжди на не-

великих аркушах паперу, з численними виносками, вставками, які лягали часто впоперек аркуша.

— Чого ти вже так заощаджуеш папір? — сміявся я. А це була в нього просто звичка використовувати найменший клаптик паперу, звичка, що, можливо, залишилася від часів громадянської війни й розрухи, коли папір становив велику цінність, особливо для людини, яка пише.

У тісному колі друзів Олесь читав завжди з великим почуттям і якось дуже широко, намагаючись голосом зробити яскравішою картину, яку змалював пером. А на прилюдних виступах, на зустрічах з читачами він читав зовсім не так. Мабуть, тому, що у великому залі доводилось напружувати голос, і тоді зникали нюанси і та, я б сказав, теплота й емоціональна забарвленість, що були характерні для його читання в кімнаті.

Найприємніше, після того як прослухаєш оповідання, похвалити автора. Але хвалити доводиться не завжди... І тут ми вимагали один від одного найсуворішої правди. Олесь завжди дуже старанно обробляв свій текст, та все ж інколи і в нього траплялися недоробки, і коли я йому про це говорив, він допитливо, з прихованою усмішкою дивився мені у вічі:

— Невже помітно?

— Помітно.

Тоді він усміхався вже відверто.

— А я думав, що непомітно. Треба доробити...

Якось працюючи над оповіданням «Сім мішків», я ніяк не міг знайти кінцівки — виходило дуже солодко. Я розповів Олесеві про свою біду.

— А прочитай-но це оповідання.

Прослухавши, він замислився. Раптом його лице ожило:

— А чому тобі не зробити так... — і він дав свій варіант кінцівки.

Я був у захопленні від простого, але вдалого рішення і за кілька хвилин закінчив оповідання. На жаль, у цьому варіанті (мені здається, найкращому) оповідання було надруковане тільки в альманасі «Сонячник».

Олесь Васильович мені першому давав читати своє «Заповітне слово», яке, на мою думку, написано значно сильніше, ніж «Юрко Васюта». Під час роботи над «Золотою медаллю» він не раз радився зі мною з приводу

окремих образів і сюжетних ліній цього роману. В цей час Олесь Васильович був уже хворий, але вигляд у нього був непоганий, і якось не вірилось, що хвороба серйозна й невиліковна. Тим більше, що лікарі багато надій покладали на операцію. В Олеся Васильовича був бадьорий настрій, і про хворобу ми майже ніколи не говорили.

Останні роки Олесь Васильович жив переважно в Лубнах, приїжджаючи до Харкова всього на кілька місяців на рік. Наприкінці 1953 року з Лубен він поїхав до Києва на операцію. Саме в цей час відбувався пленум Спілки письменників України, куди було запрошено і мене. Серед членів пленуму пройшла чутка, що становище Олеся Донченка безнадійне: під час операції лікарі впевнилися, що пухлина недоброякісна.

Незабаром після операції Олеся Васильовича перевезли до Харкова. Марія Макарівна, його дружина, розповіла нам, що Олесь Васильовича дуже втомив переїзд і що провідати його краще не сьогодні, а завтра. Другого дня Олесь відчував себе, за словами дружини, зовсім добре, і я, стримуючи внутрішнє хвилювання, зайшов до його кімнати.

Глянув на свого друга, і серце моє стиснулось: переді мною лежав тяжкохворий. Ми говорили про літературні справи, сміялися, жартували, але очі Олеся Васильовича були байдужі, погляд його час від часу застигав, і я до болю відчував, що думки його далекі від нашої розмови, що він знає про свою хворобу все і не вірить в одужання.

На початку квітня 1954 року Олесь Васильович за бажав переїхати до Лубен. Я зайшов до нього попрощатися, і мене знову тяжко вразив його погляд — чужий, далекий, страшний своєю байдужістю.

Олесь Васильович поїхав до Лубен на автомашині, і шофер, повернувшись назад, розповів, що Донченко «просто ожив, як тільки приїхав додому і дихнув лубенським повітрям». Ця фраза надала мені радості. Справді, свіже повітря, рідне оточення, весна і надії, які приходять з кожною весною,— все це може вплинути на хід хвороби. Адже недарма лікарі не перестають вірити в чудо, хоч би як тяжко хворів пацієнт.

Через кілька днів після від'їзду Олеся до Лубен я поїхав на цілинні землі і по дорозі спинився на кілька днів

у Москві. 12 квітня вночі я зустрівся в готелі «Москва» з Леонідом Миколайовичем Новишенком, який з групою українських письменників прибув до столиці для святкування 300-ліття возз'єднання України з Росією.

— Ви вже чули тяжку новину? — спитав він мене.

— Ні. А що таке? — промовив я з тривогою.

— Помер Олесь Васильович...

Нема Олеся: Він помер у розквіті свого таланту, повний творчого натхнення. А скільки книжок міг би ще написати, скільки радості міг би дати своїм читачам!

1957 р.

П. ЛУБЕНСЬКИЙ

У САДУ НАД СУЛОЮ

Хто бував в Олеся Васильовича Донченка в саду, де всі фруктові дерева він посадив своїми руками, той не забуде простої лавочки серед молодих яблунь. Це було місце, де любив сидіти Олесь Васильович, думати, приймати гостей і спостерігати життя виплеканих ним дерев. Тут побувало чимало письменників: Малишко, Вишня, Головко, Багмут, Шутов, Вирган, Бедзик, Хоменко, Безорудько, Артамонов. Завжди, коли я заходив до Олеся Васильовича, він спочатку показував те нове, що з'явилося у нього в саду: нові вишеньки, якісь незвичайні груші чи абрикоси. Потім ми йшли на кручу над Сулою, в кінці його садиби, звідки відкривався чудовий вид на Сулу і степові простори. Внизу, у тополевому гаю, торохкотів движок водокачки. Ліворуч височіли руїни Мгарського монастиря. Праворуч — Лиса гора, де колись було стійбище первісних людей. Над Сулою потрапало в зелені величезне село Засулля... А вдалині, кілометрів за двадцять п'ять, на обрії маячила труба Горіхівського цукрового заводу, що здавалася не більше сірника. Цей чудовий пейзаж був ніби весь пройнятий лірикою і викликав піднесений настрій. Віч-на-віч з чарівною українською природою ми завжди мовчали. І кожне мое відвідування закінчувалося на цій маленькій лавочці. Сидячи на ній, ми розмовляли.

Правда, говорив майже завжди я, а Олесь Васильович, дивлячись мені в обличчя глибокими, допитливими карими очима, в яких завжди сяяли іскорки гумору, ніби ненароком кидав запитання, що, мов легенькі поштовхи, спрямовували розмову у потрібне йому річище.

Якось я не витримав і спитав його, чому він відмовчується, ніби криється. По тонких губах Олеся Васильовича пробігла усмішка.

— Бачите, письменник повинен уміти слухати,— сказав він.— От я й слухаю.

— То, може, письменникові не треба так багато говорити, як це роблю я?

— Краще більше писати,— сказав Олесь Васильович і додав: — Я знаю одного дуже хорошого письменника, який часто буває у мене; він може цілісінський вечір не сказати жодного слова. А як пише!

Ішлося про Андрія Головка. Олесь Васильович дуже глибоко його поважав і по-своєму любив.

Проте ця наука Олеся Васильовича не пішла мені на користь. Як і раніше, відвідуючи його, я не міг страйматися, щоб не розповісти йому якнайбільше, якнайцікавіше про все, що я бачив і вигадав. І Олесь Васильович напочуд терпляче мене слухав.

Проте була одна тема, яка завжди хвилювала його. Це — сюжет. Він говорив, що письменники, незважаючи на величезний життєвий досвід, на знання мови і людської душі, дуже біdnі на сюжети.

— Єдине, на що письменники скупі, — це сюжети, — говорив він. — Ніколи письменник у товаристві свого співбрата по перу не обмовиться, не викаже свого сюжету. От чому і розмови письменника з письменником пріснуваті. Завжди відчуваєш, що от-от він візьме свою записну книжку і занотує твоє «у муках ночей народжене слово». Буває й інакше. Але рідше. Дехто з визначних письменників, маючи якийсь сильний сюжет і відчуваючи, що сам його реалізувати не зможе, добровільно віддає свій сюжет іншому, коли певний, що той зуміє його реалізувати краще. Не повторюватимемо відоме: як Пушкін дав Гоголю сюжет «Мертвих душ». Він відав усього-навсього анекдот, а Гоголь зробив з нього поему. Мабуть, у Пушкіна «Мертвих душ» не вийшло б. Було б щось інше...

Я, з властивою мені невитриманістю, засперечався

і почав розповідати Олесеві Васильовичу найпотаємніші свої спостереження й відкриття.

Олесь Васильович не без цікавості вислухав мене і сказав:

— З того, що ви розповіли, можна було б зробити повість. Але це лише факти і спостереження. Тут немає головного — сюжету! Сюжет — це завжди винахід. Готових сюжетів, щоб ото так відразу сів і записав, у житті немає. Їх доводиться будувати з тих прекрасних уламків, схожих на мармурові брили, або найдрібніших дорогоцінних піщинок, які дають наші спостереження... Коли ж основного фундаменту, каркаса нема, то все розсипається. Найтрудніше — знайти сюжет. Інколи він дірівнює дійсно великому відкриттю.

— Та як же працюєте ви? — не вгамовувався я.

— Мені ніколи це легко не вдавалося, — відверто сказав Олесь Васильович. — При моєму досвіді, якщо знайдеш сюжет, далі все йде як по маслу. Сюжет — це струмок. Він сам тягне за собою всю масу матеріалу. Чим сильніший сюжет, тим легше авторові. Йдеш за течією цього струмочка і копітко прибираєш із шляху все, що заважає його швидкому й вільному рухові. Бачиш — ось тут затор. Тут сюжет зупинився і утворив заплив, болітце, а то й ціле болотище, в якому довго грузнеш і борсаєшся... Проб'єш йому шлях — і знову струмок біжить вільно, дзюрчить, кришталево чистий, радуючи душу й зір. У сюжеті важливо, щоб лився він вільно сам, прагнучи, як мала вода до великої води, від малих окремих думок до великих узагальнень... Я дуже люблю лісові струмки... Може, тому й даю не зовсім ясне порівняння... Але знаю з досвіду, що найважче для письменника — знайти сюжет.

Олесь Васильович здавався мені завжди заклопотаним саме цією, найголовнішою, на його думку, частиною роботи письменника — винайденням сюжету. Мені, правду кажучи, було дивно чути від Олеся Васильовича, письменника, який на той час написав багато вже творів, що він ремствує нібито на сюжетну біdnість. Я пробував заперечувати.

— Ну добре, — говорив Олесь Васильович, як завжди, намагаючись мене підбурити, — розкажіть сюжет у двох словах! Чим коротше можна розповісти сюжет, тим він яскравіший.

Я починав імпровізувати, плутаючись у подробицях. Олесь Васильович уважно слухав, і по його обличчю я бачив, що от-от я вже скоплюю жар-птицю за хвіст і знов упускаю її.

— А сюжету все ж таки нема, — посміхався він. — Дуже цікаво ви говорите, захоплююче навіть. Колись ви про це обов'язково напишете... А сюжету все ж таки нема. Це життєві явища, події, казуси, анекдоти, людська химерність — усе що завгодно, підмічене більш-менш гострим оком. Але й тільки. Тут факти цікавлять нас самі по собі. Окремі факти. А сюжету, тобто такої організації матеріалу, яка примусила б включити читача мимохіть у життя вигаданих вами героїв, нема. І це лиxo багатьох молодих письменників. Та й не лише молодих. У нас на Україні зараз є багато справжніх митців слова. А майстрами сюжету я назував би тільки Юрія Яновського і Юрія Смолича. Часто історію героя від колиски до смерті вважають за сюжет. Але це самообман. Це найлегша форма викладу життєвого матеріалу. Вона нічим не зв'язує письменника. Він може говорити й робити зі своїм героем усе, що заманеться. Невистачить ста сторінок — напише п'ятсот... А герой через це виходить пасивним, млявим. Він не чинить опору авторові. У нього нема певної форми. А в сюжетному творі автор дуже швидко втрачає владу над своїм героєм. Герой набуває власної пружності, живе своїм життям і чинить опір авторській сваволі, не дає нав'язувати невластивих йому слів і вчинків. Ось чому вміння будувати або винаходити сюжет — це найвище мистецтво.

Ці спірки про сюжет перетворилися для нас у щось на зразок шахової гри без дошки. Кожної зустрічі Олесь Васильович, лукаво мружачись, запитував:

— Ну як, є сюжетик?

— Є, — самовпевнено відповідав я.

— Давайте подивимось... — говорив він.

І знову я за одним духом випалював йому десятки надуманих сюжетів. І завжди був битим. Жодного сюжету, який відповідав би вимогам Олеся Васильовича, я так і не вигадав. І зараз, перечитуючи книжки, які написав Олесь Васильович за час нашого знайомства, я не знайшов жодного оповідання, жодної фрази або сюжету, який би він хоч частково запозичив у мене. А давав я йому безліч різноманітного, на мій погляд,

дуже актуального матеріалу. Мабуть, усе це не влучало у творчий фокус цього прекрасного письменника і не викрещувало потрібної іскри.

— Сюжет — це не збірка подій, які можна тасувати як завгодно. Сюжет — це споруда, де все обчислено, як в архітектора. Навіть вагу і тиск одної цеглинки на одну...

— То навчіть мене, як треба будувати сюжет! — наївно просив я.

— Навчити будувати сюжет не можна, — сказав Олесь Васильович. — Але можна навчитися будувати сюжет. Ось чому в кожному учебовому закладі, навіть у літературному, не можна підготувати письменника. Тут диплома мало. Сюжет — це ставлення письменника до навколошньої дійсності. А для цього потрібні події, які найяскравіше відбивають суть нашої дійсності...

— Чи можна зараз написати роман на сюжет «Анни Кареніної»? — спитав я.

— «Анна Кареніна» в нашій літературі неможлива. Справа не в зраді дружини вухатого чоловіка. Цю жінку, ще до того як її задавив паровоз, задавило оточення, і їй не залишалося нічого, крім самогубства. У нас інша мораль, інше суспільство, інше кохання, і із зради чоловіка ніякої громадсько-значущої трагедії не вийде. Наша Анна Кареніна не кинеться під поїзд!

— О, вона сяде у плацкартний вагон, — пожартував я.

— Може.

— Проте зрада чоловіка може бути сюжетом для роману і у нас?

— Може, як і кожний злам у долі героя, — відповів Олесь Васильович, — але при умові, якщо ця зрада відобразить неповторну, потаємну суть нашого часу. Це, звичайно, буде не Анна Кареніна, а щось зовсім інше, принципово відмінне. Просто ж зрада чоловіка навряд чи потрібна нашій літературі.

Розмови з Олесем Васильовичем примусили мене замислитися над сюжетами моїх творів. І свою повість «Ракета» я закинув, дійшовши до 225-ої сторінки. Сюжету в ній не виявилось. Я розповів про це моє лихо Олесеві Васильовичу. Він утішав мене своєрідно.

— Праця письменника ніколи не пропадає, — сказав він. — Ні для суспільства, ні для самого письменника.

Може, на невдалих, забутих, викинутих нами творах ми більше вчимося, ніж на гладеньких, добротних, що не мають ні сучка, ні задоринки. Та є одне мудре правило, яким я завжди керуюся. Не сідати писати, поки нема сюжету, поки сюжет остаточно не викристалізувався і ти не відчуєш усього твору від першої до останньої фрази. Писати, не знаючи що, не знаючи для чого, як гоголівський Петрушка читав, не розуміючи, тільки заради того, щоб читати,— це не творчість, а графоманія!

Мені пощастило спостерігати, як пише Олесь Васильович.

Навесні, приїхавши з Харкова до Лубен, він сказав мені:

— Думаю влітку написати повістинку! (Він завжди свої твори називав ласково: оповіданнячко, повістинка).

Еге, вирішив я, зараз почнуться муки творчості, купи чернеток, кімнату буде забруднено зім'ятими папірцями, на яких у різних варіантах повторюватиметься та сама, що ніяк «не вкладається», фраза. Безсоння, гарячковий бліск очей, чорна кава для піднесення фантазії.

Та нічого такого не було. Олесь Васильович зовні ніяк не змінився. Він, як і раніше, багато часу приділяв своїм деревцям у саду. То підрізав їх, то бризкав паризькою зеленню від шкідників, то ставив підпірки під важкі від плодів гілки. Нового будинку тоді ще не було. Тимчасовий флігельок лише будувався. Мешкав він з старими батьками на Інститутській вулиці. Я завітав до нього. У невеличкій кімнаті, стіни якої були обвішані сухим дубовим та яскравочервоним кленовим листям, за великим столом сидів Олесь Васильович і рівним почерком писав на сторінках розшитого учнівського зошита. За тим же столом сиділи його мати, якась гостя і старий батько. Але ні шум, ні розмови не заважали Олесеві Васильовичу.

— Як ви можете в такій обстановці писати? — запи-
тив я Олеся Васильовича.

— Тісно, — сказав він. — Ось збудую будиночок для старих, тоді буде й мені окрема кімната. Проте це не так уже й важливо, — додав він. — Вони мені не заважають. Я ж не пишу, а занотовую... Пишу я на прогу-
лянках...

Так, він сідав писати лише тоді, коли повість у голові вже була готова.

Улюбленим місцем прогулянок Олеся Васильовича був ліс понад залізницею Лубни—Полтава... Він годинами бродив там на самоті, вдихаючи аромат осені і слухаючи шелест опалого, чудового за своїм забарвленням листя. Чим складніший був матеріал, який він хотів описати, тим більше він гуляв, тим менше сидів за письмовим столом.

Олеся Васильович любив ліс якоюсь невимовно глибокою, ліричною і вірною любов'ю. Недарма він говорив:

— Якби я не був письменником, я став би лісником.

Він і справді зناє ліс, як лісничий, знате кожне дерево, кожну квітку, кожний пагінець. Він знате навіть, як почуває себе те чи інше деревце.

— Дивіться, як яблуньки шаражнулися, — сказав якось Олеся Васильович, показуючи на дві молоді яблуні, що, ніби в паніці, піднесли вгору своє гілля з одного боку. — Це коріння горіха дотяглося до їхніх коренів, і вони рятуються втечею, повернувши всю свою кореневу систему в інший бік... Доведеться вирвати горіх!

У лісі для нього не було таємниць. Ліс з його шумом, шелестом, дзвоном пташиних голосів завжди надихав його. Він і мову птахів знате чудово, упізнавав птахів по їх голосах і на кожну нехитру пташину пісеньку знаходив якусь примовку чи приказку.

Його чудова Улянка-лісничиха дивилася на ліс очима самого Олеся Васильовича. Частину своєї душі, душі пристрасного природолюба й болільника за природу вклад він у душу цієї героїні повісті.

І, може, ніхто так не сумував, як Олеся Васильович, що зникла лісова Лубенщина, знайома з дитинства, що вікові дуби і явори без жалю вирубано під час громадянської війни і фашистської окупації. Він вважав надзвичайним святом, коли школярі всі до одного виходили навесні садити дерева.

— Людина, що посадила дерево, вже зріднила себе з природою, — говорив він. І йому хотілось, щоб весняні та осінні посадки дерев провадились у школах як урочисті, яскраві, мальовничі свята, щось на зразок «дня лісу» або «дня допомоги природі».

Олеся Васильович мріяв, як і один з його геройів, Макар Макарович, що: «Буде час... і ось тут... виростуть

смугою могутні ліси... Він замислився, наче вже бачив перед собою густі, зелені прекрасні ліси, які стоятимуть на варті урожаю».

— Кожний письменник повинен нести у своєму серці одну свою головну тему, — сказав якось Олесь Васильович. — Моя тема — це ліс... Колись я напишу велику повість про український ліс, про... будівника лісів!

Під час прогулянок по лісу Олесь Васильович будував у голові до найменших деталей споруди своїх майбутніх творів. Це вимагало надзвичайної роботи думки.

— Де ж ваші чернетки? — спитав я його якось.

— Я їх знищую.

— А що як раптом доведеться повернутися до старого варіанту?

— Я ніколи не повертаюся назад, — сказав Олесь Васильович.

Я пробував працювати так, як Донченко, але в мене нічого не виходило. Мабуть, це найдосконаліший метод творчої праці. Бо ж написав Стендаль за п'ятдесят сім днів роман «Пармський монастир», який виношував майже тридцять років! Величезна попередня робота під час детального обмірковування майбутнього твору і давала Олесю Васильовичу можливість оволодіти таким надзвичайно важким методом творчості. Він писав буквально начисто. Далі вже йшла робота над мовою. Він знав до тонкощів усе з початку до кінця, що хотів сказати своїм улюбленим читачам — а він дуже любив дітей, — і тому не зазнавав ні ломок сюжету, ні змін характерів героїв, які часто трапляються від однієї випадково написаної фрази.

Якось я запитав його:

— Чому ви не придбаєте автомашину? Зараз це легко.

— А навіщо? — посміхнувся Олесь Васильович. — Коли ходиш пішки, більше й побачиш і почуеш... Машина — це засіб пересування. І все. А ходіння — це, крім усього, і засіб єднання з світом! Пішки можна і цікаву людину зустріти... — Потім, подумавши, він додав: — От конячку з дрожками я б собі завів... щоб їздити у ліс!

За рік до того, як він залишив нас назавжди, я, як звичайно, був у нього. Він, схилившись, сидів на лавочці, і по обличчю його блукали тіні від листя яблунь. И він уперше за весь час нашого багаторічного знайомства

поділився зі мною планом своєї майбутньої повісті, яку йому так і не довелось написати.

— Це буде повість знов-таки про маленьку дівчинку, — сказав він, соромливо посміхаючись. — Тільки я не певний, чи буду її писати. Ще багато треба продумати, перш ніж узятися за перо. Повість — це мінімум рік життя... а їх залишилося не так уже й багато... (Вигляд у Олеся Васильовича на той час був квітучий, і я подумав, що останню фразу він сказав заради красного слівця. А він уже був тяжко хворий).

Наведу зміст повісті так, як він мені запам'ятався.

Розбитий бомбардуванням вокзал, мабуть, у Сталінграді. Пожежа. Налітає авіація ворога. Відходить останній поїзд. Тіснява у вагонах. Головний герой — художник. Він насили вдерся на приступку і висів, затиснутий ошалілими від жаху людьми. Раптом якась розкуйовдженна жінка, простягаючи йому з платформи якийсь згорток, вигукнула: «Візьміть... Урятуйте!» Художник, руки якого були вільними, бо ні за що було триматися, схопив згорток. Жінка спробувала причепитися на приступку, та зірвалася. Поїзд без гудка рушив. Жінка довго бігла за поїздом і щось кричала. Платформа закінчилася... Жінка відстала, і всі відомості про неї було загублено.

Художник, сяк-так улаштувавшися на площадці, глянув на пакунок. Він ворушився. Це було немовля. Так юнак, покалічений війною, ідучи в тил, став батьком невідомої йому маленької дівчинки.

Він не віддав її до дитячого будинку, вирішивши сам виростити і виховати її, сподіваючись, що колись знайдеться її рідна мати. Минали роки великого клопоту з дитиною. Штучне годування. Перші кроки дитини. Якась дівчина взяла гарячу участь у вихованні її. Художник покохав цю дівчину спочатку саме за любов її до чужої дівчинки. Вони одружилися. Дівчинка тепер мала мачуху — зовсім не таку, про яку розповідають страшні казки, а таку, яка цілком замінила дівчинці рідну матір. Дівчинка йде у перший клас. Вона приносить додому піонерський галстук і вся сяє від радощів, що стала піонеркою. І художник, який ніяк не міг знайти свою тему, вирішує намалювати картину «Піонерський галстук». Перше велике щастя. Він гарячково працює. Створено шедевр. У картину і в образ дівчинки він

вклав усю свою любов до неї. Картину захоплено сприймають. Виставка. Художник сам зачарований створеним ним образом і годинами сидить у вернісажі біля своєї картини. Він помічає, що майже щодня біля цієї картини зупиняється якась жінка. Вона дивиться на дівчинку в піонерському галстуці і втирає слози. Нарешті вона насмілюється спитати, хто намалював цю картину і чи можна побачити художника. Художник відрекомендувався.

— Де ви взяли натуру? — питає жінка.

— Це моя дочка! — відповідає художник.

— Не може бути! — заперечує жінка і після складних перипетій признається, що вона мати цієї дівчинки, яку сама передала комусь у поїзді під час відходу останнього ешелону з Сталінграда. Художник ніяковіє, проте заперечує, що це її дочка.

Розмова з дружиною вдома. Чи мають вони право відбирати в їхньої дочки рідну матір, а в матері — рідну дочку? Починається складна душевна боротьба. Нарешті художник вирішує сказати матері правду. Але він не може розлучитися з дівчинкою, яку випестив і вигодував. Мачуха теж не може жити без цієї дівчинки. Вона вважає її рідною доњкою.

Художник зустрічається з матір'ю дівчинки. Він розкриває її таємницю. І мати, щоб не ламати психіки дівчинки, щоб не псувати сім'ї хороших радянських людей, упевнена в майбутньому своєї дівчинки, виявляє високе почуття материнства і любові до своєї дитини. Вона згоджується не розкривати дівчинці таємниці. Відбувається складна за своїм психологічним навантаженням зустріч справжньої матері з рідною дочкою. Мати не виказує таємниці і йде назавжди.

Не знаю, чи написав би Олесь Васильович цю повість і чи так би він написав її, як розповідав мені, але тема ця його, рідна. Дуже хвилювала його думка про виховання дітей у сім'ях, зруйнованих війною. Тоді ця тема була дуже актуальною. Чи може штучно утворена сім'я замінити дітям рідну сім'ю? Ось чому він часто відвідував дитячі будинки, розмовляв з дітьми, і вихованці Лубенського дитячого будинку досі зберегли про нього най тепліші спогади.

Та були теми, які хоч і хвилювали Олеся Васильовича, але він сам вважав їх важкими для себе. Одного

разу поїхали ми з ним на Горіхівський цукровий завод, робітники якого запросили його виступити з читанням своїх творів. В іальні ми зустріли одну людину, яка, довідавшись, що ми писменники, розповіла нам правдиву історію. Під час виходу з оржицького оточення ворошиловградський шахтар, здається Горін, був тяжко поранений: фашистська куля, пробивши партійний квиток, зачепила серце. Якимсь чудом цей відчайдушно сміливий шахтар залишився жити. Донченко детально розпитував про обставини його поранення, про те, хто і як допоміг йому. Розглядав жахливий шрам на грудях. Після від'їзду Горіна Олесь Васильович дуже часто в розмовах повертається до цієї теми.

— Поранений у серце через партійний квиток... Це ж такий випадок... Це — повість, яка матиме величезне виховне значення для молоді!

Коли я ішав у Полтаву, Олесь Васильович просив мене розшукати цю людину, ще раз детальніше розпитати і ознайомитися з усіма матеріалами, які є. Мабуть, його дуже схвилювала ця зустріч. У Полтаві я розшукав цього героя. Розмовляв з ним. Він передав для О. В. Донченка свій щоденник, в якому сухо було викладено факти і не було нічого, що допомогло б глибше розкрити внутрішній світ цієї людини. Олесь Васильович довго не віддавав цього щоденника. Очевидно, йому дуже хотілося написати про людину, поранену в серце кулею, що пробила її партійний квиток.

Приблизно через рік Олесь Васильович у розмові зі мною повернувся до цієї теми.

— Я так і не написав про це, — сказав він. — Мені не довелося бути на війні... Завжди, коли я пишу про війну, я почую велику скованість. Не можу писати про те, чого не бачив і не знаю... Не хочу навіть у дрібницях обманювати свого читача...

Він рекомендував мені написати про цю людину. Та я не був у злагоді з сюжетоскладанням. Цей разючий своєю силою факт я не зміг втілити в сюжет, і оповідання так і не вийшло.

Ми часто говорили з Олесем Васильовичем про роботу над оповіданням. Олесь Васильович розказав мені:

— Бачите, це сумно, але так... Щоб написати це оповідання, мені невистачає неповторних деталей, особистих спостережень над людьми на війні, а це конче важливо

для оповідання. Я міг би написати щось на зразок нарису за оповіданнями очевидців. Але це було б повторенням уже написаного і розказаного. Я не можу написати про Вітчизняну війну так, як цього хотів би і як цього вимагає дуже потрібна і велика тема.

Поряд з цим я згадую, як говорив Олесь Васильович про роботу над збиранням матеріалу для повісті.

— Коли ви вирішили, що писатимете, найголовніше відповісти на безліч, як писатимете. Припустімо, що всі герої роблять одне й те ж... ну, перуть близну, наприклад. Але по тому, як вони це роблять, вони й відрізняються один від одного... А письменник завжди і в усьому повинен шукати саме те, що відрізняє, індивідуалізує людей. Тоді герої оживають і набувають об'ємності. От саме це «як» і розцвічує характери героїв. Вони виконують загальну справу кожний по-своєму. Якщо ж я сам не бачив, як люди те чи інше роблять, то я не можу відповісти на жодне «як». Усі вони будуть у мене неправдоподібними, тобто схожими один на одного! I особливо прикро, коли автор помилиться в таких дрібницях, які помітять читачі — фахівці цієї справи. Тоді вони візьмуть під сумнів усю правду вашого оповідання чи повісті.

— Та пишуть же люди про те, чого ніколи не бачили: про польоти на Місяць та інше.

— О, фантастичні оповідання — це зовсім інша справа... — сказав Олесь Васильович. — Тут читач з самого початку чекає, що його будуть обманювати. Він **охоче** йде на цей обман, радіючи, коли його обманюють **уміло**, дотепно. Тут теж усі висновки мають бути приголомшуюче несподівані. Інакше — держись! Читач скаже, що так написати і він зуміє!

I Олесь Васильович згадав, як дуже давно, коли модно було фантазувати про війну Землі з Марсом і про «каргонаутів всесвіту», він вигадав повість про війну світів.

— Добре, що я її не написав, а то б зараз довелось червоніти, — сказав він. — Зміст її приблизно такий: після бою між Землею і Марсом на Землі залишилася тільки одна жива істота. Цьому чоловікові було **сумно**. Він добрався до зони, де живуть людиноподібні мавпи, і потоваришував з ними. Та виявилося, що ці людино-подібні мавпи мають точнісінько такі ж вади, як і ко-

лишні люди. Вони брехливі, підступні, боягузливі, заздрісні і т. ін. Отже, дуже добре, що я не написав цієї повісті, — раптом обірвав розмову Олесь Васильович, кепкуючи з своїх юнацьких помилок.

— Але однієї ненадрукованої повісті мені шкода, — сказав якось Олесь Васильович. — Саме перед війною я закінчив і здав до видавництва повість «Підводний човен». Я вивчав життя підводників, бував на підводних човнах. Пощастило вигадати хороший пригодницький сюжет. Уже були й гранки цієї повісті, та під час евакуації видавництва з Харкова вони загубилися. Чернеток теж не залишилось, та й чи до чернеток було тоді, у той страшний час... Поновити у пам'яті повість я не міг... Так і загинула велика праця.

...Розмовляв Олесь Васильович завжди українською мовою. Він був витонченим знавцем рідної мови, і мова ця в його творах вражала своїм багатством і барвистістю.

— Письменник завжди мусить розмовляти тією мовою, якою він пише, — говорив Олесь Васильович. — А писати треба тією мовою, якою думаєш. Якщо довго говорити нерідною мовою, то й думати починаєш цією мовою. Якщо ж думати нерідною мовою, а писати рідною, мимохіть твої власні твори ззвучатимуть як переклади. Мова втрачає гнучкість і образність. Вона збіднюється.

Якось Олесь Васильович виступав перед учнями неповної середньої школи в селі Піски, Лубенського району. Він розповідав дітям про працю письменників і прочитав своє оповідання. Один хлопчик, чубатий, голубоокий, білявий, особливо гаряче сприймав це оповідання. Він схоплювався, вигукував, коли вовк підкрадався до пастушати, ніби сам пережив щось подібне. Після виступу Олесь Васильович розмовляв з учнями, і цей хлопчик засипав письменника запитаннями і пропозиціями щодо продовження оповідання. Це було трошки смішно і в той же час відрадно, як «розробилася» у хлопчика фантазія. Говорив хлопчик чудовою, якоюсь відчутно об'ємною, образною українською мовою.

— Шкода, що в нас немає часу, — сказав мені Олесь Васильович. — Не завадило б познайомитися з його матір'ю... Це ж бо від матері чи від своєї баби запозичив він таку чудову мову. Які образи! Які порівняння! При-

слів'я! Чоловіки більше їздять, менше звертають увагу на те, як вони говорять, а матері передають дітям у повному збереженні і недоторканості чисту народну мову.

Я згадав про няню Пушкіна, про те, як драматург Острівський любив слухати балачки московських проскурниць.

— Мова матері — це головний скарб,— сказав Олесь Васильович. — Правильно говорять, що ця мова приходить до нас буквально з молоком матері... І вивчену мову від рідної завжди відрізниш... Шкода, що все важче й важче запам'ятувати ті перлини, які розсипає народ у своїх розмовах. Та коли пишеш, чимало з чуваного приходить само... От чому найголовніше для письменника — слухати, слухати і ще раз слухати, як розмовляє його рідний народ.

Я звернув увагу, що в оповіданнях і повістях Донченко часто вживає слова, які журналісти вважають «сміттєвими словечками» і нещадно викорінюють. Такі, як «от», «ну», «атож», «авжеж» і т. д.

— Ці слова конче потрібні, — сказав Олесь Васильович. — Це, так би мовити, слова, що розцвічують мову, як ото на пароплавах прапорці. Вони надають мові розмовної інтонації і утворюють еластичність фрази. Без них діалог сухий.

Вірність цього зауваження я добре оцінив, коли почав працювати над п'єсою.

Олесь Васильович організував у Лубнах при газеті «Червона Лубенщина» літературний гурток, який регулярно збиралася по понеділках. У цій газеті, за його словами, він почав друкуватися... І потім, теж дуже, дуже давно, був навіть відповідальним секретарем редакції. Якось він надто розхвалив молодого автора за його недозрілий твір. Я сказав Олесеві Васильовичу, коли ми йшли разом з гуртка, що не згодний з його оцінкою. І навіть спітав досить неввічливо, навіщо він це зробив.

— Початківець, якщо він здібний, перш за все повинен бути впевненим у собі... — відповів Олесь Васильович. — Інакше його затуркають. Нічого так не потребує молодий письменник, як слова заохочення. Я таких слів тоді, коли вони більш за все були мені потрібні, чув небагато.

Сам же Олесь Васильович ніколи не був певний у собі. Ця невпевненість походила з надмірної скромності,

що межувала з соромливістю. Ніколи він не прагнув високих постів, адміністративні справи його не цікавили, та він і не вмів їх виконувати, ніколи не брав на себе роль «пророка» або «повчателя». Навіть на літературному гуртку в Лубнах він ніколи не нав'язував своєї думки гуртківцям як безапеляційної. Він перевіряв «на житті», чи могло так бути, чи варто про це писати, чи потрібно це народові, якщо навіть подібні явища й мали місце в дійсності. Його завжди короткі зауваження були корисні. Спочатку здавалося, що говорить він мало, а коли перечитаєш слова, які він записував, виходить, що їх цілком достатньо для того, щоб, урахувавши його вказівки, піднести оповідання на новий ступінь.

— Якщо я розкажу, як би я написав те чи інше оповідання, це лише нашкодить молодому авторові, — говорив Олесь Васильович. — Він зіб'ється з свого шляху і не стане на мій. Треба дати молодому авторові виявити найповніше своє власне ставлення до дійсності, тоді у нього з'явиться і власний стиль.

Олеся Васильовича дуже цікавили літературні вправи голови Лубенського райвиконкому товариша Ільченка І. Ю. Донченко допомагав йому в цій роботі, та смерть припинила їх спільну працю.

— Дуже добре, коли пише бувала людина, — говорив Олесь Васильович. — Вона завжди збереже для читачів щось свіже, народне, неповторне. Шкода, звичайно, що ці зерна цінного іноді запорошені найогиднішою літературчиною і канцелярськими неоковирними зворотами. І тут насамперед дуже потрібна допомога письменника.

Одного разу я дав Олесеві Васильовичу прочитати свій нарис. Він прочитав його уважно і зробив лише одне виправлення. У мене було написано: «Пильщики, не уставая, двигали параллельные пилы». Олесь Васильович викинув частку «не». І вийшла чудова, правдива фраза: «Пильщики, уставая, двигали параллельные пилы». У світлі цієї фрази я зразу ж переписав увесь нарис з початку до кінця. Єдина крапля правди про те, що пильщики стомлюються, коли пилиють, та ще важкими паралельними пилами, довела, що весь мій нарис був ходульним.

В особистому житті Олесь Васильович був людиною

надзвичайно високої моралі. Він не пив. Курив, як кажуть, «раз на рік, та й то за обіцянкою».

Колись у день старих «зелених свят» ми побачили на вулиці таку сценку. Йшов літній чоловік напідпитку, без шапки (чарка вже зробила своє) і трохи пританцовував. Назустріч юному, точнісінько такий же, теж під чаркою і теж танцюючи, простував літній чоловік, але у шапці. І вуса у них, здається, були однакові, «полтавські».

Перший побачив другого і вигукнув:

— Здрастуйте, Макаре Онисимовичу!.. Зі святом вас... Не бачили шапки?

— Здрастуйте, Карпо Трохимовичу... І вас із святом... Не бачив!

Олесь Васильович розсміявся.

— От, драматург... Учися діалога... Усю проформу додержано!

Якось ми разговорилися з Олесем Васильовичем про кохання. Він був переконаним «однолюбом». Під час подорожей зі мною по селях він щодня писав своїй дружині Марії Макарівні великого листа і завжди турбувався, якщо не було відповіді.

— У вашому коханні є щось гоголівське... від Афанасія Івановича і Пульхерії Іванівни... — пожартував я.

— Можливо,— посміхнувся Олесь Васильович.— Я ж народився у Великих Сорочинцях, у будинку, де народився і Микола Васильович Гоголь!

Ця моральна бездоганність Олеся Васильовича була прекрасна, і чистота його творів відбиває чистоту його душі.

...Незадовго до смерті Олеся Васильовича я був у нього. Він лежав на розкладушці. Вигляд у нього був хворобливий: сірий колір обличчя, погаслі очі, запали щоки. Він показав мені книжку «Лісничиха», видану білоруською мовою в Мінську. На обкладинці було написано: «Алесь Данченко».

— Так переклали прізвище, що мене й самого бере сумнів, чи дійсно я автор, — пожартував він. — Ну, ім'я ще так-сяк... Навіть цікаво: Алесь, Александр, Алесь... А прізвище варто було б зберегти рідне...

Я юному нагадав, як хтось у Қитаї переклав прізвище Маяковського, як Мая Ков-цзи. Він посміхнувся.

— Дон Чен-ко — звучить зовсім по-китайськи, — сказав Олесь Васильович.

Говорив він дуже мало. Видно було, що йому нелегко. Марія Макарівна просила мене не турбувати хворого, і я теж намагався мовчати. Коли я вже хотів піти, Олесь Васильович раптом сказав:

— Хочу написати до 40-річчя Жовтневої революції повістинку про революцію в школі у такому маленькому містечку, як наші Лубни. — Він подивився кудись у куток, замислився і раптом беззвучно засміявся. — Пригадую перший день... Мене обрали представником від учнів до шкільної ради. Вперше я сидів в учительській поруч з учителями, котрих знов лише за прізвищами: «Козел», «Кноп», «Барбос», «Вобла». Я був увесь спітнілий від ніяковості і навіть не знов, що повинен робити й говорити. Чи треба підводитись перед учителями, коли щось запитуєш? За столом сидів також місцевий священик у рясі стального кольору; він щось дуже довго і повчально говорив, заглядаючи у записки, що лежали перед ним, і неприязно поглядаючи на мене. Раптом прочинилися двері, і ввійшов величезний на згіст чоловік. На голові в нього була хвацько заломлена папаха з білого решетилівського смушку. Поранена рука на шині, підв'язана бинтом через плече. Крізь розстебнуту шкіряну куртку видно було смуги матроського тільника. На поясі висів величезний маузер у дерев'яний кобурі. Це був перший голова Лубенського ревкому.

— Що ви тут робите? — суворо запитав він директора.

— Рада у нас... Шкільна рада... — промимрив «Кноп». — Ось представник від учнів, — додав він, укаzuючи на мене.

— А оцей піп чого тут? — спитав більшовик про священика. Той щось злякано і обурено залопотів.

— Геть! — вигукнув матрос, та так, що аж шибки забряжчали.

Священик підскочив, швидко згріб свої папірці, притиснув їх до грудей і, плутаючись у рясі й гублячи папірці, двічі спіtkнувшись, вибіг з учительської. Я не стримався і зареготовав.

— Продовжуйте! — сказав голова ревкому і пішов, ледве не зачепившись папахою об одвірок. На жаль, я не знаю, що було далі з цим чоловіком. Дуже вже

імпозантна була фігура! І розумний, видно, був вельми.

Про це треба... дуже треба написати... Це ж так цікаво для дітей... Ось тільки видужаю...

Та Олесь Васильович не видужав. Так він і не написав своїх спогадів про велику революцію в маленькій школі в Лубнах.

Але читачі, особливо найдорожчі його серцю маленькі читачі, розгортаючи його книжки, відчиняють сотні голубих, прозорих вікон у світ, котрий так любив і любов до якого прищеплював усім серцем цей простий і найлюдяніший з людей.

В. БЕЗОРУДЬКО

ДРУГ І НАСТАВНИК

Другом мені і багатьом таким, як я, став Олесь Донченко ще в дитячі роки. Якось, коли я вчився в 5-му класі, наш учитель мови Борис Дмитрович прочитав нам уривок із «Школи над морем» і розповів про Олеся Донченка, який учився в цій же школі в Лубнах. З тих пір любимий письменник був завжди з нами.

Після Вітчизняної війни Олесь Васильович щороку на все літо приїжджав у Лубни. Якось він зайшов до редакції газети «Червона Лубенщина». Тут ще працювали товариші, які на початку двадцятих років разом з Олесем Васильовичем випускали перший номер газети. Зав'язалася жвава, цікава розмова. Мене вразила простота й задушевність цієї людини. Коли Олесь Васильович заходив до редакції, хотілося довго слухати його спокійний голос, відчувати трошки насмішкуватий погляд його очей.

Під час виборів до Верховної Ради ми разом поїхали на збори до колективу лісгоспу. Зал невеличкого клубу був переповнений.

Після доповіді про Радянську Конституцію Олесь Васильович читав виборцям оповідання «Дочка», яке тільки що написав. Читав він спокійно, розважливо, встигаючи кидати погляд на притихлу аудиторію. І я бачив, як суворі, засмаглі лісники плакали, хоч в опові-

данні не було нічого трагічного. Навпаки, віяло від нього життєвою правдою і такою великою ширістю, що справді важко було стримати сльози.

Весною 1947 року Олесь Васильович зайдов до редакції і запропонував створити при газеті літературне об'єднання. Пропозиція була підтримана райкомом партії, в газеті дали об'яву.

І ось — перші збори. Прийшло на них близько тридцяти чоловік. Це дуже радувало Олеся Васильовича. Він розповів їм про важку і відповіdalну працю письменника, а потім початківці читали свої твори.

Олесь Васильович був щирим і правдивим порадником. Пригадую, один член гуртка прочитав невдалий вірш. Олесь Васильович сказав йому:

— Вірш може написати кожна грамотна людина. Але це ще не буде поезія. Ви написали вірш, бо відчули натхнення. Це добре. Але до натхнення ще потрібна праця. Важка і вперта праця.

Олесь Васильович особисто знали учні шкіл міста і багатьох сіл району. Щороку він обов'язково бував на екзаменах, охоче йшов на вечори-зустрічі з школлярами, які влаштовувалися в Палаці пionерів, школах та в дитячій бібліотеці.

Надзвичайно любив Олесь Васильович ліс. Якось ми пішли в невеличкий ліс над Сулою, що зветься «Жовтнева дача». Олесь Васильович добре знав усі породи дерев і лісних птахів. Він міг на око і, мабуть, без помилки визначити вік дерева. Ми зупинилися біля куща, і Олесь Васильович довго й цікаво розповідав про нього. Це був бересклет-каучуконос.

На березі ми зустріли кількох хлопчиків-рибалок. В одного на низочці борсалися у воді сіренькі бобурі.

— Що це в тебе за риба? — запитав Олесь Васильович.

— Піскарі, — відповів хлопчик.

— А чому вони так називаються?

— Тому, що повзають по піску.

Олесь Васильович засміявся.

— Ану, впіймай.

Хлопчик після кількох промахів, нарешті,виудив маленьку рибку. Олесь Васильович узяв її до рук і піdnіс до вуха хлопчика.

— Послухай, — сказав він.

Рибка тоненько запищала.

— Чуєш, пищить? Може, її через це і звуть піскарем?

А як ти вчишся?

— Всяк бува.

— І двійки теж бувають?

Хлопчик мовчав. Щоки в нього зашарілися.

— Ти знаєш, де я живу? — запитав Олесь Васильович.

— Знаю, — відповів хлопчик.

— Ну, от приходь до мене, поговоримо. Прийдеш?

— Прийду.

Через кілька днів Олесь Васильович розповідав мені про цього хлопчика. Мати його працювала на підприємстві, а він без догляду бігав на вулиці. Вони домовилися, що хлопчик приходитиме до Олеся Васильовича раз на тиждень і розповідатиме, як вчиться.

Дуже любив Олесь Васильович сад. На своїй садибі він посадив власноручно багато яблунь, груш, слив, горіхів, вишень. Усе дозвілля віддавав доглядові за деревами.

В кінці садиби росте велика липа. Під нею лавка. Тут у затишку любив Олесь Васильович відпочивати. Якось я попросив Олеся Васильовича розповісти, як він працює.

Про себе Олесь Васильович розповідав завжди неохоче. Він сказав, що встає о п'ятій годині ранку і йде поратися в сад або на прогуллянку до лісу, а потім уже сідає писати. Писав він по дві-три сторінки щодня.

— Власне, я не пишу, а записую те, що обдумаю до найменших дрібниць, — говорив він.

Часто приносив Олесь Васильович до редакції передруковувати на машинці свої рукописи. Я бачив, скільки праці віддавав він своїм творам: рукописи були неймовірно покреслені, з боків дрібним почерком написано численні вставки.

Мені особисто Олесь Васильович багато допоміг у літературному початкуванні.

Лубенці свято бережуть пам'ять про свого земляка. Ім'я Олеся Донченка присвоєне чудовому піонерському парку та дитячій бібліотеці, а літературне об'єднання при редакції районної газети і досі зберігає добре настанови й традиції, засновані письменником.

ОЛЕСЬ ВАСИЛЬОВІЧ ДОНЧЕНКО

Я декілька разів зустрічався з Олесем Васильовичем, але найяскравіше залягли в моїй пам'яті ті дві зустрічі, яких неможливо забути.

Це було в Лубенському дитячому будинку. Діти ждали зустрічі з письменником. І ось ця хвилина настала. До залу ввійшов Олесь Васильович. Його запросили на сцену. Підійшовши до сцени, він узяв стілець і сів серед дітей. Вони, побачивши таку простоту й щирість, відразу обліпили його, мов пелюсточки білої ромашки. Довго говорив Олесь Васильович з ними, а потім дівчатка пов'язали йому пionерський галстук. І я побачив, як заблизькали щасливі слізки в його очах.

Олесь Васильович був щасливий. Я провів Олеся Васильовича до воріт, і він сказав: «У вас почесна ї цікава робота: ви, мов скульптор, ліпите, формуєте людське життя — ви просто художник».

Минув деякий час.

Я сидів на околиці міста, з якої видно чудовий краєвид, і малював прекрасні синіючі далі. І ось тут зустрівся з Олесем Васильовичем вдруге.

«А ви все ж таки художник; я, здається, не помилився тоді, як ви мене проводили з дитячого будинку», сказав він і присів поряд зі мною. Ми довго говорили про чудову українську природу, про мистецтво. Я відчув, які глибокі почуття в нього до всього прекрасного, як широка він любить життя.

1956 р.

НАДІЯ ХОМЕНКО

ДВІ ЗУСТРІЧІ

Я познайомилася з Олесем Васильовичем Донченком у 1945 році, коли він приїздив у Лубни, і зустрічалася з ним у редакції районної газети «Червона Лубенщина», звертаючись до нього за творчими порадами.

Але особливо запам'ятались мені дві зустрічі з Олесем Васильовичем. От про них я й хочу розповісти.

Був осінній похмурий день. Вітер шарпав з дерев рештки їхнього золотого вбрання, і саме наше місто було якесь оголене, безбарвне, з ятріючими ранами руїн. А мені ж воно дуже рідне, це місто над Сулою! Тут ми нули мої дитячі роки, тут я вчилася у педагогічному інституті, від якого після фашистської навали залишились тільки обгорілі стіни та куски дахового заліза, що калатало об цеглу на вітрі...

Я щойно повернулась додому з Уралу, де була під час Вітчизняної війни, і бродила по місту, з одного боку радіючи поверненню на батьківщину, з другого — засмучена руїнами.

На вулиці Карла Маркса, біля приміщення парткабінету, було пожавлення: сюди поспішли святково одягнені школярі з учителями. Прохожі спинялись біля величного аркуша паперу, прикріплена на дверях парткабінету.

Зацікавившись, я теж прочитала об'яву, в якій сповіщалось про зустріч письменника О. В. Донченка з піонерами та молоддю.

Коли я зайшла в зал, зустріч уже почалась.

За столом, укритим червоною скатеркою, сиділо кілька чоловік. Один з них підвівся і попростував до трибуни.

Він був середнього зросту, смугловидий, одягнутий у простий сірий костюм.

— Це наш письменник Донченко! — пояснила мені моя сусідка, білява піонерка.

Олесь Васильович у своєму вступному слові наводив вислови Л. М. Толстого та О. М. Горького про працю письменника, а потім почав розповідати про те, як він пише власні твори. Говорив спокійно, не голосно, але чітко, зрозуміло і так задушевно, що думки його западали в серце.

Коли Олесь Васильович почав читати свої твори, я мимоволі спостерігала за слухачами і помітила, що всі переживали події разом із героями оповідання: то витирали хустками очі, то, захоплені влучними дотепами чи комічною колізією, весело сміялися.

Виступ О. В. Донченка справив на мене велике враження, збудив у мені нову енергію, жагу творчості, і

наше зруйноване місто не здавалося вже таким непривітним, адже зміст його лишився той же, а значить, і форма незабаром зміниться на краще: відбудуються будинки, розцвітуть нові парки й сади!

Після закінчення зустрічі місцеві журналісти познайомили мене з письменником, і ми всі разом рушили до редакції.

Олесь Васильович жував цікавився роботою літераторів Лубен і пропонував свою допомогу початківцям.

Незабаром він заснував літературний гурток при редакції, в якому я теж узяла участь.

Минуло три роки. Приїжджуючи влітку до Лубен, Донченко часто виступав з читанням своїх творів у Палаці піонерів, на піонерських зборах тощо.

Одного разу ми виступали з ним на загальноміському піонерському кострі.

Місце для костра вибрали на схилі гори у ліску, недалеко від залізничної колії.

Це був перший піонерський костер після війни, а тому сюди, як на велике весняне свято, зійшлися не тільки учні всіх шкіл і класів, а й їхні батьки.

О. В. Дончёнко прийшов точно о призначенні годині. З дітьми й дорослими він тримав себе дуже просто і навіть ніяковів, коли йому здавалось, що йому приділяють більше уваги, ніж іншим запрошеним гостям.

Слухачі розташувались на зеленій траві по всьому схилу. Біля підніжжя стояв столик президії, а позаду нас на широкій галявинці вже лежали приготовлені для костра сухі соснові гілки.

До нас підійшли піонерки і пов'язали нам, як своїм гостям, шовкові піонерські галстуки.

Потім кращі учні запалили костер, і свято почалось.

Олесь Васильович читав оповідання про вчительку. Аудиторія була дуже велика, але голосу він не підвищував, бо було надзвичайно тихо і відчувався повний контакт між автором і слухачами різного віку.

Після закінчення читання всі аплодували.

Коли почалась дитяча художня самодіяльність, ятихо запитала Олеся Васильовича: як він себе почуває? Чи подобається йому тут?

— Мені дуже подобається! — щиро відповів він. — Я почуваю себе молодим і щасливим.

Костер розгоряється, освітлюючи обличчя присутніх, і

мені назавжди запам'ятаєся Олесь Васильович Донченко з доброю посмішкою на устах, з ясними веселими очима, з пionерським червоним галстуком на грудях, в оточенні своїх юних читачів-друзів, на тлі пломенистих спалахів багаття...

16 жовтня 1956 р.

ДМИТРО БЕДЗИК

НАША ДРУЖБА

Важко писати про людину, яка була твоїм найщирішим другом і яка так завчасно, в розквіті своїх творчих сил назавжди покинула нас. Ще й досі якось не віриться, що Олеся немає з нами.

Бадьорий, оптимістично настроєний, сповнений романтичних думок та мрій про свої нові твори — ось таким лишився в моїй пам'яті Олесь Донченко, і я ніяк, хоч уже минуло три роки з дня смерті, не можу звикнути до того, що вже ніколи не може відбутися наша зустріч з ним.

З Донченком я познайомився ще 1930 року. Не знаю, що сподобалось мені в ньому, коли я вперше зустрівся з ним, ідучи на Холодну гору. Ми поверталися пішки з якоїсь літературної дискусії, по дорозі розгомонілися, поділилися власними враженнями від дискусії, і з того часу тихий, скромний товариш з ніжною душою назавжди лишився в моєму серці.

Якось так сталося, що нам дали квартири в будинку письменників «Слово» в одному і тому ж під'їзді. Коли ми вселилися, у нас уже цілком природно виникла потреба прийти на перші оглядини квартир, познайомити між собою наших дружин, обмінятися думками про обстановку і, зрештою, сісти за стіл випити склянку чаю. Потім, примостившись на холодному цератовому дивані в кабінеті Олеся, ми дізналися один в одного, що наші любимі герої — діти, що хвилює нас виховання, формування характерів і все те, що зв'язано зі школою. Таким чином знайшлася спільна тема для розмов і суперечок, було чого забігти до Донченка увечері після роботи, — я ніс Олесеві якийсь клаптик з написаного за день,

скромний Олесь зважувався прочитати мені кілька своїх сторінок. Отак поволі, день за днем і зростала наша приязнь, і не тільки серед нас особисто, але й серед наших дружин, і серед наших тоді ще малих синків, а приязнь переростала в хорошу міцну дружбу, якої не розбили ніякі випробування часу.

Олесь Донченко писав для дітей та юнацтва, але з неменшим успіхом і для дорослих, бо яким би дорослим читачем ти не вважав себе, ти не відкладеш його пригодницької повісті «Карафуто», його психологічного романа «Золота медаль», аж поки не перегорнеш останньої сторінки. Та майже в усіх Донченкових творах центральним героєм є школяр, юнак чи дівчина, або цілий шкільний колектив — з учнями і педагогами. Донченкові книги прищеплюють юному читачеві найкращі людські якості, привчають бути чесним, мужнім і неодмінно працьовитим. Така властивість його творів залежить від того, що їх автор сам особисто був чесною і дуже працьовитою людиною, що він любив дітей понад все на світі, що він знав дитячу психіку і, таким чином, міг заглянути в недосяжні для простого ока закутки дитячої душі.

Мені пригадується, як легко здружився він з моєю онукою Оксанкою, тоді ще зовсім маленькою п'ятирічною дівчинкою. Це було по війні. Я жив тоді вже у Києві, і Олесь Донченко в кожний свій приїзд у видавничих справах до столиці зупинявся в мене. В Оксани був свій куточек між піччю й вікном, заставлений дитячими меблями, на яких розмістилися ляльки та всіляких мастей звірі. Був серед них і бурій ведмідь з двома чорними гудзиками замість очей.

Одного разу, пообідавши, Олесь Васильович прошовся по кімнаті і, наче між іншим, спинився біля Оксанчиного куточка.

— А вони бува не покусають твоїх ляльок? — спитав він серйозно, нахиляючись до звірів.

Оксана здивовано глянула на дядю Олеся. Це запитання примусило її замислитися і навіть збентежило на хвилину. Дівчинка знала, що собаки кусаються і що з ними треба бути дуже обережною, та вона чомусь була переконана, що добрий Мишко не може ні гавкати, ні кусати. І, подумавши, вона так само серйозно відповіла:

-- А Мишко старший тут, і він не дасть кусати моїх ляльок.

Олесь хитрувато посміхнувся, моргнув мені по-змовницькому, а потім, походжаючи по кімнаті, ніби між іншим зауважив:

— Ой, гляди, Оксано, ти не дуже вір своєму Мишкові. Знаєш, є така народна приказка: як вовка не годуй — він усе в ліс дивиться.

Другого дня за сніданком Олесь продовжив свою гру з Оксаною. Цілком серйозним тоном, як справжнісінький драматичний актор, він розповів нам усім, свідком якої пригоди йому довелося бути. Його, мовляв, розбудив якийсь шептіт з куточка, і коли прислухався, то почув незвичайну змову між звірами: бурій Мишко, отий самий тихоня, намовляв звірів покинути Оксанчине житло і якнайшвидше перебратися до лісу.

— Нам тут не подобається, — бубонів устами Олеся бурій ведмідь, — у лісі краще, там полуниці, і холодна вода у джерелі, там можна покачатися на м'якій траві, а тут Оксана перетворила нас у свійських тварин і одно трусики на нас натягує.

Бачили б ви, що творилося тоді з нашою Оксаною! І цікавість до того, що діялося тут уночі, і тривога за долю своїх вихованців, і, нарешті, радість від того, що дядя Олесь устиг побудити ляльок і разом з ними позачиняти всі вікна та двері — все це відбилося на обличці дівчинки і, звичайно, було зафіксовано на чутливій письменницькій плівці. Від спостережливого ока Олеся Васильовича не приховалася жодна рисочка на обличці дівчинки, жоден рух збентеженої його розповідлю душі.

Так само в школі, в дитячому будинку, всюди, де Олесь Васильович стикався з дітьми, він умів знаходити собі серед них і друзів і прототипів своїх героїв. У нього був тільки йому відомий «секрет» проникнення в дитячу психіку — ота його ласкова тепла усмішка променистих очей, оте вміння знайти влучне слово в першу хвилину знайомства. Все це полонило Олесевих співрозмовників, робило їх відвертими з ним, ну, а для такого спостережливого письменника, яким був Донченко, що ще треба? Він приходив додому, сідав за стіл і занотовував свої спостереження, потім перевіряв їх в іншому місці, на іншому об'єкті. А коли душа переповнювалася образами, коли ті образи, все більше й більше викристалізо-

вуючись, не давали вже Олесеві навіть спати, він брав папір і накреслював перші контури майбутнього твору, складав його план.

Спільне обговорення творчих планів стало нашою звичкою. Взимку, коли за вікном мела хурделиця або дихав морозний сіверко, ми запиралися в Олесевому тепловому кабінеті, вмощувались на дивані, забували про все, крім твору, обговорювали його окремі деталі, накреслювали нові варіанти, завзято сперечались і, як діти, раділи кожній творчій знахідці. Олесь тоді схоплювався з дивана і, випроставшись зовсім по-юному, починав ходити по кімнаті, — примуржені очі сміялися, виблискували радістю, а на устах захоплююче:

— А ти знаєш, Дмитре, це здорово може вийти, їй-бо, здорово!

Весною ми виносили свої розмови надвір, на вулицю, в парк.

Проте найулюбленішою порою року для Олеся була осінь. Тоді він повертався з мандрів, інколи навіть далеких, розповідав про свої зустрічі з казахами в степу під Магнітогорськом, ділився думками про красу Дніпра, де біля Канева він прожив два літа, готовуючись до роботи над повістю «Вітер з Дніпра». Бувало, що в наших суперечках ми не могли дійти згоди, і тоді ми зверталися до наших дружин — Олесь уважно прислухався до їх порад.

Не було, здається, випадку, щоб під час прогулянки Олесь не здивував мене якимсь спостереженням: то він підслухав розмову закаблуків під елегантними ніжками міської франтихи, то кивав нишком у бік бундючного обличчя, яке належало людині з портфелем, то сміявся з постаті солідної патронеси, яка забула про свої літа і одяглася в строкате вбрання.

Від природи скромний і тихий, Олесь, проте, вмів широко сміятися; щоправда, не шумно, але так, що, дивлячись на нього, сам переймався його невтримною веселістю. В Олеся тоді обличчя густо рожевіло, а зіщулені очі так і близкали сміхом, — він не міг пройти спокійно повз смішне в житті, підсвідомо чи свідомо фіксуючи те в пам'яті, щоб при нагоді використати в своїй майбутній роботі. Навіть повернувшись з клініки, він у колі своєї сім'ї почав розповідати про те кумедне, яке міг спостерігати під час операції над собою, розсмішив нас усіх

і сам розсміявся так, що його дружина мусила нагадати чоловікові, що хворі після тяжкої операції так легко-важко не поводяться з своїм здоров'ям.

...Ранньою весною 1954 року, ще тільки почав танути сніг, Олесь і його дружина переїхали до Лубен. Олесь сподівався, що рідне оточення над Сулою, і родючий сад, вирощений власними руками, і те, що він зможе зустріти весну з лопатою, з секатором у руках, допоможе йому позбутися ненависної хвороби, яка останнім часом, уже після операції, дуже виснажила його організм. Іхали в таксі. Олесь майже всю дорогу мовчав, кривлячи обличчя від поштовхів машини. Видно було, що він почуває себе погано, що довга дорога дуже втомила його. Не доїжджаючи до Лубен, Олесь попросив спинити машину серед широкого поля.

— Подихаю трохи,— сказав він, насилу вибираючись з неї.

Разом з дружиною перейшов кювет і зійшов на волого ріллю, що вилискувала до сонця масним чорноземом. Олесь роздивлявся навкруги, сягав очима аж до імлистого обрію, — він, мабуть, хотів увібрати в себе геть усе: і дихання пробуджуваної землі, і кольори неба, і звучання першої мелодії жайворонка.

— Полтавщина, — сказав, зітхнувши, Олесь. — Багатющий край і своєю історією, і своїм сучасним. А ще більше, мабуть, своїм майбутнім, своєю перспективою.

Сідаючи в машину, Олесь продовжував думку, яка останнім часом його особливо хвилювала:

— Треба заохотити місцевих письменників до активнішої роботи. Нехай пишуть про рідні місця. Тут же є про що писати. Краса ж яка довкола! А люди, люди! Недаремно геніальний Гоголь увічнив їх, моїх рідних земляків, у своїх творах!

Я не хочу знову загадувати про смерть моого друга. Це слово не пристає до життєрадісного Олеся, який був за життя трохи сумним і водночас веселим, дотепним, завжди діяльним і працьовитим. Олесь Донченко живе в плідних ділах Лубенського літоб'єднання, у виплеканих ним деревах над мальовничою Сулою, в наших серцях, але найбільше — в тих книжках, хвилюючих, талановитих, які він лишив після себе і які з захопленням читають мільйони вдячних йому читачів.

ПРИМІТКИ

ПОВІСТЬ «ВІТЕР З ДНІПРА»

З незалежних від редакційної колегії і упорядників причин ця повість не була вміщена в одному з попередніх томів підписаного видання творів Олеся Донченка.

Своїм сюжетом цей твір трохи нагадує «Школу над морем» і користувався в свій час великим успіхом у читачів.

Повість «Вітер з Дніпра» вперше була надрукована в 1936 році (Дитвидав, Харків—Одеса) і більше не перевидавалась. Друкується за текстом цього видання.

ОПОВІДАННЯ ТА НАРИСИ

Олеся Донченко поряд з романами та повістями створив велику кількість оповідань та нарисів. Особливо багато оповідань написав він для дошкільнят і учнів молодшого віку.

Перша збірка віршованих оповідань О. Донченка для дітей «Барабан» була видана в 1930 році (твори цієї збірки не ввійшли до шеститомного видання).

У 1936 році в Дитвидаві (Харків—Одеса) вийшла нова збірка оповідань письменника для дошкільного і молодшого шкільного віку «Галаганчик», куди ввійшли «Галаганчик», «Топа», «Глобус», «Кулемет» і «Скрипка».

У 1937 році вийшло друге видання цієї збірки.

У 1940 році Дитвидав (Київ) друкує збірку «Школярі», в якій вміщує оповідання О. Донченка про учнів.

У післявоєнний час письменник видав кілька збірок оповідань для дітей і дорослих, зокрема «Пісня жайворонка», «Секрет» (Харківське книжково-газетне видавництво, 1947 рік), «Свято в колгоспі» (видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1949 рік), «Дочка» («Радянський письменник», Київ, 1950 рік), «Голубий гвинтик» («Молодь», Київ, 1956 рік).

Крім того, оповідання Донченка друкувалися в збірках «Самодіяльний театр» (Харківське книжково-газетне видавництво, 1950 рік,

випуск третій і четвертий), «Під сонцем Батьківщини» (антологія української радянської літератури для дітей, «Молодь», Київ, 1951 рік), «Товарищи» (рассказы современных украинских писателей, Государственное издательство детской литературы, Министерство просвещения РСФСР, Москва, 1954 рік), «Украинские рассказы» («Советский писатель», Москва, 1951 рік), «Украинские рассказы» (Ленинградское газетно-журнальное и книжное издательство, 1954 рік), в антології «Українська радянська новела» (Держлітвидав, Київ, 1948 рік), в альманахах для дітей «Костер», «Жовтневі зорі», в шкільних підручниках, читанках, хрестоматіях та в багатьох інших виданнях.

Кращі оповідання О. Донченка перевидалися багато разів, перекладалися на російську, азербайджанську, польську, чеську, китайську та інші мови.

Наприклад, близько десяти видань витримали оповідання «Галаганчик», «Подорож до млина», які друкувались українською і російською мовами; протягом чотирьох років вийшло сім видань оповідання «Голубий гвинтик», яке разом з «Подорожжю до млина» було перекладене на китайську мову. Оповідання для дорослих «Дочка», «Котигорошок» і «Над Дніпром» друкувалися в польських журналах «Przyjaciel» (1951 рік, № 21, 22), «Przyjaciółka» і «Nowa Wieś» (1954 рік, № 28, 41), «Literatura Radziecka» (1951 рік, № 5).

Усі оповідання друкуються за текстами останніх видань.

РАССКАЗЫ И ОЧЕРКИ

Оповідання, нариси, фейлегони, кореспонденції російською мовою написані Донченком переважно в час перебування в Казахстані і друкувалися в газетах «Социалистическая Караганда», «За большевистские темпы», «Угольная магистраль», «Акмолинская правда», а також у всесоюзній газеті залізничників «Гудок». Це такі твори, як «Жизнь», «Допрос», «Простая история», «Новогодний мальчик», «Высокий пост», «Взрыв» і багато інших.

Повернувшись з евакуації, О. Донченко працює деякий час у газеті Південної залізниці «Большевик Южной», де також уміщує свої твори російською мовою.

Тексти російських оповідань і нарисів друкуються за останніми виданнями.

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ СТАТТІ

Стаття «Творчий звіт», в якій О. Донченко приходить до висновку, що найперше завдання радянського письменника на даному етапі «показати незабутні роки побудови соціалізму», надрукована в журналі «Червоний шлях», 1934 рік, № 2—3.

Стаття-звернення «Твориться повість про пionерську мужність і чесність» вміщена в збірці «Листи письменників до читачів», виданий у 1936 році бібліотекою Харківського Палацу піонерів та жовтніят. О. Донченко, як і письменники І. Гонімов, В. Владко, М. Сказ-

буш, ділиться з юними читачами своїми творчими планами, обіцяючи написати книгу про піонерів та школярів.

Стаття «Лист до друга (деякі думки про дитячу літературу)» («Літературна газета» від 25 грудня 1947 року) написана в складних умовах ідеологічної боротьби, коли деякі наші письменники допустили буржуазно-націоналістичні помилки, а деякі вважали, що з переважним закінченням війни зменшується ідейно-виховна функція літератури.

Полемізуючи з такими письменниками, О. Донченко пише, що література повинна виховувати «не аполітичних мрійників, сліпо закоханих у природу... а майбутніх борців за комунізм, за незалежність любимої Батьківщини».

Статті «Думки про шкільну повість» («Літературна газета» від 11 березня 1948 року) та «Школа і юні ленінці» («Літературна газета» від 30 березня 1950 року) присвячені розробці питань, пов'язаних з виховним значенням художньої літератури, зокрема літератури про трудове та шкільне виховання дітей.

«Дописуючи останні сторінки книги» («Соціалістична Харківщина» від 1 січня 1952 року) — остання передсмертна стаття Донченка, написана в час його праці над романом «Золота медаль».

На рукопису статті «О любви к детям и о позорном ремешке» не проставлено дати. Дружина письменника свідчить, що цю роботу Донченко закінчив десь на початку 1953 року. Під заголовком «О любви к детям» стаття була надрукована вже після смерті письменника в журналі «Советская Украина», 1956 рік, № 6.

Статті друкуються за газетними та журнальними виданнями.

СПОГАДИ

Спогади про О. В. Донченка письменників Д. Бедзика, П. Усенка, І. Багмута, П. Лубенського, В. Безорудька, Н. Хоменко і директора Лубенського краєзнавчого музею В. Семенюти організовані видавництвом та упорядниками.

БІБЛІОГРАФІЯ ТВОРІВ ОЛЕСЯ ВАСИЛЬОВИЧА ДОНЧЕНКА

- Зелене болото. Поема. «Червоний шлях», 1923, № 3.
- Галопом розбіглися вулиці. Поезія. «Червоний шлях», 1923, № 9.
- Навесні. Поезія. «Червоний шлях», 1924, № 11—12.
- Затоплює місячна повінь. Вірш. «Червоний шлях», 1925, № 1—2.
- Поема про золотий шум. «Червоний шлях», 1925, № 3.
- Рабин. Вірш. «Молодий більшовик», 1926, № 7—8.
- Сата на. Вірш. «Червоний шлях», 1926, № 11—12.
- М'ятою пахне. Вірш. «Молодий більшовик», 1926, № 23.
- Червона писанка. Поезії. Державне видавництво України, Харків, 1926.
- Комсомольська глушина. П'еса. «Молодняк», 1927, № 1.
- Комсомольська глушина. П'еса. Державне видавництво України, юнсектор, Харків, 1927.
- Гето. Вірш. «Молодняк», 1927, № 1.
- Повія й чернець. Балада «Червоний шлях», 1927, № 1.
- Гроза Вірш. «Молодняк», 1927, № 6—7.
- Сурми. Оповідання. «Молодняк», 1927, № 9.
- Голубина пошта. Віршоване оповідання. Державне видавництво України, Харків, 1927.
- Радіо (казочка). Державне видавництво України, Харків, 1927.
- Півень у звіринці. Віршоване оповідання. Державне видавництво України, Харків, 1927.
- На пасіці. Віршоване оповідання. Державне видавництво України, Харків, 1927.
- Про кота-воркота. Віршоване оповідання. Державне видавництво України, Харків, 1927.
- Сількор. Поема. Державне видавництво України, Харків, 1928.
- Червonoарміець. Поема. Державне видавництво України, Харків, 1928.
- Га-ла-гал. Віршоване оповідання. Державне видавництво України. Одеса 1928.
- Батрак. Поема. Державне видавництво України, Київ, 1928.

Дружба. Новела. «Література і побут» (шомісячний додаток до газети «Народний учитель»), 1928, № 4.

По губи. Вірші для дітей дошкільного віку. Державне видавництво України, Харків, 1928.

Про школярика - мала ярика. Віршоване оповідання для дітей дошкільного віку. Харків, 1928.

Золотий павучок. Повість. «Молодняк», 1928, №№ 2, 3.

Золотий павучок. Повість. Державне видавництво України, Харків, 1928.

Страхопуд. Віршоване оповідання. Державне видавництво України, Харків, 1928.

Горобець та шуліка. Віршоване оповідання. Державне видавництво України, Харків, 1928.

Івасик - рибалка. Віршоване оповідання. «Книгоспілка», Харків, 1928.

В лісі. Віршоване оповідання. Державне видавництво України, Харків, 1928.

Казочка про павука, горобця та шуліку. Державне видавництво України, Харків, 1928.

Про царя, панів та злідарів. «Книгоспілка», Харків, 1928.

Хоробрий Гриць. Віршоване оповідання. Державне видавництво України, Харків, 1928.

Молотьба. Віршоване оповідання. Державне видавництво України, Харків, 1928.

Туки - бани барабан. Віршоване оповідання. Державне видавництво України, Харків, 1928.

Діти - квіти. Віршоване оповідання. Державне видавництво України, Харків, 1928.

Околиці. Поезія. «Червоний шлях», 1928, № 1.

Околиці. Поезії. Державне видавництво України, Харків, 1928.

Сурми. Оповідання. Державне видавництво України, Харків, 1928.

Перед зборами. Уривок з повісті «Дим над Яругами». «Комсомолець України» від 24 листопада 1928 року.

Письменники про себе. Стаття. «Комсомолець України» від 24 листопада 1928 року.

Казка про м'яча - шарокота. Державне видавництво України, Харків, 1928.

Цирк. Віршоване оповідання. Державне видавництво України, Харків, 1928.

Гра в корабля. Віршоване оповідання. Державне видавництво України, Харків, 1929.

Лялечки. Віршоване оповідання. «Книгоспілка», Харків, 1929.

Дим над Яругами. Повість. «Молодняк», 1929, №№ 1, 2, 3.

Дим над Яругами. Повість. Державне видавництво України, Харків, 1929.

Дим над Яругами. Повість. Видання 2. Державне видавництво України, Харків, 1929.

Маскарад. П'еса. Державне видавництво України, Харків, 1929.

Га - ла - гал! Ку - ку - ріку! Вірші для дітей дошкільного віку. Державне видавництво України, Харків, 1929.

Дітвора. Вірш для дітей дошкільного віку. Державне видавництво України, Харків, 1929.

А ту його! (одвертий лист до тов. І. Момота). Стаття. «Комсомолець України» від 26 жовтня 1929 року.

Лист до барона. Віршоване оповідання. Державне видавництво України, Харків, 1930.

Барaban. Поезії для дітей. Державне видавництво України, Харків—Київ, 1930.

Йосська - винахідник. Оповідання. «Книгоспілка», Харків, 1930.

Ондатра. Кіноповість. «Пролітфронт», 1930, № 7—8.

Дым над Яругами. Повесть. Перевод с українського. Госиздат, М.—Л., 1930.

Перукарня. Віршоване оповідання. «Молодий більшовик», Харків, 1930.

Поема про золотий шум. Державне видавництво України, Харків—Одеса, 1930.

Малі й велики пташки дики. Віршоване оповідання. «Молодий більшовик», Харків, 1930.

Ондатра. Кіноповість. «Молодий більшовик», Харків, 1931.

Наша комуна. Віршоване оповідання. «Молодий більшовик», Харків, 1931.

Про Кіма, про допис і про часопис. «Молодий більшовик», Харків, 1931.

Самоїди. Віршоване оповідання. «Молодий більшовик», Харків, 1931.

Столиця Харків. Віршоване оповідання. Державне видавництво України, Харків, 1931.

Вартовий Країни Рад. Віршоване оповідання. «Молодий більшовик», Харків, 1931.

Дві весни. Повість «Молодий більшовик», Одеса—Харків, 1931.

Електрика. Віршоване оповідання. «Молодий більшовик», Харків—Одеса, 1932.

Завладу Рад. Віршоване оповідання. «Молодий більшовик», Харків, 1931.

Веселі кролі. Повість. «Молодий більшовик», Харків, 1931.

Ударний загін. Повість. «Молодий більшовик», Харків, 1931.

Особлива Далекосхідна. Вірш. «Молодий більшовик», Харків, 1931.

Наш Харків. Віршоване оповідання. Державне видавництво України, Харків, 1931.

Оголошую себе за ударника й викликаю на соцзмагання. Стаття. «Літературна газета» від 10 січня 1931 року.

Аул Іргіз. Повість. «Молодий більшовик», Харків—Одеса, 1932.

Оаза в степу. Повість. «Молодий більшовик», Харків—Одеса, 1932.

Крейсер «Буревісник». П'єса. «Молодий більшовик», Харків—Одеса, 1932.

Oddział szturmowy. Оповідання. Польською мовою. Українське державне видавництво нацменшостей, Харків—Київ, 1932.

Запаведнік. Аповесьць. Дзяржаунае выдавецтва Беларусі, юндзетсэктар, Менск, 1932.

Про змію довгохвосту. «Молодий більшовик», Одеса, 1933.

Первісний степ. Оповідання. «Молодий більшовик», Харків, 1933.

Зоряна фортеця. Роман. «Молодий більшовик», Харків—Одеса, 1933.

У великому загоні. Оповідання. «Молодий більшовик», Харків—Одеса, 1933.

Ударны атрад. Аповесьць. Дзяржаунае выдавецтва Беларусі, юндзетсэктар, Менск, 1933.

Казка про ледара Мамулу Тюхтійовича, про діда Мироїда та про скарб колгоспний. Дитвидав, Харків—Одеса, 1934.

Кулемет. Оповідання. Дитвидав, Харків—Одеса, 1934.

Море відступає. Роман, «Література і мистецтво», Харків—Київ, 1934.

Звездная крепость. Роман. «Молодая гвардия», Москва, 1934.

Розвідувачі нетрів. Повість. Дитвидав, Харків—Одеса, 1934.

Творчий звіт. Стаття. «Червоний шлях», 1934, № 2—3.

Родина Мартинових. Повість. «Червоний шлях», 1934, №№ 10, 11—12.

Родина Мартинових. Повість. «Література і мистецтво», Харків, 1934.

Міцний ґрунт (технічна повість). Державне науково-технічне видавництво України, Харків—Київ, 1935.

Притулок св. Тerezи. П'еса. Дитвидав. Харків—Одеса, 1935.

Країна Фед. П'еса. Дитвидав, Харків—Одеса, 1935.

Глобус. Оповідання. «Червоний шлях», 1935, № 10.

Батьківщина. Повість. Дитвидав ЦК ЛКСМУ, Харків—Одеса, 1936.

Розвідувачі нетрів. Повість. Видання 2. Дитвидав ЦК ЛКСМУ, Харків—Одеса, 1936.

Твориться повість про піонерську мужність і чесність. Листи письменників до юних читачів. Харківський Палац піонерів і жовтнят імені П. П. Постишева, 1936.

Галаганчик. Збірка оповідань. Дитвидав ЦК ЛКСМУ, Харків—Одеса, 1936.

Вітер з Дніпра. Повість. Дитвидав, Харків—Одеса, 1936.

Війна на вгороді. Казка. Дитвидав, Одеса, 1937.

Помаранчі. Оповідання. «Літературний журнал», 1937, № 7.

Школа над морем. Повість. Дитвидав ЦК ЛКСМУ, Харків—Одеса, 1937.

Галаганчик. Збірка оповідань. Видання 2. Видавництво дитячої літератури, Харків—Одеса, 1937.

Про дяякі справы дитячої літературы на Україні. Стаття. «Літературна газета» від 6 жовтня 1937 року.

Дід Микола Іванович. Оповідання. «Літературний журнал», 1938, № 1.

- Зустріч. Оповідання. «Радянська література», 1938, № 6.
- Рудий пес. Оповідання. «Юний пionер», 1938, № 51, 52, 53.
- Щоденник. Оповідання. «Жовтень», 1938, № 9.
- Дід Сава. Оповідання. «Літературний журнал», 1938, № 11.
- Школяр. Оповідання. «Жовтень», 1938, № 11.
- Лукія. Повість. Дитвидав ЦК ЛКСМУ, Одеса, 1939.
- Теля. Оповідання. «Піонерія», 1939, № 1.
- Боягуз. Оповідання. «Жовтень», 1939, № 1.
- Цитринове дерево. Оповідання. «Піонерія», 1939, № 5.
- Дідуся Петрусь. Оповідання. «Жовтень», 1939, № 6.
- Трактор. Оповідання. «Жовтень», 1939, № 7.
- Брати. Оповідання. «Соціалістична Харківщина» від 24 вересня 1939 року.
- Лікар. Оповідання. «Соціалістична Харківщина» від 10 жовтня 1939 року.
- Школа над морем. Повесть. Детгиз, Москва—Ленінград, 1940.
- Свята криниця. Оповідання. «Соціалістична Харківщина» від 12 січня 1940 року.
- Брати. Оповідання. «Жовтень», 1940, № 1.
- Чекання (уривок з повісті). «Літературна газета» від 10 червня 1940 року.
- Трактор. П'єса. «Піонерія», 1940, № 7—8.
- Лейтенант. Новелла. «Красное знамя» от 7 июля 1940 года.
- Карafuto. Повість. Дитвидав ЦК ЛКСМУ, Київ, 1940.
- Карafuto. Повість. «Літературний журнал», 1940, №№ 8—9, 10, 11—12.
- Глибочінь 75. П'єса. «Молодий більшовик», 1940, № 12.
- Школяр і. Збірка оповідань. Дитвидав, Київ, 1940.
- Зустріч з командуючим (розділ з повісті). «Соціалістична Харківщина» від 30 грудня 1940 року.
- Секретне завдання. Оповідання. «Радянський письменник», Київ—Харків, 1941.
- Марта. Оповідання. «Радянський письменник», Київ—Харків, 1941.
- Місток. Оповідання. «Радянський письменник», Київ—Харків, 1941.
- Підводний корабель. Повість. Державне літературне видавництво, Київ—Харків, 1941.
- Машинист. Рассказ. «За большевистские темпы» (Казахская ССР) от 7 ноября 1941 года.
- У ворожій бухті. Оповідання. Державне літературне видавництво, Київ—Харків, 1941.
- В овражескій бухті. Рассказ. Гослитиздат, Москва, 1941.
- Машинист. Рассказ. «Социалистическая Караганда» от 10 декабря 1941 года.
- Мечта. Статья. «Социалистическая Караганда» от 18 декабря 1941 года.
- Жизнь. Рассказ. «За большевистские темпы» от 25 декабря 1941 года.
- У ворожому тилу. Оповідання. Видання Спілки радянських письменників України, 1942.

Життя. Оповідання. Видання Спілки радянських письменників України, 1942.

Новогодний мальчик (рассказ командира). «Социалистическая Караганда» (Казахская ССР) от 1 января 1942 года.

Машинист Зулкарнай Ерденов. Очерк. «За большевистские темпы» от 1 января 1942 года.

Чеботы. Рассказ. «Социалистическая Караганда» от 18 января 1942 года.

Снежный Ленин. Рассказ. «За большевистские темпы» от 21 января 1946 года.

О неотложных вопросах производства (в порядке обсуждения). Статья. «За большевистские темпы» от 24 января 1942 года.

Акиш Ибраев. Статья. «За большевистские темпы» от 28 января 1942 года.

Простая история (рассказ командира танка). «За большевистские темпы», февраль, 1942 года.

Успех машиниста Вильченко. Заметка. «За большевистские темпы» от 14 февраля 1942 года.

«Недисциплинированный» семафор. Маленький фельетон. «Угольная магистраль» (Казахская ССР) от 28 апреля 1942 года.

В Агадыре нарушают правила технической эксплуатации. Статья. «Угольная магистраль» от 30 апреля 1942 года.

Степан Сеников. Статья. «Угольная магистраль» от 4 июня 1942 года.

Идут впереди. Заметка. «Угольная магистраль» от 18 июня 1942 года.

Мастер промывки. Статья. «Угольная магистраль» от 23 июня 1942 года.

Луниец Асма Низамова. Заметка. «Угольная магистраль» от 27 июня 1942 года.

Оповідання про свердловальницю Таню. «Українська література», 1942, № 5—6.

Комсомолец Николай Купарев. Статья. «Угольная магистраль» от 4 июля 1942 года.

По методу знатного составителя Кожугаря. Статья. «Угольная магистраль» от 25 июля 1942 года.

Шахта 18-бис еще отстает. Статья. «Угольная магистраль» от 28 июля 1942 года.

Высокий пост (рассказ стрелочкицы). «Угольная магистраль» от 2 августа 1942 года.

Голос земли. Статья. «Угольная магистраль» от 13 августа 1942 года.

Допрос. Рассказ. «Социалистическая Караганда» от 23 августа 1942 года.

В Агадыре не работают с людьми. Статья. «Угольная магистраль» от 29 сентября 1942 года.

Безынициативные руководители. Статья. «Угольная магистраль» от 1 октября 1942 года.

Друзьям — на радость, врагам — на смерть. Очерк. «Акмолинская правда» от 29 октября 1942 года.

Бракоделам нет пощады. Статья. «За большевистские темпы» от 29 ноября 1942 года.

Друзьям — на радость, ворогам — на смерть. Нарис. «Літературна газета», листопад 1942 року.

Помилка машиниста Травинського. Нарис. «Україна», 1943, № 3.

Мудрецы и инвалид. Маленький фельетон. «За большевистские темпы» от 5 июня 1943 года.

Невеселая песня о веселом ветре. Маленький фельетон. «За большевистские темпы» от 4 августа 1943 года.

Взрыв. Рассказ. «Гудок» от 15 августа 1943 года.

Семья патриота. Статья. «За большевистские темпы» от 18 сентября 1943 года.

Айтис. Очерк. «Гудок» от 13 октября 1943 года.

Серце беркута. Повесть. «Дніпро», 1944, № 1.

Жива легенда. Новела. «Соціалістична Харківщина» від 10 березня 1944 року.

Развеселый машинист. Маленький фельетон. «Большевик Южной» от 8 апреля 1944 года.

Машинист-воин. Статья. «Большевик Южной» от 15 апреля 1944 года.

Гвоздики. Оповідання. «Соціалістична Харківщина» від 16 квітня 1944 року.

Квіти мої, діти... «Соціалістична Харківщина» від 23 травня 1944 року.

Козлиный голос. Маленький фельетон. «Большевик Южной» от 25 мая 1944 года.

Здесь рождаются поезда. Статья. «Большевик Южной» от 30 июля 1944 года.

Постріл з тендера. Оповідання. «Радянська Україна» від 30 липня 1944 року.

Дай руку, товарищ... Статья. «Большевик Южной» от 22 августа 1944 года.

Після грози. Статья. «Червона Лубенщина» від 24 вересня 1944 року.

Над Сулою (лист війнові). Оповідання. «Радянська Україна» від 4 жовтня 1944 року.

На батьківщині славетного філософа. Статья. «Соціалістична Харківщина» від 24 листопада 1944 року.

Награда Родины. Статья. «Большевик Южной» от 30 ноября 1944 года.

Дружба. Очерк. «Большевик Южной» от 5 декабря 1944 года.

Помста. Двое. Оповідання. Збірка «Рідне місто». Видавництво «Соціалістична Харківщина», Харків, 1944.

Гвоздики. Оповідання. «На допомогу сільським гурткам художньої самодіяльності». Збірка друга. Видавництво «Соціалістична Харківщина», Харків, 1944.

Заслуженная награда. Статья. «Большевик Южной» от 4 января 1945 года.

Машинист. Оповідання. «Радянська Україна» від 20 лютого 1945 року.

Наши девчата. Статья. «Большевик Южной» от 8 марта 1945 года.

Секрет мастерства. Статья. «Большевик Южной» от 31 марта 1945 года.

Секретарь парторганизации. Статья. «Большевик Южной» от 21 апреля 1945 года.

Подписываются харьковские паровозники. Статья. «Большевик Южной» от 5 мая 1945 года.

Труженики победы. Статья. «Большевик Южной» от 9 мая 1945 года.

Перед экзаменами в школах. Статья. «Большевик Южной» от 15 мая 1945 года.

Ольга Нелипа. Статья. «Большевик Южной» от 7 июля 1945 года.

Мастер Шляховой. Статья. «Большевик Южной» от 17 июля 1945 года.

Дерзание. Статья. «Большевик Южной» от 26 июля 1945 года.

Михайлик-Позіхайлик. Оповідання. «Барвінок», 1945, № 4—5.

Сувора дівчина (перша редакція повісті «Шахта в степу»), «Дніпро», 1945, № 7.

Молодые инженеры. Статья. «Большевик Южной» от 16 августа 1945 года.

Путь командира. Статья. «Большевик Южной» от 30 августа 1945 года.

Окно в жизнь. Рассказ. «Правда Украины» от 13 сентября 1945 года.

Рідний дім. Оповідання. «Українська література», 1945, № 9.

В Лубнах (з дорожнього блокнота). «Радянська Україна» від 24 жовтня 1945 року.

Лісничиха. Оповідання. «Україна», 1945, № 10—11.

Письмо. Очерк. «Большевик Южной» от 7 ноября 1945 года.

Новосілля. Оповідання. «Радянська Україна» від 11 листопада 1945 року.

Друзья. Очерк. «Большевик Южной» от 24 ноября 1945 года.

Лікар Гора. Стаття. «Радянська Україна» від 2 грудня 1945 року.

Біля верстата. Оповідання. «Радянська Україна» від 5 грудня 1945 року.

Чоботи. Оповідання. «Соціалістична Харківщина» від 5 грудня 1945 року.

Закон дружбы. Рассказ. «Красное знамя» от 5 декабря 1945 года.

Майстер. Оповідання. «Соціалістична Харківщина» від 18 грудня 1945 року.

На лесной поляне. Сказка. «Красное знамя» от 30 декабря 1945 года.

Вечір після перемоги. Оповідання. «Українська література», 1945, № 12.

Серце беркута. Повість. Українське державне видавництво, Київ—Харків, 1945.

Про віщо співають куранти. Парис. Харківське книжково-журнално-газетне видавництво, 1945.

Найкращий подарунок. Оповідання. В книзі «М. Миронов. Читанка. Третій клас». Видання дванадцяте, доповнене. Дер-

жавне учебово-педагогічне видавництво «Радянська школа», Київ—Харків, 1945.

Найкращий подарунок. Оповідання. В книзі «Українська мова. Підручник початкової школи з неукраїнською мовою навчання». Видання четверте. «Радянська школа», Київ, 1945.

Деповчани (уривок з романа «Карборундовий камінь»). У збірці «Вогні перемоги», Харківське книжково-журнально-газетне видавництво, 1945.

На лісовій галівині. Казка «Барвінок», 1946, № 1

В лесной сторожке. Рассказ. «Красное знамя» от 11 февраля 1946 года

Секрет. Оповідання. «Соціалістична Харківщина» від 16 березня 1946 року.

Весна. Рассказ. «Красное знамя» от 31 марта 1946 года.

Потвора Пішаного Броду. Оповідання. «Барвінок», 1946, № 2—3.

Повість про новий дім. «Вітчизна», 1946, № 4.

Секрет. Оповідання. «Україна», 1946, № 4—5.

Лісничиха. Повість. «Дніпро», 1946, № 6.

Вчителька. Оповідання. «Радянська Україна» від 29 червня 1946 року.

Пісня на тхненої праці. Нарис. Харківське книжково-газетне видавництво, 1946.

Карборундовий камінь. Роман. Укрдержвидав, Київ—Харків, 1946.

Большая мечта. Очерк. «Красное знамя» от 10 февраля 1947 года.

Дочка. Оповідання. «Вітчизна», 1947, № 3.

Подорож до млина. Оповідання. Додаток до журналу «Україна», 1947, № 5.

Комбайнери. Нарис. «Радянська Україна» від 13 червня 1947 року.

Маленький капітан. Оповідання. «Радянська Україна» від 11 липня 1947 року.

Чудовище Песчаного Брова. Рассказ. «Пионерия», 1947, № 7.

Жатва. Рассказ. «Дружные ребята», 1947, № 7.

Капітан Морж. Оповідання. «Барвінок», 1947, № 9.

Вчителька. Нарис. «Соціалістична Харківщина» від 20 грудня 1947 року.

Заветная тропа. Очерк. «Красное знамя» от 21/XII-1947.

Лист до друга (деякі думки про дитячу літературу). Стаття. «Літературна газета» від 25 грудня 1947 року.

Пісня жайворонка. Збірка оповідань. Харківське книжково-газетне видавництво, 1947.

Повість про новий дім. «Молодь», Київ, 1947.

Лісничиха. Повість. «Молодь», Київ, 1947.

Битва. Оповідання. Альманах «Жовтневі зорі». «Молодь», Київ, 1947.

Подорож до млина. Оповідання. Збірка «Світлий день», 1947.

Секрет. Збірка оповідань. Харківське книжково-газетне видавництво, 1947.

Пісня жайворонка. Оповідання. Альманах «Жайворонок», «Молодь», Київ, 1947.

Заповітне слово (розділ з повісті). «Барвінок», 1948, №№ 1, 2, 3, 4.

Жива легенда. Оповідання. «Радянський Львів», 1948, № 2.

День народження. Оповідання. «Радянський Львів», 1948, № 2.

Заповітне слово. Повість. «Вітчизна», 1948, № 3.

Думки про шкільну повість. Стаття. «Літературна газета» від 11 березня 1948 року.

Побачення. Оповідання. «Соціалістична Харківщина» від 2 квітня 1948 року.

На партизанському острові (уривок з повісті «Заповітне слово»). «Барвінок», 1948, № 5.

Под Чернечей горою. Рассказ. «Социалистическая Кара-ганды» от 9 мая 1948 года.

Канал (розділ з повісті «Заповітне слово»). «Барвінок», 1948, № 6.

І віась повертається додому. Оповідання. «Радянська жінка», 1948, № 6.

Дочь. Рассказ. «Работница», 1948, № 7.

На баштані (розділ з повісті «Заповітне слово»). «Барвінок», 1948, № 8.

Дзвін гуде (розділ з повісті «Заповітне слово»). «Барвінок», 1948, № 9.

Оповідання ланкової. «Перець», 1948, № 20.

Подорож до млина. Оповідання. Збірка. «Юним друзям...» «Молодь», Київ, 1948.

Шастя (уривок з «Повісті про новий дім»). Збірка «Безсмертя юних». «Молодь», Київ, 1948.

Радість (уривок з повісті «Серце беркута»). Збірка «Безсмертя юних». «Молодь», Київ, 1948.

Вибрані повісті (видання виправлене і доповнене). Харківське книжково-газетне видавництво, 1948.

Галаганчик. Оповідання. Українська радянська новела. Антологія. Держлітвидав, Київ, 1948.

Промова на II з'їзді радянських письменників України. «Літературна газета» від 12 грудня 1948 року.

Таємниця пустиря (уривок з повісті «Перемога Яблуневії», потім — «Сад»), газета «Зірка», 1948, №№ 47, 48, 50, 51, 52; 1949, №№ 2, 3, 5, 6.

Перемога Яблуневії. Повість. Харківське книжково-газетне видавництво, 1949.

Заповедный бор. Рассказ. «Красное знамя» от 1 января 1949 года.

Свято в колгоспі (розділ з повісті «Заповітне слово»). «Барвінок», 1949, № 4.

Наш літгурток. Стаття. «Червона Лубенщина» від 28 серпня 1949 року.

Нова вчителька. Оповідання. «Барвінок», 1949, № 9.

Трихограма. Нарис. «Радянська Україна» від 12 жовтня 1949 року.

Нові оповідання. «Дніпро», 1949, № 11.

Шахта в степу. Повість. «Радянський письменник», Київ, 1949.

Заповітне слово. Повість. Харківське книжково-газетне видавництво, 1949.

Свято в колгоспі. Збірка оповідань, «Молодь», Київ, 1949.

Маленький капітан. Оповідання. Збірка «Переможці». Державне видавництво художньої літератури, Київ, 1949.

Леснічиха. Аповесьць. Білоруською мовою. Дзяржаунае выдавецтва БССР, Менск, 1949.

Лесничиха. Повесть. Альманах «Утро». Харьковское книжно-газетное издательство, 1949.

Велика сім'я. Новорічне оповідання. «Соціалістична Харківщина» від 1 січня 1950 року.

Голубий гвинтик. Оповідання. «Барвінок», 1950, № 1.

Зозулин бір. Оповідання. «Україна», 1950, № 1.

Расплата. Рассказ. «Юный ленинец» от 10 марта 1950 года.

Школа і юні ленінці. Стаття. «Літературна газета» від 30 березня 1950 року.

Сталевари. Оповідання. «Молодь України» від 2 квітня 1950 року.

Хлопчик з дитбудинку. Оповідання. «Барвінок», 1950, №№ 5, 6.

Початок дружби. Оповідання. «Піонерія», 1950, № 7.

Любима книжка. Оповідання. «Барвінок», 1950, № 9.

Я люблю родину (отрывок из повести «Юрко Васюта»). «Юный ленинец» от 5 ноября 1950 года.

В одном районе. Очерк. «Правда Украины» от 3 декабря 1950 года.

Секрет. Комедія. Збірка п'єс. «Самодіяльний театр», випуск другий. «Мистецтво», Київ, 1950.

Дочка. Збірка оповідань. «Радянський письменник», Київ, 1950.

Лесничиха. Повесть. Харьковское книжно-газетное издательство, 1950.

Юрко Васюта. Повість. «Молодь», Київ, 1950.

Над Днепром. Рассказ. Альманах «Дружба народов». «Советский писатель», Москва, 1950.

Метальник ножів. Оповідання. «Самодіяльний театр», збірка третя. Харківське книжково-газетне видавництво, 1950.

Секрет. Комедія. «Самодіяльний театр», збірка четверта. Харківське книжково-газетне видавництво, 1950.

Новогодний подарок. Рассказ. «Красное знамя» от 1 января 1951 года.

Відновлений зошит. Оповідання. «Піонерія», 1951, № 1.

Останній рейс. Оповідання. «Дніпро», 1951, № 3.

Завтра канікули. Оповідання. «Барвінок», 1951, № 5.

Nad Dniproem. Оповідання польською мовою. «Literatura Radziecka», 1951, № 5.

Лесничиха. Повесть. Альманах «Дружба народов», 1951, № 5.

Мертвa головa. Оповідання. «Барвінок», 1951, № 7.

В Лубенских лесах. Стаття. «Правда Украины» от 23 сентября 1951 года.

Лист другові. «Червона Лубенщина» від 30 вересня 1951 року.

- В школі. Оповідання. «Барвінок», 1951, № 10.
- Трихограма. Оповідання. «Україна», 1951, № 11.
- Собка. Оповідання польською мовою. «Przyjaciel», 1951, № 21, 22.
- Повісті. «Молодь», Київ, 1951.
- Хлопчик з дитбудинку. Оповідання. «Молодь», Київ, 1951.
- Голубий гвинтик. Галаганчик. Горобинаніч. Оповідання. Збірка «Під сонцем Батьківщини», «Молодь», Київ, 1951.
- Галаганчик. Голубой винтик. Воробышна ночь. Рассказы. Альманах «Костер», Харьковское книжно-газетное издательство, 1951.
- Галаганчик. Оповідання. «Молодь», Київ, 1951.
- Повести. «Молодь», Київ, 1951.
- Солнечный цех. Рассказ. Сборник «Украинские рассказы», «Советский писатель», Москва, 1951.
- Дописуючи останні сторінки книги. Стаття. «Соціалістична Харківщина» від 1 січня 1952 року.
- Арифметика. Оповідання. «Барвінок», 1952, № 2.
- Книжка з бібліотеки. Оповідання. «Барвінок», 1952, № 7.
- Золоте яєчко. Оповідання. «Барвінок», 1952, № 8.
- Вогні. Оповідання. «Україна», 1952, № 11.
- Жолуді. Оповідання. «Вітчизна», 1952, № 12.
- Юрко Васюта. Повість. Харківське книжково-газетне видавництво, 1952.
- Голубий гвинтик. Оповідання. «Молодь», Київ, 1952.
- Голубой винтик. Рассказ. Детгиз, Москва—Ленинград, 1952.
- Золота медаль (розділ з повісті). «Піонерія», 1953, №№ 1, 2.
- Хороший товариш. Фельетон. «Юный ленинец» от 23 февраля 1953 года.
- Золота медаль. Роман. «Вітчизна», 1953, № 11, 12.
- Золоте яєчко. Оповідання. «Молодь», Київ, 1953.
- Путешествие на мельницу. Рассказ. Детиздат, Москва—Ленинград, 1953.
- Жолуді (уривок з повісті «Лісничиха»). Хрестоматія з української літератури для 5-го класу середньої школи. Видання 2. «Радянська школа», Київ, 1953.
- Олеся (уривок з повісті «Юрко Васюта»). Хрестоматія з української літератури для 5-го класу середньої школи. Видання 2. «Радянська школа», Київ, 1953.
- Василько. Повість. Государственное издательство детской литературы Министерства просвещения РСФСР, Москва—Ленинград, 1953.
- Золотая медаль. Повесть. «Дружба народов», 1954, № 1.
- Золотая медаль. Роман. «Молодь», Київ, 1954.
- Путешествие на мельницу. История с географией. Битва. Рассказы. Сборник «Товарищи». Государственное издательство детской литературы Министерства просвещения РСФСР, Москва, 1954.
- Петрусь и золотое яичко. Рассказ, Государственное

издательство детской литературы Министерства просвещения РСФСР, Москва—Ленинград, 1954.

Повісті для дітей. Харківське книжково-газетне видавництво, 1954.

Дочка. Желуди. Сборник «Украинские рассказы». Ленинградское газетно-журнальное и книжное издательство, 1954.

Котячий погляд. Оповідання польською мовою. «Przyjacíłka», 1954, № 41.

Останній день Адама Адамовича. Повість. «Вітчизна», 1955, № 6.

Оповідання старогочителя. «Пionerія», 1955, № 10.

Золотая медаль. Повесть. Детгиз, Москва, 1955.

Єдина сім'я. Новорічне оповідання. «Червона Лубенщина» від 1 січня 1956 року.

О любви к детям. Статья. «Советская Украина», 1956, № 6.

Голубий гвинтик. Оповідання. «Молодь», Київ, 1956.

Modrý šroubek. Видавництво SVĚT SOVĚTŮ PRAHA, 1956.

КРИТИЧНА ЛІТЕРАТУРА ПРО ТВОРИ О. В. ДОНЧЕНКА

1. Алексеев С. За дальнейший подъем украинской литературы для детей («Правда Украины», 1951 год, № 186).
2. Багмут I. О. Донченко. «Золотий павучок». «Молодняк», 1928, № 5.
3. Балковий І. Книги для дітей. «Україна», 1947, № 8.
4. Басенко П. Недозрілий твір. «Вітчизна», 1946, № 6.
5. Бичко В. Для юних читачів. «Вітчизна», 1950, № 1.
6. Бичко В. Книги для дітей. «Молодь України» від 12 червня 1951 року.
7. Болобан Л. Спроба театральної аналізи п'єси. «Молодняк», 1927, № 4.
8. Борисов В. Справжнє життя і пригодницька схема. «Соціалістична Харківщина» від 27 червня 1948 року.
9. Буркатов Б. Позитивні герої однієї книги. «Літературна газета» від 23 жовтня 1947 року.
10. Василенко К. Добри наміри. «Літературна газета» від 20 грудня 1945 року.
11. Вервес Г. Блокаючи навколо проблеми. «Літературна газета» від 19 вересня 1946 року.
12. Владко В. За змістовний, високоідейний журнал для дітей. «Дніпро», 1951, № 7.
13. Владко В. Занедбаний жанр. «Вітчизна», 1950, № 9.
14. Вовк П. Яскравіше висвітлювати життя школи. «Радянська школа», 1952, № 8.
15. Вовк П. Образи юних героїв у літературі для дітей. «Дніпро», 1950, № 10.
16. Вовк П. Надумані герої. «Літературна газета» від 24 серпня 1934 року.
17. Вовк П. Дітям — хорошу книгу. «Радянська Україна» від 24 січня 1950 року.
18. Ганжулевич Т. О. Донченко. «Околиці». «Література і побут» від 16 травня 1928 року.
19. Герасимова В. Маленькая книжка на важную тему. «Літературная газета» от 26 марта 1953 года.

20. Гнатковский В. Роман о десятиклассниках. «Советская Украина», 1954, № 6.
21. Городецька І. Українська дошкільна дитяча література видання 1929—1930 рр. «Комуністична освіта», 1931, № 10—12.
22. Гримайлло Я. Четверте бажання. «Соціалістична Харківщина» від 25 березня 1941 року.
23. Гурвич Ф. Повість про школу. «Молодь України» від 2 березня 1948 року.
24. Гурвич Ф. Тема соціалістичної праці в післявоенній дитячій літературі. «Література в школі», 1951, № 3.
25. Дмитерко Л. Нотатки про українську радянську дитячу літературу. «Вітчизна», 1952, № 4.
26. Жилко Ф. За високохудожню мову дитячої книги. «Дніпро», 1950, № 9.
27. Забіла Н. Нотатки про дитячу літературу. «Літературна газета», 1953 рік, № 52.
28. Забіла Н. Українська радянська література для дітей. Співдоповідь на III з'їзді Спілки радянських письменників України. «Літературна газета» від 31 жовтня 1954 року.
29. Заєць І. Письменник-патріот (до річниці з дня смерті Олеся Донченка). «Радянське Поділля» від 12 квітня 1955 року.
30. Заяць И. Славные традиции (казахская тематика в произведениях Олеся Донченко). «Советский Казахстан», 1955, № 6.
31. Заєць І. Олесь Донченко. Життя і творчість. «Молодь», Київ, 1956.
32. Заянчківський Д. За бойову, життєрадісну дитячу книжку. «Літературна газета» від 1 вересня 1933 року.
33. Іванисенко В. Роман про десятикласників. «Радянська освіта» від 13 березня 1954 року.
34. Іваненко О. Про дитячу літературу. «Комсомолець України» від 4 квітня 1940 року.
35. Ісаєв І. На літературні теми. ««Молодняк», 1929, № 11.
36. Карапесю Ю. Главная задача. Заметки о прозе в национальных литературах. «Новый мир», 1955, № 3.
37. Карпова В., Родько М. Твір про щасливу юність. «Жовтень», 1954, № 6.
38. Ковганюк С. Альманах «Дружба народов». «Чорноморська комуна» від 18 квітня 1954 року.
39. Ключня А. «Комсомольська глушіна» (п'єса О. Донченка). «Літературна газета» від 3 серпня 1927 року.
40. Ключня А. «Сурми». «Літературна газета» від 10 березня 1928 року.
41. Копиленко О. Література для маленьких читачів за 20 років. «Літературна газета» від 15 жовтня 1937 року.
42. Король А. З літературного життя Харкова. «Червоний шлях», 1935, № 12.
43. Коротка довідка про О. Донченка. «Дніпро», 1946, № 6.
44. Коротка довідка про О. Донченка. «Піонерія», 1954, № 8.
45. Корсунська Б. Про деякі питання драматургії для дітей. «Літературна критика», 1936, № 10.
46. Кушніренко К. Про повість О. Донченка. «Молодняк», 1935, № 9.
47. Лисенко В. Більше цікавих і повчальних книг для дітей. «Дніпро», 1953, № 11.

48. Лисенко В. Замітки про післявоєнну дитячу прозу «Вітчизна», 1954, № 10.
49. Мисник П. Створити книги про школу. «Радянська освіта» від 17 вересня 1948 року.
50. Михайлов С. Про нову книгу О. Донченка. «Літературна газета» від 28 січня 1940 року.
51. Миценко М. Повість про п'ятикласників «Радянська освіта» від 19 січня 1952 року.
52. Мілявський Б., Лівшиць Л. Роман жахів і таємниць. «Комсомолець України» від 5 березня 1941 року.
53. Момот І. Літературний комсомол. «Молодняк», 1927, № 1.
54. Нагибин Ю. Школьная тема. «Детская литература», 1940, № 9.
55. Нарис історії української радянської літератури. Видавництво Академії наук УРСР, Київ, 1954.
56. Нестайко В. Малятам про працю. «Літературна газета» від 18 грудня 1952 року.
57. Нехода І., Статівка І. Нові твори дитячої української літератури. «Дніпро», 1951, № 6.
58. Новак Я. О приключенческой книге. «Сталинское племя» от 5 марта 1941 года.
59. Новиченко Л. Повести о школьниках. «Литературная газета» от 8 апреля 1952 года.
60. Новиченко Л. Розповідь про друзів. «Література і мистецтво» від 30 листопада 1944 року.
61. Острик М. У пошуках романтичного. «Літературна газета» від 12 травня 1955 року.
62. Острик М. Розмову необхідно продовжити. «Літературна газета» від 22 вересня 1955 року.
63. Отава У. Нотатки читача. «Комсомолець України» від 3 квітня 1937 року.
64. О харківській організації писателей (редакційна стаття). «Красное знамя» от 27 августа 1948 года.
65. Петров Ю. Образи юних патріотів. «Літературна газета» від 1 грудня 1949 року.
66. Петрович М. «Школа над морем». «Соціалістична Харківщина» від 21 лютого 1941 року.
67. Пріцкер Л. Спірка про пригодницьку повість. «Літературна газета» від 28 березня 1941 року.
68. Пономаренко Л. Об альманахе «Костер». «Красное знамя» от 11 июня 1952 года.
69. Про літературу для дітей (редакційна стаття). «Радянська освіта» від 27 лютого 1948 року.
70. П'янов В. Досягнення української прози. «Радянська освіта» від 9 червня 1951 року.
71. П'ятковський І. О. Донченко. «Сурми». «Молодняк», 1928, № 2.
72. П'ятковський І. Олесь Донченко. «Околиці». «Молодняк», 1928, № 7—8.
73. Розін Н. Повіті Ол. Донченка. «Літературний журнал», 1938, № 2—3.
74. Розін Н. Доля жанру. «Літературна газета» від 28 січня 1940 року.

75. *Русальський В.* Повість про дитинство. «Літературна критика», 1940, № 5.
76. *Руссес Т.* Оповідання для малят. «Соціалістична Харківщина» від 20 січня 1952 року.
77. *Руссес Т.* Заповітне слово. «Соціалістична Харківщина» від 28 серпня 1954 року.
78. *Сенкевич А.* Оповідання про юних геройів. «Літературна газета» від 17 червня 1948 року.
79. *Сиротюк М* Сім'я і школа «Дніпро», 1954, № 6.
80. Слово читача. Повість про наше шкільне дитинство. «Дніпро», 1951, № 7.
81. *Смілянський Л.* Біологія над усе! «Комсомолець України» від 17 грудня 1929 року.
82. *Смирнова В.* Детская литература на Украине. «Литературная газета» от 3 июля 1934 года.
83. *Снегирев Г.* Повесть о маленькой лесничихе. «Красное знамя» от 25 января 1952 года.
84. *Сокіл В.* «Заповітне слово». «Соціалістична Харківщина» від 19 січня 1950 року.
85. *Стативка І.* Повість про школу. «Молодь України» від 6 лютого 1951 року.
86. *Степняк М.* Олесь Донченко. «Золотий павучок». «Красное знамя», 1928, № 8.
87. *Тельман І.* Дитяча література повоєнних років. «Вітчизна», 1948, № 10.
88. *Тельман І.* Повести о наших детях. «Сталинское племя» от 14 февраля 1948 года.
89. *Терещенко Р.* Українська радянська література для дітей. «Радянська освіта» від 9 червня 1951 року
90. *Ткаченко І.* Про романи О. Донченка. «Літературна критика», 1936, № 2.
91. *Тростянецький А.* Байдужою рукою. «Літературна газета» від 18 квітня 1946 року.
92. *Тростянецький А.* Занедбаний жанр. «Літературна газета» від 31 липня 1947 року.
93. *Трублайні М.* Замітки про дитячу літературу. «Комуніст» від 26 травня 1939 року.
94. *Трублайні М.* Пролог і епілог сподіваної повісті. «Літературна газета» від 30 вересня 1934 року.
95. *Трублайні М.* Нові книги для дітей. «Літературний журнал», 1940, № 10.
96. *Хмаря О.* Повість про дружбу. «Зірка» від 14 вересня 1945 року.
97. *Ходосов К.* Так відкривається великий світ. «Дошкільне виховання», 1952, № 3.
98. *Усенко П.* Організаційні творчі шляхи літературного молодняка. «Молодняк», 1930, № 2.
99. *Явнілович П.* О новом доме. «Красное знамя» от 7 июля 1946 года.
100. *Яковлева П.* «Карафуто». «Красное знамя» от 2 апреля 1941 года.

ПОКАЖЧИК ХУДОЖНІХ ТВОРІВ І СТАТЕЙ

(Т. Т. 1—6)

- Арифметика, *VI*, 494.
Аул Iргіз, *I*, 109.
Битва, *VI*, 279.
Біля верстата, *VI*, 208.
Боягуз, *VI*, 151.
Василь Карпович, *VI*, 292.
Весна, *VI*, 449.
Вечір після перемоги, *VI*, 199.
Взрыв, *VI*, 568.
Вітер з Дніпра, *VI*, 5.
Вогні, *VI*, 498.
Возвращение, *VI*, 575.
Вчителька, *VI*, 219.
В школі, *VI*, 465.
Високий пост (рассказ стрелочницы) *VI*, 561.
Галаганчик, *VI*, 108.
Гвоздики, *VI*, 169.
Глобус, *VI*, 100.
Голубий гвинтик, *VI*, 395.
День народження, *VI*, 326.
Дзвін, *VI*, 273.
Дідусь Петрусь, *VI*, 130.
Допрос, *VI*, 553.
Дочка, *VI*, 308.
Дружба, *VI*, 573.

- Друзям — на радість. ворогам — на смерть, *VI*, 166.
Думка про шкільну повість, *VI*, 592.
Єдина сім'я, *VI*, 537.
Жива легенда, *VI*, 182.
Жизнь, *VI*, 549.
Жолуді, *VI*, 505.
Завтра канікули! *VI*, 469.
Заповітне слово, *V*, 5.
Зозулин бір, *VI*, 454.
Золота медаль, *V*, 217.
Золоте дно, *VI*, 361.
Золоте яечко, *VI*, 484.
Зоряна фортеця, *I*, 183.
З промови Олеся Донченка на II з'їзді радянських письменників України, *VI*, 596.
Зустріч, *VI*, 127.
І вавсь повертається додому, *VI*, 318.
Історія з географією, *VI*, 269.
Карафуто, *III*, 195.
Карборундовий камінь, *III*, 377.
Книжка з бібліотеки, *VI*, 494.
Кореспондент і пасічник, *VI*, 533.
Котигорошок, *VI*, 443.
Кулемет, *VI*, 97.
Лист до друга. Деякі думки про дитячу літературу, *VI*, 586.
Лист другові, *VI*, 179.
Лісничиха, *IV*, 37.
Лукія, *III*, 5.
Любима книжка, *VI*, 424.
Марта, *VI*, 545.
«Мертвa головa», *VI*, 474.
Метальник ножів, *VI*, 411.
Михайлик-Позіхайлик, *VI*, 186.
Мокра балка, *VI*, 299.
Море відступає, *II*, 75.
Новогодний мальчик (рассказ командира), *VI*, 564.
О любви к детям, *VI*, 604.
Оповідання ланкової, *VI*, 334.
Останній день Адама Адамовича, *VI*, 518.
Останній рейс, *VI*, 479.
Під Чернечою горою, *VI*, 286.
Пісня жайворонка, *VI*, 237.
Повість про новий дім, *IV*, 121.
Подорож до млина, *VI*, 253.

- Помаранчі, *VI*, 117.
Постріл з тендера, *VI*, 175.
Потвора Піщаного Броду, *VI*, 213.
Початок дружби, *VI*, 403.
Простая история, *VI*, 557.
Рідний дім, *VI*, 192.
Родина Мартинових, *I*, 367.
Рожевий лебідь, *VI*, 429.
Розвідувачі нетрів, *II*, 7.
Розірваний зошит, *VI*, 415.
Розповідь старого вчителя, *VI*, 514.
Сад, *VI*, 367.
Сад, *V*, 163.
Свердлувальниця Таня, *VI*, 159.
Секрет, *VI*, 223.
Серце беркута, *IV*, 5.
Скрипка, *VI*, 113.
Сонячний цех, *VI*, 337.
Сталевари, *VI*, 460.
Твориться повість про піонерську мужність і чесність, *VI*, 585.
Творчий звіт, *VI*, 581.
Теля, *VI*, 143.
Темної ночі, *VI*, 244.
Трактор, *VI*, 134.
Трихограма, *VI*, 353.
Ударний загін, *I*, 49.
Хлопчик з дитбудинку, *VI*, 384.
Цитринове дерево, *VI*, 138.
Чоботи, *VI*, 205.
Школа і юні ленінці, *VI*, 599.
Школа над морем, *II*, 345.
Школярі, *VI*, 127.
Шпак особливої породи, *VI*, 249.
Шпаргалка, *VI*, 156.
Щоденник, *VI*, 120.
Юрко Васюта, *IV*, 267.

ЗМІСТ

Стор.

Вітер з Дніпра. Повість 5

Оповідання та нариси

Кулемет	97
Глобус	100
Галаганчик	108
Скрипка	113
Помаранчі	117
Шоденник	120
Школярі	124
Зустріч	127
Дідусь Петrusь	130
Трактор	134
Цитринове дерево	138
Теля	143
Боягуз	151
Шпаргалка	156
Свердлувальниця Таця	159
Друзям — на радість, ворогам — на смерть	166
Гвоздики	169
Постріл з тендера	175
Лист другові	179
Жива легенда	182
Михайлик-Позіхайлик	186
Рідний дім	192
Вечір після перемоги	199
Чоботи	205
Біля верстата	208
Потвора Піщаного Броду	213
Вчителька	219

Секрет	223
Пісня жайворонка	237
Темної ночі	244
Шпак особливої породи	249
Подорож до млина	253
Історія з географією	269
Дзвін	273
Битва	279
Під Чернечою горою	286
Василь Қарпович	292
Мокра балка	299
Дочка	308
Івась повертається додому	318
День народження	326
Оповідання ланкової	334
Сонячний цех	337
Трихограма	353
Золоте дно	361
Сад	367
Хлопчик з дитбудинку	384
Голубий гвинтік	395
Початок дружби	403
Метальник ножів	411
Розірваний зошит	415
Любима книжка	424
Рожевий лебідь	429
Котигорошок	443
Весна	449
Зозулин бір	454
Сталевари	460
В школі	465
Завтра канікули!	469
«Мертва голова»	474
Останній рейс	479
Золоте яєчко	484
Арифметика	490
Книжка з бібліотеки	494
Вогні	498
Жолуді	505
Розповідь старого вчителя	514
Останній день Адама Адамовича	518
Кореспондент і пасічник	533
Єдина сім'я	537

Рассказы и очерки

Марта	545
Жизнь	549
Допрос	553
Простая история	557
Высокий пост (рассказ стрелочкицы)	561
Новогодний мальчик (рассказ командира)	564
Взрыв	568
Дружба	573
Возвращение	575

Статті й спогади

Статті Олеся Донченка

Творчий звіт	581
Твориться повість про піонерську мужність і чесність	585
Лист до друга. Деякі думки про дитячу літературу	586
Думки про шкільну повість	592
З промови Олеся Донченка на II з'їзді радянських письменників України	596
Школа і юні ленінці	599
О любви к детям	604

Спогади про письменника

Т. Усенко. Олесь Донченко	609
І. Багмут. Із спогадів про Олесь Васильовича Донченка	612
П. Лубенський. У саду над Сулою	618
В. Безорудько. Друг і наставник	635
В. Семенюта. Олесь Васильович Донченко	638
Н. Хоменко. Дві зустрічі	638
Д. Бедзик. Наша дружба	641
Примітки	647
Бібліографія творів Олесь Васильовича Донченка	652
Критична література про твори О. В. Донченка	665
Показчик художніх творів і статей (т. т. 1—6)	669

Художнє оформлення К. Калугіна

Редактор Т. Черторижська
Художній редактор Р. Ліпатов
Технічний редактор Н. Тимчишина
Коректор Н. Тихонова

Донченко Олесь Васильевич. Сочинения, т. 6.
(На украинском языке)

Здано на виробництво 29 VII 1957 р. Підписано до друку 10. X 1957 р.
Формат 84 × 108¹/₃₂. Фіз. друк. арк. 21,125. Умовн. друк. арк. 34,65.
Обл.-вид. арк. 33,13 + 12 вкл. Тираж 10 000. БФ 16281.
Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», Київ, Ворошилова, 3.
Зам. № 500. Ціна 12 крб.

Львівська книжкова друкарня Головвидаву Міністерства культури УРСР,
Львів, Пекарська, 11.

